

Marija Babović

**RODNE EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI U
KOMPARATIVNOJ PERSPEKTIVI: EVROPSKA UNIJA I SRBIJA**

Marija Babović

RODNE EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI U
KOMPARATIVNOJ PERSPEKTIVI: EVROPSKA UNIJA I SRBIJA

Izdavači

Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i
SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu

Recenzenti

Dr Mina Petrović
Dr Slobodan Cvejić

Dizajn i štampa

Dosije studio, Beograd

ISBN 978-86-913927-0-3

Tiraž

500

Marija Babović

RODNE EKONOMSKE
NEJEDNAKOSTI U
KOMPARATIVNOJ PERSPEKTIVI:
EVROPSKA UNIJA I SRBIJA

Beograd, 2010.

Ženama 20. veka
Marti, Mariji i Ivani

SADRŽAJ

Akronimi država članica EU	11
Uvod.....	12
1. Mapiranje teorija.....	18
1.1 Ekonomske nejednakosti u dominantnim pristupima	19
1.1.1. Dominantna sociologija o ekonomskim nejednakostima	20
1.1.2. Ekonomske nejednakosti u dominantnim ekonomskim pristupima	28
1.1.3. Ekonomske nejednakosti u okviru pristupa socijalne uključenosti	36
1.2. Rod i ekonomske nejednakosti	43
1.2.1. Rodne nejednakosti u sociološkoj perspektivi	44
1.2.2. Rodne ekonomske nejednakosti iz perspektive feminističke ekonomije	57
1.3. Zaključak.....	66
2. Mapiranje stvarnosti	70
2.1. Nejednakosti u participaciji na tržištu rada	75
2.1.1. Teorijski okvir proučavanja rodnih nejednakosti na tržištu rada	75
2.1.2. Rodne nejednakosti na tržištima rada u EU	96
2.1.3. Rodne nejednakosti na tržištima rada u Srbiji	122
2.1.4. Zaključak	139
2.2. Nejednakosti u sferi distribucije ekonomskih resursa	142
2.2.1. Teorijski okvir proučavanja nejednakosti u distribuciji ekonomskih resursa	142
2.2.2. Nejednakosti u pristupu i distribuciji resursa na području EU	159
2.2.3. Nejednakosti u pristupu i distribuciji resursa u Srbiji ...	179

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija	
2.2.3. Zaključak	193
2.3. Rod, rad i porodica – nejednakosti u sferi privatnosti	196
2.3.1. Teorije pomirenja profesionalnog i porodičnog života i rodni odnosi u domaćinstvu	197
2.3.2. Usklađivanje rada i brige porodici u EU	212
2.3.3. Podela rada i moći u domaćinstvima u Srbiji	232
2.3.4. Zaključak	246
3. Mapiranje politika	248
3.1. Politike rodne ravnopravnosti u EU	252
3.1.1. Zakonski i institucionalni okvir za rodnu ravnopravnost	252
3.1.2. Politike rodne ravnopravnosti od značaja za otklanjanje ekonomskih rodni nejednakosti	257
3.1.3. Ocene politika rodne ravnopravnosti	278
3.2. Politike rodne ravnopravnosti u Srbiji	288
3.2.1. Istorijsko nasleđe rodni politika	289
3.2.2. Institucionalno – organizacioni okvir za rodnu ravnopravnost	292
3.2.3. Politike rodne ravnopravnosti od značaja za eliminisanje ekonomskih rodni nejednakosti	296
3.3. Zaključak	301
Zaključak: interakcija stvarnosti, teorija i politika	304
Literatura	313
Prilog 1: Analitička matrica rodni ekonomskih nejednakosti	323
Prilog 2: Tabele i grafikoni	325

Grafikoni

Grafikon 1: Klasna šema Erika Olina Rajta	24
Grafikon 2: Rejov model funkcionalne i personalne distribucije dohotka	29
Grafikon 3: Neoklasična, marksistička i institucionalistička mapa rada ..	77
Grafikon 4: Organizacija rada u kapitalističkim ekonomijama	79

Grafikon 5: Stope aktivnosti muškaraca i žena prema obrazovanju, EU27, 2009.	100
Grafikon 6: Stope aktivnosti muškaraca i žena prema starosti EU27 2009.....	101
Grafikon 7: Stope zaposlenosti muškaraca i žena radnog uzrasta (15–64) za odabrane zemlje u EU, 2009. Godine	102
Grafikon 8: Stope zaposlenosti prema polu i stepenu obrazovanja, EU27, 2009.	104
Grafikon 9: Zaposlenost prema profesionalnom statusu EU27 2009.....	108
Grafikon 9: Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposelnosti prema starosti, Srbija, 2009.....	126
Grafikon 10: Stope aktivnosti po starosti i polu, Srbija, 2009.....	126
Grafikon 11: Stope zaposlenosti prema polu i starosti, Srbija, 2009.	128
Grafikon 12: Stope nezaposlenosti prema starosti i polu, Srbija, 2009... ..	128
Grafikon: 13: Zaposleni muškarci i žene prema profesionalnom statusu, Srbija, 2009.....	131
Grafikon 14: Pojedinci koji su koristili internet u proseku bar jednom nedeljno, prema starosti i polu, u %, EU27, 2009.....	169
Grafikon 15: Učešće osoba sa završenom srednjom školom među ženama i muškarcima uzrasta 25–64 godin, EU27, 2008.....	170
Grafikon 16: Učešće osoba koje su napustile školovanje pre završetka srednje škole među mladim ženama i muškarcima (19–24), EU27, %... ..	171
Grafikon 17: Očekivano trajanje života na rođenju za muškarce i žene, 2007.....	173
Grafikon 18: Upotreba računara prema starosti i polu u Srbiji 2008. godine	184
Grafikon 19: Upotreba interneta prema starosti i polu u Srbiji 2008. godine	184
Grafikon 20: Obrazovna struktura žena i muškaraca radnog uzrasta (15–64), Srbija, 2009.	187
Grafikon 21: Korisnici penzija prema polu, Srbija, 2006.....	188
Grafikon 22: Stope rizika od siromaštva prema polu i najčešćem statusu na tržištu rada, Srbija, 2009.....	192
Grafikon 23: Stope zaposlenosti muškaraca i žena starosti 20–49 godina, prema broju dece, EU27, 2008.....	213

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija	
Grafikon 24: Obrasci zaposlenosti parova, pema zemljama EU27, 2007.....	215
Grafikon 25: Parovi sa oba zaposlena partnera prema broju dece, 2007.....	218
Grafikon 26: Vremenska ravnoteža između posla i porodice prema zemljama različitih „režima pomirenja“, EU, 2007.....	225
Grafikon 27: Ravnoteža između porodičnog i profesionalnog života prema dimenziji opterećenja, EU, 2007.	226
Grafikon 28: Dnevno uključivanje u kućne poslove prema polu i zemlji, EU27, 2007.	228
Grafikon 29: Stope zaposlenosti žena i muškaraca prema bračnom statusu, Srbija, 2006.....	234
Grafikon 30: Stope zaposlenosti žena i muškaraca prema broju dece, Srbija, 2006.....	235
Grafikon 31: Obavljanje rada u domaćinstvu žena iz parova različitih obrazaca zaposlenosti i različitih vrednosnih orijentacija	240

Tabele

Tabela 1: Goltorpova klasna šema.....	24
Tabela 2: Privatni i javni patrijarhat prema stanovištu Silvije Volbi	51
Tabela 3: Komponente iskorišćenosti rada: „Klasični“ okvir radne snage	86
Tabela 4: Komponente neiskorišćenosti rada: redefinisani okvir	87
Tabela 5: Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64), prema polu, za period 2007–2009.....	100
Tabela 6: Učešće zaposlenih sa delimičnim radnim vremenom u ukupnoj zaposlenosti, EU 27, 2009.	106
Tabela 7: Indeksi sektorske rodne segregacije, EU 27, 2007.....	111
Tabela 8: Struktura zaposlenih prema zanimanju, EU27, 2009.	112
Tabela 9a: Zemlje EU u kojima radnice beleže najveće učešće među zaposlenim ženama, 2009.....	113
Tabela 9b: Zemlje EU u kojima službenice i tehničarke beleže najveće učešće među zaposlenim ženama, 2009.....	113

Tabela 10: Struktura zaposlenih muškaraca prema zanimanju, EU27, 2009.....	114
Tabela 11: Kategorizacija zanimanja prema statusu i rodnom sastavu u EU	115
Tabela 12: Indeksi segregacije prema zanimanju, EU 27, 2009.	116
Tabela 13: Učešće muškaraca i žena na rukovodećim položajima, EU27, 2009.....	117
Tabela 14: Jaz u zaradama muškaraca i žena, EU27.....	119
Tabela 15: Stope aktivnosti zaposlenosti i nezaposlenostistanovništva radnog uzrasta (15–64), EU27 i Srbija, 2009.	125
Tabela 16: Zaposleni prema profesionalnoj strukturi u Srbiji, Rumuniji, Grčkoj i Poljskoj, 2009.....	132
Tabela 17: Ispitanici stari 15 i više godina prema aktivnosti, polu i regionu, u %	135
Tabela 18: Sekorske strukture zaposlenosti žena i muškaraca u Srbiji, 2009.....	135
Tabela 19: Strukture zaposlenih žena i muškaraca prema zanimanju, Srbija, 2009.....	136
Tabela 20: Učešće žena među nosiocima farmi, EU 27, 2007.....	161
Tabela 21: Učešće osoba sa preopterećenih stambenim troškovima prema polu, starosti i izloženosti riziku od finansijskog siromaštva, EU27, 2008.	163
Tabela 22: Učešće osoba koje žive u prenaseljenom stambenom prostoru prema polu i riziku od finansijskog siromaštva, EU27, 2008... ..	164
Tabela 23: Finansijska isključenost tipova domaćinstva i žena i muškaraca prema grupama zemalja različitih stopa finansijske isključenosti, EU25, 2003.....	167
Tabela 24: Stope rizika od siromaštva žena i muškaraca, EU27, 2008....	177
Tabela 25: Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u domaćinstvima seoskih žena angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji, Srbija, 2008..	180
Tabela 26: Razlozi nekorisćenja interneta, prema polu, Srbija, 2006, u %.....	185
Tabela 27: Uplaćivanje PIO osiguranja kod žena i muškaraca, u %.....	189
Tabela 28: Korisnici smeštaja ustanova socijalne zaštite prema polu, Srbija, 2006.....	190

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Tabela 29: Učešće parova različitih obrazaca zaposelnosti	221
Tabela 30: Radni aranžmani parova prema zemljama	222
Tabela 31: Ukupan kućni rad osoba 20–74 za odabrane zemlje EU, 2002.....	228
Tabela 32: Broj sati koji se prosečno utroše na kućni rad i brigu o članovima porodice prema polu, EU, 2007.....	230
Tabela 33: Domaćinstva u Srbiji prema distribuciji opterećenja radom – uporedni podaci za 2003. i 2007.....	236
Tabela 34: Raspodela kućnih poslova u Srbiji, uporedni podaci za 2003. i 2007.	237
Tabela 35: Domaćinstva prema zaposlenosti bračnog para i podeli kućnih poslova	239
Tabela 36: Domaćinstva prema tipu kućnog budžeta, uporedni podaci za Srbiju 2003–2007.	243
Tabela 37: Izvršna uloga u raspoređivanju finansijskih sredstava, Srbija, 2003–2007.....	244
Tabela 38: Strateško upravljanje finansijskim sredstvima, Srbija, 2003–2007.....	244

Okviri

Okvir 1: Pokazatelji nejednakosti unutar domaćinstva	156
Okvir 2: Primer rodne analize budžeta: Velika Britanija	261
Okvir 3: Rodni meinstriming u aktivnim merama tržišta rada u EU	264
Okvir 4: Rodni meinstriming u politikama usmerenim na smanjenje jaza u zaradama u EU.....	269
Okvir 5: Rodni meinstriming u politikama usklađivanja porodičnog i profesionalnog života u EU	273

IZJAVA ZAHVALNOSTI

Želim da se zahvalim „LSE Global Governance“ centru za podršku u izradi ove studije, koja je bila omogućena kroz LSE/OSI stipendiju u okviru programa podrške za Jugo-istočnu Evropu. Posebnu zahvalnost dugujem Dr Vesni Bojičić-Dželilović, za svesrdnu podršku koju mi je pružila tokom studijskih boravaka na univerzitetu LSE. Zahvaljujem se i Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i SeConS – Grupi za razvojnu inicijativu, za pristup vrednim bazama podataka i publikovanje ove studije. Mišljenja i stavovi izneti u knjizi isključivo su moja odgovornost.

ACKNOWLEDGMENT

I would like to express my gratitude to the LSE Global Governance for the support in development of this study through LSE/OSI fellowship programme for South-East Europe. Special thanks are due to Dr Vesna Bojičić-Dželilović, for the wholehearted support she provided during my study visits at LSE. I am likewise grateful to the Institute of Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade and to the SeConS – Development Initiative Group, for the access to the valuable data sets and publication of this study. The views expressed in this book fall under responsibility of the author.

AKRONIMI DRŽAVA ČLANICA EU

BE	Belgija
BG	Bugarska
CZ	Češka
DK	Danska
DE	Nemačka
IE	Irska
EE	Estonija
EL	Grčka
ES	Španija
FR	Francuska
IT	Italija
CY	Kipar
LV	Letonija
LT	Litvanija
LU	Luksemburg
HU	Mađarska
MT	Malta
NL	Holandija
AT	Austrija
PL	Poljska
PT	Portugal
RO	Rumunija
SL	Slovenija
SK	Slovačka
FI	Finska
SE	Švedska
UK	Velika Britanija

UVOD

Studija o rodnim ekonomskim nejednakostima proistekla je iz nastojanja da se ponudi sistematska analiza rodnih nejednakosti u sferi ekonomske participacije i distribucije ekonomskih resursa i to u uporednom okviru, koji omogućava da se stanje u Srbiji sagleda u odnosu na Evropsku uniju (EU). Činjenica je da sistematskih i obuhvatnih analiza rodnih ekonomskih nejednakosti odavno nije bilo u Srbiji. Vredne analize bile su prisutne u domaćoj nauci (na primer, Milić, 1994, 2004, Blagojević, 2002, Krstić, Reilly, 2000), ali su bile ili ograničene na pojedine aspekte ili su se odnosile na period koji se već smatra istorijskom prošlošću. Dinamične promene koje se odvijaju poslednjih godina ne samo u Srbiji, već i Evropi, pa i globalnom društvu uopšte, nametnule su potrebu da se ekonomski aspekt rodnih nejednakosti sagleda na sistematski i obuhvatan način. I više od toga, činilo se potrebnim da se definiše relativno obuhvatan i sistematski *analitički okvir* na temelju koga je potrebno proučavati rodne ekonomske nejednakosti. Ne samo u domaćoj, već i u stranoj vodećoj literaturi, ove nejednakosti se najčešće posmatraju u sferi participacije na tržištu rada, što nužno sužava, a time i iskrivljuje sliku o rodnim ekonomskim nejednakostima.

Rodne ekonomske nejednakosti predstavljaju važan oblik društvenih nejednakosti, a pitanje društvenih nejednakosti oduvek je bilo „osetljivo“ pitanje u društvenim naukama i političkim diskursima. Snažne debate su se vodile oko toga šta su nejednakosti, da li su one „prirodne“ ili predstavljaju oblik socijalne nepravde, kako se najadekvatnije mogu izmeriti, koliko su velike u datom društveno-istorijskom kontekstu, i da li i šta povodom njih uraditi? Pritom, naučne rasprave nisu bile ništa manje strastvene od političkih, samo su se odvijale drugačijim jezikom i argumentacijom. Međutim, otvaranje pitanja rodnih nejednakosti, kao jednog posebnog oblika društvenih nejednakosti, podiglo je strasti u nauci i politici na još viši nivo. Ova strast posledica je toga što se i u prvom i u drugom slučaju, pitanje nejednakosti suštinski odnosi na pitanja (pre)raspodele moći. Otuda i ne čude (mada zabrinjavaju) reakcije koje se često čuju u raspravama o pitanjima rodnih nejednakosti, poput: „pa i nema neke razlike (u položaju muškaraca i žena)“, ili „u redu, ali razlika je beznačajna“; „pa ako su neravnopravne (žene) nek se same izbore za bolji položaj“; „pa i muškarcima je teško“, „u redu je to veće učešće žena u politici, ali čemu insistirati baš na 30%?“ i tako dalje. Ovi citati samo su neki primeri

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

„backlasha“ u Srbiji, među predstavnicima naučne i političke zajednice, a poslednju frazu je čak izgovorila žena na (lokalnoj) političkoj funkciji pre svega nekoliko godina (pri čemu nije mislila da to učešće treba da bude preko 30%). Ono što je začuđujuće, jeste da i među istraživačima posvećenim proučavanju nejednakosti, ovaj oblik nejednakosti nije privukao dužnu pažnju. Iskustva su, međutim, pokazala, da strasti u raspravi nemaju snagu ni približnu podacima. I najtvrdokorniji branioci teze da su rodne nejednakosti „feministička izmišljotina“ bi makar ublažili ili promenili argumentaciju nakon predočavanja „čvrstih dokaza“ o rodnim nejednakostima.

Još jedan važan motiv za izradu studije, predstavljala je potreba da se studentkinjama i studentima sociologije, a naravno i drugih srodnih nauka, stavi na raspolaganje relativno kondenzovana rasprava o različitim ekonomskim aspektima rodnih nejednakosti, kojima se bavimo u okviru različitih kurseva na studijama sociologije, na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Stoga je ova knjiga namenjena najpre njima, ali i svim drugim zainteresovanim čitaocima i čitateljicama koje ova tema zanima.

Analiza rodnih ekonomskih nejednakosti u ovoj studiji postavljena je dosta široko. Namera je bila da se istovremeno ponudi sistematski pregled relevantnih teorija i metodoloških pristupa, opis i analiza stanja u Evropskoj uniji i Srbiji, kao i pregled najvažnijih politika koje predstavljaju važne determinante oblikovanja sistemskih okvira u kojima se rodni odnosi uspostavljaju i menjaju. Zbog toga knjiga obuhvata tri ključne oblasti: mapiranje teorija, mapiranje stvarnosti i mapiranje politika. „Mapiranje“ je termin pozajmljen iz geografije, koji opravdano asocira na puku deskripciju određenog (u ovom slučaju socijalnog) prostora. Međutim, on je prenošenjem u oblasti socijalnih istraživanja dobio i druge konotacije. Naime, ne samo da se iza ovog termina krije nastojanje da se određeno područje opiše, poput reljefa, u horizontalnom i vertikalnom prostoru, zabeleže rasporedi određenih grupa ili karakteristika, već i nastojanje da se potraže determinante koje takvu „socijalnu mapu“ oblikuju. U tom smislu, mapiranje ne znači nužno samo puki opis, već i objašnjenje nastanka date, empirijski rekonstruisane mape. Tako treba shvatiti i tri centralna dela knjige. Pored toga, potrebno je naglasiti da se termin „stvarnost“ ovde koristi uslovno, u smislu označavanja „objektivnih“ stanja i procesa, sa namerom da naglasi *empirijske slojeve stvarnosti*. U širem smislu, ta stvarnost je uvek „subjektivizovana“, jer je posredovana interpretacijama društvenih aktera među kojima su neki naučnici, teoretičari, istraživači a neki političari. Stoga bi bilo ispravnije reći da i same teorije i politike predstavljaju ovu stvarnost. No, ovde će pod stvarnošću biti shvaćen ovaj uži, empirijski aspekt stvarnosti, kako bi se izbeglo neodgovarajuće korišćenje termina „stanje“, zbog toga što nam je namera da se bavimo i procesima i odnosima, dakle i dinamikom ovog empirijskog aspekta društvene stvarnosti.

U prvom delu se, dakle, mapiraju teorije društvenih, ekonomskih i rod-
nih nejednakosti. U njihovom sučeljavanju, sukobljavanju, povezivanju, nastaju
novi pristupi koji omogućavaju da usmerimo istraživačku pažnju na polja
društvene stvarnosti koja su ranijim pristupima ostala izvan fokusa pažnje.
Ili, da data područja stvarnosti vidimo na nov način i produbimo, ili jedno-
stavno promenimo razumevanje određenih pojava. Kada su u pitanju rodne
ekonomske nejednakosti, taj proces je započeo relativno nedavno (mereno
vremenom razvoja društvenih nauka), tekao je dosta sporo, uz mnogo sukoba
i otpora.

Iz potrebe da se proučavanju rodni ekonomskih nejednakosti pristupi
u izvesnoj meri i iz istorijsko-teorijske perspektive, prvi deo je podeljen u
dve veće celine. U prvom poglavlju se izlažu klasični dominantni sociološki
i ekonomski pristupi, ali i prisup sa stanovišta socijalne uključenosti, koji se
odnedavno razvija na razmeđi društvenih nauka i primenjenih politika, a koji
je značajan za inovacije u oblasti naučnih istraživanja, kao i za razumevanje
konceptualne osnove savremenih javnih politika u EU (i sve više u Srbiji).
Nastoje se sagledati načini na koje su dominantni pravci u sociologiji i ekonomiji
tretirali ekonomske nejednakosti bilo u okviru širih društvenih nejednakosti,
ili kao posebnu formu nejednakosti. Vodeća sociologija i ekonomija, u svojim
različitim varijantama, nisu poklanjale pažnju rodni nejednakostima. Tek sa
prodorom feminizma drugog talasa, pitanja rodni nejednakosti, pa i onih
ekonomskih, počinju da se postavljaju u društvenim naukama. Stoga je drugo
poglavlje u prvom delu posvećeno pregledu najvažnijih feminističkih pristupa
i prodoru rodni pristupa u društvene nauke (pre svega u sociologiju i ekonomiju).
Nastoji se sagledati kakvo mesto zauzimaju ekonomske nejednakosti u objašnjenju
rodni nejednakosti. Pregled najvažnijih socioloških i ekonomskih feminističkih
pristupa ima za cilj i da neposrednije ukaže na široku teorijsku pozadinu pristupa
od koga se polazi u analizi rodni ekonomskih nejednakosti u drugom delu studije.
Međutim, teorijske rasprave i pristupi nisu ograničeni samo na ovaj deo studije.
Dok se u prvom delu nastoje na opštiji način mapirati teorije, problemska područja
i metodološki pristupi, odgovarajuće specifične teorije od neposrednijeg značaja
za konkretne analize izloženi su i u drugim delovima knjige, kao osnova empirijskih
analiza posebnih aspekata nejednakosti.

Drugi deo knjige posvećen je mapiranju stvarnosti. Ovo je i centralni deo studije,
jer se u njemu nastoje sistematski opisati, i koliko je moguće objasniti, brojne
dimenzije rodni ekonomskih nejednakosti. Na samom početku drugog dela
definisan je analitički pristup na kome se temelje analize u ovoj studiji, a koji
ne pretenduje da pripada ni jednom posebnom pravcu, dok se može reći da po
disciplinarnom karakteru pripada ekonomskoj sociologiji. Sama struktura drugog
dela definisana je analitičkim pristupom. U njega su

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

smeštene tri celine. Prvo poglavlje posvećeno je nejednakostima na tržištu rada, ali ne bez ograda i preispitivanja pojmova rada, tržišnog rada i plaćenog rada, koji se najčešće izjednačavaju u dominantnom ekonomskom diskursu, a time i potcenjuje vrednost ukupnog rada (posebno žena). Drugo poglavlje posvećeno je nejednakostima u pristupu i distribuciji ekonomskih resursa, pri čemu pažnja ne ostaje ograničena samo na ekonomske forme kapitala, već se delimično usmerava i prema kulturnom i socijalnom. Nejednakosti se posmatraju preko dimenzije pristupa i distribucije ovih resursa, kao i preko ishoda takvih distribucija, sa posebnim fokusom na nejednakosti u rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti. Treće poglavlje usmerava pažnju na ekonomske nejednakosti unutar porodice i domaćinstva i konflikata koji nastaju pri usklađivanju kućnog i tržišnog rada. Poslednji deo studije posvećen je mapiranju javnih politika. Način na koji se problemi rodni nejednakosti vide u savremenim politikama, kao i oblikovanje zakona, mera i programa usmerenih na promene rodni odnosa, ovde su u užem fokusu pažnje.

Kao što je već pomenuto, studija nudi *uporednu analizu* rodni ekonomski nejednakosti. Uporedni okvir je možda neuobičajen, s obzirom da se na jednoj strani analizira stanje u Evropskoj uniji, nadnacionalnoj tvorevini koju čini veliki broj heterogenih društava, a na drugoj strani društvo Srbije, pojedinačne države, koja pritom nije ni članica Unije. Međutim, ovakav komparativni okvir proistekao je iz zainteresovanosti da se sagleda stanje u Srbiji u odnosu na EU i njene pojedinačne članice, posebno s obzirom na (doduše spore), procese priključenja Srbije EU. Međutim, dostupni podaci nisu omogućili sistematsko i dosledno poređenje po svim analitičkim dimenzijama. Ono što bi bila uobičajena strategija istraživača, jeste da svoj analitički okvir prilagodi dostupnim podacima. No, to nije bila i strategija primenjena u ovoj studiji. Naime, pošlo se od ocene da je veoma važno teorijski konzistentno definisati rodne ekonomske nejednakosti na što obuhvatniji način, a ne samo ponuditi opis stanja prema dostupnim podacima. Zbog toga se nije odustalo od pojedinih elemenata analize uprkos nedostupnosti podataka ili njihovoj neadekvatnosti za doslednu komparativnu analizu. Ovakva metodološka tvrdoglavost u službi teorijske doslednosti, uostalom imala je za cilj da ukaže i na važne praznine u podacima koje svedoče o zanemarivanju pojedinih aspekata rodni ekonomski nejednakosti. Time se ukazuje i na područja koja je budućim istraživanjima i zvaničnim statističkim praćenjima potrebno osvetliti, u cilju boljeg razumevanja ovog aspekta nejednakosti. Istine radi, do pre nekoliko godina ovakvo uporedno istraživanje ne bi ni bilo moguće. Napori da

se rodne nejednakosti, pa i mnogi drugi društveni fenomeni sagledaju na osnovu podataka zvanične statistike u Srbiji, ličili su na pokušaj da se sportska hala osvetli baterijskom lampom. Danas su statistička praćenja u Srbiji obuhvatnija, rodno osetljivija i što je važno, usklađena (bar u pojedinim ključnim aspektima) sa metodologijama EU, zbog čega je poduhvat postao izvodljiv. Ipak, u mnogim aspektima statistike EU daleko su sofisticiranije, ali i pristupačnije, jer je većini podataka moguće direktno pristupiti na internet stranama Eurostata. Međutim, iako su podaci zvaničnih statistika u pojedinim delovima studije činili glavnu empirijsku osnovu za analizu, korišćeni su i rezultati naučnih istraživanja, posebno u oblastima koje nisu obuhvaćene zvaničnim statistikama. No, naučna istraživanja najčešće su ograničena na određen broj društava te samo parcijalno zadovoljavaju uslove komparativnog okvira postavljenog u ovoj studiji. Domaća istraživanja čiji će nalazi biti korišćeni za analize u ovoj knjizi velikim delom pripadaju kontinuiranim istraživačkim naporima da se pojedini aspekti rodni nejednakosti u Srbiji osvetle, a ta istraživanja sprovedi su, u okviru različitih projekata, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

1. MAPIRANJE TEORIJA

Sintagma „društvene nejednakosti“ može prizvati nezamislivo veliki broj vizuelnih asocijacija kod čitalaca: belog nadzornika na plantaži pamuka koji sa bičem u ruci nadzire crnog roba; plemkinju sa napuderisanom perikom kojoj služavka zateže steznik; čađavog rudara koji kopa ugalj tri stotine metara ispod kancelarije nasmešenog vlasnika koji broji zelene novčanice; radnika na pokretnoj traci koji sklapa automobil dostupan tek džepu njegovog menadžera; domaćicu opasanu keceljom kojoj suprug pred odlazak na posao ostavlja novac za nabavku hrane koju će pripremiti... i tako u nedogled. Ove karikature vizuelne asocijacije samo su neke od mogućih asocijacija društvenih nejednakosti. Neki više akciji orjentisani čitaoci verovatno će prizvati u svest slike nepreglednih kolona ljudi u protestu – različitog pola, rase, zanimanja, ciljeva i ideologija iskazanih preko transparentata. Dok će oni skloniji globalizacijskim promišljanjima verovatno zamišljati naizmenične slike Menhetna i Kibere, džet-set modne revije u Parizu i prljavog tekstilnog „sweatshopa“ u Šangaju, koktela najviših funkcionera neke velike banke sa obiljem egzotičnih đakonija na „švedskom stolu“ i gladne dece u subsaharaskoj Africi...

Proučavanje društvenih nejednakosti staro je gotovo koliko i sama misao o društvu, a sa razvojem društvenih nauka ono postaje sve sistematičnije i složenije. Rasprava o društvenim nejednakostima ne završava se u području nauka, već predstavlja i značajan deo svakodnevnog razmišljanja o svetu u kome živimo. Tako upisivanje sintagme „društvene nejednakosti“ u gugl pretraživač (www.google.com), bez navodnika, izbacuje gotovo šest miliona, a sa navodnicima, 360 hiljada veza sa stranicama na kojima se ova sintagma bar spominje.

Da bi se sa ovako širokom i složenom temom izašlo na kraj, potrebno je podvrgnuti je strogoj disciplini. Zbog toga je u ovom poglavlju osnovni zadatak da se jasno definiše pristup na osnovu koga će se proučavati rodne ekonomske nejednakosti. No, da bi se to učinilo na zadovoljavajući način, potrebno je definisati osnovne pojmove i sažeto prikazati u kom pravcu su se kretala proučavanja nejednakosti u ključnim naučnim disciplinama od značaja za ovu studiju. Potrebno je i otvoriti najvažnija pitanja na koja će kasnije analize pružiti osnove za odgovor. Stoga ovaj prvi tematski deo studije treba da ponudi odgovore na sledeća pitanja:

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

- Šta su to *ekonomske* nejednakosti za razliku od *društvenih* i u kakvoj su vezi sa ovim drugim?
- Na koji način se ekonomske nejednakosti proučavaju u *sociologiji* i *ekonomiji*? Odnosno šta su ključni *aspekti* nejednakosti za ove dve discipline i na koji način, kojim *metodama* se one nastoje izmeriti i analizirati?
- Na šta se misli kada se govori o *rodnim* ekonomskim nejednakostima? Kakav značaj imaju ekonomske nejednakosti za ukupne rodne nejednakosti?
- Napokon, od kakvog značaja su *rodne ekonomske nejednakosti* za ukupne *društvene nejednakosti*?

Prikupiti odgovore na ova pitanja u vrlo heterogenoj i obimnoj literaturi nije nimalo lako. Veličina zadatka vrlo često navede autore da elegantno preskoče ova pitanja i jednostavno pređu na opisivanje stanja i trendova u nejednakostima, kako god ih definisali. Uz sve rizike neuspeha i pojednostavljenog izlaganja, ovde će ipak biti učinjen pokušaj da se čitaocima ponude važni elementi za mozaik koji će predstavljati analitičku osnovu za proučavanje rodni ekonomskih nejednakosti u ovoj studiji. U tom cilju ovaj prvi tematski deo studije obuhvata tri poglavlja: u prvom su izložena shvatanja društvenih i ekonomskih nejednakosti iz perspektive tri dominantna pristupa: sociološkog, ekonomskog i pristupa socijalne uključenosti; u drugom su izložena shvatanja ekonomskih nejednakosti iz perspektive feminističkih i rodni studija; dok je u trećem poglavlju izložen analitički okvir na osnovu koga se rodne ekonomske nejednakosti analiziraju u ovoj studiji.

1.1 Ekonomske nejednakosti u dominantnim pristupima

Dve ključne naučne discipline koje se bave proučavanjem ekonomskih nejednakosti su sociologija i ekonomija. Gotovo da je nemoguće u sažetom prikazu najvažnijih stanovišta (koji predstavlja zadatak ovog poglavlja) zabeležiti sve aspekte problema i heterogenost pristupa na osnovu kojih se ovaj fenomen proučava. Ova heterogenost ishodi ne samo iz različitih disciplinarnih okvira iz kojih dve nauke pristupaju problemu ekonomskih nejednakosti, već i brojnih stanovišta unutar svake discipline koja na različite načine vide uzroke, posledice, pa i samu suštinu pojma ekonomskih nejednakosti. Ipak, ako se prihvati teza da obe discipline poseduju nešto što se može nazvati dominantnim, konvencionalnim ili vodećim (engl. mainstream) pristupima, onda se pored niza razlika o kojima će biti reči u ovom poglavlju, može istaći da je

neosetljivost na rodne aspekte nejednakosti bila zajednička karakteristika dominantnih pravaca i u ekonomiji i u sociologiji sve do pre nekoliko decenija. No, u ovom poglavlju u centru pažnje biće osnovna shvatanja ekonomskih nejednakosti i to ne samo u sociologiji i ekonomiji, već i u okviru multidisciplinarnog i više primenjenog pristupa „socijalne isključenosti“.

1.1.1 Dominantna sociologija o ekonomskim nejednakostima

Ekonomske nejednakosti shvataju se u sociologiji kao *poseban oblik društvenih nejednakosti*. U nezaobilaznom Haralambosovom udžbeniku za studente sociologije, *društvene nejednakosti* definisane su u najopštijem smislu kao *nejednaka distribucija socijalnih resursa među pripadnicima društva* (Haralambos, Holborn, 2008:18). Kao tri najvažnija resursa na čijoj se neravnomernoj distribuciji temelje društvene nejednakosti navedeni su: *moć, prestiž i materijalno bogatstvo*.

1. *Moć* predstavlja vrstu društvenog odnosa u kome određeni pojedinci ili grupe mogu nametnuti svoju volju drugim pojedincima i grupama, savladati njihov otpor i proizvesti promene u njihovom delanju u željenom smeru.
2. *Prestiž* predstavlja količinu ugleda koja je povezana sa određenim socijalnim položajima ili karakteristikama pojedinaca i grupa, kao i sa njihovim životnim stilovima.
3. *Materijalno bogatstvo* predstavlja posedovanje materijalnih resursa koji se smatraju vrednim u određenom društvu (Ibid).

U sociološkom rečniku univerziteta Kembridž, društvene nejednakosti definisane su kao *nejednaka distribucija šansi, nagrada i moći između pojedinaca, domaćinstava i grupa* (Manza, 2006: 286). Prema ovoj definiciji, nejednakosti se mogu proučavati u dva ključna aspekta: sa stanovišta *nejednakih ishoda* (rezultata procesa raspoređivanja resursa) i sa stanovišta *nejednakih šansi za uključivanje u aktivnosti* na osnovu kojih se obezbeđuju dati resursi.

Ekonomske nejednakosti u sociologiji proučavaju se, pre svega, u području klasno-slojnih nejednakosti, odnosno u oblasti socijalne stratifikacije. *Socijalna stratifikacija* predstavlja poseban oblik društvenih nejednakosti u kome su društvene grupe raspoređene u hijerarhijskom poretku na osnovu prestiža i materijalnog bogatstva koje poseduju (Haralambos, 2008: 19). Razumevanje društvenih i ekonomskih nejednakosti u sociologiji menjalo se u skladu sa dominantnim teorijskim paradigmatama. No već među sociološkim klasicima, zapažaju se značajne razlike u poimanju nejednakosti.

Nasleđe socioloških klasika

Na svojim počecima, u 19. veku, sociologija se u velikoj meri razvila upravo na proučavanjima društvenih nejednakosti. Dva klasična mislioca dala su ključan doprinos razvoju proučavanja nejednakosti: Marks i Veber. Za Marksa ekonomske nejednakosti predstavljaju ključnu osnovu društvenih nejednakosti. On je ekonomske nejednakosti video primarno u odnosu društvenih grupa prema sredstvima za proizvodnju koja predstavljaju ključni resurs reprodukcije društva, a time i osnovu moći društvenih grupa. Vlasnici sredstava za proizvodnju – kapitalisti – na osnovu posedovanja ovog resursa istovremeno stiču mogućnost prisvajanja dela vrednosti koji su radnici ostvarili u proizvodnji (profit) ali stiču i društvenu moć. Radnici, koji ne poseduju sredstva za proizvodnju, već samo sopstvenu radnu snagu su eksploatisana društvena klasa upravo zbog toga što deo vrednosti ostvaren njihovim radom prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju. Za Marksa društvene klase nisu samo „objektivne“ klase, odnosno grupe definisane na osnovu odnosa prema sredstvima za proizvodnju i položaja u sistemu reprodukcije društva, već su i „subjektivne“ klase. To znači da na osnovu zajedničkog položaja u sistemu proizvodnih odnosa pripadnici jedne klase razvijaju i zajedničku *klasnu svest* koja predstavlja osnovu njihovog organizovanja i delovanja kao kolektivnog društvenog aktera. Odnos između klasa je odnos zavisnosti i sukoba.

Veber je takođe shvatao klase u ekonomskom smislu. One nastaju u tržišnim ekonomijama u kojima se pojedinci takmiče za ekonomske dobitke. Klasa je grupa pojedinaca koji dele sličan položaj u tržišnoj ekonomiji, a na osnovu koga dobijaju i slične ekonomske nagrade. Tako je u Veberovoj teoriji klasni položaj pojedinca definisan njegovim položajem na tržištu rada. Pripadnici iste društvene klase imaju i slične životne šanse. Naime, njihov ekonomski položaj direktno utiče na njihove šanse da obezbede resurse koji se smatraju poželjnim u datom društvu. Poput Marksa i Veber je tvrdio da je najveća klasna podela između onih koji poseduju sredstva za proizvodnju i onih koji ne poseduju. Oni koji poseduju značajno vlasništvo imaće i najviše ekonomske nagrade i superiorne životne šanse. Međutim, Veber odbacuje Marksove teze o sukobu klasa kao i pretpostavku da društvena moć počiva isključivo na ekonomskoj moći.

Za razliku od Marksa, Veber je ukazao da razlike postoje i među onima koji ne poseduju sredstva za proizvodnju. Kvalifikacije i usluge koje na tržištu nude ljudi različitih zanimanja imaju različite tržišne vrednosti. Pored društvene klase u Veberovoj teoriji stratifikacije značajan je i pojam *socijalnog statusa*. Dok se klase formiraju na osnovu nejednake distribucije ekonomskih nagrada, statusne grupe se formiraju na osnovu nejednake raspodele *društvenog prestiža*. Zanimanja, etničko poreklo, religijska afilijacija, životni stilovi, u različitim

društvima povezani su sa različitim društvenim ugledom. Statusne grupe čine pojedinci koji imaju slične nivoe društvenog prestiža. U mnogim društvima klasni i statusni položaj su tesno povezani i preklapaju se. Međutim, unutar jedne klase može postojati više statusnih grupa – na primer plemstvo i nova kapitalistička klasa u periodu ranog industrijalizma. Iako ove grupe pripadaju vlasničkoj klasi, one su istovremeno podeljene na različite statusne grupe koje odlikuju različit društveni prestiž i životni stilovi (Haralambos, Holborn, 2008: 29–30).

Funkcionalizam

Mnogobrojne kasnije, pa i savremene teorije stratifikacije oslanjale su se bilo na Marksovu ili na Veberovu teoriju. Pojedini savremeni sociolozi ostali su dosta blizu ovim klasičnim teorijama, dok su se drugi u značajnijoj meri udaljili, ipak zadržavajući početne premise. Jedan od najuticajnijih pravaca sredinom 20. veka bio je funkcionalizam. Predstavnici ove orijentacije suštinski polaze od premise da su sva poznata društva bila obeležena nejednakostima, a da ove nejednakosti počivaju na podeli rada. Odnosno, neki pojedinci obavljaju poslove koji su značajniji za ukupno funkcionisanje društva od drugih, te zbog toga dobijaju i više nagrade. U jednoj od najčuvenijih funkcionalističkih teorija stratifikacije (Davis, Moore, 1945, nav. prema Haralambos, 2008: 22–23) ističe se da je osnova funkcionisanja svakog društva efektivno dodeljivanje i obavljanje uloga. To znači da sve uloge od značaja za funkcionisanje društva treba neko da obavlja; uloge treba da budu dodeljene pojedincima koji su najsposobniji da ih obavljaju; ti pojedinci moraju biti adekvatno obučeni za te uloge; uloge se moraju obavljati savesno. Mehanizam preko koga se obezbeđuju efektivna raspodela i obavljanje uloga jeste socijalna stratifikacija. To je sistem koji dodeljuje nejednake nagrade i privilegije za različite uloge u društvu (Ibid).

Prihvatajući ovo stanovište uz manja neslaganja, a pod uticajem liberalnih ekonomskih teorija Fridmana i Hajeka, britanski sociolog Saunders razvija teoriju stratifikacije koja ističe u prvi plan koncept meritokratije. On razlikuje tri tipa jednakosti:

- 1) *Formalnu ili zakonsku jednakost* koja podrazumeva da su svi članovi društva jednaki pred zakonima i propisima. To znači da se o pojedincima sudi na osnovu onoga što čine sa stanovišta legalnosti definisane zakonskim okvirom i propisima u datom društvu.
- 2) *Jednakost šansi* koja znači da svi ljudi imaju jednake šanse da postanu nejednaki. Pojedinci se takmiče za uspeh i oni koji ostvaruju veće zasluge dobijaju i veće nagrade.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

- 3) *Jednakost u rezultatima* koja podrazumeva da bez obzira na investiranje različitih napora, na kraju pojedinci bivaju jednako nagrađeni.

Dok se zalaže za prva dva oblika jednakosti, Saunders odbacuje treći, ne samo kao nepodsticajan (jer destimuliše ljude da ulažu veće napore) već i kao nepravičan (zato što različite napore nagrađuje jednakim nagradama) (Ibid). On zaključuje da su razvijena kapitalistička društva u velikoj meri meritokratska društva.

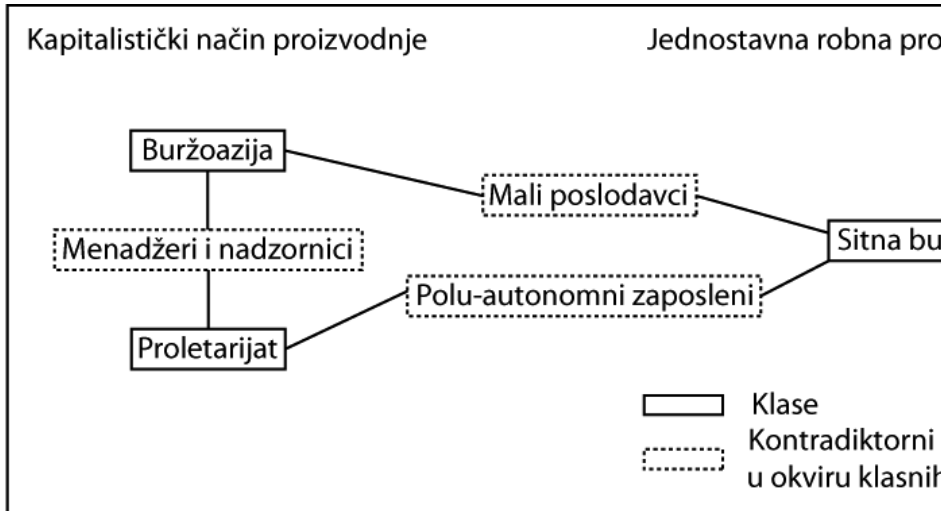
Maršal i saradnici kritikovali su ovo meritokratsko viđenje socijalne stratifikacije. Analizirajući društvenu pokretljivost u Velikoj Britaniji, oni su pokazali da su obrasci pokretljivosti pod značajnim uticajem klase, čak i u slučaju jednakih obrazovnih postignuća. Naime, osobe poreklom iz radničke klase imaju manje šansi od osoba iz više klase da dostignu više društvene položaje, čak i kada imaju isto obrazovanje (Marshall et al. 1988).

Rajt i Goltorp

U savremenoj sociologiji dva najuticajnija predstavnika marksističke i veberijanske teorije klasa, odnosno društvene stratifikacije, su američki sociolog Erik Olin Rajt i britanski sociolog Džon Goltorp. Prvi je revidirao i operacionalizovao Marksovu teoriju klasa, dok je drugi na temelju Veberove teorije razvio čuvenu klasno-slojnu šemu koja je primenjena u brojnim (ne samo autorovim) istraživanjima. Rajt smatra da u svakom načinu proizvodnje postoje polarizovane društvene klase čiji su položaj i interesi definisani položajem u procesu proizvodnje. U kapitalističkom načinu proizvodnje radnička klasa je lišena sredstava za proizvodnju i prinuđena da prodaje svoj rad vlasnicima kapitala – buržoaziji – usled čega biva istovremeno eksploatisana i podvrgnuta dominaciji. Međutim, i u uslovima odsustva izražene polarizacije, mogu se uočiti suprotstavljeni položaji u načinu proizvodnje. Menadžeri, tako, zasnivaju svoj položaj na osnovama svojstvenim za obe klase, s obzirom da istovremeno prodaju svoj rad kapitalistima (usled čega su i eksploatisani) ali i kontrolišu rad radnika (usled čega njima i dominiraju). Pored toga, konkretna društva retko počivaju samo na jednom načinu proizvodnje. Tako kapitalistička društva mogu sadržati i neke nekapitalističke forme proizvodnih odnosa. Na primer, ona mogu naslediti jednostavne proizvodne oblike u kojima su proizvođači istovremeno i vlasnici i radna snaga. Rajt ih naziva sitnom buržoazijom i datira njihovo pojavljivanje još u periodu feudalizma. Danas se ove kategorije najčešće nazivaju *samozaposlenima*. Pored toga, on prepoznaje i *polu-autonomne zaposlene* – kategorije koje se danas često označavaju kao *slobodne*

profesije – koji ne poseduju sredstva za proizvodnju ali raspolažu značajnom autonomijom nad svojom radnom snagom (Wright, 1980: 181–182).

Grafikon 1: Klasna šema Erika Olina Rajta

Izvor: Wright, 1980: 181.

Ovaj pristup je kritikovan zbog statičnosti, mehanicizma i „sirovog determinizma“ (Marshall et al, 1988: 24). Na operacionom, istraživačkom nivou, Rajtov pristup zahteva informacije o vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, stepenu autonomije pojedinaca u radu i uključenost u donošenje odluka i nadzor nad zaposlenima.

Goltorp razvija svoj pristup u proučavanju klasno-slojnih nejednakosti na Veberovoj teoriji. Klase su definisane na osnovu položaja na tržištu rada i to u okviru posebnih zanimanja. U objašnjenju svog klasnog pristupa Goltorp navodi da ovakva klasifikacija nastoji „da kombinuje kategorije prema zanimanjima čiji su pripadnici ... sa jedne strane slični, u pogledu izvora i nivoa prihoda, stepena ekonomske sigurnosti i šansi za ekonomsko napredovanje; a sa druge strane, slični prema položaju u sistemu autoriteta i kontrole nad procesom proizvodnje u koji su uključeni, a time i stepena autonomije u obavljanju svojih radnih zadataka i uloga“ (Goldthorpe, 1980: 39). Polazeći od ovakvog pristupa, Goltorp je identifikovao tri klase u britanskom društvu koje obuhvataju 11 užih kategorija.

Tabela 1: Goltorpova klasna šema

Klasa		Sloj
Servisna	I	Viši stručnjaci, rukovodioci i političari, direktori velikih preduzeća, krupni vlasnici
	II	Niži stručnjaci, rukovodioci i političari, viši tehničari, direktori malih preduzeća, nadzornici nemanuelnih zaposlenih
Prelazna	IIIa	Rutinski nemanuelni zaposleni u administraciji i trgovini
	IIIb	Radnici u ličnim uslugama
	IVa	Sitni vlasnici, zanatlije... sa zaposlenima
	IVb	Sitni vlasnici, zanatlije... bez zaposlenih
	IVc	Farmeri i sitni zemljoposednici, samozaposleni ribari
	V	Tehničari nižeg ranga, nadzornici manuelnih radnika
Radnička	VI	Kvalifikovani manuelni radnici
	VIIa	Polukvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici (ne u poljoprivredi)
	VIIb	Poljoprivredni radnici

Izvor: Erikson, Goldtorpe, 1992.

Goltorпов pristup je istovremeno bio jedan od najuticajnijih, ali i najkritikovanijih. Pojedini kritičari stavili su primedbu da uslovi na tržištu rada fragmentišu društvo na toliko brojne podele da nije moguće nedvosmisleno ukazati gde se jedna klasa završava a druga počinje. Većina marksistički orijentisanih autora zamerila je što ovakav klasni pristup pre naglašava distributivni sistem a zapostavlja sistem proizvodnje. Marksisti su inače bili kritički orijentisani prema svakom pristupu (uključujući i Goltorпов) koji za osnovu klasne diferencijacije uzima zanimanja. Prema njihovom mišljenju, na taj način se kategorije definisane na osnovu tehničkih odnosa u proizvodnji postavljaju umesto kategorija definisanih na osnovu socijalnih odnosa u proizvodnji (vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju) (Wright, 1980: 182). Poseban napad na Goltorповu i čitavu vodeću sociologiju klasa i stratifikacije došao je sa feminističkih pozicija. Zamereno je da se proučavanja klasa odnose isključivo na mušku populaciju, čime se ignorišu nejednakosti koje obeležavaju živote žena (o čemu će biti više reči u narednom poglavlju).

Mehanizmi uspostavljanja društvenih nejednakosti

U nastojanju da na jednostavan i duhovit način objasni mehanizme uspostavljanja društvenih nejednakosti Čarls Tili je ponudio sledeći model (Tilly, 2005). U najjednostavnijoj verziji on sadrži četiri elementa:

- 1) skup položaja – radnih mesta, službenih položaja, itd.
- 2) skup nejednakih nagrada pripisanih tim položajima
- 3) mehanizme razvrstavanja (engl. sorting mechanisms) kojima se pojedinci smeštaju na različite položaje i
- 4) pojedince koji se razlikuju prema karakteristikama na osnovu kojih mehanizmi razvrstavanja vrše njihovo raspoređivanje na položaje (Ibid: 19).

Tili kaže da ovakav model priziva u maštu dinamičan scenario: pojedinci dolaze do skenera, prolaze evaluaciju, bivaju namešteni na odgovarajući položaj, a potom preuzimaju nagradu određenu za dati položaj. U nešto složenijoj verziji ovog modela, elementi su u interakciji. Na primer, broj i karakteristike osoba koje se prijavljuju za razvrstavanje (kao u slučaju ponude radne snage) utiče na distribuciju i karakter položaja (ponude poslova, odnosno karakteristike potražnje za radnom snagom). Kritičari i branioci nejednakosti, prema Tilijevom sudu, u osnovi polaze od istog modela. Kritičari napadaju ove mehanizme razvrstavanja kao nepravične, neefikasne ili čak destruktivne. Oni ističu da postavljanje ljudi na prestižne ili deprivilegovane položaje na temelju rase, roda, starosti, nacionalnosti ili fizičke privlačnosti, proizvodi nepravdu, zanemaruje vredne talente i šteti pojedincima i društvu. Branioci sistema obično naglašavaju razlike među pojedincima u energiji, znanju, kvalifikacijama, inteligenciji, snazi. Oni ukazuju da mehanizmi razvrstavanja zapravo doprinose uspešnijem delovanju sistema, jer razmeštaju na data mesta one sa najboljim karakteristikama (Ibid: 20).

Predlozi da se ovakvi sistemi nejednakosti promene, usmereni su na promene u jednom ili više elemenata: promene u položajima koje povećavaju šanse za različite grupe da dospeju na te položaje, ujednačavanje nagrada za položaje uporedno jednake vrednosti, promene u mehanizmima razvrstavanja i adekvatnija priprema potencijalnih kandidata za procese razvrstavanja. Kritika rodnih nejednakosti u zapošljavanju, na primer, izložila je sva četiri predloga: promene radnih mesta tako da ne daju prednost muškim telima, uspostavljanje jednakih nagrada za poslove jednake vrednosti, nadziranje zapošljavanja tako da ne bude rodno diskriminativno, obezbeđivanje odgovarajućih obuka za žene tako da se povećavaju njihove šanse za zapošljavanje na radnim mestima na kojima su ranije bili zaposleni pretežno muškarci (Ibid).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Tokom čitave ljudske istorije širok spektar resursa koji proizvode vrednosti služili su kao osnova za stvaranje nejednakosti među društvenim kategorijama. Relevantni resursi su relativno oskudni, oni su predmet prisvajanja i mogu da proizvedu nove vrednosti u kombinaciji sa drugim resursima. Istorijski sistemi nejednakosti zavisili su od kontrole jednog ili više ovakvih resursa: sredstava prinude (uključujući oružje, zatvore, policiju), rada (posebno kvalifikovanog ili efektivno koordinisanog); životinja koje su služile kao hrana ili sredstva za proizvodnju; zemljišta i prirodnih resursa koji su na njemu locirani; institucija u kojima se obezbeđuju posvećenost i solidarnost; mašina, posebno onih koje konvertuju sirove materijale, proizvode dobra ili usluge, prevoze osobe, dobra, usluge ili informacije; finansijskog kapitala; informacija, posebno onih koje omogućuju profitabilnu, sigurnu ili koordiniranu akciju; medija koji prenose takve informacije; naučno tehničkog znanja koje olakšava intervenciju (bilo „dobru“ ili „zlu“) u ljudsko blagostanje. Svi ovi resursi omogućuju dobit za one koji ih poseduju ili kontrolišu. Kada su oskudni i relativno lako se prisvajaju, oni omogućavaju eksploataciju i definišu šanse aktera koji ih poseduju, odnosno ne poseduju, to jest, stvaraju nejednakosti (Ibid: 23).

U savremenim društvima, prema Tilijevom mišljenju, posedovanje, odnosno kontrola nad četiri ključna resursa stvaraju osnovu za nejednakosti. To su *finansijski kapital, informacije, naučna znanja i mediji*. Svi ovi resursi se nalaze pod kontrolom relativno uskih socijalnih mreža u poređenju sa svetskom populacijom. Ovi resursi se koncentrišu u malom broju privilegovanih enklava u odnosu na koje su ostali (većinski) delovi sveta deprivilegovani (Ibid: 24).

Iako Tilijevo stanovište nije usmereno na proučavanje nejednakosti po modelu teorija stratifikacije koje su dominirale sociologijom do 1980ih godina, ono je svakako značajno iz dva razloga. Prvo, ono nedvosmisleno ukazuje na posedovanje, odnosno kontrolu važnih resursa kao izvor nejednakosti. Drugo, ono ukazuje na resurse koji su u savremenim uslovima od ključnog značaja za uspostavljanje nejednakosti između društvenih grupa unutar pojedinačnih društava, kao i između društava na globalno-svetskoj sceni.

Bez obzira na razlike u izloženim teorijskim i istraživačkim pristupima, važno je uočiti da se u sociologiji *proučavanje položaja u ekonomskoj sferi društvene reprodukcije smatra za jedan od temeljnih stubova društvenih nejednakosti*. Bilo da se shvataju kao nejednakosti u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, u kontroli radnog procesa, u šansama za zauzimanje položaja na tržištu rada, u obavljanju različitih zanimanja i sledstveno tome nejednakim nagradama i moći, ekonomske nejednakosti predstavljaju važnu, ako ne i ključnu dimenziju društvenih nejednakosti.

1.1.2 Ekonomske nejednakosti u dominantnim ekonomskim pristupima

Proučavanje nejednakosti u ekonomskoj nauci bilo je relativno marginalno u periodu stabilnog rasta razvijenih Zapadnih društava nakon Drugog svetskog rata. Međutim, od 1970ih godina sa publikovanjem Senove studije *O ekonomskoj nejednakosti* (1973) i Etkinsonove studije *Ekonomija nejednakosti* (Atkinson, 1975), kao i sa razvojem rasprava o jednakosti u krugovima političkih filozofa (Rawls, 1971; Nozick, 1974; Dworkin, 1981a, 1981b) interes za proučavanje nejednakosti raste. Tome svakako doprinose i dinamične promene u razvijenim društvima. Nakon što su se u dužem periodu nejednakosti održavale na stabilnom nivou, tokom 1980ih godina u Velikoj Britaniji i SAD dolazi do izrazitog povećanja disperzije dohotka. Istraživanja su pokazala da dolazi do rasta nejednakosti u distribuciji dohotka među domaćinstvima, do povećanja razlike u dohotku najviših rukovodilaca i zaposlenog sa dohotkom na nivou nacionalne medijane. Učešće domaćinstava sa vrha društvene lestvice (na primer 1% sa najvišim dohotkom) u ukupnom dohotku na agregatnom nivou značajno se povećalo. A na suprotnoj strani društvene lestvice siromaštvo i socijalna isključenost postaju značajan problem koji privlači pažnju istraživača. Osim toga, globalizacija postaje izuzetno važan faktor koji oblikuje ekonomske i političke uslove na nacionalnom, regionalnom i svetskom nivou. Učešće profita u nacionalnom dohotku razvijenih zemalja raste, a pokretljivi kapital pretili da destabilizuje položaj radnika u razvijenim zemljama (Salverda et al, 2009: 5).

Otuda se interes za proučavanje nejednakosti povećava i u ortodoksnoj, a posebno u heterodoksnoj ekonomiji¹. Motivacija za proučavanje nejednakosti je raznovrsna. Neki pristupi polaze od normativnih stanovišta, poduprtih nekom od teorija o socijalnoj pravdi, pa analiziraju nejednakosti zbog toga što smatraju da one nisu pravedne. Drugi su, pak, motivisani čisto instrumentalnim razlozima, jer nastoje da ustanove da li i koliko postojeće nejednakosti pogoduju ili ometaju dobro funkcionisanje ekonomije. Proučavanje nejednakosti posebno je izraženo u ekonomiji razvoja, gde se vode intenzivne rasprave o tome koliko su nejednakosti (ne)povoljne za ekonomski rast.

Iako se ekonomske nejednakosti ponekad definišu dosta široko – kao nejednakosti koje se ispoljavaju u ekonomskim posledicama ili imaju ekonomske uzroke (Ibid: 8), one se najčešće u istraživanjima definišu kao *nejednakosti u dohotku, raspodeli bogatstva, ili položaja na tržištu rada*.

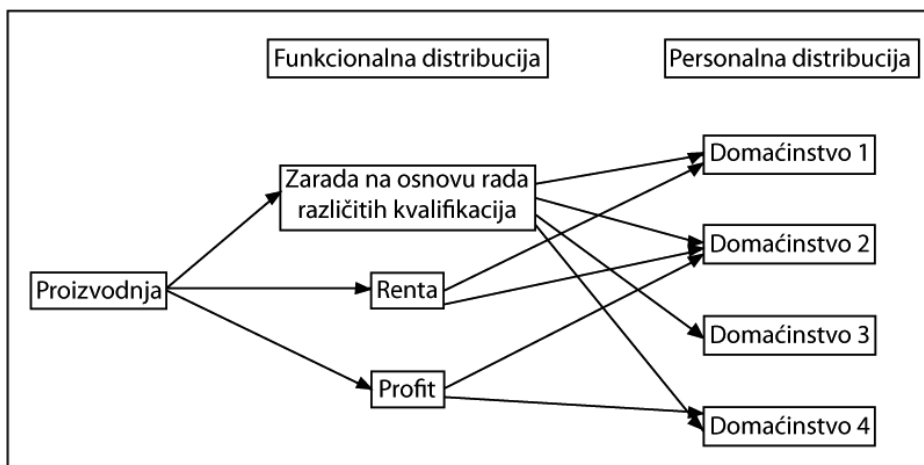
1 Pod ortodoksnom ekonomijom najčešće se podrazumeva dominantna neo-klasična ekonomija (engleski često označena kao mainstream ekonomija), dok se u heterodoksnu ekonomsku pravcu svrstavaju nova politička ekonomija, institucionalna ekonomija, socijalna ekonomija, feministički pristupi i sl.

Nejednakosti u dohotku i bogatstvu

Brojni autori su svesni da se ekonomske nejednakosti ne daju svesti na nejednakosti u dohotku i bogatstvu, ali smatraju da je to dobra polazna osnova, posebno u nastojanjima da se one sagledaju u komparativnom okviru. „Razlike u ličnom dohotku i bogatstvu, u bilo kojoj vremenskoj tački, jesu uske, mada, mogu biti povezane sa širim pitanjima slobode i mogućnosti, i kao takve *nešto* znače. To je još tačnije kada se proučavaju ekonomske nejednakosti unutar jedne države, zbog toga što se može pretpostaviti da širi uslovi utiču na isti način na sve pojedince. U tom duhu mi proučavamo nejednakosti u dohotku i bogatstvu: ne zbog toga što objašnjavaju *sve razlike*, već zbog toga što predstavljaju važnu komponentu tih razlika.“ (Ray, 1998: 170, italik u originalu).

Ekonomske nejednakosti mogu se posmatrati preko nejednake distribucije aktuelne potrošnje ili dohotka, preko distribucije bogatstva ili čak ukupnog prihoda tokom čitavog života. U tom smislu proučavanje nejednakosti može biti usmereno na kratkoročne i dugoročne nejednakosti. Aktuelni dohodak ukazuje na nejednakosti u datoj vremenskoj tački, ali takve nejednakosti, ukoliko su izrazito privremene, mogu biti relativno neškodljive, kako sa etičkog stanovišta, tako i sa stanovišta njihovih posledica po ekonomski sistem. Stoga pitanje nejednakosti u prihodima u nekoj vremenskoj tački treba da se sagleda u širem kontekstu pokretljivosti – u kojoj meri je svaka kategorija prihoda zatvorena ili otvorena (Ibid: 171).

Grafikon 2: Rejev model funkcionalne i personalne distribucije dohotka

Izvor: Ray, 1998: 172.

Pored visine prihoda, za proučavanje nejednakosti značajno je i ispitivanje izvora prihoda. Ova distribucija dohotka u zavisnosti od njegovih izvora naziva se funkcionalnom distribucijom dohotka. Ona ukazuje na dobitke od različitih faktora proizvodnje, kao što su rad (različitih kvalifikacija), kapital u različitim formama, zemljište i sl. Funkcionalna analiza nejednakosti treba da ustanovi na koji način su zapravo različiti faktori proizvodnje distribuirani između pojedinaca i domaćinstava u jednom društvu. Rej prikazuje način na koji su dve dimenzije dohodovnih nejednakosti združene u jedinstvenom modelu analize.

Od leve strane grafikona ka desnoj, prvi skup strelica pokazuje kako se dohodak generiše iz proizvodnog procesa. Proizvodnja angažuje rad za koji se isplaćuje plata, uključuje upotrebu zemljišta ili opreme, finansijskog kapitala za koji se plaća renta, a na osnovu čega se generiše profit. Svakako, za proizvodnju su potrebni i drugi elementi (sirovine, poluproizvodi i sl.), ali su ti inputi opet negde proizvedeni, po istom principu, pa se konačno svi dohoci koji su generisani u proizvodnom procesu mogu klasifikovati kao dohoci od rada različitih kvalifikacija, renti i profita. Distribucija dohotka prema ovim različitim kategorijama je funkcionalna distribucija dohotka. Drugi skup strelica pokazuje kako različite kategorije prihoda teku prema domaćinstvima. Pravac i veličina ovih tokova zavise od vlasništva nad različitim faktorima proizvodnje, kao i njihovim kombinacijama. Domaćinstvo koje može da ponudi samo rad (na primer domaćinstvo broj 3 u grafikonu) ostvaruje samo prihod od rada. Nasuprot tome, domaćinstva koja poseduju deonice preduzeća, zemlju koju rentiraju i radnu snagu (kao što je domaćinstvo broj 2) dobijaju prihode iz sva tri izvora. Rej ističe da je veoma važno analizirati distribuciju dohotka na ovaj dvostepen način iz dva razloga. Prvo, poznavanje izvora prihoda može značajno uticati na to kako se ocenjuje rezultat. Recimo, novac koji se dobija na osnovu socijalne zaštite može se shvatati drugačije od istog iznosa ostvarenog iz rada. Drugo, funkcionalna distribucija govori mnogo toga o odnosu nejednakosti i drugih ekonomskih i društvenih uslova. Kao ekonomista koji se bavi proučavanjem razvoja, on pre svega misli na ekonomski rast. Da bi se razumeli načini na koje se ekonomske nejednakosti stvaraju u društvu, potrebno je razumeti kako su distribuirani i nagrađeni različiti faktori proizvodnje (Ibid: 172–173).

Nejednakosti na tržištu rada

Drugo važno područje u kome se ispoljavaju i proučavaju ekonomske nejednakosti, jeste tržište rada. Ekonomska nauka se u ovom području usmerava pre svega na analize procesa usklađivanja ponude i tražnje rada, različiti-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

tih formi segmentacije tržišta i zarade. U ekonomiji postoje različite tradicije u analizi tržišta rada, međutim, dominantnu poziciju svakako ima pristup neo-klasične teorije tržišta rada. Ovaj pristup, koji pojedini autori označavaju kao „pristup vođen principima efikasnosti“ (engl. efficiency-driven) (Tilly, 2006), polazi od pretpostavke klasičnog, „ortodoksnog“, pristupa o savršeno konkurentskom tržištu, na kome akteri – radnici i preduzeća – imaju savršene informacije, maksimiziraju koristi od zarada i nisu u mogućnosti da individualno utiču na cenu rada koja se na datom tržištu uspostavlja. Zarade reaguju na promene u ponudi i tražnji rada, a radnici mogu da se slobodno kreću u odgovoru na ove promene između različitih delova tržišta rada. Tržište rada liči na tržište ostalih roba, pa se dobro razvijena teorija cena može se primeniti i na analize pojava na tržištu rada, posebno u oblasti procesa uspostavljanja cene rada (Kalleberg, Sorensen, 1979: 354).

Polazeći od klasičnog stanovišta, u neo-klasičnoj ekonomiji razvijeni su brojni pristupi koji polaze od referentnog okvira savršeno kompetitivnog tržišta. Ukratko, model savršene konkurencije vodi zaključku da svaki radnik dobija platu jednaku marginalnoj produktivnosti rada koji obavlja. Produktivnost rada zavisi od sposobnosti radnika i karakteristika posla. Ovaj pristup sugerise da radnici uvek mogu naći posao ukoliko su spremni da prihvate zarade i radne uslove kompatibilne sa svojim sposobnostima, što zapravo implicira da nezaposleni biraju da ne rade, zato što ocenjuju dostupne poslove kao nedovoljno privlačne. Drugim rečima, savršena konkurencija na tržištu rada vodi *efikasnoj alokaciji resursa* (Cahuc, Zylberberg, 2004: 246).

Ako pretpostavka savršene konkurencije nije ispunjena, razlike u zaradama reflektuju druge elemente, a ne razlike u produktivnosti. Zato je, po mišljenju neo-klasičnih ekonomista važno proučavati prepreke savršenoj konkurenciji. Cahuc i Zilberberg navode tri najvažnija tipa prepreka: norme i vrednosti, prepreke ulasku na tržište rada i nepotpunost informacija.

Brojne empirijske studije ukazuju da socijalne norme kao što su jednakost ili moralnost utiču na formiranje zarada. Na primer, rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku od 300 osoba uključenih u oblikovanje politika zarade (menadžeri kompanija, predstavnici sindikata, stručni konsultanti i dr.) ne podržavaju nijednu od teorija o rigidnosti zarada, izuzev one koja naglašava uticaj smanjenja zarada na radni moral radnika. Druga istraživanja su pokazala da radnici imaju jako očekivanje da njihove zarade budu pravične i jednake sa kolegama (Beweley, 1998; Adams, 1963; Argyle, 1989, nav prema Cahuc, Zylberberg, 2004: 246).

Prepreke ulasku na tržište rada mogu poticati od prisustva jakih koalicija radnika, sindikata, situacija prisustva jedne firme u specifičnom rezervoaru rada (engl. monopsony), diskriminacije i sl. Diskriminacija predstavlja jednu od najvažnijih prepreka ulasku na tržište rada. To je situacija u kojoj su pri-

padnici određenih grupa tretirani na drugačiji način prilikom ulaska na tržište rada ili nagrađivanja, ne zbog razlika u produktivnosti i kvalifikacijama, već zbog određenih karakteristika koje *nisu povezane sa produktivnošću*, kao što su rasa, pol, etnicitet i sl. Becker je istakao da izvor diskriminacije mogu biti preferencije poslodavaca i radnika (Becker, 1957). Prema Bekeorom stanovištu, onda kada su poslodavci nesporni da zaposle predstavnike određenih socio-demografskih grupa, radnici koji pripadaju tim grupama prinuđeni su da prihvate niže zarade nego drugi, kako bi poslodavcima kompenzovali za nespornost da ih zaposle. Tako poslodavci sa inklinacijama ka diskriminaciji plaćaju diskriminiranim radnicima niže zarade, ispod njihove marginalne produktivnosti, što narušava principe savršeno konkurentskog tržišta rada. Međutim, savršeno konkurentsko tržište eliminiše diskriminaciju, zbog toga što na tržište ulaze firme koje ne diskriminiraju radnike već im plaćaju zarade jednake njihovom marginalnom proizvodu. One na taj način istiskuju diskriminatorske firme sa tržišta (Ibid). Becker navodi i slučajeve u kojima radnici vrše diskriminaciju. Naime, radnici koji pripadaju većinskoj grupi mogu „osećati averziju“ prema radnicima iz manjinskih grupa. Stoga u situacijama kada treba zaposliti radnike iz obe grupe, poslodavci moraju obezbediti radnicima većinske grupe kompenzaciju tako što će im platiti zarade veće od njihove produktivnosti. Ova kompenzacija se finansira iz razlika u zaradama manjinskih radnika. Opet, ovakva situacija ne može da se javi u uslovima savršene konkurencije, gde savršena mobilnost radnika garantuje da nijedna firma neće zapošljavati članove obe grupe u isto vreme pod navedenim uslovima (Ibid).

Sve u svemu, ističu neoklasični ekonomisti, evidentno je da se diskriminacija od strane poslodavaca i zaposlenih ne može desiti u savršeno konkurentskom tržištu, u kome su po definiciji svi radnici plaćeni prema svojoj marginalnoj produktivnosti. Stoga je diskriminacija nužno povezana sa nesavršenom konkurencijom. Ograničenja u mobilnosti (geografskoj, između vrsta poslova) omogućuje firmama da vrše monopolsku moć. Radnici sa identičnim produktivnim sposobnostima će imati različite zarade ako se nalaze na tržištima u kojima uslovi pokretljivosti variraju (Ibid).

Treću ključnu prepreku idealno kompetitivnom tržištu rada predstavlja nedostupnost potpunih informacija. Na strani poslodavaca nepotpune informacije o radnicima pri regrutovanju, vode nastojanju da se zaposle stariji, iskusniji radnici, ili da se organizuju složene procedure selekcije. Otuda često stariji radnici imaju i više zarade, uprkos činjenici da je marginalna produktivnost njihovog rada jednaka mlađim, neiskusnijim radnicima. (Cahuc, Zylberberg, 2004: 247).

Prema neoklasičnim ekonomistima, savršena konkurencija na tržištu rada mora voditi razlikama u zaradama koje rezultiraju isključivo iz toga što su neki poslovi teži od drugih, a neki radnici kompetentniji od drugih. Razlike

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

koje se javljaju zbog težine posla i radnih uslova objašnjene su *hedonističkom teorijom zarada*, čije je premise skicirao još Adam Smit na kraju 18. veka, a koje je u novije vreme formalizovao Rozen (Rosen, 1974). U zamenu za nadnicu, radnik mora da izvede skup zadataka koji su manje ili više teški, u zavisnosti od složenosti, brzine, radnog okruženja, rizika od nesreće i povrede i čak u zavisnosti od socijalnog prestiža povezanog sa tim poslom. Adam Smit je istakao da radnici sa istim nivoom kompetencija treba da budu različito plaćeni ukoliko su njihovi radni uslovi različiti. Hedonistička teorija zarada koju je predložio Rozen ukazuje na heterogenost zarada koja proističe iz tih „razlika u kompenzacijama“ (engl. compensating differentials). On ukazuje da mehanizam savršene konkurencije obezbeđuje nagradu za radnike koji obavljaju najteže poslove. Taj mehanizam takođe omogućuje radnicima, čije su preferencije prirodno heterogene, da odaberu koliko će biti težak posao koji obavljaju u kontekstu razlika u zaradama stvorenih konkurencijom. Ovi mehanizmi takođe obezbeđuju efikasno socijalno raspoređivanje radnika na poslove. Prema hedonističkoj teoriji zarada, mehanizmi savršene konkurencije omogućuju radnicima da odaberu različite radne uslove, pri čemu će razlike u zaradama kompenzovati veću težinu nekih poslova (Cahuc, Zylberberg, 2004: 252).

Razlike u zaradama koje su povezane sa kompetencijama pojedinaca objašnjene su *teorijom humanog kapitala*, koja počiva na ideji da zbog razlika u obrazovanju pojedinci imaju različitu vrednost na tržištu rada. Osnovu ove teorije postavio je Beker (1964). Prema teoriji humanog kapitala, razlike u zaradama više su posledica razlika u vrsti, nego količini rada (odnosno produktivnosti). Razlike u vrsti rada su relevantne za individualnu produktivnost (i stoga za razlike u zaradama), a proističu iz razlika u obrazovanju, sposobnostima, iskustvima i obukama tokom rada. Obrazovanje i obuka, smatra se, predstavljaju investicije pojedinaca. Stoga razlike u zaradama proističu iz naknada za troškove obrazovanja i obuke, koji su deo humanog kapitala zaposlenih.

Za proučavanje nejednakosti na tržištu rada značajne su i *teorije o dualnom tržištu rada*. Početnu teoriju razvili su ekonomisti kasnih 1960ih, iz serije kvalitativnih istraživanja getoiziranih i lokalnih tržišta rada (Harrison, 1972, nav. prema Kalleberg, Sorensen, 1979). Ovo stanovište polazi od pretpostavke da je tržište rada podeljeno u dva distinktivna sektora između kojih postoji malo šansi za pokretljivost. Primarni sektor se sastoji od poslova sa relativno visokim zaradama, dobrim radnim uslovima, šansama za napredak u karijeri, poslova koji nude stabilno zaposlenje i koji se obavljaju u uslovima doslednog sprovođenja radnih propisa. Sekundarni sektor obuhvata slabo plaćene poslove, koji se obavljaju u nepovoljnim radnim uslovima i nude slabe šanse za napredak, sa personalizovanim odnosima između radnika i poslodavaca koji otvaraju prostor za kapriciozne oblike rukovođenja. Ti poslovi su nesigurni i karakteriše ih visoka fluktuacija (Piore 1975, nav. prema Kalleberg, Sorensen,

1979). Prema teoriji dualnog tržišta rada, ključ za segmentiranje tržišta nalazi se pre svega u razlici između dobrih i loših poslova a ne između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Sekundarno tržište rada funkcionise prema principima koji se značajno razlikuju od onih koje ističu neoklasični ekonomisti, a radnici su sprečeni da izađu iz tog sektora pre svega zbog institucionalnih ograničenja i nedostatka dobrih poslova. Stoga zaposlenost u sekundarnom sektoru često odlikuje skrivena nezaposlenost, a pokušaji da se ovaj problem reši moraju se usmeriti na stvaranje radnih mesta umesto na dodatnu obuku radnika.

Ova teorija je doživela široku primenu u istraživanjima nejednakosti na tržištu rada. Naišla je, međutim, i na velike kritike. Pojedini autori smatraju da se koncept pokazao plodnim za istraživanja tržišta rada zemalja u razvoju, ali da nije uspeo na zadovoljavajući način da pristupi kompleksnim problemima razvijenih društava. Oni su ukazali da u odnosu na teoriju dualnog tržišta rada koncept unutrašnjeg tržišta rada nudi bolji potencijal za proučavanje složenih procesa razmeštanja radne snage i nejednakosti. Koncept unutrašnjeg tržišta rada razvili su institucionalni ekonomisti 1950ih u pokušaju da objasne različite tržišne strukture koje uspostavljaju grupe kao što su firme, vlade, sindikati i druge organizacije. *Unutrašnje tržište rada* ukazuje na „složena pravila koja uređuju kretanje radnika između radnih mesta unutar administrativne jedinice, kao što su preduzeća, kompanije ili službe zapošljavanja“ (Dunlop, 1966, nav. prema Kalleberg, Sorensen, 1979). Ova tržišta treba razlikovati od „spoljnih tržišta rada“ na kojima su uspostavljanje cena rada, alokacija radne snage i obuka, pod kontrolom tržišnih sila. Koncept unutrašnjeg tržišta rada povezan je sa konceptom dualnog tržišta rada, u kome se ističe da primarno tržište rada, pre svega obuhvata unutrašnja tržišta rada. Nasuprot tome, većina poslova sekundarnog tržišta rada ne pripada unutrašnjim tržištima rada. Sekundarna tržišta rada odlikuju brojne tačke ulaska i izlaska, slaba pokretljivost preko granica i zastupljenost nisko plaćenih ili neprijatnih poslova (Kalleberg, Sorensen, 1979: 359).

Kritike neoklasičnih teorija tržišta rada su brojne i dolaze sa različitih pozicija: od takozvanih heterodoksnih pristupa u ekonomiji ili iz drugih društvenih disciplina, poput sociologije, antropologije i sl. Zamera im se to što ne uzimaju dovoljno u obzir socijalnu determinisanost ponude i tražnje rada, uticaj normi i vrednosti na oblikovanje preferencija poslodavaca i radnika, ulogu socijalnih mreža, relevantnih društvenih institucija kao što su sistemi brige o deci porodici, i sl. „Rad ne proističe iz napora izolovanih pojedinaca koji odgovaraju na potrebe tržišta, već iz socijalnih odnosa između radnika, poslodavaca i potrošača“ (Tilly and Tilly, 1998:4). Zbog toga za prevladavanje nejednakosti nisu dovoljne intervencije poput dodatnih investicija u tehničke veštine, već su potrebne društvene promene (Tilly, 2006).

Nejednakosti u mogućnostima

Jedno od veoma uticajnih stanovišta o ekonomskim nejednakostima poslednjih decenija je i stanovište ekonomiste i nobelovca Amartje Sena (1973). Njegovo stanovište se razlikuje od preovlađujućih pristupa u proučavanju ekonomskih nejednakosti po tome što premešta naglasak sa nejednake distribucije dohotka ili bogatstva na mogućnost delovanja. Naime, princip jednakosti ne treba da bude umešten u distribuciju resursa i dobara, već u mogućnosti delovanja (engl. functioning). Optužujući Roulsa (pod čijim je uticajem razvio i sopstveni pristup) za „fetišizam robe“ zbog usmerenosti na „primarna dobra“ koja treba da budu ujednačena između pojedinaca, Sen tvrdi da zapravo ono što treba ujednačiti između pojedinaca jeste sposobnost da se deluje. To je sposobnost da se obavljaju određene vrste zadataka neophodne za normalan život – da se bude zdrav, pismen, sposoban da se kreće i td. Tako je Sen identifikovao, kao etički važno, ljudsko stanje između posedovanja dobara i uživanja blagostanja. Sen je definisao mogućnosti (capability) kao skup potencijalnih delovanja koje osoba može da ostvari i tvrdio je da pravda zahteva samo izjednačavanje mogućnosti između pojedinaca. Naime, važno je da su ljudima jednako dostupni skupovi opcija između kojih treba da izvrše izbor, a ne da su jednaki rezultati njihovog izbora. U tom smislu postoji velika razlika između osobe koja gladije zbog nemogućnosti da kupi hranu i one koja štrajkuje glađu. Obe mogu imati isti nivo dnevnog unosa kalorija, mada su njihove mogućnosti veoma različite (Sen, 1973). Senov pristup je inspirisao Program Ujedinjenih nacija za razvoj da izgradi pristup humanog razvoja, kao alternativni pristup proučavanja razvoja u odnosu na vodeću ekonomiju.

No, uprkos ovim alternativnim pristupima u proučavanju ekonomskih nejednakosti unutar ekonomske nauke, može se uopšteno zaključiti da analiza nejednakosti u distribuciji dohotka predstavlja dominantan oblik proučavanja ekonomskih nejednakosti. Pritom, ovaj način posmatranja ekonomskih nejednakosti nipošto ne ostaje u granicama ekonomije, već se primenjuje i u drugim društvenim naukama. Proučavanje ekonomskih nejednakosti kao nejednakih šansi za ekonomsku participaciju na tržištu rada takođe zauzima značajno mesto, a upravo ono predstavlja jedan od ključnih aspekata proučavanja ekonomskih nejednakosti u takozvanom konceptu socijalne uključenosti.

1.1.3 Ekonomske nejednakosti u okviru pristupa socijalne uključenosti

Proučavanje ekonomskih nejednakosti kroz koncept socijalne uključenosti, u poređenju sa prethodnim pristupima, novijeg je datuma, manje

je razvijeno i više je usmereno na oblast primenjenih naučnih analiza i primenjenih politika² (engl. Policies). Ono što značajno razlikuje ovaj pristup od prethodnih, jeste nastojanje da se društvene, pa i ekonomske nejednakosti, ne posmatraju pretežno prema ishodima, rezultatima (kao što su položaji prema zanimanju, visini dohotka i sl.), već u samim društvenim procesima kroz koje se nejednakosti uspostavljaju. Druga osobenost ovog pristupa je to što se ne bavi ukupnim društvenim nejednakostima, odnosno ne stavlja u fokus pažnje podjednako sve društvene grupe. Njegov pojmovno-teorijski i metodološki aparat oblikovan je za analizu procesa koji generišu takve nejednakosti koje pojedine društvene aktere isključuju iz određenih društvenih sfera i dovode u stanje nedovoljnih resursa za obezbeđivanje sopstvene reprodukcije (stanje siromaštva). U tom smislu, ovaj pristup usmerava pažnju na nejednakosti pri dnu socijalne lestvice, a ne i na nejednakosti koje se, recimo, uspostavljaju između viših i srednjih slojeva. Istovremeno, ovaj pristup je multidisciplinarnan, jer u nastojanju da obuhvati sve relevantne aspekte socijalnog isključivanja, angažuje znanja sociologije, ekonomije, antropologije, socijalnog rada, kao i disciplina koje se bave obrazovanjem, zdravljem, i td.

Pristup socijalne uključenosti oslonjen je na sociološku tradiciju proučavanja siromaštva i socijalne isključenosti, a ustanovljen je i kao zvanični okvir za oblikovanje socijalnih politika u Evropskoj Uniji. Brojni autori povezuju razvoj koncepta sa „pomirenjem“ i udruživanjem dve značajne evropske tradicije u proučavanju nejednakosti: francuskog koncepta socijalne isključenosti u republikanskoj tradiciji definisanja osnova društvene solidarnosti i anglo-saksonskog koncepta siromaštva u liberalnoj tradiciji istraživanja problema vezanih za neuspehe tržišne participacije (više o tome u Babović, 2010a).

Tri paradigme socijalne isključenosti

Hilari Silver, pronalazi korene savremenog koncepta socijalne isključenosti u tradicijama tri paradigme koje su dominirale u evropskoj socijalnoj misli. To su paradigme *solidarnosti*, *specijalizacije* i *monopola*. Ove paradigme polaze od različitih shvatanja socijalne integracije, pripisuju isključenost različitim uzrocima i utemeljene su u različitim političkim filozofijama: republikanstvu, liberalizmu i socijaldemokratiji. Svaka nudi objašnjenja višestrukih formi socijalne deprivacije – ekonomske, socijalne, političke i kulturne. Vrlo je važno

2 Ovde se razlikuju politika (engl. politics) i primenjena politika (engl. policy) kao dve relativno odvojene arene oblikovanja društvenih tokova. Dok se pod politikom razumeju procesi uspostavljanja odnosa moći između društvenih grupa i njihovog pregovaranja o temeljnim društvenim ciljevima i vrednostima koji oblikuju temelje društvenog sistema, pod primenjenom politikom razumeju se konkretne politike, strategije, mere, kojima se ovi opšti ciljevi ostvaruju.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

istaknuti da su sve tri paradigme suprotstavljene konzervativnim paradigma-
ma koje shvataju socijalnu integraciju na organicistički, rasni ili korporativi-
stički način, kao i neo-marksističkim koncepcijama kapitalističkog društvenog
poretka koje negiraju mogućnosti socijalne integracije u uslovima kapitali-
stičkog društva (Silver, H: 1994). Paradigme su idealno-tipske konstrukcije i
treba imati u vidu da se u stvarnosti pojedinačnih društava mogu naći osobe-
ne kombinacije elemenata iz više paradigmi.

Paradigma solidarnosti je svojstvena francuskoj republikanskoj tradiciji,
kao što je već naznačeno. Prema ovoj paradigmi, do socijalne isključenosti
dolazi kada se prekidaju socijalne veze između pojedinca i društva definisane
kao solidarnost. Nacionalni konsenzus, kolektivna svest ili opšta volja, pove-
zuju pojedinca sa društvom preko različitih institucija posredovanja. Procesu
isključenosti suprotni su socijalna integracija i socijalna uključenost (koja se
često shvata kao proces preko koga se ostvaruje integracija). U klasičnom, dir-
kemovskom učenju, integracija i uključenost više impliciraju asimilaciju u do-
minantnu kulturu. Međutim, većina novijih načina upotrebe termina je prime-
renija post-modernim diskursima, pošto inkorporira multikulturne pojmove o
obnavljanju osnova solidarnosti u kojima se dominantna kultura prilagođava
manjinskim kulturama koliko obratno (Ibid: 542).

Paradigma specijalizacije je svojstvena Anglo-američkom liberalizmu.
Liberalna koncepcija građanstva naglašava ugovornu razmenu prava i oba-
veza i razdvaja sfere u socijalnom životu. Isključenost se shvata kao posledica
specijalizacije, socijalne diferencije, podele rada i odvajanja podsistema druš-
tva. Liberalizam shvata socijalni poredak kao mreže dobrovoljnih razmena
između autonomnih pojedinaca koji imaju sopstvene interese i motivacije.
Specijalizovane socijalne strukture su sačinjene od odvojenih, konkurentskih,
ali ne nužno nejednakih sfera, koje vode uspostavljanju međuzavisnosti iz-
među njih. Isključenost rezultira iz neadekvatnog razdvajanja socijalnih sfera,
od primene pravila neodgovarajućih za datu sferu ili od prepreka slobodnom
kretanju i razmeni između sfera. Zbog postojanja odvojenih socijalnih sfera,
isključenost može imati višestruke uzroke i dimenzije. Isti pojedinac može da
bude isključen u jednoj, ali ne nužno i u drugim sferama. Specijalizacija štiti
slobode i može biti efikasna, sve dok isključeni pojedinci imaju pravo da se
kreću između granica. Isključenost predstavlja formu diskriminacije u meri u
kojoj granice između grupa sputavaju individualne slobode učešća u socijal-
noj razmeni. Međutim, grupna i tržišna konkurencija i liberalna državna za-
štita individualnih prava sprečavaju delovanje tih formi isključenosti. U druš-
tvenoj nauci, liberalni individualizam često je reflektovan u metodološkom
individualizmu koji je tretirao grupne karakteristike kao osobine pojedinaca
(Ibid: 543).

Paradigma monopola je uticajna u evropskoj levici i shvata isključenost kao posledicu formiranja grupnog monopola. Oslanjajući se snažno na klasičnu misao Vebera i u manjoj meri Marksa, ona shvata socijalni poredak kao prinudan, nametnut preko skupa hijerarhijskih odnosa moći. Prema ovoj socijalno-demokratskoj ili konfliktnoj paradigmi, isključenost proističe iz odnosa klasa, statusa i političke moći i služi interesima onih koji su integrisani. Socijalno zatvaranje se postiže kada institucije i kulturne distinkcije stvaraju granice koje drže druge izvan, nasuprot njihovoj volji. Oni koji se nalaze unutar socijalnih entiteta uživaju monopolski položaj u kontroli oskudnih resursa. Monopol stvara veze između zajedničkih interesa „insajdera“. Procesi socijalnog zatvaranja su evidentni u segmentaciji tržišta rada. Posebne granice isključenosti mogu se ucrtati unutar ili između nacionalnih država, lokalnih zajednica, firmi ili društvenih grupa. Socijalno zatvaranje proizvodi nejednakosti (Ibid: 543).

Pojam socijalne uključenosti/isključenosti

Tokom 1990ih pojavila se nova verzija koncepta socijalne isključenosti koja je kombinovala elemente francuske i anglo-saksonske tradicije. Iako je socijalna isključenost postala dominantni konceptualni okvir, siromaštvo, i to primarno posmatrano kao finansijsko siromaštvo, zadržalo je važno mesto unutar tog okvira. Etkinson smatra da je razlog tome ulazak kapitalizma u period dubokih i dugotrajnih strukturnih promena koje su uticale na sve društvene sfere (Atkinson, 1999). Zbog toga se pojavila potreba za pojmom koji može da obuhvati širok spektar posledica proizvedenih strukturnim promenama. „Koncept socijalne isključenosti je dinamičan, ukazuje na procese i posledice...on iskazuje multidimenzionalnu prirodu mehanizama preko kojih pojedinci i grupe bivaju isključeni iz učešća u društvenim razmenama, iz komponenti, praksi i prava na socijalnu integraciju i identiteta...ide čak i dalje od učešća u radnom životu: oseća se i ispoljava se u oblasti stanovanja, obrazovanja, zdravlja i pristupa uslugama...“ (EC 1992: 8). Međutim, Etkinson ističe da je ovaj pristup uglavnom deskriptivan, da mu nedostaje jasna definicija isključenosti ili identifikacija uzročnih procesa (Atkinson, 1999).

S obzirom da je koncept socijalne uključenosti postao osnova praećnja stanja u pogledu siromaštva i socijalne isključenosti u EU, kao i empirijska osnova za reforme socijalne politike, zvanično su usvojene i osnovne definicije socijalne uključenosti, isključenosti i siromaštva. Savet EU definiše *društvenu uključenost* „...kao proces koji omogućuje da oni koji su u riziku od siromaštva i društvene isključenosti dobiju mogućnost i sredstva koja su potrebna za puno učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu i postizanju životnog standarda i blagostanja koji se smatraju normalnim u društvu u kojem

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

žive. Ona osigurava njihovu veću participaciju u donošenju odluka, što utiče na njihove živote i ostvarenje osnovnih prava“ (Council of EU, 2004: 8).

Društvena isključenost definisana je kao „proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i sprečeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih udaljuje od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira i aktivnosti zajednice. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osećaju nemoćnim i nesposobnim da uzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život“ (Council of EU, 2004: 8). Napokon, kao *siromašni* određeni su oni „pojedinci ili porodice čiji su resursi (dobra, novčani prihodi i usluge iz javnih i privatnih izvora) toliko mali da ih isključuju iz minimuma prihvatljivog načina života u državi članici u kojoj žive“ (Council, 1975).

U studiji namenjenoj definisanju indikatora za praćenje društvene uključenosti u Srbiji, socijalna uključenost definisana je šire, kao „pristup društvenim resursima, institucijama i procesima koji omogućuje obnavljanje resursa pojedinačnih članova društva, kao i čitavih društvenih grupa na način koji omogućuje da zadovoljavaju svoje potrebe, ostvaruju prava i obezbede najmanje minimum prihvatljivih uslova života za dato društvo, kao i da se na aktivan način uključuju u život svoje zajednice“ (Vlada RS, 2009).

Društvena uključenost se u okviru ovog koncepta shvata multidimenzionalno i dinamički. To znači da pojedinci i društvene grupe mogu biti isključeni po jednoj ili više dimenzija, kao što su učešće na tržištu rada, odnosno zaposlenost, pristup obrazovanju, socijalnim uslugama, učešće u socijalnim mrežama i organizacijama i sl. Međutim, socijalno uključivanje, odnosno isključivanje predstavlja dinamički proces u kome se faktori isključivanja kombinuju na različite načine tako da kod nekih pojedinaca i grupa dovode do privremene i parcijalne isključenosti (na primer, privremen gubitak zaposlenja) do višestruke i dugotrajne isključenosti (kao u slučaju dugotrajne nezaposlenosti osoba niskih kvalifikacija, koje žive u uslovima teške materijalne deprivacije i povlače se iz širih socijalnih mreža). Ovi višestruki dugotrajni oblici socijalne isključenosti stvaraju niske životne šanse za buduće generacije, usled čega se povećava verovatnoća reprodukcije ovih grupa na društvenim marginama.

U svrhu praćenja stanja u pogledu društvene isključenosti i siromaštva u EU je razvijena relativno sofisticirana metodologija koja obuhvata širok spektar indikatora koji omogućuju uporedive nalaze širom Unije, a na osnovu kojih se informacije o stanju prikupljaju redovnim anketama o prihodima i životnim uslovima (Statistics on Income and Living Conditions – SILC). Socijalna uključenost operacionalizovana je preko sledećih dimenzija: finansijskog siromaštva, materijalne deprivacije, zaposlenosti, obrazovanja i zdravlja (na

operacionalizaciji socijalne participacije još uvek se radi), a indikatori praćenja se neprestano razvijaju i usaglašavaju (više o tome u Babović, 2010a).

Ekonomska isključenost

Ekonomska isključenost predstavlja važan aspekt socijalne isključenosti. U savremenim, tržišnim društvima, ona se može definisati kao „isključenost pojedinaca, domaćinstava i čitavih društvenih grupa iz razvojnih sektora ekonomije, ili čak iz tržišnih sektora ekonomije, kao i procesa distribucije ekonomskih resursa, usled čega oni bivaju sprečeni da zadovolje svoje potrebe, ostvare svoja prava, razviju svoj ljudski kapital i dostignu zadovoljavajući standard i kvalitet života“ (Babović, 2010b). Na operacionalnom nivou, kao kriterijum u oceni ekonomske uključenosti/isključenosti u savremenim tržišnim društvima, nameće se pristup različitim tržištima: tržištu rada, tržištima roba i usluga, finansijskim, tržištima nekretnina i sl. Svakako najvažniji je pristup tržištu rada, s obzirom da kroz zaposlenost u različitim oblicima, pojedinci i njihova domaćinstva ostvaruju ekonomske resurse kojima obezbeđuju životni standard, zadovoljavaju potrebe i često povećavaju šanse za druge oblike socijalne uključenosti (ostvarivanje socijalnih prava, učešće u različitim socijalnim mrežama i sl.). Siromaštvo predstavlja jedan od oblika ekonomske isključenosti, pre svega u smislu isključenosti iz (re)distribucije ekonomskih resursa neophodnih za uspostavljanje minimalnog zadovoljavajućeg životnog standarda. Odnos između siromaštva i drugih formi ekonomske isključenosti je višeznačan. Ekonomska isključenost sa tržišta rada svakako predstavlja važan faktor siromaštva³. Siromaštvo se stoga, može posmatrati pretežno kao posledica isključenosti sa tržišta rada. Sa druge strane, siromaštvo je moguće posmatrati i kao relativno autonomni oblik ekonomske isključenosti zato što sprečava učešće na tržištima roba i usluga, stanova, sprečavajući time adekvatno zadovoljavanje potreba i životne uslove siromašnih. Treći analitički pristup pak može tretirati siromaštvo i kao uzrok ekonomske isključenosti sa tržišta rada, kao i drugih oblika socijalne isključenosti, zbog toga što u uslovima nedovoljnih resursa, siromašnima biva ograničen pristup kvalitetnom ili visokom obrazovanju, obukama, informacijama, kreditima za investiranje u ekonomsku aktivnost, tehnologijama, pa i socijalnim mrežama koje imaju veliku ulogu u stvaranju funkcionalnih kanala u zapošljavanju. Siromaštvo je ta-

3 Recimo, istraživanja siromaštva u Srbiji pokazala su da su nezaposlenost i neaktivnost osnovni uzroci siromaštva i socijalne isključenosti. Domaćinstva gde je nosilac nezaposleno lice imala su manju potrošnju u proseku za 24% u urbanim područjima, odnosno, za 22% u ruralnim područjima, u odnosu na domaćinstva sa zaposlenim nosiocem (Krstić, 2008).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

kođe multidimenzionalni fenomen i pored nedovoljnosti finansijskih resursa podrazumeva različite oblike materijalne deprivacije, odnosno nemogućnosti da se zadovolje osnovne egzistencijalne potrebe.

Kao i u slučaju različitih stratifikacijskih pristupa i ekonomskih pristupa u proučavanju nejednakosti, tako je i koncept socijalne uključenosti izložen brojnim kritikama. Kako je istakla Sandra Kroger (2008), razlog za široku prihvaćenost koncepta socijalne uključenosti neki autori nalaze u njegovoj multidimenzionalnosti, a drugi pre u njegovoj nejasnoći i nepreciznosti. Nepreciznost koncepta, odnosno odsustvo preciznih definicija, doprinelo je njegovoj politizaciji, posebno u evropskom kontekstu gde je koncept povezan sa različitim filozofskim, sociološkim i tradicijama u socijalnoj politici. Pored toga, koncept teži da klasifikuje ljude na uključene i isključene, dok situacije u stvarnosti mogu biti mnogo složenije, pošto ljudi mogu biti isključeni u nekim aspektima, a uključeni u drugim. Dalje, koncept prenosi ideju normativne poželjnosti da se bude uključen u širu grupu, pre svega naciju, dok se zanemaruju oni koji namerno žive na načine i pod uslovima koji odstupaju od oblika kvalifikovanih kao „normalnih“ (Kroger, 2008). Rum zaključuje da je koncept ostao previše nekoherentan i konfuzan, što je dobro poslužilo kao referentan okvir za različite politike (Room, 1999). Međutim, potrebno je napomenuti, da iako je tačno da akademski konsenzus oko definicije i značaja koncepta socijalne isključenosti nije uspostavljen, u oblasti primenjenih istraživanja i politika postignute su najvažnije saglasnosti i koncept je relativno precizno operacionalizovan, sa kontinuiranim nastojanjima da se njegova operacionalizacija dalje unapredi.

Opisani pristupi (ali i brojni drugi pristupi koji nisu mogli biti izloženi u ovako ograničenoj analizi) koji su razvijeni u sociologiji, ekonomiji, kao i multidisciplinarni pristup o socijalnoj uključenosti, nesumnjivo su značajno doprinali razumevanju ekonomskih nejednakosti u savremenim društvima posve različitih tipova. Međutim, njihovi doprinosi razumevanju *rodnih* ekonomskih nejednakosti najčešće su odsutni ili tek vrlo ograničeni (izuzev u slučaju pristupa socijalne uključenosti). Tek sa prodorom feminističkih pravaca u sociologiji i ekonomiji pitanje rodnih ekonomskih nejednakosti dobija na punom značaju, a brojne feminističke teorije i istraživanja doprinose najpre da se ključna pitanja postave, a zatim i da se u odgovor na njih ponude nova objašnjenja. Često se u ocenama doprinosa sociologije i ekonomije razumevanju rodnih odnosa polazi od stanovišta koliko su se dve nauke uspele otvoriti za proučavanje rodnih nejednakosti. Međutim, legitimno je postaviti i obrnuto pitanje: koliko su ekonomija i sociologija dobile od ženskih ili rodnih studija? Naredno poglavlje ponudiće odgovor na oba pitanja.

1.2 Rod i ekonomske nejednakosti

Akademsko proučavanje rodni nejednakosti ima relativno kratku istoriju – datira tek od kasnih 1960ih godina i podstaknuto je drugim talasom feminizma. Feministička kritika društvenih nauka optužila je vladajuće pristupe da su „rodno slepi“, jer su ignorisali iskustva, interese, identitete i probleme žena. Pod pritiskom Drugog talasa feminizma pitanje razlika i nejednakosti između žena i muškaraca postaje sve značajnije u društvenim naukama od 1970ih godina. Veliki broj žena koncentrisanih u ovim naukama omogućio je prodor u analizi i kritici rodni nejednakosti. Time je razvoj proučavanja rodni nejednakosti zapravo predstavljao jednu od posledica rodni nejednakosti – izražene segregacije u naučnom prostoru koju karakteriše visoka koncentracija žena u društvenim naukama, a muškaraca u prirodno-tehničkim (Pilcher, Whelehan, 2005).

Međutim, razvoj izučavanja rodni nejednakosti nije tekao glatko, niti je obeležen homogenim pristupom. Moguće je uočiti tri važne karakteristike razvoja rodni studija u društvenim disciplinama. Prvo, prodor feminističkih perspektiva u teorije, istraživanja, politike i najšire javno mnjenje nije tekao bez otpora. Jačanje uticaja feminističkih pravaca izazvalo je kontra-napad (takozvani „backlash“) anti-feminističkih orijentacija u nauci, politici i najširoj javnosti. Drugo, unutar feminizma postojale su različite orijentacije koje su bitno drugačije razumevale rodne nejednakosti, kao i njihove uzroke i moguća rešenja. Treće, rodne studije su od samog početka bile pretežno ženske studije, da bi se tek u novije vreme profilisale više kao rodna perspektiva, koja podrazumeva da se položaj žena proučava *u odnosu* na položaj muškaraca i obratno.

Sociološki i ekonomski pristupi u proučavanju rodni nejednakosti smanjuju distancu između ovih disciplina. Feminističke orijentacije često prelaze disciplinarne granice u nastojanju da posegnu za obuhvatnijim objašnjenjima korena nejednakosti i formi njihovog ispoljavanja. Ipak, razlike između feminističke sociologije i ekonomije mogu se prepoznati u nizu aspekata. Jedan od najvažnijih je primarna usmerenost sociologije na objašnjenje ukupni rodni nejednakosti, u kojima ekonomski aspekti imaju nekada veću, a nekada manju ulogu. Druga razlika ispoljava se u većoj metodološkoj sofisticiranosti i preciznosti analiza ekonomski nejednakosti u ekonomski pristupima. Stoga će u prvom delu ovog poglavlja pažnja biti posvećena razumevanju *porekla i formi ukupni rodni nejednakosti*, kao i *uloge ekonomski nejednakosti* u ovim *opštim rodni nejednakostima*, što usmerava izlaganje pretežno na *sociološke pristupe*. U drugom delu pažnja će biti posvećena primarno *rodni ekonomski nejednakostima*, što usmerava izlagane pretežno prema *ekonomski feministički pristupima*.

1.2.1. Rodne nejednakosti u sociološkoj perspektivi

Do 1970ih godina dominantna sociologija pretežno se usmeravala prema području javnog života u kome su dominirali muškarci, dok je ignorisala područje privatnosti u kojoj se pretežno odvijao život žena.

„U najboljem slučaju osoben strukturalni položaj žena nije prepoznat a stoga i činjenica da iskustva žena nisu ista kao iskustva muškaraca, usled čega je polna razlika važna eksplanatorna varijabla; a u najgorem slučaju, ženska iskustva su namerno ignorisana ili iskrivljavana. Štaviše, načini na koje muškarci podređuju žene i dominiraju njima bili su ili ignorisani ili shvaćeni kao prirodni“ (Abbott et al, 2005: 10).

Takvu sociologiju, autorke nazivaju „malestream“ sociologijom⁴ (Ibid). One sumiraju feminističku kritiku dominantne sociologije u pet ključnih tačaka: (1) teorije i koncepti bili su relevantni primarno za muškarce, a istraživanja su se najčešće sprovodila na uzorcima isključivo muške populacije; (2) saznanja dobijena na osnovu ovih pristrasnih istraživanja su generalizovana tako da se odnose na celu populaciju; (3) oblasti socijalnog života od posebnog značaja za žene bile su retko izučavane i nisu smatrane značajnim (na primer, kućni rad, rađanje i sl.); (4) kada su žene obuhvaćene istraživanjima često su prikazivane na seksistički i iskrivljen način; (5) kada su pol i rod uključeni u istraživanja kao varijable, jednostavno su bili dodati, ignorišući činjenicu da eksplanatorne teorije koje se nalaze u pozadini istraživanja opravdavaju podređenost i eksploataciju žena (poput Parsonsovog stanovišta o ekspresivnoj ulozi žena kao važne pretpostavke funkcionisanja socijalnog sistema) (Ibid: 9–10).

U proučavanju rodni nejednakosti dva pitanja su centralna: U čemu se nejednakosti ispoljavaju? Zbog čega se uspostavljaju, odnosno, šta je poreklo ovih nejednakosti? Različiti feministički pravci nude ponekad i vrlo različite odgovore na ova pitanja. Razlike se ispoljavaju prvo u značaju koji se uopšte pridaje ekonomskim nejednakostima, a potom u načinu na koji se razumeju i prate ekonomske nejednakosti. U literaturi koja se bavi proučavanjem razvoja feminizma i feminističkim debatama, uz manje razlike, brojne feminističke orijentacije svrstavaju se u jedan od sledećih pravaca: radikalni, marksistički (u odnosu na koji se često razlikuje socijalistički), pristup dualnog sistema, liberalni, Crni, postmoderni i kritički feminizam (Abbott et al, 2005, Bryson, 2003, Tong, 2009)⁵. Među ovim pristupima postoji saglasnost da su žene izložene

4 Ovde autorke koriste igru reči. U svakoj nauci se dominantni pristupi i paradigme nazivaju 'mainstream' pa se po analogiji dominantno 'muška sociologija' naziva 'malestream'.

5 Pojedine feministkinje tvrde da više nije korisno razlikovati ove perspektive, jer među njima postoji preklapanje, zbog toga što svaki od njih obuhvata prilično različita stano-

represiji, ali i razlike u objašnjenju uzroka te represije, kao i u strategijama promene rodni odnosa. Dok neki pravci i autorke postavljaju ekonomske nejednakosti (u raznovrsnim oblicima) u središte rodni nejednakosti (marksistički, socijalistički, liberalni feminizam, teorija dualnog sistema), drugi pravci i autorke pažnju više usmeravaju ka drugim formama nejednakosti, samo marginalno analizirajući pitanja ekonomskih nejednakosti (radikalni, postmoderni feminizam). Osim toga, važno je uočiti da svaki od navedenih pravaca sadrži odgovarajuće teorije, istraživački opus i političku orijentaciju.

Patrijarhat ka uzrok rodni nejednakosti

Za radikalne feministkinje rodne nejednakosti su proizvod autonomnog sistema patrijarhata i predstavljaju primarni oblik društvenih nejednakosti. One se ne bave ekonomskim nejednakostima na sistematski, elaboriran i obuhvatan način. Autorke ove orijentacije ukazuju da postoji osobena ženska priroda koja je sputana ili iskrivljena tokom istorije. Stoga je najvažniji zadatak nju preispitati i osloboditi. Uzrok represije nad ženama, nalazi se u *patrijarhatu*, složenom sistemu muške dominacije koji preovlađuje u svim aspektima društvenog i kulturnog života. Po svojoj prirodi, patrijarhat je trans-istorijski i globalan, što znači da su sve žene pod represijom, bez obzira na istorijske, nacionalne, kulturne, klasne, rasne ili etničke razlike (Millett, 1970, nav. prema Bryson, 1992: 166). *Porodica* se vidi kao ključni instrument represije nad ženama koja se ostvaruje preko seksualnih i materinskih obaveza, kao i sredstvo za mušku kontrolu nad ženskim telima (Ibid: 175–176).

Među radikalnim feministkinjama postoje neslaganja o poreklu represije i mogućim rešenjima. Neke radikalne feministkinje kao što je Šulamit Fajerson veruju da je poreklo represije nad ženama u njihovoj biologiji, posebno u činjenici da rađaju⁶ (Firestone, 1972: 9). Druge radikalne feministkinje veruju da su silovanje i nasilje muškaraca nad ženama metode preko kojih su muškarci uspostavili i održali svoju moć (Daly, 1978: 361). Zbog toga što su

višta, ali i zato što pojedina značajna stanovišta ne mogu da se dosledno svrstaju ni u jednu.

- 6 Ona ukazuje na četiri biološka uzroka podčinjenosti žena: 1) tokom čitave istorije žene su u nemilosti biologije (zbog menstruacije, menopauze, ženskih bolesti, dojenja, brige o deci), što ih je dovelo u zavisnost od muškaraca (bilo da je reč o očevima, muževima, braći, ljubavnicima, klanovima, vladama); 2) čovekovo potomstvo je u mnogo dužem periodu nesamostalno i zavisno od nege odraslih nego što je potomstvo životinjskih vrsta; 3) zbog toga je međuzavisnost između majke i deteta univerzalna, postoji u svakom društvu i svakom istorijskom trenutku i deo je psihologije i majki i dece; 4) prirodne reproduktivne razlike između polova vode direktno prvoj podeli rada a kasnije i uspostavljanju klasa (Firestone, 1972).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
muškarci shvaćeni kao neprijatelji ženskog oslobađanja,⁷ mnoge radikalne feministkinje odbacile su bilo kakvu podršku muškaraca u njihovoj borbi za prava žena.⁸

U oceni radikalnog feminizma, Pamela Ebot i saradnice ukazuju da je ovaj pravac ukazao kako su i najintimniji, lični odnosi u suštini politički, to jest – odnosi moći. Radikalne feministkinje su dokumentovale univerzalnost patrijarhalnih odnosa, ali nisu uspele adekvatno da objasne kako su žene podređene i eksploatisane od strane muškaraca u kontekstu kontinuiteta ili promena. Nisu uzele u obzir raznovrsne forme patrijarhalnih odnosa u različitim društvima. Zanimarile su pitanje oblikovanja iskustava muškaraca i žena s obzirom na druge razlike osim rodnih (klasne, etničke, rasne, starosne i sl.). Biološka objašnjenja, iako bitno različita od ne-feminističkih teoretičara, jednako su redukcionistička i otvaraju prostor za socio-biološke teorije koje bi se suprotstavile feminističkim teorijama, na osnovu tvrdnje da su uloge žena prirodno determinisane (Abbot et al: 33–34).

Kapitalizam kao uzrok rodni nejednakosti

Marksistički feminizam vidi pre kapitalizam nego patrijarhat kao uzrok represije nad ženama. Marksističke feministkinje priznaju da marksizam u originalnoj verziji nije adekvatan za ovakvu vrstu objašnjenja, pa ulažu napore da ga prilagode potrebama objašnjenja razloga zbog kojih su žene isključene iz javne sfere, a njihov angažman ograničen na neplaćeni rad u kući. One su se morale suočiti sa teškim zadatkom da u svoj pristup integrišu činjenicu da su žene bile u podređenom položaju i pre kapitalizma, kao i da se suoče sa sumnjama da će uklanjanje kapitalističkog načina proizvodnje rezultirati emancipacijom žena, koje su bile poduprte primerima socijalističkih društava. U svakom slučaju, marksističke feministkinje priznaju da borba između polova nije svodiva na borbu između klasa, ali daju prioritet ovoj drugoj. Prema njihovom sudu, glavna karakteristika savremenog društva je kapitalizam, u

7 Ovaj pravac naglašava razlike između muškaraca i žena (pre nego što nastoji da ih prevlada), zbog čega je često etiketiran kao ginocentrizam (engl. gynocentrism) – pristup centriran oko žene.

8 Separatističke feministkinje tvrde da žene moraju da se organizuju nezavisno od muškaraca izvan društva dominiranog muškarcima. Malobrojne, poput feministkinja okupljenih oko Revolucionarne feminističke grupe iz Lidsa u Velikoj Britaniji (Leeds Revolutionary Feminist Group) tvrdile su da samo lezbejke mogu biti prave feministkinje, pošto jedino one mogu biti nezavisne od muškaraca. Radikalna grupa Ženski supremacisti tvrdi da žene nisu samo jednake muškarcima već i superiorne u odnosu na njih. One žele da matrijarhat zameni patrijarhat, to jest, da vladavinu muškaraca zameni vladavina žena.

kome su žene izložene posebnim oblicima represije najčešće uspostavljenim preko *isključivanja žena iz plaćenog rada i ograničavanja na kućni rad*. Postavljanje žena u ovakav položaj, u funkciji je reprodukcija kapitalističkog načina proizvodnje i to na tri načina:

- 1) žene obavljaju neplaćeni kućni rad kojim obezbeđuju reprodukciju sadašnjih generacija radnika;
- 2) one reprodukuju i socijalizuju nove generacije radnika;
- 3) one su potrošači dobara i usluga koje proizvodi kapitalizam (Abbott et al, 2005: 36).

Evelin Rid naglašava da su „iste kapitalističke ekonomske sile i socijalni odnosi koji su doneli represiju jedne klase nad drugom, jedne rase nad drugom i jedne nacije nad drugom, donele i represiju jednog pola nad drugim“ (Reed, nav. prema Tong, 2009: 107). Iako tvrdi da u patrijarhalnom društvu žene zauzimaju podređene položaje u odnosu na muškarce, nije smatrala da su sve žene jednako potčinjene muškarcima, niti da su sve žene oslobođene krivice za represiju nad ženama. Naprotiv, smatrala je da su buržoaske žene odgovorne za represiju nad muškarcima i ženama iz radničke klase. Ona ne poziva sve žene da se ujedine u „borbi protiv muškaraca“. Umesto toga, ona podstiče potčinjene žene da se priključe potčinjenim muškarcima u klasnoj borbi protiv zajedničkih „kapitalističkih ugnjetača“. „Žene, kao i muškarci predstavljaju višeklasni pol“ (Ibid). Proleterske žene imaju malo toga zajedničkog sa buržoaskim ženama koje su ekonomski, socijalni, politički, kao i seksualni partneri buržoaskih muškaraca. Buržoaske žene nisu ujedinjene sa proleterskim ženama, već sa buržoaskim muškarcima „u odbrani privatne svojine, profiterstvu, militarizmu, rasizmu i eksploataciji proleterskih žena“ (Ibid).

Najveći problem marksističke feminističke teorije je to što ne naglašava dovoljno načine na koje muškarci vrše represiju nad ženama, niti na načine na koje muškarci imaju koristi od neplaćenog ženskog rada. Iako marksističke feministkinje priznaju da je neophodno sagledati značaj patrijarhalnih odnosa i načina na koje se oni prepliću sa kapitalizmom, njihovo shvatanje je statično i propušta da prepozna kongruentnosti između interesa patrijarhata i kapitala. Njihova usmerenost na kapitalizam ispušta iz analize rodne nejednakosti u drugim tipovima društava, posebno one koje su obeležile post-kolonijalnu fazu društava u razvoju. Poput radikalnog feminizma, teži da ostane apstraktan i udaljen od svakodnevnih iskustava žena (Abbott, 2005: 37). Iako uticaj marksizma na feminističke teorije ostaje evidentan u brojnim savremenim pristupima, od 1980ih godina uticaj marksističkog feminizma slabi, a njega potiskuje feministička kritička teorija.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

I patrijarhat i kapitalizam su uzroci rodnih nejednakosti

Feministička teorija dualnog sistema takođe je snažno oslonjena na marksističku tradiciju i nastala je 1980ih godina kao odgovor socijalistički orijentisanih feministkinja na debate između radikalnih i klasičnih marksističkih feministkinja. Autorke ove orijentacije smatraju da je važno na odgovarajući način artikulirati marksističku klasnu teoriju sa feminističkom teorijom patrijarhata, u cilju objašnjenja rodnih nejednakosti. U tom smislu ova orijentacija nastoji da sačuva marksističku ekonomsku osnovu ali i da inkorporira elemente radikalnog feminizma – teoriju patrijarhata. Ključno pitanje za ovaj pravac feminizma su uzroci eksploatacije žena od strane muškaraca i dominacije muškaraca nad ženama. Hajdi Hartman ističe da je marksizam rodno slep i da patrijarhalna represija prethodi kapitalizmu. „Marksizam i feminizam su poput braka muža i žene opisanog u engleskom zakonu: marksizam i feminizam su jedno, a to jedno je marksizam“ (Hartmann, 1979: 1).

Oblik eksploatacije žena u kapitalizmu bitno je drugačiji u odnosu na druge tipove socio-ekonomskih sistema. U poljoprivrednim društvima muškarci rade izvan kuće, a žene rade i u kući i na poljima. Sa industrijalizacijom, muškarci se uključuju u plaćeni rad, a žene bivaju ograničene na rad u kući. Autorke ovog pravca upućuju na Engelsov zaključak da je odvajanje javne i privatne sfere nastupilo sa industrijalizacijom. Žene su potčinjene istovremeno od vladajuće klase i od muškaraca. Muški kapitalisti određuju uslove pod kojima žene prodaju svoj rad, a muški radnici dobijaju novčane i druge beneficije na osnovu činjenice da je rad žena nagrađen po nižoj stopi od rada muškaraca. Oni imaju istovremeno i koristi od neplaćenog kućnog rada žena. Da bi se razumela represija nad ženama, *potrebno je istražiti polnu podelu rada u domaćinstvu, kao i na tržištu rada, ali i odnos između njih*. Reproductivni rad žena ograničava njihov pristup plaćenom radu, a ograničen pristup plaćenom radu je ono što mnoge žene podstiče na ulazak u brak. Ideologija braka i materinstva kao primarnih uloga žena treba da odbrani takvo stanje. Podela između javne i privatne sfere i ograničavanje žena na drugu, pogoduje ne samo kapitalistima, već i muškarcima. Muškarci od ovih promena imaju koristi, jer razvijaju nove osnove moći u javnoj sferi kojoj žene nemaju pristup (Abbott et al., 2005: 38).

Uprkos nastojanju da razvije složenije objašnjenje uporednih položaja žena i muškaraca u poređenju sa radikalnim ili klasičnim marksističkim feminizmom, teorija dvostrukog sistema kritikovana je zbog nedostatka teorijske sofisticiranosti (na primer, zato što nije bila u stanju da artikulira prirodu dualnosti kapitalizma i patrijarhata). Kritikovana je i zato što marginalizuje druge oblike moći (različite od, ali povezane sa – klasom i rodnom), kao što su rasa i etnicitet, niti da uzme u obzir globalnu dinamiku u oblikovanju odnosa između patrijarhata i kapitalizma (Abbott et al. 2005: 40).

Patrijarhat kao sistem

Stanovište Silvije Volbi o patrijarhatu kao sistemu, teško je svrstati dosledno u određeni pravac. Ovo stanovište, međutim, veoma je značajno i uticajno, a u različitim raspravama o feminizmu, ono se ipak svrstava u neku od pro-marksističkih orijentacija (teoriju dualnog sistema ili socijalistički feminizam). Silvija Volbi kritikuje Goltorпов pristup proučavanju klasa kao pristrasan, zbog toga što za osnovu klasnog položaja uzima položaj muškarca, takozvanog nosioca domaćinstva. Ovakav metodološki pristup stvara probleme, jer se ne može dosledno primeniti na sve tipove domaćinstava (jednoroditeljska u kojima su nosioci obično žene, domaćinstva sa svim nezaposlenim članovima, samačka domaćinstva, bračne parove u kojima su žene zaposlene a muškarac nije i sl.). Rešenje kome konvencionalna klasna analiza pribegava u ovim slučajevima je da se klasni položaj domaćinstva pripiše na osnovu položaja žene. Time se uvodi drugi metod klasifikacije na osnovu koga žene mogu nekada imati sopstveni klasni položaj a nekada im se pripisuje muževljev klasni položaj, čime klasna analiza gubi preciznost. Druga Goltorповa greška ishodi iz potcenjivanja značaja zaposlenosti žena. Naime, on je tvrdio da žene prave prekide u karijeri za razliku od muškaraca, te da i kada su zaposlene imaju mnogo manje povoljan položaj na tržištu rada od muških članova domaćinstva, jer su i manje plaćene i ne ostvaruju socijalne beneficije poput muškaraca. Međutim, brojna istraživanja su pokazala da upravo prihodi žena značajno doprinose prihodima domaćinstva i sprečavaju da mnoga domaćinstva padnu ispod linije siromaštva. Na kraju, za Silviju Volbi problem u konvencionalnoj klasnoj analizi predstavlja i to što ona ne uspeva da adekvatno proučava nejednakost koja se ispoljava preko podele rada u domaćinstvu (Walby, 1990: 8–10).

Prema autorkinom sudu patrijarhat mora da ostane centralna kategorija za feminističko razumevanje društva. Međutim, njena definicija patrijarhata se razlikuje od ostalih. Naime, ona tvrdi da postoji šest patrijarhalnih struktura koje ograničavaju žene i održavaju mušku dominaciju: plaćeni rad, patrijarhalni odnosi u domaćinstvu, patrijarhalna kultura, seksualnost, muško nasilje nad ženama i država. Upotreba pojma „struktura“ je od posebnog značaja zbog toga što ukazuje na eksplicitno odbacivanje biološkog determinizma, kao i na odbacivanje stanovišta da je svaki pojedinačni muškarac u dominantnom položaju a svaka žena u podređenom (Walby, 1990: 20). Svaka od navedenih struktura relativno je nezavisna u odnosu na druge, ali su istovremeno i međusobno povezane, međuzavisne i međusobno se podstiču. Svaka struktura se održava ili menja preko akcija žena i muškaraca, ali postojanje strukture istovremeno ograničava izbore koje ljudi, a posebno žene, mogu vršiti. Patrijarhat nije fiksna i nepromenljiva karakteristika društva i ona prihvata

mogućnost da može doći do promena u prirodi patrijarhata. Ona ne razmatra samo odnose između žena i muškaraca kao izvor nejednakosti. Tvrdi da postoje i nejednakosti između žena utemeljene na etnicitetu i klasi i raspravlja o načinima na koji patrijarhat, rasizam i kapitalizam stupaju u interakciju.

Privatni patrijarhat je individualni patrijarhat, u kome muška glava domaćinstva kontroliše žene individualno i direktno u relativno privatnoj sferi doma. Muškarac u ulozu muža ili oca je direktni podjarmljivač i korisnik. Žene ostaju potlačene zato što su sprečene da uđu u javnu sferu u oblastima kao što su zapošljavanje i politika. Proizvodnja u domaćinstvu bila je najvažnija struktura privatnog patrijarhata, ali njen značaj danas opada. Zaokret od privatnog patrijarhata ka javnom, delom je posledica prvog talasa feminizma⁹. Ove kampanje su se odvijale u kontekstu razvoja kapitalističke ekonomije i veće potražnje radne snage ekspanzivnog kapitalizma. Odvijale su se i u kontekstu postojanog pritiska sindikalno organizovanih muških radnika da se ženama ne dozvoli pristup plaćenom radu, kako ne bi bili izloženi većoj konkurenciji na tržištu rada. Rezultat tih napora bila je serija kompromisa u kojima su žene ostvarile veći pristup javnoj sferi, kapitalisti su bili sposobni da zaposle više žena u svojim preduzećima, a radnici da se osiguraju da će zaposlenost žena biti ograničena. Upravo ovi kompromisi vodili su do pojave novog oblika javnog patrijarhata (Ibid). Javni patrijarhat je oblik u kome žene imaju pristup i javnim i privatnim sferama. One nisu izbačene iz javne arene, ali su u njoj podređene. Segregirane su u određenim poslovima koji su lošije plaćeni i imaju niži status od muškaraca. Država i zaposlenost postaju dominantne strukture patrijarhata, ali i druge strukture ostaju značajne. Žene nisu toliko više eksploatisane od individualnih patrijarha, već kolektivno od muškaraca u javnim arenama¹⁰.

9 Između 1850. i 1930. godine žene u SAD i Velikoj Britaniji su vodile kampanje za mnogo više od prava glasa. Zahtevale su i sankcionisanje predatorskog muškog seksualnog ponašanja, pristup zaposlenju, obuci i obrazovanju, reformu zakonskog statusa udatih žena tako da mogu da poseduju imovinu, olakšavanje razvoda i zakonskog razdvajanja pod uslovima boljim za žene, itd.

10 Silvija Volbi ukazuje da su opisane promene pre svega svojstvene Zapadnim razvijenim društvima i njihovim dominantnim populacijama. Ona navodi i odstupanja od ovog glavnog trenda promena u patrijarhatu. Na primer, muslimanske žene su u poređenju sa drugim ženama više ograničene porodičnim strukturama i time više podložne privatnom patrijarhatu nego javnom. Afro-karipske žene su više nego druge etničke grupe uključene u plaćeni rad i predvode svoje porodice i stoga su više izložene javnom patrijarhatu. Dalje, uočava polarizaciju položaja žena iz različitih klasa. Šanse za zapošljavanje su počele da se otvaraju za visoko obrazovane žene. Međutim, patrijarhat ostaje vrlo restriktivan za žene iz radničke klase i onih sa nižim kvalifikacijama. U postfordističkoj ekonomiji mnoge žene su i dalje ograničene na nisko plaćene, nesigurne, poslove sa delimičnim radnim vremenom.

Tabela 2: Privatni i javni patrijarhat prema stanovištu Silvije Volbi

Forma patrijarhata	Privatni	Javni
Dominantna struktura	Proizvodnja u domaćinstvu	Zaposlenost/ ržava
Šire patrijarhalne strukture	Zaposlenost Država Seksualnost Nasilje Kultura	Proizvodnja u domaćinstvu Seksualnost Nasilje Kultura
Period	19. vek	20. vek
Način eksproprijacije žena	Individualni	Kolektivni
Patrijarhalna strategija	Isključivanje	Segregacija

Izvor: Walby, 1990: 24.

Dok neke autorke dovode u pitanje korisnost čitavog koncepta patrijarhata (na primer, Anna Pollert, 1996), druge ocenjuju pristup kao izuzetno plodan zbog toga što je obuhvatan, a treće ukazuju da nisu sve strukture patrijarhata podjednako jasno konceptualizovane, niti se posvećuje pažnja subjektivnim stanjima žena (Ibid, 76–77).

Nejednaka prava i šanse kao uzrok nejednakosti

Liberalni feminizam predstavlja najumereniju, ali i najrašireniju struju feminizma, koja je možda najjednostavnija za razumevanje zbog koncepta jednakih prava i jednakih šansi. Ebot i saradnice ocenjuju ovaj pravac u feminizmu kao dominantan i suštinski reformistički. Ocenjuju ga i kao modernistički pravac zbog posvećenosti humanizmu (verovanju u napredak čovečanstva), emancipaciji (slobodu od nepotrebnih socijalnih, političkih i zakonskih ograničenja) i stvaranju pravednog društva koje pretežno shvataju kao meritokratsko (moć i nagrade su distribuirani isključivo na temelju sposobnosti i uloženi napora a ne na rodnim privilegijama) (Abbott et al, 2005: 31). Pod uticajem liberalne političke misli, feministkinje ovog pravca zagovaraju da su žene i muškarci isti (koriste termin 'istost' – engl. sameness), zbog jednakih sposobnosti za racionalno mišljenje i racionalnu akciju. U sociologiji, liberalne feministkinje su nastojale da pokažu da uočljive razlike između polova nisu imanentne, već rezultiraju iz socijalizacije ili uspostavljanja polnih uloga. Bisli ističe da „liberalne feminističke političke strategije reflektuju koncepciju suštinski polno neizdiferencirane ljudske prirode – to jest, pošto su žene iste

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija kao muškarci, one treba da budu sposobne da čine ono što čine i muškarci“ (Beasley, 1999: 52).

Liberalne feministkinje stavljaju veći naglasak na prava pojedinaca da se nadmeću u javnoj sferi (na primer, na tržištu rada) i istovremeno smatraju da pojedinci imaju *obavezu* da učestvuju u javnom životu (na primer, u politici ili preko socijalnih doprinosa za programe blagostanja). One naglašavaju da je nejednak položaj žena uslovljen veštačkim barijerama koje se postavljaju na putu njihovog punog učešća u javnoj sferi, usled čega nisu u mogućnosti da ostvare svoje ljudske potencijale, kao jednake s muškarcima. Jedan od ključnih političkih ciljeva liberalnog feminizma je ostvarivanje *jednakosti u šansama*. Liberalni feminizam zatim zahteva i jednakost u smislu istog tretmana, na primer jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti. Na akcionom nivou, liberalne feministkinje su se borile protiv zakona i praksi koji su davali prednost muškarcima nad ženama, ili koji su imali za cilj da „zaštite“ žene. One su zagovarale donošenje zakona kojima se zabranjuje diskriminacija žena i uvode zaštitna socijalna prava, kao što je porodiljsko odsustvo, nadoknada za roditeljsko odsustvo i sl.

Liberalni feminizam bio je izložen različitim kritikama, posebno zbog nekritičkog prihvatanja muških vrednosti kao ljudskih vrednosti. Tong kritikuje liberalne feministkinje zbog toga što vrednuju rodno-neutralni humanizam više od rodno-specifičnog feminizma (Tong, 1998, p. 31). Sociološka istraživanja sa reformističkih pozicija ne proučavaju životna iskustva žena, ne dovode u pitanje koncepte i oruđa razvijena da istraže društvo iz perspektive muškaraca. Iznad svega, one ne uspevaju da zaista objasne nejednakost žena, pošto ne uzimaju u obzir strukturno poreklo i implikacije rodnih nejednakosti. One ih jedva i opisuju. Njihova vera u zakonodavstvo i obrazovanje kao rešenja rodne diskriminacije ignoriše nevidljiva, strukturna ili kulturna ograničenja koja mogu proizvesti takve prakse. Ipak, istraživanja sprovedena u ovoj feminističkoj orijentaciji pokazala su na koje načine su ženama uskraćene jednake šanse i na koje načine se odvija diskriminacija. Takođe, one su dovele u pitanje stanovišta po kojima se nejednakosti između muškaraca i žena mogu adekvatno objasniti razlikama u biološkom polu (Abbott et al, 2005: 33).

Rasizam i kolonijalizam kao uzroci nejednakosti

Crni i post-kolonijalni feminizam nastaju iz potrebe da se rodne nejednakosti sagledaju u tešnjoj povezanosti sa etničkim i rasnim razlikama, kolonijalizmom i rasizmom. Iako prethodni pristupi naglašavaju potrebu da se u proučavanjima nejednakosti posveti pažnja rasnim problemima, po mišljenju

predstavnicama Crnog¹¹ feminizma oni to nisu učinili na adekvatan način. Upotrebu ovog termina kritikovale su post-kolonijalne feministkinje ističući da on skreće pažnju sa važnih razlika (i uzroka) u iskustvu rasizma, homogenizujući prisilno različite identitete i iskustva. Termin 'post-kolonijalni' označava grupe ljudi čiji je identitet oblikovan, bar delimično zajedničkom istorijom ili iskustvom potčinjavanja kolonijalnoj moći i često migracijama (Abbott et al, 2005: 33).

Crne i post-kolonijalne feministkinje tvrdile su da univerzalna stanovišta belih feministkinja ne obezbeđuju odgovarajuća teorijska objašnjenja za jedinstvena iskustva i strukturne položaje Crnih i post-kolonijalnih žena. One ističu, na primer, da odnos između belih žena i belih muškaraca nije isti kao odnos između Crnih žena i Crnih muškaraca. One ne poriču da su ovi odnosi patrijarhalni, ali tvrde da patrijarhat i kapitalizam ne distribuiraju moć jednako između Crnih i belih muškaraca, pa se češće uspostavlja solidarnost između belih muškaraca i žena nego između belih i Crnih muškaraca. Crne i post-kolonijalne feministkinje optužuju bele feministkinje da su previše homogenizovale iskustva žena iz svoje perspektive i na osnovu svojih prioriteta. Ovo se posebno odnosi na radikalne feministkinje koje insistiraju da je seksualna represija najvažnija forma moći, iz čega proističe i njihov stav da žene imaju više toga zajedničkog među sobom nego sa bilo kojim muškarcem. Za razliku od toga, one ističu da usmeravanje na aspekte rase i etniciteta otkriva da je veća solidarnost uspostavljena između muškaraca i žena koji se suočavaju sa iskustvima rasizma i etnocentrizma (Beasley, 1999: 111). Poput tvrdnji da je Kristifor Kolumbo „otkrio Ameriku“, ili da je „Australija stara nešto više od 200 godina“, tako i tvrdnje belih feministkinja da je porodica ključno mesto represije nad ženama predstavlja etnocentrizam. Žene koje žive u post-kolonijalnim i zemljama u razvoju, dovode u pitanje pretpostavku da postoji opšte, kolektivno iskustvo ženskog roda. Druga zamerka upućena feministkinjama Zapadnih društava odnosi se na tendenciju da se Crne i post-kolonijalne žene vide kao bespomoćne žrtve seksizma i rasizma. Time se ignorišu aktivni napor Crnih žena da se odupru represiji i aktivno oblikuju svoje živote. Iz istog razloga ne uzimaju se u obzir složene interakcije između rase i polnih razlika u odnosu na kulturne prakse koje su nepoznate ženama na Zapadu¹². Dalje,

- 11 Naziv Crni (sa velikim 'c') koristi se da ukaže na grupu ljudi koja ima subjektivni osećaj pripadanja ne zbog boje kože, već zbog zajedničkog iskustva marginalizacije, represije i rasizma. U tom smislu, reč je više o političkom nego rasnom terminu (Abbott et al, 2005: 47).
- 12 Tako Žermen Grir raspravlja o nekim vrlo složenim pitanjima koja su korišćena u feminističkim debatama o praksama odstranjivanja klitorisa (koju je na primer Meri Dali opisala kao genitalno sakaćenje – genital mutilation). Grir ukazuje kako je u razgovorima sa ženama iz Somalije, od kojih su mnoge bile podvrgnute odstranjivanju klitorisa, naišla kod njih na jednako veliko zgražavanje zbog spremnosti žena na Zapadu da povećava-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

bele feministkinje se optužuju za teorijski rasizam, zato što očekuju da crne žene pišu o svojim iskustvima pre nego da doprinesu razvoju feminističke teorije. Od Crnih feministkinja se očekuje da pišu „iz srca“ o svojim iskustvima dok bele feministkinje treba da pišu „iz glave“ i ponude teoriju prema kojoj će se iskustva Crnih žena objasniti (hooks, 1982, 1984).

Patriša Hil Kolins, Rouz Bruer i druge autorke shvataju kao zadatak Crnog feminizma razumevanje rase, klase i roda kao simultanih snaga (Hill Collins, 1990, Brewer, 1993). Crne žene imaju deprivilegovan položaj zato što su crne, zato što su žene i što pripadaju radničkoj klasi, ali njihovi problemi su više od sume ovih delova: svaka nejednakost osnažuje i multiplicira druge nejednakosti. Rouz Bruer je tako sumirala tri najvažnije karakteristike koje odlikuju ekonomske nejednakosti Crnih žena u SAD, ustanovljene brojnim istraživanjima: (1) proces premeštanja od kućnog ka plaćenom industrijskom ili službeničkom radu nije dovršen i partikularizovan je po regionima i klasama; (2) integracija Crnih žena u međunarodnu podelu rada u nisko plaćenom uslužnom radu uglavnom ne obezbeđuje dovoljan porodični prihod; (3) dolazi do rastućeg siromašenja i fragmentacije Crnih žena, dece i njihovih porodica (Brewer, 1993: 19). Crni feminizam je pokrenuo veoma važna pitanja o heterogenosti iskustava i položaja žena. Naglašavanje da žene nisu homogena kategorija, te da je značajno za razumevanje rodnih nejednakosti uzeti u obzir niz drugih karakteristika, kao i društveno istorijske uslove oblikovanja i ispoljavanja ovih nejednakosti, izvršilo je snažan uticaj na postmoderni i kritički feminizam.

Kultura kao izvor nejednakosti

Postmoderni feminizam je mobilisao postmodernu kritiku autoriteta, statusa nauke, istine, istorije, moći, znanja i subjektivnosti, unoseći transformativnu rodnu dimenziju u postmodernu teoriju i razvijajući novi način shvaćanja rodnih razlika¹³ (Weedon, 1997: 171, nav. prema Abbott et al, 2005: 40). Postmoderne feministkinje ističu da postmodernizam predstavlja stil ili način razmišljanja koji je primereniji razumevanju savremenog sveta od moderni-

ju grudi ugradnjom silikona i time osakate svoja tela kako bi bile seksualno privlačnije za muškarce (Greer, 1999). Dženifer Saul ističe u svojoj raspravi o Zapadnim osudama islamske prakse zabrađivanja žena, da se ova praksa iz Zapadne perspektive homogenizuje, a da ona zapravo poseduje različite forme koje su povezane sa različitim (mada na mnoge načine problematičnim) praksama i oblicima zabrađivanja. Po njenom mišljenju, na Zapadu su ove prakse previše simplifikovane i pogrešno shvaćene (Saul, 2003: 266).

13 Termin postmoderno ukazuje na različite ideje koje su nastale pod uticajem posebne grupe francuskih socijalnih teoretičara, uključujući Bodrijara, Deridu, Fukoa, Liotara.

stičkih ideja. Time se odbacuje mogućnost da se opiše, analizira ili objasni realnost na objektivni ili naučni način. Svo znanje je istorijski i kulturno specifično. Takozvane Nove francuske feministkinje (naziv potiče od potrebe da se distanciraju od ranijeg više humanističkog pristupa Simon de Bovoar), kao što su Elen Siksuz, Džulija Kristeva i druge, ističu da ne možemo zaista znati šta znači biti žena u okviru patrijarhalnog društva, zbog toga što svo znanje – i muškaraca i žena – jeste patrijarhalno. Smatraju da ne postoji intrinzični kvalitet, niti univerzalni sadržaj žene, već da tek treba saznati šta sve znači biti žena iz njene sopstvene perspektive. Za postmodernu teoriju identitet je višestruk i okviran. Rasa, pol, starost, seksualnost, itd, su konstantno revidirani i uspostavljeni pregovorima. „Odbacivanjem ideje o centralnom jezgru koje čini osobu, postmodernizam premešta pažnju sa subjekta kao manifestacije svoje suštine ka subjektu u procesu – nikad unitarnom i nikad potpunom“ (Abbott et al, 2005: 42). Nepotpuni subjekti – subjekti koji se uvek razvijaju – takođe teže da budu međusobno različiti.

Postmoderni feminizam, za razliku od većine prethodnih pravaca vidi pre područje kulture, jezika, kao polje u kome se generišu rodne nejednakosti. Stoga usmeravaju svoja izučavanja upravo na ova područja umesto na aspekte ekonomskih nejednakosti. Ovi pristupi vide svoj osnovni cilj u dekonstrukciji muškog jezika i maskulinom shvatanju sveta (Ibid).

Kao važan doprinos postmodernog feminizma istaknuto je prepoznavanje razlika između muškaraca i između žena, između formi muškosti i ženskosti (Tong, 2009: 270–271). Neke kritike, međutim, optužuju postmoderne feministkinje za to što gube iz vida nejednakosti i represiju i pogrešno ih redukuju na razlike u upotrebi jezika. Silvija Volbi ističe da naglasak na razlike pre nego na nejednakosti vodi postmoderne pristupe prema konceptualizaciji moći kao visoko disperzivnoj, pre nego koncentrisanoj na jasnim pozicijama ili u jasnim grupama. Odgovor postmoderne misli na kompleksnost sveta je poricanje uzročnosti i makro-socijalnih koncepata. Volbijeva je vrlo suprotstavljena tim tendencijama. Ona priznaje da postoje značajne razlike između grupa žena, ali misli da je koncept patrijarhata i dalje validan (Walby, 1990: 15–16).

Kultura i ekonomija

Feministička kritička teorija nastala je iz pokušaja da pomiri emancipatorski naglasak feminizma (i njegovo modernističko nasleđe) sa kritičkim zapazanjima postmodernizma. Ebot i saradnice zaključuju da se upravo na ovom teorijskom raskršću nalaze neki od najinteresantnijih i najplodnijih dostignuća savremene feminističke teorije. Feministička kritička teorija se povezuje sa

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

nizom ideja koje počivaju istovremeno na konceptualnim osnovama post-strukturalističke kritike modernizma i postavljaju ih u revidirani marksistički feministički pristup. Predstavnice ovog pravca se usmeravaju na aproprijaciju ženskog rada (kako u smislu plaćenog, tako i u smislu neplaćenog kućnog rada) kao iskustva koje je zajedničko za veliki broj žena. U kontekstu kapitalizma koji je postao istinski globalan i u kome je život više nego ikada komodifikovan, veći deo Marksove kritike kapitalizma ostaje adekvatan (Hartsock, 1998: 401). Predstavnice kritičkog feminizma smatraju da su odnosi polnih razlika oblikovani primarno aproprijacijom ženskog rada i naglašavaju ideju da socijalni svet nije sačinjen od stvari već od procesa, zbog čega se socijalne pojave moraju razumeti u kontekstu socijalnog totaliteta. Sejla Benhabib i Drusila Kornel ukazuju da se tradicionalna marksistička kategorija proizvodnje koja podrazumeva aktivnost subjekta nad objektom (proizvodom rada) ne može odnositi na veliki deo rada koji obavljaju žene (na tržištu ili u kući), koji umesto odnosa subjekat-objekat podrazumeva odnos između subjekata. Tvrde da marksistički naglasak na proizvodnju umanjuje socijalni značaj ženskog rada i trivijalizuje društvene i ekonomske uloge žena (Benhabib, Cornell, 1987).

Od kritičke teorije autorke ove orijentacije preuzimaju interes za ulogu kulture u održavanju represivnih socijalnih odnosa. Tako naglašavaju potrebu da se shvate i materijalni i kulturni oblici moći u području rodni razlika. Dok neke autorke koje se smatraju predstavnicama ovog pristupa (kao što su Sejla Benhabib, Nensi Hartsok, Sandra Harding i Iris Merion Jang) dele zajednički stav sa postmodernističkom koncepcijom subjektivnosti kao procesa, one odbacuju naglasak koji postmodernizam postavlja na te procese kao diskurzivne. Postmodernizam se često kritikuje da vodi pluralizmu, relativizmu i izrazito individualističkim politikama. Da bi se to izbeglo, feminističke kritičke teoretičarke ističu da je feminizmu potrebna opšta teorija represije i oslobađanja, ali ona koja je utemeljena na živim iskustvima žena i muškaraca. Feministička kritička teorija tako ostaje na sredini između metanarativa liberalnog, radikalnog ili marksističkog feminizma i postmodernističkog odbacivanja opšte teorije.

Prikazani feministički pristupi samo su neki od najmarkatnijih pristupa koji su obeležili oblikovanje rodni studija preovlađujuće sociološke orijentacije. Ono što im daje obeležje sociologije kao opšte društvene naučne discipline jeste upravo potreba da se rodne nejednakosti sagledaju višedimenzionalno, kao i da se u potrazi za uzrocima nejednakosti posegne za ekonomskim, kulturnim, etničkim, rasnim, strukturnim, sistemskim, istorijskim, pa nekad i biološkim činiocima. Prepoznatljiv otisak sociološke orijentacije može se sagledati i u nastojanjima značajnog broja pristupa da se ekonomske nejednakosti sagledaju kroz prizmu klasni nejednakosti i socijalne stratifikacije, na koju god se sociološku tradiciju one oslanjale. Iako između više sociološki

orjentsanog feminizma i ekonomskog feminizma postoje značajna područja preklapanja, ovaj drugi ipak poseduje distinktivne karakteristike zbog koga mu je posvećena i posebna pažnja.

1.2.2. Rodne ekonomske nejednakosti iz perspektive feminističke ekonomije

Podsticaji za razvoj feminističke ekonomije odvijali su se pod istim uslovima kao i u sociologiji. Feminizam drugog talasa otvorio je početkom 1970ih godina brojna pitanja rodnih nejednakosti i izvršio pritisak da se ona uključe u naučna proučavanja. Povećanje broja žena u disciplini omogućilo je i da se stvori kritična masa autorki koje počinju da preispituju dominantne pristupe sa stanovišta proučavanja roda. Međutim, kako to ističu Drusila Barker i Suzan Feiner, ekonomiji je, za razliku od drugih društvenih nauka, bilo potrebno još 20 godina da se konstituiše „samosvesna feministička zajednica“. Tako je ranih 1990ih, osnovana Međunarodna Asocijacija za Feminističku Ekonomiju (IAFFE), a 1995. godine pojavio se prvi broj časopisa Feministička ekonomija (Feminist Economics) (Barker, Feiner, 2004: xiii).

Osnove feminističke ekonomije uspostavljene su na radovima autorki koje su delovale iz tri različite tradicije u ekonomskoj misli i nauci: neoklasične ekonomije, institucionalne ekonomije i marksističke političke ekonomije. Ovi pristupi, oslonili su se na pojedina važna postignuća iz okvira ne-feminističke ekonomije, ali su se razvili i u oštrom kritičkom odnosu prema njenoj rodnoj neosetljivosti. Feministička ekonomija tokom vremena napredovala je od izučavanja ključnih aspekata rodnih ekonomskih nejednakosti, poput onih na tržištu rada ili u sferi neplaćenog kućnog rada, ka kompleksnijim i obuhvatnijim analizama koje sežu i u oblasti makroekonomije, roda i razvoja, režima blagostanja i sl. Ovde će biti izloženi najvažniji aspekti proučavanja rodnih ekonomskih nejednakosti u opusu feminističke ekonomije.

Nova paradigmska osnova proučavanja rodnih ekonomskih nejednakosti

Posebni aspekti proučavanja ekonomskih nejednakosti u feminističkoj ekonomiji ne mogu se shvatiti u punoj meri ukoliko se prethodno ne uzmu u obzir neke temeljne promene u naučnim pargdigama u osnovi ovih pravaca. Iako, kao što je već rečeno, veliki broj istraživanja ekonomskih nejednakosti, bar u početku počiva na osnovnim postulatima „konvencionalne ekonomije“, razvoj rodnih ekonomskih analiza vodi suštinski *dekonstrukciji konvencionalne ekonomije* i njenoj rekonstrukciji na novim temeljima. Kritikovana su shvatanja i objašnjenja tržišta i načina funkcionisanja tržišnih društava. Ocenjeno je da

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ovakva shvatanja počivaju na izrazito androcentričnom Zapadnom stanovištu o individualnom akteru. Ovaj tip kritike bio je praćen otvorenom debatom o prirodi tržišta i načinima na koje se ostvaruju, kao i ograničavaju ciljevi i akcije pojedinaca u zajednicama. Koncept efikasnosti koji ima centralno mesto u ekonomskim analizama kritikovan je na temelju toga da pareto optimalnost pretpostavlja da se mere ekonomskog blagostanja mogu pratiti na osnovu jedne metrike i da distribuciona pitanja moraju ostati izvan ekonomske nauke (Barker, 1995).

Feministička ekonomija dovodi u pitanje osnovnu paradigmu neoklasične ekonomije o pojedincu kao racionalnom ekonomskom akteru. Autorke ove orijentacije ističu da, kao što ne postoji univerzalni ljudski subjekat, tako *ne postoji ni univerzalni ekonomski akter*. Pretpostavka o univerzalnoj ekonomskoj racionalnosti briše duboke razlike između domaćice više klase u Egiptu, žene beskućnice u urbanim centrima SAD, žena u izbegličkim kampovima i maloletnim seksualnim radnicama u Južnoj Aziji. Neoklasična ekonomija insistira da su svi suštinski isti – oni su svi racionalni ekonomski agenti koji nastoje da maksimiziraju svoju korisnost unutar dvostrukog ograničenja – vremena i dohotka (Barker, Feiner, 2004: 6). Feministička alternativa ističe da rod, rasa, etnicitet i nacija predstavljaju analitičke kategorije koje nisu jednostavni opisni atributi pripisani racionalnim akterima, koji su u svim drugim aspektima isti. Feministička ekonomija izučava odnose između žena i muškaraca, kao i između različitih grupa žena. Ona ne pretpostavlja da su ovi odnosi na bilo koji način esencijalni, optimalni ili prirodni. Odbacujući tradicionalna stanovišta o ženama i muškarcima, nudi perspektivu iz koje se socijalni odnosi mogu videti na nove načine. Pojedinci ne prethode socijalnim odnosima. Svi aspekti individualnih iskustava su posredovani društvom. Pojedinci stiču svoja verovanja o religiji, ekonomiji i rodnim ulogama preko interakcija sa kulturom. Međutim, pojedinci nisu puki statični proizvod društava i kultura. Oni deluju u okviru ograničenja kulture, politike i ekonomije. Priznati da su ljudi oblikovani okolnostima, ne znači poricati njihovu sposobnost da oblikuju svoj svet (Ibid).

Dalje feministički orijentisane autorke smatraju da središnji problem ekonomije ne treba da bude racionalni izbor pojedinaca već *obezbeđivanje blagostanja pojedinaca i zajednica* (Beneira, 2003: 43). Feministkinje nisu jedine koje su postavile to pitanje. Pridružile su se horu drugih glasova koji dolaze iz različitih perspektiva. Kenneth Boulding je, recimo, tvrdio da je moderna ekonomija otišla potpuno prema shvatanju ekonomskog života kao društva organizovanog na razmeni, a izgubila osećaj da je to proces obezbeđivanja ljudske rase, ili čak čitave biosfere. Drugi autori su, pak, istakli da je konvencionalna ekonomija nezainteresovana za socijalna pitanja poput siromaštva, zdravstvene zaštite pogoršanja socijalnih uslova i sličnih pitanja. Feministič-

ke ekonomistkinje su dodale novu dimenziju tome, naglašavajući značaj neplaćenog rada, rada uloženog u brigu o drugima (engl. caring labor) i čitave ekonomije brige o drugima (engl. care economy) za obezbeđivanje ljudskog blagostanja. Usmeravajući se na važnu ulogu žena u obezbeđivanju ljudskog blagostanja one su dale veliki doprinos novom promišljanju ekonomije. Osvetlile su prirodu i funkcije neplaćenog rada i doprinele otvaranju pitanja podzastupljenosti ženskog rada u nacionalnim radnim statistikama i nacionalnim računima, ukazujući na značaj neplaćenih aktivnosti za socijalnu reprodukciju i funkcionisanje ekonomije (Ibid).

Nejednakosti na tržištu rada

Tokom 1950ih godina neoklasična ekonomija počinje da istražuje razloge porasta učešća žena u radnoj snazi. Džekob Minser i drugi ekonomisti proučavali su razloge zbog kojih je došlo do ovog porasta upravo u periodu povećanja porodičnog dohotka (koji, pretpostavlja se, treba da bude u negativnoj korelaciji sa ponudom rada). Pokazalo se da je porast plata, uslovljen ekonomskim rastom u tom periodu, povećao inicijative žena da se angažuju u plaćenom radu, umesto da ostanu kod kuće. Tvrđilo se da je taj efekat supstitucije veći nego što je efekat rasta dohotka koji je indukovao žene da ostanu u kući (Mincer, 1962). Minserov rad, kao i rad drugih ekonomista koji su ga sledili, predstavljao je prelaz ka sve većoj zainteresovanosti da se ekonomske analize primene na razumevanje sfere domaćinstva. To je bio važan korak u uključivanju pitanja ženskog rada u naučni opus vodeće ekonomije.

Dostignuća teorije humanog kapitala primenjena su u istraživanjima rodni razlika u zaradama, obrazovnim postignućima i izborima vezanim za obrazovanje i obuku, kao i determinanti zarada i nezaposlenosti. Tokom 1970ih i 1980ih institucionalna ekonomija rada u SAD kombinovala je marksistički i institucionalni pristup u analizi strukture tržišta rada i načina na koji je ona povezana sa stratifikacijom, kao i klasnim, rasnim i rodni nejednakostima (Edwards et al, 1973). Institucionalisti su istraživali istorijske i savremene procese segregacije, segmentacije i diskriminacije na tržištu rada i kritikovali model kompetitivnog tržišta rada. Ponudili su i alternativne pristupe razumevanju nejednakosti u zaradama. Teorija segmentacije imala je brojne implikacije za analizu rodni nejednakosti. Međutim, ni ovde rod nije bio inkorporiran kao integralni deo modela. Bar u početku, žene su samo dodate analizi kako bi se opisalo njihovo pozicioniranje i uslovi učešća na tržištu rada, pre nego da se objasni zašto je segmentacija urodnjena (Beneira 2003: 38).

Feministkinje su iskoristile ove pristupe da bi razvile obuhvatno razumevanje rodni nejednakosti na tržištu rada i ukazale na *jednakost šansi* kao

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

jedno od centralnih pitanja unapređenja rodne ravnopravnosti. U toj oblasti preduzeta su brojna istraživanja. Jedan pravac istraživanja usmerio se na analizu učešća žena u radnoj snazi, faktora koji utiču na njihovu participaciju u sferi plaćenog rada, kao što su politike zapošljavanja, porodične politike i sl. (Strober, 1984; Power, Rosenberg, 1995; Trzcinski, 2000; Rubery et al, 2001). Ova istraživanja bila su usmerena na ispitivanje radnih režima, razlike u vezi sa rasnom, klasnom, etničkom pripadnošću i seksualnošću, hijerarhije na tržištu rada koje su povezane sa rodnom diskriminacijom i segregacijom (Ammott, Matthaei, 1991; Power, Rosenberg 1995; Rubery et al, 1998). Važan doprinos ovih radova sastoji se u tome što su ukazali da je položaj žena u sferi plaćenog rada u bilo kom društvu manje uslovljen postojećim zakonima o jednakim šansama, a više uslovljen institucionalnim faktorima kao što su politike aktivnog zapošljavanja, raspoređivanje vremena između plaćenog i neplaćenog rada, socijalne sigurnosti i prava, i institucionalnog režima utvrđivanja zarada (Laufer, 1998; Rubery et al, 1998; Bruegel, Perrons, 1998). Time su analizama podvrgnuta i značajna pitanja kao što su uticaji režima blagostanja na zapošljavanje žena, šeme minimalnog dohotka, kao i brojne politike pomirenja privatnog i profesionalnog života muškaraca i žena (MacDonald, 1998; Albelda, 2001).

Autorke feminističke orijentacije povezale su teoriju segmentacije tržišta rada sa rodnom segregacijom i naglasile kako su obe povezane sa procesima socijalizacije izvan radnog mesta gde su se reprodukovale i transformisale (Hartman 1976, Strober, 1984). U novije vreme, analizirane su i rodne nejednakosti u uslovima takozvane „ekonomije zasnovane na znanju“ koje odlikuju razvijena društva (Walby, et al, 2007).

Nejednakosti u ekonomiji domaćinstva

Feministička ekonomija izvršila je u ovoj oblasti snažan napad na takozvanu *novu ekonomiju domaćinstva* (New Household Economics). Ovaj pristup razvili su 1960ih godina nobelovac Geri Beker i drugi teoretičari humanog kapitala. U okviru ovog pristupa, tržišno orijentisani koncepti i modeli primenjeni su na proizvodnju u domaćinstvu. Analiza raspoređivanja vremena na različite aktivnosti koristila se u cilju objašnjenja polne podele rada u kući i odluka članova domaćinstva da se uključe u tržišni plaćeni rad. Asimetrije u podeli rada i nejednakosti u distribuciji kućnog rada objašnjene su preko individualnih izbora koji su se odigrali pod pretpostavkom maksimizacije korisnosti. Ovi izbori su se, kako se pretpostavljalo, odvijali u okviru harmoničnog domaćinstva u kome pojedinci donose individualne odluke, iako one utiču na kolektivnu dinamiku domaćinstva. Taj tip analiza otvorio je nove teorijske

i empirijske pravce istraživanja i druga pitanja kao što su ekonomija braka i izbori u vezi sa ponudom rada, željeni broj dece i stope fertiliteta.

Metodološki, ovi neoklasični modeli suštinski su sledili pristup „dodaj žene i promešaj“¹⁴. Mada informativni i sa naglaskom na matematičke i kvantitativne analize, ovi modeli su imali ograničene domete iz feminističke perspektive. Zarobljeni ortodoksnim analitičkim okvirom i osnovnim pretpostavkama neoklasičnog modela, oni nisu mogli ni da postave, a kamoli da odgovore na pitanja koja je otvarao ženski pokret – o rodnoj socijalizaciji, nejednakostima, asimetričnim odnosima moći. Pretpostavka o harmoničnom domaćinstvu nije bila od koristi za razumevanje sukoba interesa i odnosa dominacije/subordinacije u domaćinstvu. A pretpostavka o zajedničkoj maksimizaciji koristi zahtevala je agregaciju pojedinačnih ukusa i preferencija među članovima porodice, što je bilo problematično. Veran čikaškoj školi ekonomije i oslanjanjem isključivo na ekonomska objašnjenja, Beker je razvio analize dalje u pravcu kvantitativnih modela podele rada u domaćinstvima i porodicama, koje je video kao delimično determinisane biološkim razlikama, a delimično različitim iskustvima i investicijama u ljudsko ponašanje. Ovo parcijalno socio-biološko objašnjenje položaja žena u domaćinstvu i na tržištu rada bilo je u oštrm kontrastu sa konstruktivističkim pristupima koji su dolazili iz feminističke teorije. Neoklasični radovi ekonomije domaćinstva uglavnom su nastavili da ignorišu rodne analize i feministička pitanja u svojim radovima (Beneira, 2003: 35–36).

Autorke feminističke orijentacije ocenile su novu ekonomiju domaćinstva kao „fatalno pojednostavljenu“, „irelevantnu“ ili „pogrešnu“ u razumevanju problema žena (Bergman, 1995). Kritika Bergmanove ukazuje da ovaj pristup opisuje institucije kao benigne a pojedince kao aktere sposobne da ostvare svoje ciljeve preko tržišta, upućujući time na zaključak da je državna intervencija bespotrebna i da čak može biti štetna. Autorka, međutim, ukazuje na brojne primere u kojima je državna intervencija potrebna (Ibid).

Značajan doprinos u proučavanju rodnih odnosa unutar ekonomije domaćinstva dao je i Amartya Sen svojim modelom pregovaranja. U ovom modelu pojam „kooperativnog konflikta“ opisuje dinamiku domaćinstva na mnogo realističniji način. Mada su feministički orijentisane autorke kritikovale Senovo shvatanje dinamike pregovaranja u domaćinstvu (Beneira, Roldan 1987), njegova primena teorije igara na domaćinstvo kao prostor u kome se odvija kooperativni konflikt bila je inovativna i donela napredak u odnosu na harmonični model racionalnog izbora. Kritikujući neoklasično shvatanje od-

14 Kovanicu „dodaj žene i promešaj“ prvobitno je upotrebila Doroti Smit u članku iz 1974. Godine „Ženska perspektiva kao radikalna kritika sociologije“, sa namerom da istakne kako uključivanje pitanja žena nije suštinski promenilo bazične pretpostavke u pravcu ženske perspektive (nav. prema Warton, 2005: 4).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

nosa u domaćinstvu, Sen je istakao da je konflikt interesa između muškaraca i žena različit od drugih konflikata. On stavlja naglasak na mogućnosti kooperacije i konflikta koji rezultiraju iz uslova u kojima muškarci i žene ostvaruju svoju različitu pregovaračku moć (Beneira, 2003: 39).

Tako se debata o kućnom radu kasnih 1960ih i 1970ih fokusira na prirodu domaćeg rada i njegove funkcije unutar ekonomskog sistema kao izvora održavanja i reprodukcije radne snage. Debata se fokusira na načine na koje neplaćeni kućni rad doprinosi snižavanju troškova održavanja i reprodukciji sadašnjih i budućih generacija radnika. Ona je bila značajna jer je dala legitimitet feminističkim pitanjima unutar marksističke paradigme, ali nije uspela da identifikuje i analizira implicitne rodne odnose izvan kućnog rada i podele rada u domaćinstvu kako bi ponudila odgovore na specifičnija pitanja o rod-nim nejednakostima i reprodukciji. Feministička kritika ove debate istakla je ograničenja tradicionalne marksističke koncepcije akumulacije, koja je ignorisala ulogu reproduktivnog rada (Himmelweit, Mohun, 1977, Molyneux 1979; Beneira, 1979).

Rodne nejednakosti, razvoj i globalizacija

Proučavanje rod-nih nejednakosti sa stanovišta socio-ekonomskog razvoja, kao i u okviru procesa globalizacije, takođe predstavlja važno područje istraživanja u okviru feminističkih ekonomskih pravaca. Prekretnicu u proučavanju rodne dimenzije razvoja predstavljao je rad Ester Boserup objavljen 1970. godine. Autorka je pokazala da proces razvoja nije rodno neutralan i ukazala na brojne primere marginalizacije žena tokom procesa modernizacije i razvoja (Boserup, 1970). Ona je ukazala da tokom procesa modernizacije ženama biva uskraćen pristup obuci, pravima na imovinu (posebno zemljište), obrazovanje i tehnologiju. Ove prepreke proizvode i kolonijalne i postkolonijalne vlasti, zapostavljajući činjenicu da su žene u subsaharskoj Africi i Jugo-istočnoj Aziji tradicionalno imale autonomnu ulogu u poljoprivrednoj proizvodnji. Ovaj nedostatak resursa doveo je do toga da tokom poljoprivrednih reformi produktivnost poljoprivredne proizvodnje muškaraca raste, ali ne i produktivnost žena. U slučajevima industrijske modernizacije, žene su bile daleko manje zastupljene među industrijskom radnom snagom u velikim modernim fabrikama, pa je njihova ekonomska participacija uglavnom ostala ograničena na kućnu zanatsku proizvodnju. Autorka je ukazala da su na strani potražnje za radnom snagom, ovakvom položaju žena doprineli faktori kao što su regulacije tržišta rada i predrasude poslodavaca, dok su na strani ponude rada najvažniji faktori bili problemi u usklađivanju zaposlenosti u modernom sektoru sa porodičnim odgovornostima. Iznad svega, žene su se

suočavale sa preprekama u obrazovanju i obuci za moderne veštine, što je ograničilo njihovu ekonomsku ulogu na neplaćeni rad u domaćinstvu (Boserup, 1970: 214).

Rad Boserupove pokrenuo je eru istraživanja u oblasti roda i razvoja. Marginalizacija žena tokom razvojnih procesa proučavana je širom sveta. Međutim, pojedini autori i autorke su zauzeli nešto drugačije stanovište. Oni nisu ukazivali na isključivanje žena iz razvojnih procesa, već su analizirali načine na koje su žene uključene u razvoj. Beneira i Sen su smatrali da je ključni koncept podređenost a ne isključivanje i marginalizacija (Beneira, Sen, 1981). Ova podređenost žena dobija različite oblike zbog toga što ekonomska organizacija u kapitalističkoj modernizaciji dobija vrlo različite forme (plantaže, male komercijalne farme, radno ili kapitalno intenzivne tehnologije i industrijalizaciju orijentisanu na izvoz). Deprivilegovan položaj žena u novim oblicima plaćenog rada nije primarno posledica tradicionalnih kulturnih praksi i predrasuda, već načina na koje novi oblici proizvodnje stvaraju nesigurne i hijerarhijske strukture poslova. Beneira i Sen su takođe kritikovale Boserupovu zbog zapostavljanja značaja reproduktivnog rada i ukazale na potrebu da se na nov način artikulišu pitanja plaćenog i neplaćenog rada (Ibid).

Proučavanje roda i razvoja se od navedenih problema okrenulo ka novim temama od 1980ih godina. Planiranje razvoja zamenili su liberalizacija i privatizacija. U ekonomiji razvoja postaje dominantna neoklasična ekonomija koja je kao glavne prepreke razvoju identifikovala politički indukovane distorzije u cenama, kao što su precenjene kursne stope, kontrola uvoza i kredita. Smatralo se da će deregulacija ekonomije ukloniti ove prepreke i omogućiti rast i poboljšanje životnog standarda. Ova teorija je primenjena preko stabilizacionih politika Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i politika strukturnog prilagođavanja Svetske banke (SB). Promene u politikama vodile su i premeštanju fokusa istraživanja sa sektorskih premeštanja između tradicionalnih i modernih sektora ekonomije, ka sektorskim premeštanjima između sektora koji su isključeni iz međunarodne trgovine i onih koji su uključeni u međunarodnu trgovinu. Transfer radne snage iz prvog sektora u drugi treba da omogući rast, s tim što prema teorijama strukturnog prilagođavanja ovi procesi uključuju zaposlenu radnu snagu a ne mobilizaciju viška radne snage (Peterson, Lewis, 1999). Feministička kritika ukazala je da teorija strukturnog prilagođavanja podrazumeva neograničeni višak ženskog rada, dostupnog da popuni manjak radne snage u javnom i drugim sektorima koji ostaju izvan tokova međunarodne trgovine (kao što su zdravlje, obrazovanje, vodoprivreda, higijena i sl.), dok istovremeno taj ženski rad treba da obezbedi reprodukciju domaćinstava i socijalnih mreža u zajednici (Ibid).

Od početne usmerenosti na rodnu podelu rada, osobeni položaj žena u ruralnim oblastima, položaju žena na međunarodnim i lokalnim tržištima

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

rada, tokom 1980ih i 1990ih dolazi do ekspanzije inovativnih rodni analiza u oblasti makroekonomije, životne sredine međunarodne trgovine, prava na imovinu, obrazovanje, kao i procese feminizacije siromaštva. U ovim novijim istraživanjima u centru pažnje se nalaze procesi ekonomskog restrukturiranja i njihovih efekat na rodne nejednakosti, feminizaciju rada, porast neformalnog rada žena, uticaj globalizacijskih procesa na ekonomske rodne nejednakosti.

Makroekonomija

Feminističke analize ukazale su i na slabosti makroekonomskih modela. Pre 1990ih, feministička makroekonomija usmerila se pretežno na kritiku bruto nacionalnog i bruto domaćeg proizvoda (BNP, BDP), koji se najčešće koriste kao mere ukupnog proizvoda zemlje. Autorke feminističke orijentacije ukazale su da je ekonomija mnogo šira od sume privatnih i javnih preduzeća, dobara i usluga koji se u datom trenutku vrednuju u novčanom smislu. Ona obuhvata i vreme provedeno u porodičnom radu, investicije u ljudski kapital preko brige o deci i obrazovanja, troškove iscrpljivanja prirodnih resursa i degradacije životne sredine (Folbre, 1994: 253). Pojedine autorke zagovaraju potpuno odbacivanje postojećih makroekonomskih modela i njihovu zamenu alternativnim modelima koji su konzistentniji sa rodni pitanjima. Tako je Hejzel Henderson konstruisala makroekonomski model koji uključuje nemonetarni proizvodni rad i ekonomsku prirodnu resursnu osnovu, kao i tradicionalni BNP, kako bi ekonomska aktivnost bila adekvatnije obuhvaćena, ali i ljudsko delovanje na prirodu (Henderson, 1991, nav. prema Peterson, Lewis, 1999). Njen model ekonomije je predstavljen slikovno kao višeslojna torta u kojoj su zvanična tržišna ekonomija i novčane transakcije samo najviši sloj. Taj sloj ne uključuje samo proizvodnju privatnog sektora koja počiva na javnom sektoru proizvodnje poput vlade, infrastrukture, formalnog obrazovanja merenog preko BNP, već i ilegalnih aktivnosti u kojima se obavljaju novčane transakcije. Ispod ovog sloja nalazi se nemonetarni, ali proizvodni sloj koji obuhvata socijalne kooperative, kontra-ekonomiju, uključujući i ilegalne radionice (sweat shops), neplaćeni porodični i rad u zajednici, dobrovoljni rad, kućnu proizvodnju i poljoprivrednu proizvodnju za potrošnju u domaćinstvu. Ova dva sloja počivaju na sloju prirode, naše resursne osnove (Ibid). Predloženi su i drugi alternativni modeli makroekonomije (up. Jennings, 1994, Pietila, 1996) koji mogu predstavljati osnovu za dalji razvoj feminističkih alternativa aktuelnim makroekonomskim modelima.

U skladu sa naporima da se ekonomija vidi na drugačiji način u odnosu na konvencionalne pristupe, uvažavajući doprinos sfera ekonomije koje su izvan glavnih tokova, a u kojima žene ostvaruju važne, a najčešće i ključne

uloge, feminističke autorke smatraju da se moraju redefinisati kriterijumi na osnovu kojih se ocenjuju performanse jedne ekonomije. Barker i Feiner ističu sledeće kriterijume kao ključne:

- 1) *Pravičnost* koju shvataju znatno šire od ranije predocenog liberalno feminističkog shvatanja jednakih prava i jednakih šansi za učestvovanje u ekonomiji. Naime, ne radi se samo o tome da li će pojedinci imati šanse da učestvuju u ekonomiji bez obzira na rasnu, klasnu pripadnost ili rod, već i da li će oni koji nemaju pristup tržišnom dohotku biti u stanju da uživaju društveno prihvatljiv životni standard?
- 2) *Doprinos ekonomije poboljšanju kvaliteta života*. Ovde uključuju kriterijume kao što su kvalitet dokolice, zdravlja, obrazovanja i uslova rada, tako da merenje doprinosa ekonomije seže mnogo dalje od tradicionalne potrošačke korpe dobara i usluga kao mere blagostanja.
- 3) *Ekonomska sigurnost*, odnosno šanse da učesnici u ekonomiji mogu na osnovu te participacije da izdržavaju sebe i svoje porodice.
- 4) *Potencijalna rasipnost ekonomske aktivnosti*. Više se ne može ignorirati mera u kojoj proizvodnja i potrošnja rasipaju ljske i ne-ljudske resurse (Barker, Feiner, 2004).

Sumirajući doprinos feminističke ekonomije, Lurdes Beneira ukazuje na dva ključna postignuća. Prvo, ona je ukazala na socijalnu konstrukciju i ekonomske osnove podređenosti žena, sa značajnim implikacijama za razumevanje faktora koji dovode do različitih oblika rodni nejednakosti i hijerarhijskih odnosa moći. Ovaj doprinos značajan je ne samo zbog mogućnosti da se njime podstaknu odgovarajuće politike i akcije, već i da one suštinski odgovore na pitanja potreba i interesa žena. Drugo, feministička ekonomija je postavila izazove pred neke temeljne paradigme i pretpostavke u ekonomskoj nauci, a time podstakla i njen dalji razvoj, kao i kritičku ulogu ekonomske profesije u društvenim procesima (Beneira, 2003: 47).

1.3. Zaključak

Cilj prvog dela studije bio je da se izlože najvažniji teorijski i istraživački temelji proučavanja rodni ekonomskih nejednakosti. U prvom poglavlju mapiranje najvažnijih teorijskih i istraživačkih pristupa obuhvatilo je sociološke, ekonomske pristupe, ali i multidisciplinarni pristup socijalne uključenosti. Zadatak u ovom poglavlju bio je da se u izlaganje uvedu osnovni pojmovi,

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

konceptije, teorije i metode na osnovu kojih se proučavaju ekonomske nejednakosti i koji odražavaju različita shvatanja ovog fenomena. Pokazalo se da svaki od opisanih pristupa pridaje veliki značaj ekonomskim nejednakostima, mada ih definiše na različite načine.

Za sociološke pristupe ekonomske nejednakosti su jedan od ključnih elemenata širih društvenih nejednakosti. One se često definišu preko položaja u sistemu društvene reprodukcije u kome se kombinuju kriterijumi vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i položaja na tržištu rada koji je pretežno uslovljen karakteristika humanog kapitala (obrazovanja, kvalifikacija). Naglasak je kod nekih autora na prvom (kao kod Rajta), a kod nekih na drugom (kao kod Goltorpa). Sociološki pristupi nastoje da čvršće povežu ekonomske nejednakosti sa nejednakostima u ekonomskoj ili šire, društvenoj moći. Od 1980ih godina ekonomske nejednakosti u proučavanju društvene diferencijacije bivaju zanemarene kod značajnog broja autora orijentisanih na razlike u životnim stilovima, potrošnji i sl., ali uprkos ovim tendencijama, stratifikacijske analize koje polaze od ekonomskih nejednakosti ostaju značajne (up. Crompton et al, 2000) i o njima će kasnije biti više reči.

Ekonomska nauka se u proučavanju nejednakosti primarno usmerava na nejednaku distribuciju dohotka i bogatstva, kao i na nejednakosti na tržištu rada. U dominantnim pristupima, nejednakosti se posmatraju kao rezultat razlika u produktivnosti, kvalifikacijama, odnosno, humanom kapitalu. One su legitimna pojava na kompetitivnim tržištima rada koja podstiče efikasniju alokaciju resursa (preko širenja informacija i pokretljivosti radne snage). Heterodokсни pristupi posvećuju više pažnje socijalnim činiocima koji utiču na oblikovanje ekonomskih nejednakosti.

Proučavanje ekonomskih nejednakosti u okviru pristupa socijalne uključenosti značajno je ne samo po nastojanjima da analizira ekonomske nejednakosti kroz procese na osnovu kojih se uspostavljaju (zapošljavanje, obrazovanje, pristup socijalnim uslugama od značaja za oblikovanje ekonomskih šansi), koliko i kroz rezultate (nejednakost u dohotku, siromaštvo, materijalna deprivacija), već i po tome što danas predstavlja i ključnu konceptualnu osnovu na kojoj se oblikuju socijalne politike u EU, a od skora i u Srbiji.

Svaki od navedenih pristupa, nesumnjivo je značajno doprineo razumevanju ekonomskih i društvenih nejednakosti. Međutim, njihovi doprinosi razumevanju *rodnih* ekonomskih nejednakosti najčešće su bili odsutni ili tek vrlo ograničeni (izuzev u slučaju pristupa socijalne uključenosti). Tek sa prodorom feminističkih pristupa, ekonomija i sociologija počinju da unapređuju razumevanje rodnih ekonomskih nejednakosti. Iako izrazito heterogeni, feministički pristupi ukazali su na izražene nejednakosti u rodnim odnosima i na deprivilegovan položaj žena u društvima posve različitih tipova. Kod većine ovih pristupa ekonomske nejednakosti se shvataju kao jedan od ključnih

aspekata, a često i determinanti opštih rodnih nejednakosti. Ekonomske nejednakosti se proučavaju u interakciji sa drugim oblicima nejednakosti i obuhvataju vrlo širok spektar problema od nejednakosti u sferi plaćenog rada, neplaćenog rada u domaćinstvu, do opštijih pitanja nejednakosti u procesima razvoja, globalizacije i sl.

Izučavanje rodnih nejednakosti u početku je uspostavljeno kao proučavanje podređenog položaja žena. Ono što se naziva rodnim studijama zapravo su najčešće bile ženske studije. Feministička kritika je ponekad podrazumevala samo percepciju žena, zaboravljajući da su i muškarci rodna bića. Postepeno, međutim, narastajući na profeminističkoj politici muškaraca, počeo je i razvoj muških studija tokom 1980ih godina. Studije o muškarcima i 'muškosti' (engl. masculinity) množile su se tokom 1990ih (Connell, 1995, Kimmel, Messner 1989) u meri u kojoj su muške studije danas prepoznate kao specijalizovana oblast akademskog istraživanja. U postmodernim i post-strukturalističkim pristupima, sama ideja o ženama i muškarcima kao unifikovanim kategorijama dovedena je u pitanje. Ovi teorijski pristupi bili su ključni pokretači sve većeg priznavanja razlika ne samo između rodova već i unutar rodnih kategorija. Nejednakosti i razlike utemeljene na klasi, seksualnosti, etnicitetu, starosti, religijskoj orijentaciji i građanskom statusu postaju značajni aspekti koji se izučavaju.

Neke pristalice ženskih studija, smatraju da razvoj rodnih studija može umanjiti značaj i vidljivost ženskih problema. Pojedine autorke tvrde da su ženske studije izgubile samopouzdanje i uticaj, te da rodne studije predstavljaju 'razvodnjavanje' ženskih studija, odnosno, predstavljaju znak da je feminističko znanje obuzdano i rekonstituisano u dominantnim akademskim krugovima.

Međutim, proučavanje rodnih odnosa ostaje veoma značajno u društvenim naukama. Prvo, proučavanje roda ostaje multi i inter-disciplinarno i to je njegova ključna snaga koja ima dubok uticaj na savremene teorije i stavove. Drugo, rodna pitanja dublje prodiru u centralne oblasti disciplina. Treće, feminizam ostaje centralno stanovište u studijama rodnih odnosa (Pilcher, Whelehan, 2005: xii-xiii).

Na kraju prvog poglavlja otvorena su dva pitanja. Prvo se ticalo doprinosa konvencionalne ekonomije i sociologije razumevanju rodnih nejednakosti, posebno ekonomskih. Izlaganje u ovom poglavlju upućuje na složen zaključak. Do 1970ih godina i u sociologiji i u ekonomiji razvijene su važne teorije i metode proučavanja nejednakosti. Njihov doprinos razumevanju opštih nejednakosti bio je nesumnjiv, ali su njihovi doprinosi u objašnjenju važnog područja nejednakosti – rodnih odnosa – gotovo u potpunosti izostali. S obzirom da je proučavanje rodnih odnosa podrazumevalo i značajno redefinisane teorije i metode u ovim naukama, može se zaključiti da je dopri-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
nos konvencionalnih pristupa u sociologiji i ekonomiji u proučavanju rodni
ekonomskih nejednakosti bio posredan i uslovan.

Drugo pitanje koje je postavljeno pre izlaganja u ovom poglavlju ticalo se obrnutog doprinosa – koliko su ekonomija i sociologija dobile od rodni
pristupa? Čini se da izlaganje u ovom poglavlju nedvosmisleno priziva odgo
vor – dobile su mnogo toga. Iznad svega, proučavanja rodni odnosa i po
sebno položaja i uloga žena, bacila su svetlo na oblasti do kojih reflektori ovih
nauka pre toga nisu dopirali. Time su doprinela da i ove nauke obuhvatnije i
adekvatnije sagledaju i istražuju društvenu stvarnost u svojim disciplinarnim
granicama, ali i da iz njih iskoračuju kada je potrebno posegnuti za složenijim
objašnjenjima.

2. MAPIRANJE STVARNOSTI

Cilj ovog centralnog dela studije jeste da ponudi sistematski opis stanja u pogledu rodni ekonomskih nejednakosti i to u komparativnoj perspektivi. Iz perspektive rodni studija proučavanje ekonomskih nejednakosti ne predstavlja jednostavno uključivanje varijable pola u analizu, već bitno drugačije episemološko polazište. Ako zamislimo da je polazni okvir jednog pristupa proučavanje (opštih) *ekonomskih nejednakosti*, onda će rodne nejednakosti predstavljati jednu od dimenzija ekonomskih nejednakosti, a *varijabla pola biti jedna od varijabli koje objašnjavaju deo ekonomskih nejednakosti*, zajedno sa nekim drugim, poput rase, etniciteta, obrazovanja, klase i sl. U najboljem slučaju, ovoj varijabli će biti priznat status jedne od ključnih. Međutim, ako zamislimo da polazni okvir proučavanja predstavljaju *rodne nejednakosti*, onda će osnovne paradigme, pretpostavke, istraživački problemi i metode biti drugačije konfigurisani. Ekonomske nejednakosti ovog puta će predstavljati *jednu od dimenzija* ukupni rodni nejednakosti, pa će i pretpostavke o oblicima i determinističkoj ulozi ekonomskih nejednakosti u ukupni rodni nejednakostima biti formulisane drugačije. *Ekonomske varijable*, u ovom slučaju, *imaće ulogu da objasne deo rodni nejednakosti*, zajedno sa nekim drugim varijablama, poput rase, etniciteta, obrazovanja, klase. Zbog toga će i *način na koji se vide ekonomske nejednakosti, polja u kojima se one uspostavljaju i ispoljavaju biti sagledani na drugačiji način*.

Ovo poglavlje ima upravo za cilj da prebaci čitaoca u drugu perspektivu. No, bez obzira da li je konačni cilj razumevanje rodni nejednakosti ili opštih društveni nejednakosti, veoma je važno razumeti na koji način se uspostavljaju deterministički odnosi između ekonomskih i rodni nejednakosti. To, sa jedne strane, omogućava pristupima usmerenim na opšte društvene nejednakosti da prepoznaju dublje determinante rodni nejednakosti koje se kriju iza, recimo, različiti stopa zaposlenosti, nezaposlenosti, zarada muškaraca i žena. Istovremeno, to omogućava pristupima kod kojih je centralni fokus na rodni nejednakostima, da prepoznaju značaj ekonomskih determinanti koje se kriju iza, recimo, nejednake moći u domaćinstvu, ili u sferi političkog odlučivanja.

Zbog toga je važno, pre nego što se upustimo u opis stanja, definisati polazni teorijsko-analitički okvir koji predstavlja osnovu za dalje izlaganje. Pristup u ovoj studiji suštinski pripada drugom pristupu, ali se usmerava samo

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

na jedan aspekt nejednakosti – ekonomske. Međutim, analitički okvir nužno uključuje i pojedine druge aspekte i forme rodni nejednakosti, onda kada se one javljaju kao važne determinante ili posledice ekonomskih nejednakosti.

Pod pojmom „rod“ se podrazumeva socio-kulturna konstrukcija uloga muškaraca i žena, kao i karakteristika koje se pripisuju „muškosti“ (engl. masculinity) i „ženskosti“ (engl. femininity). Dok je pol biološki (pre-socijalizacijski) aspekt identiteta sa kojim se neka osoba rađa, rod je deo identiteta koji se stiče tokom procesa socijalizacije (Abbott et al, 2005: 8). Pod rodni ekonomskim nejednakostima podrazumevaju se *svi oblici nejednakosti između muškaraca i žena koji se javljaju u području proizvodnje, distribucije i potrošnje dobara, shvaćenih u širem smislu kao materijalnih i ne-materijalnih dobara, koji su od značaja za reprodukciju i kvalitet života pojedinaca, domaćinstava, društvenih grupa ili za blagostanje društava u celini*. U skladu sa ovakvom definicijom, rodne ekonomske nejednakosti će biti analizirane preko dve ključne dimenzije:

1. Nejednakih *mogućnosti učestvovanja u sferi proizvodnje dobara* (u širem smislu – materijalnih i nematerijalnih), na osnovu kojih se ostvaruju položaji u društvenoj podeli rada u jednom društvu.
2. Nejednake *distribucije ekonomskih resursa* koja istovremeno determiniše mogućnosti za uključivanje u ekonomske aktivnosti u sferi proizvodnje dobara, kao i mogućnosti za obezbeđivanje socijalne reprodukcije i kvaliteta života.

Ove dve najopštije dimenzije od kojih se jedna odnosi na mogućnosti participacije u proizvodnji resursa a druga na položaj u distribuciji resursa, sadrže čitav niz užih aspekata ekonomskih nejednakosti koje nije uvek lako dosledno razdvojiti. Stoga su poglavlja u ovom delu studije usmerena na tri najvažnija područja u kojima se dva osnovna tipa ekonomskih rodni nejednakosti ispoljavaju:

1. Nejednakosti u *participaciji na tržištu rada*, a time i mogućnosti učestvovanja u sferi rada koji je „društveno priznat“ i materijalno nagrađen u savremenim tržišnim društvima;
2. Nejednakosti u *distribuciji resursa* od značaja za ekonomsku aktivnost i uspostavljanje životnog standarda;
3. Nejednakosti u *podeli kućnog rada i ekonomskom odlučivanju u domaćinstvu*.

Svako od navedenih polja, zapravo se može shvatiti kao jedna od osnovnih dimenzija rodni ekonomskih nejednakosti u okviru koje se može registrovati niz posebnih, užih dimenzija, a dalje, za svaku od užih dimenzija potrebno je definisati odgovarajuće indikatore preko kojih se ispituju rodni

odnosi u datom aspektu. Tako se nejednakosti u participaciji na tržištu rada ispoljavaju u nizu aspekata: nejednakostima pri uključivanju u ponudu radne snage, nejednakim šansama za obezbeđivanje zaposlenja, kao i širokom spektru nejednakosti u pozicioniranju na tržištu rada u pogledu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, sektora delatnosti (prema privrednim granama, između formalnog i neformalnog), zanimanja, ali i nejednakim nagradama za obavljeni rad.

Kada je u pitanju druga osnovna dimenzija rodni ekonomskih nejednakosti, u našem analitičkom okviru ona će biti proučavana kroz nejednakosti u pristupu i distribuciji važnih ekonomskih, kulturnih i socijalnih formi kapitala. Ove dimenzije ekonomskih nejednakosti često su zapostavljene u istraživanjima rodni ekonomskih nejednakosti, ali i u zvaničnim metodologijama praćenja stanja na kojima se temelji oblikovanje javnih politika. Pojednim aspektima se, doduše, posvećuje velika pažnja (na primer, pristupu i vlasništvu nad zemljištem), u nerazvijenim područjima sveta, dok se drugima poklanja umerena pažnja, ali ne postoje sistematični i precizni podaci na osnovu kojih bi bilo moguće sagledati nejednakosti između žena i muškaraca (kao u slučaju stanovanja). Stoga će drugo poglavlje u ovom delu biti obeleženo nizom praznina, ali identifikovanje ovih praznina takođe je važan zadatak u daljim nastojanjima da se proučavanje rodni ekonomskih nejednakosti unapredi. Osim toga, pojedine uže dimenzije biće posmatrane preko vrlo svedenih i krajnje nedovoljnih aspekata. Na primer, u okviru imovinskih nejednakosti čak ni osnovni podaci o vlasništvu nad zemljištem, ili stambenim prostorom nisu dostupni, a da ne spominjemo sofisticiranije pokazatelje, poput vlasništva nad vrednijom pokretnom imovinom, i sl. U principu, za merenje imovinskih nejednakosti bilo bi potrebno sačiniti prilično dugačku listu pokazatelja, ili predložiti izvesne složene mere poput kompozitnih indeksa, ali to je moguće učiniti samo u okviru posebnih naučnih istraživanja, a ne i na osnovu podataka dostupnih u zvaničnim statističkim evidencijama, što onemogućava sistematske uvide u komparativnom okviru.

Treća osnovna dimenzija rodni ekonomskih nejednakosti pre svega obuhvata nejednakosti u podeli kućnog rada i porodičnih obaveza, kao i nejednakosti u pristupu finansijskim resursima u domaćinstvu. Međutim, analiza ovih dimenzija nejednakosti tesno je povezana sa obrascima zapošljavanja muškaraca i žena, pa će i ovom aspektu, koji se danas prepoznaje kroz koncept „pomirenja porodičnog i profesionalnog života“ biti posvećena značajna pažnja.

Detaljnija matrica osnovnih, užih dimenzija i indikatora na osnovu kojih se prate i analiziraju rodne ekonomske nejednakosti priložena je u prilogu 1.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Potrebno je napomenuti da analitička matrica obuhvata samo neke dimenzije i pokazatelje koji su ocenjeni kao najvažniji, i da se proučavanje rodni ekonomskih nejednakosti nipošto ne zaustavlja na datim predlozima.

Kao što je već napomenuto, nejednakosti će biti analizirane u komparativnoj perspektivi. U aspektima za koje su dostupni podaci, stanje će biti prikazano za Srbiju i Evropsku Uniju. Potrebno je napomenuti i da su sva tri poglavlja strukturirana na isti način, odnosno obuhvataju tri uže celine. Prvo se izlažu najvažnije teorijske pretpostavke, operacionalizacije i metodologije praćenja datog aspekta, da bi potom bilo prikazano stanje u EU, a zatim i stanje u Srbiji.

2.1. Nejednakosti u participaciji na tržištu rada

Jedan od najvažnijih aspekata rodni ekonomskih nejednakosti u savremenim društvima, kako onim razvijenim, ali i onim u razvoju, predstavljaju nejednake šanse za uključivanje u tržište rada, kao i nejednakosti koje se ispoljavaju kroz različite forme pozicioniranja na tržištu rada i nagrađivanju. U narednom poglavlju biće izložene najvažnije teorijske i metodološke pretpostavke na osnovu kojih će se u preostala dva poglavlja analizirati rodne ekonomske nejednakosti na tržištima rada u Evropskoj Uniji i Srbiji.

2.1.1. Teorijski okvir proučavanja rodni nejednakosti na tržištu rada

Da bismo razumeli kako izgleda učešće u sferi rada iz perspektive rodni odnosa, potrebno je odgovoriti na neka posve osnovna pitanja: Šta je rad, a šta tržište rada? U kojoj meri se ova dva preklapaju u savremenim društvima? Shodno tome, od kakvog je značaja pitanje jednakog ili nejednakog pristupa tržištu rada? Tek kad potražimo odgovore na ova pitanja, upustićemo se i u ono središnje pitanje: Kako izgledaju rodne nejednakosti na savremenim tržištima rada u EU i Srbiji?

Rad i tržište rada

Sa stanovišta jednog društva, aktivnosti kao što su proizvodnja automobila, nega bolesnika, izrada odeće, hranjenje bebe, prodaja voća i kuvanje ručka, predstavljaju aktivnosti potrebne za njegovu reprodukciju. Zapažanje u funkcionalističkom maniru, ukazaće da neke od ovih aktivnosti imaju veću

važnost za njegov opstanak i reprodukciju nego druge. Zamislimo samo šta bi se desilo u dva imaginarna društva – u prvom niko neće da proizvodi automobile, a u drugom niko neće da hrani bebe? U većini savremenih društava postoji izražena podvojenost ovih aktivnosti u zavisnosti od toga da li se obavljaju na tržištu, odnosno da li su razmenjene, ili se obavljaju izvan njega. Stoga se i sfera rada vrlo često ograničava samo na rad koji se ostvaruje na tržištu rada, i još uže, na *plaćeni rad*.

Čarls i Kris Tili tako upozoravaju da definisanje *radne snage*, odnosno aktivne populacije kao zaposlenog plus nezaposlenog stanovništva koje aktivno traži zaposlenje, počiva na snažnoj tržišnoj predrasudi (Tilly, Tilly, 1998:23). Autori definišu rad kao „*svaki ljudski napor koji dodaje upotrebnu vrednost dobrima i uslugama, koji su, bar u načelu dostupni drugima*“ (Ibid, 22). Upotrebnu vrednost definišu dosta široko, kao dobra ili usluge koji podržavaju bilo koju aktivnost druge osobe. U meri u kojoj (a) ljudski napor *dodaje vrednost* dobru ili usluzi na osnovu koje može da podrži aktivnosti *drugih* osoba osim proizvođača i (b) ti drugi mogu pod određenim uslovima da polažu *pravo na upotrebu* proizvoda ili usluge, ovaj napor se definiše kao rad (Ibid). U tom smislu konverzacija, pesma, dekoracija, postavljanje stola, baštovanstvo, spremanje kuće i popravka polomljenih igračaka, uključuju rad u meri u kojoj omogućavaju zadovoljenje potreba. Zahvaljujući ovakvim kriterijumima, a za razliku od konvencionalnih stanovišta koja najčešće iz sfere rada isključuju netržišne napore, Tili i Tili isključuju ne-socijalne napore. Recimo, kada neko podiže tegove isključivo zbog ličnog zadovoljstva on neće po ovim kriterijumima obavljati rad. Ukoliko to, pak, čini na radost sportskih navijača, dizanje tegova će proći kriterijum za klasifikovanje u radnu aktivnost.

Ukoliko želimo da upotrebimo neko dobro za zadovoljavanje potreba, kažu dalje autori, na raspolaganju nam stoje četiri mogućnosti: 1) da ga proizvedemo sami, 2) da ga prisvojimo, 3) kupimo ili 4) učinimo da ga neko drugi proizvede za nas. Pre 20. veka najveći deo rada u svetu odvijao se u jednom od tri oblika organizacije rada: domaćinstvu (poput farme ili porodične radionice), lokalnoj zajednici (na primer, u lovačkoj grupi ili selu) i velikim organizacijama (kao što je plantaža i vojska). Tržišta rada se razvijaju kada opcija 3 (za potrošače) i opcija 4 (za snabdevače) postanu dominantne opcije. Ona se formiraju pretežno u okviru kapitalizma, sistema proizvodnje u kome nosioci kapitala podržani zakonom i državnom moći, donose ključne odluke koje se tiču karaktera i alokacije rada. Čak i u današnjem svetu veći deo rada se odvija izvan regularne zaposlenosti za platu. Samo je predrasuda Zapadnog kapitalizma i njegovih industrijskih tržišta rada ograničila svet „stvarnog rada“ na plaćeni rad (Ibid).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

I dok institucionalna ekonomija, sociologija i feministički pristupi kritikuju redukcionizam u shvatanju rada, neoklasična ekonomija, u čijem se temelju nalazi shvatanje o racionalno motivisanoj razmeni koja dominira ekonomskim životom, smatraju da se većina radnih aktivnosti u svim vremenima i mestima prilagođava manje ili više modelima kompetitivnih tržišta (Ibid: 17).

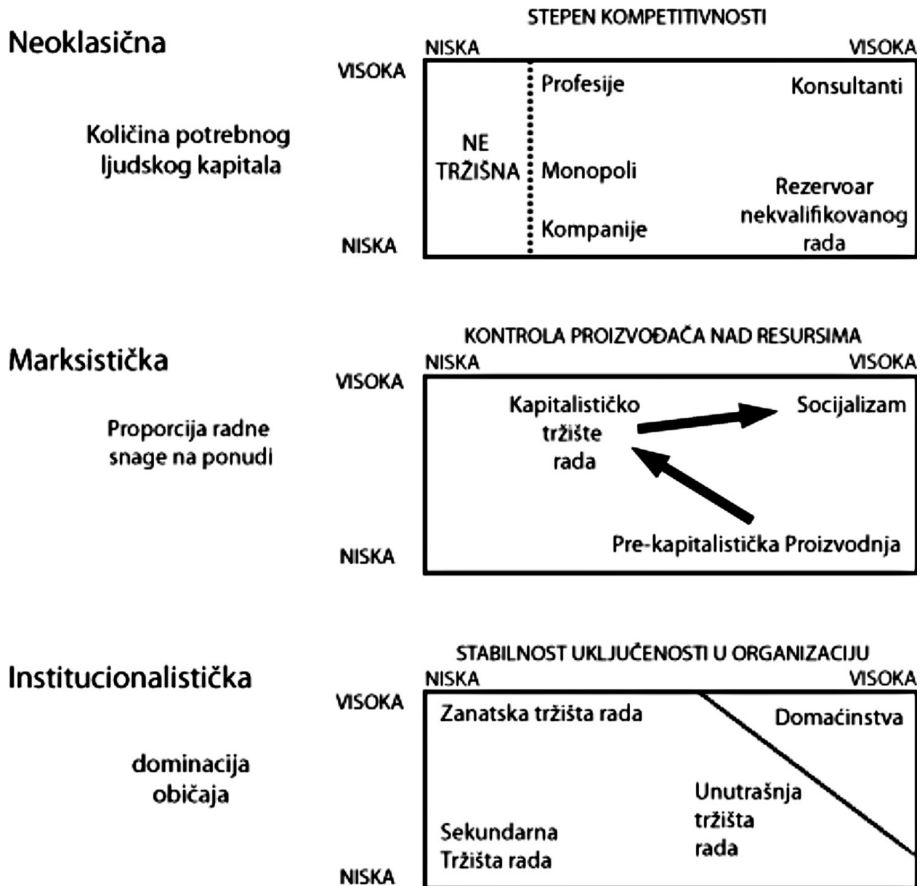
Temeljne razlike u shvatanju sfere rada i uloge tržišta u njoj autori pokazuju na primeru tri distinktivne paradigme¹⁵: neoklasične, marksističke i institucionalističke. *Neoklasična ekonomska paradigma* svoje mapiranje sfere rada zasniva na dva ključna kriterijuma: *količini potrebnog ljudskog kapitala* (od sposobnosti koje poseduju mnogi ljudi do visoko specijalizovanih veština) i *stepenu konkurencije* (od ne-tržišta, preko monopola do visoke kompetitivnosti). Tako profesije podrazumevaju visok nivo humanog kapitala, ali i određena ograničenja u konkurenciji, dok nekvalifikovani rad pada u ugao definisan visokom konkurencijom, ali relativno niskim nivoom humanog kapitala (grafikon 3). Prema tom stanovištu, u granicama koje postavlja konkurencija, rad koji sadrži više nivoe humanog kapitala ima i veću cenu.

Za marksističku paradigmu dva ključna kriterijuma su *proporcija radne snage na ponudi i kontrola nad proizvodnim resursima od strane proizvođača*. Svaki način proizvodnje ima sopstvenu logiku, pri čemu svaki crpi dinamiku iz nekog oblika eksploatacije. Tržišta rada pripadaju isključivo kapitalističkom načinu proizvodnje. Tako istorijska evolucija kapitalizma teče od donjeg desnog ugla (grafikon 3), to jest od niske ponude rada u uslovima visoke kontrole proizvođača nad proizvodnim sredstvima, ka gornjem levom uglu, to jest visoke ponude rada u uslovima niske kontrole proizvođača nad sredstvima rada.

Za institucionalističku paradigmu dva ključna kriterijuma za mapiranje sfere rada su *uloga običaja i stabilnost uključenosti u organizaciju*. Ekonomska racionalnost deluje samo unutar ograničenja uspostavljenih običajima, verovanjima i postojećim socijalnim odnosima. Stoga veći deo prošlog i sadanjeg iskustva rada izlazi izvan okvira tržišta. Tržišta deluju efikasno samo uz široku potporu kapitalističkim vlasničkim pravima i zajedničkim shvatanjima. U institucionalnoj paradigmi rad u domaćinstvu predstavlja istovremeno i model stabilne uključenosti u organizaciju rada i običajno definisane radne aranžmane, dok se nasuprot njemu nalazi sekundarno tržište rada koje zavisi od mobilne radne snage i neprestane reorganizacije proizvodnje (Ibid, 17–18).

15 Naravno, opise tri paradigme autori daju samo kao ilustracije u idealno-tipskom obliku, pri čemu su u potpunosti svesni da brojna pojedinačna stanovišta u okviru ovih orijentacija mogu kombinovati elemente različitih paradigmi i tako odstupati od navedenih čistih modela.

Grafikon 3: Neoklasična, marksistička i institucionalistička mapa rada

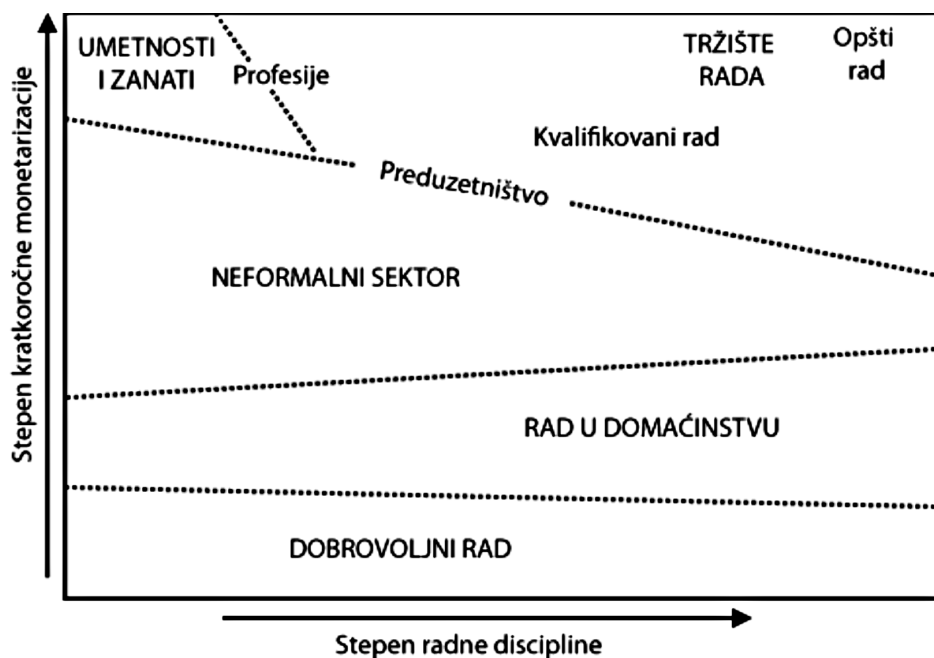
Izvor: Tili i Tili, 1998: 18.

Autori izlažu i sopstvenu mapu sfere rada u kojoj polaze od dva nova kriterijuma: kratkoročne monetarizacije rada i nametanja vremenske discipline u izvršavanju rada. Prvi podrazumeva verovatnoću da će akter koji obavlja rad u neposrednoj budućnosti dobiti novčanu nadoknadu za obavljeni rad. Drugi podrazumeva meru u kojoj druge osobe odlučuju o vremenu rada aktera koji izvršava rad, pa u tom smislu ukazuju na stepen autonomije rada. Svaka zasebna forma rada (grafikon 4) obeležena je donekle različitom organizacijom radnog procesa, sa specifičnim kombinacijama tehničkih uslova i varijacijama u raspoređivanju elemenata rada između njegovih različitih aspekata. Stoga i svaki radni proces ima za ishod donekle različite odnose uključenih aktera, što vodi ka uspostavljanju osobenih oblika socijalne organizacije

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

rada. Tokom poslednjih tri stotine godina rad se u zemljama Zapada masivno pomerio prema tržištu rada (gornji desni ugao u grafikonu 4), uz česte intervencije državnih institucija, domaćinstava i organizacija kao što su sindikati, profesionalna udruženja i sl. Međutim, i danas, značajan deo rada odvija se izvan tog područja. U zoni visoke monetarizacije ali slabe vremenske discipline još uvek se nalaze zanati i umetnosti, koji obuhvataju vrlo različite poslove od uličnih muzičara, preko komičara koji nastupaju na TV ili u pozorištima, do izrade umetničke grnčarije koja se prodaje. Neke granice ostaju porozne, kao što je slučaj sa preduzetnicima i samozaposlenima koji se često nalaze na granici sa neformalnim sektorom. Područje neformalnog rada se preklapa sa tržištem rada, ali obuhvata i deo rada izvan tržišta, kao u slučaju povremenih plaćenih usluga kućnih popravki, ali i u slučajevima prodaje droge, seksualnih usluga i drugih nelegalnih aktivnosti. Rad u domaćinstvu obuhvata sve oblike proizvodnje koji se ostvaruju u domaćinstvu za potrebe članova, bez obzira na novčane nagrade. Napokon, dobrovoljni rad čine neplaćeni oblici rada koji se kreću od prijateljskih usluga do humanitarnih aktivnosti i organizovanih grupa za pritisak i sl. Ovaj oblik rada, je poput rada u domaćinstvu, slabo vidljiv (Ibid 30–32).

Grafikon 4: Organizacija rada u kapitalističkim ekonomijama

Izvor: Tili i Tili, 1998: 31.

Ovako obuhvatan pogled na sferu rada veoma je važno imati na umu kada se proučavaju različite forme nejednakosti, a pre svega, rodne ekonomske nejednakosti. Razlog za to je najmanje dvostruk. Sužavanjem rada na formalni tržišni plaćeni rad isključuju se velike količine ukupnog rada koji obavljaju pretežno žene u savremenim društvima, čime se njihova uloga u društvenoj reprodukciji marginalizuje. Pored toga, isključenost sa tržišta rada umanjuje šanse pojedinaca, porodica i grupa da obezbede sopstvenu reprodukciju, odnosno kvalitetne životne uslove, bez obzira na ukupnu količinu rada koji obavljaju. Otuda i brojni feministički pristupi vrše pritisak da se sama konceptualizacija rada redefiniše, a onda i njegovo vrednovanje.

Participacija u radnoj snazi

Statistika zaposlenosti i nacionalnog dohotka istorijski je oblikovana tako da prikuplja informacije o nivou ekonomske aktivnosti i promenama tokom vremena i da obezbedi osnovu za ekonomske politike i planiranje. U kapitalističkim ekonomijama, tržište se shvata kao jezgro ekonomske aktivnosti. Učešće u radnoj snazi i uključivanje proizvodnje u nacionalne račune, stoga je bilo definisano u odnosu na povezanost tih aktivnosti sa tržištem, ili u zavisnosti od toga da li se rad obavlja za platu ili profit.

Problem potcenjivanja rada žena u statistikama o zaposlenosti i nacionalnim računima često je istican još od 1970ih godina (Boserup, 1970; Beneria, 1992; Folbre and Able, 1989). To potcenjivanje može se uočiti posebno u četiri oblasti ekonomskih aktivnosti: 1) naturalnoj ekonomiji (engl. subsistence production), 2) neformalnom plaćenom radu, 3) proizvodnji u domaćinstvu i 4) dobrovoljnom radu. Kod naturalnih ekonomskih aktivnosti i neformalnog rada problem je više metodološke prirode i tiče se mogućnosti unapređenja metodologije prikupljanja podataka na osnovu kojih se vrše procene radne snage i stvorene vrednosti u ovim oblastima ekonomije. U slučaju kućnog i dobrovoljnog rada problem je više konceptualne prirode (Beneira, 1992). Prema konvencionalnim pristupima rad u domaćinstvu nije uključen niti u jednu statistiku o nacionalnim računima i zaposlenosti, zbog toga što se smatra da ne ulazi u okvir ekonomije ukoliko se ne obavlja kao aktivnost za koju sledi neka vrsta naknade. Sličan problem se javlja i kod dobrovoljnog rada.

Boserup je među prvima ukazala na značaj ženskog rada u naturalnoj, takozvanoj ekonomiji opstanka, u kojoj se proizvodi ne iznose na tržište već služe za zadovoljavanje potreba domaćinstava, ili se neposredno razmenjuju sa drugim domaćinstvima (u naturalnoj formi). Ona je ukazala da isključivanje naturalne ekonomije iz nacionalnih računa dovodi do toga da ekonomije u razvoju izgledaju siromašnije nego što jesu u odnosu na razvijene zemlje, ali i

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

da njihov rast izgleda viši od stvarnog (Boserup, 1970: 63)¹⁶. Metode za procenu vrednosti ovih aktivnosti i proporcije stanovništva koje je u njima angažovano, preporučio je sistem UN, posebno za zemlje u kojima je ovaj oblik ekonomije činio značajan deo. Međutim, definicija „ekonomskih dobara i usluga“ nije bila u potpunosti jasna. Uključivanja prirodne ekonomije u nacionalne račune oslanjalo se na opravdanja da je ovaj deo ekonomije „samo korak udaljen od tržišnih razmena“ (Beneira, 1992: 1548). Kako je pokazao Blejds, na osnovu istraživanja na uzorku od 70 zemalja, uključivanje prirodne ekonomije u nacionalne račune je dovelo do velikih varijacija između zemalja, jer je odluka o tome šta ulazi u ovu ekonomiju suštinski arbitrarna. Neke zemlje su uključivale i baštovanstvo, nošenje vode, pripremanje hrane i sl. Nije bilo moguće povući jasnu granicu između prirodne ekonomije i kućnog rada (Ibid).

Za razliku od prirodne ekonomije koja se smatra supstitucijom tržišta, kućni rad se često čak ni ne definiše kao ekonomska aktivnost. Beneira to ilustruje tipičnim primerom koji se navodio u udžbenicima iz ekonomije: muškarac koji je oženio svoju kućnu pomoćnicu, doprinosi padu BNP, jer vrednost njenog rada izlazi iz okvira nacionalnih računa, iako žena o kojoj je reč obavlja iste poslove kao i pre, samo sada u ulozi supruge (Beneira, 1992). Razlog za to je shvatanje da neplaćeni rad ne treba uključiti u nacionalni dohodak, a da osoba koja ga obavlja ne treba da bude uračunata u radnu snagu zato što nije učesnica na tržištu i usled čega se ne vidi kao ekonomski značajna. Zbog toga sve do skora nije ni bilo pokušaja da se kućni rad uključi u nacionalne račune i statistiku rada. Imajući u vidu da rad u kući obuhvata veliki broj različitih aktivnosti, Luzel je 1989. godine podsetio na ono što je još 1930ih godina istakla Margaret Reid, da u nacionalne račune treba uključiti one vrste kućnog rada za koje može biti angažovana plaćena osoba izvan domaćinstva. Problem je u tome što je teško definisati poslove koji bi spadali u ovu kategoriju, ali i u tome što ne postoji standard produktivnosti za kućnu ekonomiju (Ibid).

Upravo zbog ovog raskola između kućnog neplaćenog rada i tržišnog rada, pojedine autorke nazivaju tržišta rada „urodnjenim institucijama“ (Elson, 1999). Ona se nalaze na raskršću između aktivnosti na osnovu kojih ljudi brinu o sebi, svojoj deci, rođacima i prijateljima, i aktivnosti koje obavljaju za novčanu nadoknadu. U cilju isticanja razlike između tržišne i ekonomije socijalne brige (engl. caring economy) prvi tip se često označava kao proizvodna a drugi kao reproduktivna ekonomija (Ibid). Ovakvo razlikovanje, iako široko prihvaćeno, za sociološki orijentisane pristupe može biti problematično, jer i jedan i drugi tip aktivnosti doprinose reprodukciji društva i pojedinaca, porodica i grupa. No, bez obzira na ove terminološke nedoumice, kao važan problem se prepoznaje činjenica da se doprinos reproduktivne ekonomije

16 Još 1947. godine, Kuznec je ukazao na potrebu da se unaprede još uvek mladi sistemi nacionalnih računa tako što će obuhvatiti i prirodnu ekonomiju.

proizvodnoj ekonomiji ne prepoznaje niti priznaje. Naprotiv, tržište deluje na način koji deprivileguje aktere angažovane u reproduktivnoj ekonomiji. Naime, institucije tržišta rada konstruisane su tako da za poslodavce vreme koje zaposleni provedu u neplaćenju brizi o drugima predstavlja isključivo troškove, a ne dobiti. Institucije tržišta rada reflektuju samo neposredne troškove vremena oduzetog od rada kako bi se posvetilo brizi o deci ili nezi bolesnih članova porodice. One ne prepoznaju dobiti od održavanja rezervoara radne snage iz koga poslodavci regrutuju zaposlene, niti razvoj interpersonalnih veština koje ishode iz vaspitanja u koje roditelji ulažu napore (Ibid: 612). Odnosno, institucije tržišta rada ne uspevaju da odgovore na pitanje „Ko plaća za decu?“ (Folbre, 1994).

Poslednjih decenija učinjeni su različiti naponi da se rad u sektorima koji izlaze iz okvira formalnog tržišta rada zabeleži statističkim praćenjima. Metodologija koja se nalazi u osnovi ovih praćenja je od izuzetnog značaja. Od načina na koji su definisane osnovne kategorije u odnosu na položaj na tržištu rada, indikatora preko kojih se prate veličina i struktura tih kategorija i trendovi promena, suštinski zavise dometi i granice svakog pokušaja da se odslika sfera rada i položaj različitih aktera na njoj. Međunarodna organizacija rada (International Labour Organization – ILO) predstavlja ključnu instituciju koja brine o definicijama, metodologijama, prikupljanju podataka u oblasti rada na međunarodnom nivou. Pored toga, ILO je 1999. godine uspostavio sistem praćenja stanja na tržištima rada u svetu koji polazi od jedinstvenog skupa ključnih indikatora tržišta rada (key labour market indicators) i sadrži elektronsku bazu¹⁷ sa podacima za veliki broj zemalja. Tokom poslednjih 10 godina početna lista ključnih indikatora tržišta rada je unapređivana i ona danas sadrži 20 indikatora.

Definicije pojmova i mera Međunarodne organizacije rada danas predstavljaju standard u praćenju stanja u sferi rada, i oblikuju matricu prema kojoj se ova sfera vidi i na osnovu koje se prikupljaju podaci o velikom broju zemalja (uključujući i one koje su uključene u komparativni okvir naše analize). Stoga će ove osnovne definicije i mere predstavljati i polaznu osnovu naše analize.

Kada je u pitanju pristup tržištu rada, otvara se osnovno pitanje: koliko ljudi se u jednom društvu uopšte uključuje u tržište rada, bilo da na njemu već ima zaposlenje ili nastoji da se zaposli. Ovaj deo populacije, prema međunarodnim standardima usvojenim još 1982. godine¹⁸ naziva se ekonomski aktivnom populacijom.

17 Bazi podataka prikazanih pema ključnim indikatorima tržišta rada može se pristupiti na sledećoj internet strani ILO: <http://kilm.ilo.org/KILMnetBeta/default2.asp>

18 Međunarodni standardi za definisanje ekonomski aktivne populacije, zaposlenosti, nezaposlenosti i podzaposlenosti usvojeni su na 13. Međunarodnoj konferenciji statističa-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

„Ekonomske aktivna populacija obuhvata sve osobe, oba pola, koje snabdevaju ponudu rada za proizvodnju ekonomskih dobara i usluga definisanih u okviru sistema nacionalnih računa Ujedinjenih nacija tokom određenog vremenskog perioda. Prema tim sistemima proizvodnja ekonomskih dobara i usluga uključuje svu proizvodnju i obradu primarnih proizvoda bilo za tržište ili ličnu potrošnju, proizvodnju svih drugih dobara i usluga na tržištu i, u slučaju domaćinstava koja proizvode takva dobra i usluge za tržište, odgovarajuću proizvodnju za sopstvenu potrošnju“.

(Rezolucija o statistici ekonomski aktivne populacije, zaposlenosti, nezaposlenosti i podzaposlenosti, usvojena na 13. međunarodnoj konferenciji statističara rada, oktobar, 1982).

Dakle, ekonomski aktivna populacija obuhvata *zaposleno* i *nezaposleno* stanovništvo, što nas upućuje da potražimo i definicije za ove kategorije. Prema istoj rezoluciji *zaposleno stanovništvo* obuhvata sve osobe iznad određene starosne granice¹⁹ koje su tokom određenog perioda, bilo tokom jedne nedelje ili dana, pripadali jednoj od sledećih kategorija:

(a) Plaćeni rad:

- 1) oni koji su radili: osobe koje su obavljale neki rad²⁰ za platu ili nadnicu u novcu ili naturi;
- 2) oni koji imaju formalno zaposlenje ali u referentnom periodu nisu radili, već su privremeno odsustvovali sa posla²¹

(a) Samozaposlenost²²:

- 1) oni koji su radili: osobe koje su tokom referentnog perioda obavljale rad za profit ili porodičnu dobit u novcu ili naturi,

ra rada 1982. godine.

19 Međunarodnom konvencijom o donjoj starosnoj granici, načelno ova starosna granica postavljena je na 15. godina starosti, dok je za sektore sa teškim fizičkim uslovima koji mogu ometati razvoj dece granica postavljena na 18. Godina (ILO, 1973).

20 „Neki rad“ je operacionalizovan u vremenskom smislu kao barem jedan sat rada u referentnom periodu.

21 Privremeno odsustvo sa posla uključuje odsustvo zbog bolesti, povrede, praznika, odmora, štrajka ili zatvaranja pogona (engl. lockout), odsustvovanja zbog obrazovanja ili obuke, porodijskog i roditeljskog odsustva, smanjenja ekonomske aktivnosti, privremene dezorganizacije ili suspenzije sa posla zbog vremenskih nepogoda, kvarova, nedostatka sirovina, goriva, tokom kojeg nije narušen formalni status zaposlenosti.

22 Prema odrednicama rezolucije, kategorija samozaposlenih obuhvata poslodavce, osobe koje rade samostalno, članove zadruga, neplaćene pomažuće članove domaćinstva angažovane u porodičnom poslu, osobe angažovane u proizvodnji ekonomskih dobara i usluga za potrošnju u domaćinstvu (samo ako takva proizvodnja daje značajan doprinos ukupnoj potrošnji u domaćinstvu).

- 2) oni koji imaju preduzeće ali ne rade: osobe koje imaju preduzeće, farmu ili pružaju sluge, a koje su privremeno odsustvovala sa rada zbog specifičnih razloga (Ibid).²³

Kategorija *nezaposlenih* obuhvata sve osobe iznad određene starosne granice, koje su tokom referentnog perioda ispunjavale sledeće uslove:

- a) Nisu bile zaposlene niti obavljale rad u bilo kom obliku gore definisanom;
- b) Trenutno su dostupne za radno angažovanje, odnosno, mogu da počnu da rade određenom roku;
- c) Traže zaposlenje, odnosno preduzimaju određene korake²⁴ u referentnom periodu da pronađu zaposlenje ili se samozaposle.

Ekonomski *neaktivna populacija* obuhvata sve osobe, bez obzira na starost, uključujući i osobe ispod starosnih granica definisanih za aktivnu populaciju, koje nisu bile ekonomski aktivne prema ranije izloženoj definiciji ekonomski aktivnog stanovništva. Ova kategorija obuhvata sve osobe koje nisu bile ni zaposlene ni nezaposlene tokom referentnog perioda zbog:

- a) Obrazovanja
- b) Angažovanja u obavezama vezanim za domaćinstvo
- c) Penzionisanja, starosti
- d) Ili drugih razloga, poput bolesti, nesposobnosti, invaliditeta i sl.

Ova kategorija obuhvata sledeće funkcionalne pod-kategorije:

- a) Studente i učenike
- b) Domaćice/domaćine
- c) Lica sa prihodima (pensionere, osobe koje se izdržavaju od rente i sl.)
- d) Ostale (osobe koje se izdržavaju od socijalne pomoći, privatne finansijske pomoći, deca koja ne pohađaju školu, itd.).

23 Osobe koje su se nalazile u statusu pripravnika i koje su dobijale nadoknadu za rad bilo u novcu ili naturi spadaju u kategoriju plaćenog rada, kao i pripadnici oružanih snaga. Takođe, studenti, domaćice i druge osobe koje su pretežno bile angažovane u ne-ekonomskim aktivnostima tokom referentnog perioda, ali u u istovremeno bile uključene u plaćeni ili samostalan rad, ulaze u kategoriju zaposlenih, a dalje se razvrstavaju prema istim principima kao i ostali (Ibid).

24 Ovi koraci obuhvataju: registraciju kod agencija i službi za zapošljavanje, prijave poslodavcima, obilježnje poslodavaca, oglašavanje u novinama i praćenje oglasa u novinama i na internetu, traženje pomoći od prijatelja, rođaka i poznanika da se pronađe posao, nabavljanje zemljišta, opreme, finansijskih sredstava, dozvola potrebnih za pokretanje sopstvenog posla.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Rezolucijom se preporučuje da, kada je potrebno, nove funkcionalne kategorije mogu biti uvedene „kako bi se identifikovale osobe koje su angažovane u neplaćenom dobrovoljnom radu i druge osobe koje su angažovane u marginalnim aktivnostima koje izlaze iz okvira ekonomskih aktivnosti“ (Ibid).

Imajući u vidu ranije izlaganje o širem shvatanju rada, ekonomskih, proizvodnih i reproduktivnih aktivnosti, ove vodeće definicije kojih se danas pridržava većina analiza područja rada ostavljaju i dalje izvesne nedoumice, ma koliko nastojale da obuhvate različite forme radnih aktivnosti. Čini se da već sama odrednica „ekonomski aktivne populacije“ nije posve adekvatna, jer isključuje određene kategorije angažovane u zonama izvan okvira definisanih rezolucijom. Recimo, da li bismo za baku, penzionerku, koja svakodnevno čuva unučiće i priprema obroke za porodicu svoga sina ili ćerke, rekli da je ekonomski neaktivna? Ili, da se poslužimo izjavom jedne od ispitanica iz istraživanja Meg Lukston u Kanadi:

„Kada razmišljam o tome šta radim svaki dan – kuvam obroke za svoju porodicu, pripremam cerealije za doručak i sendviče za ručak, a meso i krompir za večeru. Ništa neobično. Ali kada pomislim na sve one hiljade drugih žena koje to isto čine, onda shvatim da ja ne pravim samo poridž (vrsta jela, prim. autorke). Ja sam deo čitave armije žena koje hrane zemlju.“

(Luxton, 1980, nav. prema Tili i Tili, 1998: 22).

Istini za pravo, za pomenutu baku se ne može reći da je učesnica u tržištu rada u strogom smislu, jer njen rad nije na ponudi slobodne razmene. Ona ne traži zaposlenje i ako bi je neko pozvao da radi za platu, verovatno bi odbila, jer njen ekonomski angažman nije ni motivisan novčanom nadoknadom. Ali, da li je to isključuje iz radne snage? Ona obavlja rad i proizvodi upotrebnu vrednost. Zamislimo da nije nje ili njene spremnosti da se posveti porodici, ta porodica bi verovatno morala da plati privatnu tržišnu uslugu ili se osloni na podršku javnih usluga ako su dostupne. Otuda i potreba da se ovaj segment ekonomije nazove *ekonomijom socijalne brige*, ali prema postojećim definicijama, veliki broj osoba angažovanih u ovoj ekonomiji neće se smatrati radnom snagom i biće klasifikovan u kategoriju ekonomski neaktivnih.

Konceptualno, radna snaga predstavlja proizvodni potencijal ljudi u jednoj ekonomiji, pri čemu zaposleni predstavljaju iskorišćen rad, a nezaposleni nedovoljno iskorišćen rad. *Stopa učešća u radnoj snazi*, ili stopa aktivnosti, predstavlja udeo aktivnih u stanovništvu radnog uzrasta i ukazuje zapravo na udeo proizvodnog potencijala u stanovništvu radnog uzrasta (odnosno deo stanovništva koji *može* biti angažovan u ekonomskim aktivnostima). Međunarodna organizacija rada je svesna izvesnih slabosti koje su prisutne u aktuelnim definicijama i metodologiji, posebno sa stanovišta registrovanja rada

žena. U dokumentu „Žene na tržištu rada: merenje napretka i identifikovanje izazova“ (ILO, 2010a) na slabosti je ukazano na sledeći način (tabela 3).

Tabela 3: Komponente iskorišćenosti rada: „Klasični“ okvir radne snage

Indikator/komponenta	Definicija	Interpretacija	Ali...
Radna snaga	Suma osoba koje su zaposlene ili nezaposlene	Aktuelni proizvodni potencijal ekonomije	Videti definicije
Neaktivni	Suma osoba koje nisu ni zaposlene ni nezaposlene	Populacija koja se ne uključuje u ekonomsku aktivnost (neiskorišćena)	...takođe uključuje neku nedovoljnoiskorišćenu radnu snagu (obeshrabrene radnike ²⁵ i dr.), tj. neke elemente „proizvodnog potencijala“.
Zaposleni	Osobe koje su radile samostalno ili za platu bar jedan sat tokom referentnog perioda	Iskorišćeni rad	...takođe uključuje neki nedovoljno iskorišćeni rad ukoliko je reč o malom broju radnih sati, niska zarada ili neusklađenost kvalifikacija (podzaposlenost i osobe zaposlene u neadekvatnim uslovima ²⁶) ili o kategoriji koja „ima zaposlenje ali ne radi“.
Nezaposleni	Osobe koje nisu radile, spremne su da rade i aktivno traže zaposlenje	Nedovoljno iskorišćen rad	...uska definicija isključuje neke kategorije (obeshrabrene radnike i druge koji su svrstani u neaktivne)

25 Pod obeshrabrenim radnicima podrazumevaju se osobe koje ne mogu da se svrstaju u nezaposlene zbog toga što nisu aktivno tražile zaposlenje tokom poslednje četiri nedelje, odnosno u referentnom periodu. Ove osobe su obeshrabrene prethodnim neuspešnim pokušajima, pa su odustale od traženja zaposlenja, mada bi se mogle uključiti u rad ukoliko bi im posao bio ponuđen.

26 Podzaposlenost ili neadekvatna zaposlenost predstavljaju oblike radnih angažmana u kojima je radno vreme kraće od željenog, plata niska a radno mesto podrazumeva kvalifikacije niže od onih koje zaposleni poseduje.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Stopa aktivnosti	Radna snaga/ stanovništvo radnog uzrasta * 100	Relativna veličina aktuelnog proizvodnog potencijala u ekonomiji	...blago potcenjena zbog isključivanja nekih kategorija (obeshrabrenih radnika i drugih koji su svrstani u neaktivne)
Stopa neaktivnosti	Neaktivni/ stanovništvo radnog uzrasta * 100	Relativna veličina aktuelnog neproduktivnog potencijala u ekonomiji	...blago precenjena zbog uključivanja nekih kategorija (obeshrabrenih radnika i drugih)
Stopa zaposlenosti	Zaposleni/ stanovništvo radnog uzrasta * 100	Udeo iskorišćenog rada u ekonomiji	...blago precenjena zbog uključivanja nekih kategorija podzaposlenih
Stopa	Nezaposleni/radna snaga * 100	Relativna veličina nedovoljno iskorišćenog rada u proizvodnom potencijalu ekonomije	...može biti preuska zato što su drugi oblici nedovoljno iskorišćenog rada svrstani među zaposlene i neaktivne.

Izvor: ILO, 2010a: 10.

Izloženi (danas dominantni) koncept radne snage istovremeno je i preuzak i preširok. Već smo ukazali kako neke oblike rada isključuje, a opet stoje i prigovori da je previše obuhvatan (svrstava u zaposlene osobe koje su radile tek jedan sat u referentnom periodu), te ne omogućuje preciznije uvide u nedovoljnu iskorišćenost radne snage. Nezaposlenost se definiše vrlo usko, pa su neke zemlje pribegle „labavijim“ definicijama nezaposlenosti. Zbog potrebe da se neiskorišćenost ženskog rada preciznije izmeri, ILO je predložio i alternativni okvir (tabela 4).

Tabela 4: Komponente neiskorišćenosti rada: redefinisani okvir

Indikator/komponenta	Definicija	Interpretacija
a) Nedovoljno iskorišćen rad zbog kratkog vremena	Osobe koje su radile ispod određenog broja sati, a koje žele i mogu da rade duže radno vreme	Nedovoljna iskorišćenost proizvodnih kapaciteta zaposlene populacije u smislu dužine radnog vremena
b) Zaposlenost sa niskim zaradama	1) Zaposleni sa punim radnim vremenom čiji je dohodak ispod određene definisane linije	Neadekvatne zarade

	2) Osobe koje rade kraće od punog radnog vremena sa niskom zaradom po satu 3) Osobe koje rade duže od punog radnog vremena sa niskim prihodima	
c) Zaposleni čije kvalifikacije nisu dovoljno iskorišćene	Zaposleni na radnim mestima koja zahtevaju kvalifikacije niže od njihovog obrazovanja	Nedovoljna iskorišćenost proizvodnog kapaciteta zaposlenog stanovništva u smislu kvalifikacija (delimično izgubljena dobit od investicija uloženi u njihovo obrazovanje)
d) Obeshrabreni radnici	Osobe koje nisu ekonomski aktivne i dostupne su za rad, koje su tražile posao tokom poslednjih 6 meseci, ali nisu u poslednje 4 nedelje, zbog obeshrabrenosti neuspešnim pokušajima.	Nedovoljna iskorišćenost produktivnog potencijala ekonomije zbog obeshrabrenosti da se traži posao.
e) Drugi neaktivni dostupni za rad	Osobe koje nisu ekonomski aktivne, koje su dostupne za rad, ali koje nisu aktivno tražile posao tokom poslednje 4 nedelje iz razloga drugih osim obeshrabrenosti.	Nedovoljna iskorišćenost produktivnog potencijala ekonomije zbog drugih razloga (npr. nisu znali gde da traže posao)
Nedovoljna iskorišćenost rada	Suma komponenti od a do e + nezaposleni	Stepen neadekvatne razmene između ponude i tražnje rada

Izvor: ILO, 2010a: 25.

Ovaj redefinisani koncept sa odgovarajućim indikatorima, primenjen je na podacima koji su bili dostupni za sedam zemalja. Rezultati su pokazali da novi indikatori ukazuju na veće rodne nejednakosti nego što to čine standardni indikatori, u smislu da je neiskorišćenost ženske radne snage veća nego neiskorišćenost muške (Ibid: 24). Ili, ako preformulišemo nalaz u duhu našeg stanovišta, podaci ukazuju da je *uključenost žena u radnu nagu sa najproduktivnijim potencijalom* uporedno manja u odnosu na muškarce. Nažalost, podaci na osnovu kojih bi bilo moguće primeniti navedeni koncept u našem istraživanju, nisu bili dostupni, pa bi trebalo razmišljati o mogućnostima da se ubuduće ovakva analiza sprovede na podacima Ankete o radnoj snazi.

Segregacija na tržištu rada

Pristup tržištu rada, odnosno, participacija u radnoj snazi, tek je početni aspekt ispoljavanja i ispitivanja rodni nejednakosti na tržištu rada. Ovaj aspekt više ukazuje na nejednakosti na *granicama* tržišta rada u odnosu na ostale forme ekonomskog angažmana populacije i ukazuje na njihovu poroznost, odnosno otvorenost za društvene aktere različitih karakteristika. On je od izuzetnog značaja jer ukazuje na nejednakosti koje se javljaju pri uključivanju u sistem proizvodnje dobara, u mogućnostima sticanja statusa „produktivnog potencijala“ u društvu kao i nagrada za taj status, odnosno participaciju. Međutim, kada se pažnja usmeri isključivo na prostor tržišta rada, dakle unutar njegovih granica, može se uočiti širok spektar novih formi nejednakosti. One se ispoljavaju kao nejednakosti u šansama da se na tržištu rada zauzmu određeni položaji, ili da se uključi u pojedine segmente tržišta rada koji se razlikuju prema nizu kriterijuma i karakteristika: sektorima delatnosti, stabilnosti zaposlenja, kvalifikovanosti radne snage, stepenu regulacije, količini moći, autonomije aktera rada, visini zarada i sl. Onda kada su nejednakosti u šansama izražene, postoji i značajna tendencija da se žene i muškarci natprosečno koncentrišu u pojedinim položajima ili segmentima tržišta rada. U tom slučaju zapravo se javljaju procesi rodne segregacije na tržištu rada.

Već je pomenuto da su značajan doprinos proučavanju tržišta rada kao prostora sa nejednakim položajima dale teorije dualnog tržišta rada i teorije segmentacije tržišta rada. Prema ovim teorijama, pojedinačni poslovi se grupišu u određenim oblastima tržišta rada. Između ovih skupova poslova postoje sistematske razlike u brojnim karakteristikama. Tako su pojedini autori pokazali da su više zarade, pristup obuci na radnom mestu i mogućnosti da se autonomno definiše radno vreme međusobno pozitivno korelirani, a negativno korelirani sa učestalošću nadzora, repetitivnošću rada i rizicima od gubitka posla (Jencks, Perman, Rainwater, 1988). Uočavanje ovakvih pravilnosti u grupisanju poslova, odnosno radnih mesta, inspirisalo je koncept segmentacije tržišta rada. Segmentacija ne ukazuje samo na grupisanje poslova, već i na prepreke u pokretljivosti između tih skupova poslova. Radnici često čitav radni vek provedu u istom segmentu. A svaki segment deluje po drugačijim pravilima, ima različite sisteme kvalifikacija i regrutuje zaposlene iz različitih socijalnih mreža (Tili i Tili, 1998: 171).

Rajh i saradnici shvataju segmentaciju tržišta rada kao istorijski proces njegove podele na „pod-tržišta“, odnosno segmente, koji se međusobno razlikuju u brojnim karakteristikama i pravilima ponašanja. Segmentacija može biti horizontalna i vertikalna, a autori prepoznaju četiri ključna procesa segmentacije koja su oblikovala tržišta rada u razvijenim industrijskim društvima. Prvi je vodio podeli tržišta rada na primarno i sekundarno, pre svega prema karak-

teristikama stabilnosti. Poslovi u primarnom segmentu zahtevaju i razvijaju stabilne radne navike, obezbeđuju obuku na radu, relativno visoke zarade i mogućnost napredovanja. Poslovi u sekundarnom segmentu ne zahtevaju, a često i obeshrabruju stabilne radne navike, nude niske zarade, obeleženi su visokom fluktuacijom, a šanse za napredovanje su male. Drugi proces je vodio daljoj segmentaciji unutar primarnog tržišta rada na „podređene“ i „nezavisne“ primarne poslove. Podređeni primarni poslovi su rutinski i podstiču razvoj personalnih karakteristika kao što su zavisnost, disciplina, poštovanje pravila i autoriteta i prihvatanje ciljeva preduzeća. U ovom segmentu koncentrišu se proizvodni industrijski i neproizvodni činovnički poslovi. Za razliku od njih, nezavisni primarni poslovi podstiču i zahtevaju kreativnost, sposobnosti rešavanja problema, inicijativnost. U ovom segmentu visoka je dobrovoljna fluktuacija a individualna motivisanost i postignuća visoko su nagrađeni. Treći proces vodi rasnoj, a četvrti rodnoj segregaciji tržišta rada. Naime, pojedini poslovi su rasno etiketirani, na temelju predrasuda i diskriminativnih institucija tržišta rada, pri čemu geografska segregacija ima važnu ulogu u održavanju rasnih segmenata tržišta rada. Po sličnom principu pojedini poslovi su rodno etiketirani, pa je pristup ovim poslovima ograničen za pripadnike drugog roda (Reich, et al, 1973).

Kako dolazi do segmentacije tržišta rada? Tili i Tili navode da se većina objašnjenja može svrstati u funkcionalnu ili istorijsku perspektivu. Funkcionalističko stanovište najvažnije razloge pronalazi u principima efikasnosti. Uslovi kao što su mogućnosti napredovanja, plata, stabilnost zaposlenja, najčešće su povezani sa položajima za koje su potrebne vrednovane kvalifikacije ili znanja, zbog toga što su značajnije za uspešno funkcionisanje sistema. Podela tražnje na tržištima roba i usluga u stabilni i fluktuirajući segment, dovodi i do podela između velikih firmi na primarnom tržištu rada i malih na sekundarnom, ili na stabilno jezgro radne snage i fluktuirajuću periferiju radne snage na tržištu rada ili u pojedinačnoj kompaniji. Istorijski pristupi, pak, naglašavaju različite korene segmentacije tržišta rada. Stinčomb je uočio da mnogi poslovi i organizacije zadržavaju forme još iz perioda u kome su prvi put uspostavljeni (npr. železnica, zanatska proizvodnja). Rajh i saradnici smatrali su da je segmentacija posledica nastojanja poslodavaca da uspostave kontrolu nad radnom snagom najpre preko dekvifikacije, a potom preko podela nastalih tokom razvoja sindikalnog organizovanja (Tili i Tili, 1998: 174–175).

Međutim, ovo još uvek ne objašnjava zašto i kako dolazi do *segregacije* pojedinih *društvenih grupa* na tržištu rada. Odnosno, ako se poslovi diferenciraju na različite segmente prema nizu karakteristika, zašto se pojedine društvene grupe natprosečno koncentrišu u određenim segmentima? Tili i Tili smatraju da su organizacija tržišta rada i socijalna segregacija logički dva odvojena procesa, ali da manevri poslodavaca i zaposlenih često čine da oni ko-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

incidiraju. Do segregacije dolazi prilikom usklađivanja radne snage sa radnim mestima. Ovo usklađivanje obuhvata tri procesa: zapošljavanje, unapređenje i odvajanje (bilo preko otpuštanja ili svojevollnog napuštanja organizacije) (Ibid: 182). U najjednostavnijem neoklasičnom modelu, *usklađivanje radne snage sa radnim mestima* odvija se kroz uzajamni proces potrage. Poslodavci traže najjeftinije radnike koji poseduju humani kapital potreban za dati posao (ili najkvalifikovanije radnike dostupne po određenoj ceni). Radnici traže najbolje plaćene poslove koje mogu naći na nivou svojih kvalifikacija. Obe strane su vođene principom produktivnosti: na jednoj strani reč je o produktivnosti u procesu proizvodnje, na drugoj strani, reč je o produktivnosti u kontekstu ostvarivanja ciljeva radnika da maksimiziraju svoje zadovoljstvo. Dakle, unutar granica, poslodavci preferiraju jeftin i bolje kvalifikovan rad. Međutim, poslodavci u praksi ne vrše efektivne potrage za najjeftinijim potencijalnim radnicima datog kvaliteta, koji su obično žene, stariji radnici i predstavnici rasnih i etničkih manjina (Ibid).

Reskin i Rus su ukazale da redovi poslova opisuju relativnu poželjnost poslova iz perspektive radnika, ali redovi „kvaliteta“ (koji su u analizi autorki definisani kao rodni redovi) uređuju poredak među radnicima iz perspektive poslodavaca. Radnici koji se nalaze na višim pozicijama u redovima kvaliteta brže se i dalje pomeraju u redovima poslova. Obe strane u proces ulaze sa širim interesima nego što su cena rada, kvantitet i kvalitet radne snage i sl. Potpuniji model, kojim se nastoje objasniti procesi usklađivanja radne snage sa radnim mestima, prema mišljenju autorki, mora obuhvatiti i socijalne odnose kako bi se razotkrili ovi širi interesi. Stoga se ispitivanje procesa usklađivanja mora proširiti na druge važne faktore, kao što su individualne preferencije, socijalne mreže, pregovaranje i inercija (Reskin, Roos, 1990). Ovi faktori se preklapaju i međusobno osnažuju. Na primer, poslodavac može zaposliti manje kvalifikovanog radnika, ali koji je pripadnik njegove etničke grupe. Radnik može prihvatiti manje plaćen posao da bi radio sa prijateljima i sl. Tako poslodavci i radnici zapravo streme višestrukim ciljevima koji su posledica ograničene racionalnosti (Ibid).

Elison Mekiven Skot navodi čitav niz faktora koji dovode do rodne segregacije na tržištu rada. *Kulturno utemeljeni stavovi o rodu i radu* imaju izuzetno veliku ulogu jer predstavljaju pozadinske, netransparentne, temeljne pretpostavke o rodnim ulogama i odnosima. Autorka prepoznaje tri ključna „kulturna aksioma“ koji se nalaze u pozadini isključivanja žena sa tržišta rada ili njihovog ograničavanja na pojedina zanimanja: shvatanje uloge žene u porodici kao prirodne, shvatanje odnosa između muškaraca i žena kao odnosa nadređenosti i podređenosti i shvatanja koja su povezana sa imanentnim rodnim razlikama (na primer, da su muškarci racionalni a žene emotivne). Ovi

stavovi se usvajaju tokom procesa socijalizacije i prenose između generacija, pa nije lako uticati na njihovu promenu. *Statistička diskriminacija* takođe predstavlja važan oblik diskriminacije. Reč je o praksi da se pojedinačnom akteru pripisuju osobine za koje se veruje da su svojstvene grupi kojoj pripada. Tako poslodavci neće zapošljavati žene na temelju predrasude da su žene generalno manje produktivne, ili neće zapošljavati žene uzrasta za koji se pretpostavlja da je uzrast za rađanje i podizanje dece i sl. Pored toga, stavovi i individualne odluke poslodavaca i radnika oblikovani su istorijskim procesima tokom kojih su brojna zanimanja dobila oznaku „ženskih“ ili „muških“. *Zakonski faktori* mogu se ispoljiti preko ograničenja slobodnom ulasku u zanimanja bilo time što neposredno propisuju uslove koji proizvode prepreke ili što ne sankcionišu diskriminativna ponašanja poslodavaca (MacEwen Scott, 1994).

Proučavanje segregacije na tržištu rada sa stanovišta teorija dualnog tržišta rada ili teorija segmentacije tržišta rada, suočava se u praksi sa nizom prepreka i ograničenja. Ako izuzmemo teorijske probleme u definisanju složenih kombinovanih kriterijuma na osnovu kojih se identifikuju različiti segmenti tržišta rada, može se navesti još čitav niz prepreka koje proističu iz nedostupnosti sistematskih podataka o pojedinim aspektima segmentacije i zatim segregacije na višim nivoima agregacije, i to posebno u uporednim okvirima. Zbog toga se u proučavanju rodne segregacije na tržištu rada istraživanja najčešće fokusiraju na pojedine dimenzije koje se smatraju ključnim. Jedna od takvih dimenzija je rodna *segregacija prema zanimanjima*. Pored toga, u literaturi o rodnim nejednakostima na tržištu rada pažnja se posvećuje i segregaciji prema sektorima delatnosti, kao i vertikalnoj segregaciji koja nastaje kao posledica ograničenih šansi za napredovanje na rukovodeće položaje. Ovaj poslednji oblik se preklapa sa segregacijom prema zanimanjima, dok segregacija prema sektorima delatnosti, ne opisuje dovoljno dobro nejednakosti, s obzirom da predstavlja horizontalni oblik segregacije. Ipak, različita istraživanja su pokazala da žene češće nego muškarci rade u malim i firmama sa radno intenzivnom tehnologijom proizvodnje (England, 1992).

Rodna segregacija prema zanimanjima se može meriti preko objektivnih ili subjektivnih pokazatelja. Objektivne mere se konstruišu izračunavanjem rodne proporcije u zanimanju, na osnovu istraživanja ili popisnih podataka. Ova metoda je uspešno korišćena u velikom broju studija, a njena prednost je u tome što omogućuje da se stepen rodne segregacije izmeri vrlo precizno, ali i u tome što omogućuje uporedivost podatka u uslovima kada se koriste iste klasifikacije zanimanja. Najveći nedostatak ove metode je to što je jedinica merenja zanimanje, a ne posao, a rodna segregacija je visoko osetljiva na način na koji su klasifikovani podaci o zanimanjima i kako su agregirani. Pojedine autorke ukazuju da je segregacija najizraženija upravo na nivou najveće dea-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

gregacije podataka, to jest na nivou poslova ili čak radnih zadataka (MacEwen Scott, 1994). Zanimanja su skupovi poslova i najveći broj konvencionalnih klasifikacija zanimanja predstavljaju agregate tih skupova. Proces agregacije može prikriti meru segregacije. Na primer, zanimanje „nastavnik“ će agregirati učiteljice u osnovnim školama sa (pretežno muškim) profesorima u srednjim školama. Zanimanje „čistač“ će obuhvatiti muške čistače ulica i ženske čistačice kancelarija, i sl. Neka zanimanja su homogenija nego druga, pa su manje osetljiva na efekte agregiranja. Stoga su objektivne mere segregacije najbolje kad su utemeljene na visoko deagregiranim podacima. Subjektivne mere mogu prevladati ove nedostatke, ali su visoko podložne efektima načina na koje je postavljeno pitanje, individualnog razumevanja ključnih pojmova kao što su posao, rad, radno mesto i sl. (Ibid: 6).

Merenje rodne segregacije najčešće dobija oblik utvrđivanja stepena u kome data situacija odstupa od standarda potpune integracije, putem takozvanog *indeksa segregacije*. Potpuna integracija bila bi ostvarena kada bi muškarci i žene učestvovali u svakom zanimanju sa identičnom proporcijom kojom učestvuju u ukupnoj radnoj snazi. To znači da se ovim indeksom zapravo utvrđuje mera u kojoj učešće žena i muškaraca u pojedinim zanimanjima (ili drugačije definisanim segmentima tržišta rada) odstupa od učešća u radnoj snazi.

Rodna segregacija na radnom mestu ima i fizičke i socijalne oblike, a može biti rezultat ograničenja ili izbora. Brojna istraživanja, međutim, ukazuju da ograničenja imaju važniju ulogu u procesima rodne segregacije (MacEwen Scott, 1994). Naime, institucionalni, zakonski okviri, norme, običaji, sistemi vrednosti, socijalne strukture, važni su faktori koji oblikuju uslove na tržištu rada i dovode do različitih formi rodne segregacije. Oni nekada deluju posredno, preko ograničenih mogućnosti obrazovanja i sticanja kvalifikacija potrebnih za pristup određenim poslovima i segmentima tržišta rada, a nekad direktnije preko dostupnosti resursa potrebnih, recimo, za pokretanje sopstvenog posla. Važnu ulogu imaju i socijalne mreže, jer se preko njih šire informacije o dostupnim poslovima ili radnicima, povezuju akteri i sl. Međutim, onda kada su društvene grupe socijalno segregirane, takve su i njihove mreže, pa su i njihovi dometi za uključivanje pripadnika na tržište rada ograničeni na pojedine segmente. Nešto kasnije biće izložen i način na koji će segregacija biti analizirana u ovoj studiji. No, pre toga, potrebno je ukazati na još jedan ključni aspekt rodni nejednakosti na tržištu rada – nejednakosti u zaradama.

Rodne nejednakosti u zaradama

Razlike u zaradama predstavljaju jedan o ključnih pokazatelja rodni ekonomskih nejednakosti. Iako je ovaj aspekt nejednakosti tesno povezan sa

prethodnim, važno je pristupiti mu zasebno, jer je reč o drugačijem problemu. Rodne razlike u zaradama najčešće se definišu kao „rodni jaz u plaćenosti“ (engl. gender pay gap), a zbog značaja koji im se pridaje u objašnjenju ukupnih rodnih ekonomskih nejednakosti, one predstavljaju vrlo važno područje proučavanja u ekonomiji i sociologiji i praćenja stanja u zvaničnim statistikama.

U proučavanju rodnog jaza u plaćenosti, kao i objašnjenju njegovog porekla, mogu se uočiti pristupi različitih teorijskih zaleđa: od teorije o humanom kapitalu, stanovišta o dualnom, unutrašnjem tržištu rada, segmentaciji tržišta rada, teorija o konkurenciji, strukturalistički i post-strukturalistički pristupi i dr. Neoklasična ekonomija obično definiše diskriminaciju na tržištu rada kao nejednako nagrađivanje zaposlenih za rad jednake produktivnosti. Prema oceni neoklasičnih ekonomista, značajan deo jaza u zaradama može se objasniti tržišnim uslovima ili razlikama u obrazovanju i humanom kapitalu, kao i dodatnim pokazateljima produktivnosti. Diskriminacija se pripisuje rezidualnoj, neobjašnjenjivoj komponenti razlika u zaradama (Figart, 1999).

Jaz u zaradama između žena i muškaraca može da se izračuna na više načina. Jedan od osnovnih je odnos prosečnih zarada, što pokazuje učešće prosečnih zarada žena u zaradama muškaraca. Često se relativan položaj žena u odnosu na muškarce, kada su zarade u pitanju, daje kao procentualni iznos za koji muškarci zarađuju više u odnosu na žene. Procentualni odnos razlike prosečnih zarada muškaraca i žena po času i prosečnih zarada muškaraca po času (takozvani „unadjusted gender pay gap“) predstavlja metod na osnovu koga se u zvaničnoj statistici EU prati jaz u zaradama. Međutim, jedan od najpreciznijih načina da se jaz u zaradama izračuna tako da iskaže meru diskriminacije, predstavlja razlaganje jaza na različite komponente. Tako jedna komponenta pokazuje deo razlike koji je pod uticajem nekih objektivnih karakteristika zaposlenih muškaraca i žena (kao što su obrazovanje, radno iskustvo, grana delatnosti i sl.), dok druga komponenta pokazuje razlike u vrednovanju muškaraca i žena u uslovima istih karakteristika. Na taj način identifikovan jaz neposrednije ukazuje na meru diskriminacije iskazanu kroz razlike u plaćenosti.

Nezadovoljni objašnjenjima neoklasičnog pristupa autori i autorke ekonomske feminističke orijentacije ukazali su na značaj segmentacije tržišta rada, ali i drugih institucionalnih i ne-tržišnih faktora, u objašnjenju jaza u zaradama. Dok neoklasični ekonomisti naglašavaju da razlike u zaradama proističu pretežno iz nižih investicija u humani kapital, ovi autori i autorke ukazuju da su razlike u produktivnosti uslovljene širim socijalnim institucijama. Dugotrajna istorija rodne podele rada, stanovišta po kojima žene ne zaslužuju porodičnu platu, prakse diskriminacije u zapošljavanju i unapređivanju na više položaje, doprinose nejednakostima u zaradama. Istraživanja su pokazala

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

da je jaz u plaćenosti manji u zanimanjima u kojima dominiraju žene, mada su i u njima malobrojni muškarci više plaćeni (Ibid).

Trajman i Hartman su među prvima pokazali da je učešće žena u datom zanimanju negativno korelirano sa visinom zarada (Treiman, Hartmann, 1981). Njihova metodologija je primenjena u brojnim istraživanjima, a premeštanje fokusa izučavanja na rodnu segregaciju prema zanimanjima dovelo je do novog značajnog pokazatelja nejednakosti: uticaja učešća žena u zanimanju na nivo zarada. Efekti profesionalne segregacije na jaz u zaradama upotrebljeni su kao ključni argument u zagovaranjima za formulisanje politika jednake plaćenosti za rad iste vrednosti. Međutim, smatra se da pojedinačni indikator nejednakosti u zaradama više skriva nego što otkriva realno stanje. U industrijalizovanim zemljama došlo je do opadanja realnih zarada muškaraca i do veće polarizovanosti zarada među ženama. Globalno ekonomsko restrukturiranje ubrzalo je ujednačavanje zarada muškaraca i žena „na dole“ (Figart, 1999).

Princip *jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti* usvojen je kao jedan od najvažnijih međunarodnih principa za uspostavljanje veće rodne jednakosti. Ovaj princip definisan je Konvencijom o jednakoj plaćenosti Međunarodne organizacije rada (No. 100), koja je usvojena još 1951. godine, a koju je do 2006. godine, ratifikovalo preko 160 država.

Okvir za analizu rodnih nejednakosti na tržištu rada u EU i Srbiji

Analiza rodnih nejednakosti na tržištima rada u Evropskoj uniji i Srbiji usmeriće se na dva osnovna aspekta ovih nejednakosti, od kojih će svaki biti proučen preko nekoliko ključnih dimenzija i na osnovu indikatora koji su relativno široko prihvaćeni u naučnoj literaturi, i u zvaničnim statističkim praeenjima usklađenim sa standardima Međunarodne organizacije rada i Eurostata. Prvi aspekt tiče se prvenstveno mogućnosti da se uključi u tržište rada i da se obezbedi zaposlenost, dok se drugi odnosi na nejednakosti u položajima na tržištu rada i nagradama za ostvareni rad. *Nejednakosti u šansama za participaciju u radnoj snazi*, biće analizirane preko osnovnih karakteristika aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti žena i muškaraca. *Nejednakosti u položajima na tržištu rada* biće ispitivane preko niza dimenzija: učešća u formalnom i neformalnom tržištu rada, poljoprivrednom i nepoljoprivrednom sektoru, u zaposlenosti sa punim i delimičnim radnim vremenom, segregacije prema zanimanjima, horizontalne sektorske segregacije, mogućnosti napredovanja na rukovodeće položaje i participacije u različitim segmentima radne snage definisanih na osnovu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i radne autonomije, kao i preko rodnog jaza u zaradama.

2.1.2. Rodne nejednakosti na tržištima rada u EU

Da bi se potpunije razumeli savremeni trendovi u položaju žena i muškaraca na tržištima rada u EU, potrebno je sagledati ih u društveno-istorijskom kontekstu. Zbog toga će najmarkantniji istorijski trendovi rodni nejednakosti na tržištima rada biti vrlo sažeto prikazani.

Velike promene u participaciji žena u radnoj snazi desile su se sa industrijalizacijom i razvojem kapitalizma u Zapadnoj Evropi. Pre ovih krupnih društvenih promena u domaćinstvima koja nisu pripadala aristokratiji ili slojevima gradskih zanatlija²⁷ bilo je uobičajeno da čitava porodica (uključujući i decu) bude angažovana u radu, bilo u okviru poljoprivredne proizvodnje ili nekog oblika kućne industrije²⁸. Žene i rad nisu bili nekompatibilni. U ranim fazama industrijalizacije, radni angažman žena i dece je nastavljen, jednim delom zbog toga što su domaćinstva sada morala da se oslone isključivo na prodaju sopstvenog rada i to u uslovima vrlo dinamičnih promena, drugim delom zbog rastućih potreba industrijskog kapitalizma da apsorbuje velike količine radne snage u uslovima radno intenzivnih tehnologija proizvodnje. Netačno bi bilo reći da rodna podela rada nije postojala i pre toga, u uslovima preovlađujuće poljoprivredne proizvodnje u okviru domaćinstva. Naprotiv, žene su uvek bile subordinisane muškoj „glavi domaćinstva“. U tom smislu, rodni odnosi su na izvestan način preneti u novu industrijsku i kapitalističku strukturu (Charles, 1993: 96).

Tokom napretka industrijalizacije i razvoja kapitalizma, prvo deca bivaju isključena iz sfere rada, a za njima i većina žena. U vezi sa razlozima istiskivanja žena iz radne snage u ovom periodu postoje različita objašnjenja. Prema jednom objašnjenju, njihovo ograničavanje na sferu brige o porodici i domaćinstvu predstavljalo je najjeftiniji način da se obezbedi reprodukcija radničke klase za potrebe kapitala. Tokom 19. veka radno vreme dece i žena je smanjivano, a zaštitno reformatorsko zakonodavstvo je postepeno isključilo decu iz sfere rada i uključilo u obrazovni sistem, uvođenjem obaveznog obrazovanja. To je produžilo period zavisnosti dece od roditeljske brige i smanjilo, mada ne i eliminisalo učešće žena u radnoj snazi. Ovaj proces se poklopio sa smanjenjem potražnje za radnom snagom nakon početnih faza radno intenzivne kapitalističke industrijalizacije (Ibid, 1993: 92). Tvrdi se da su ovi procesi bili značajni za obezbeđenje reprodukcije radničke klase, pre državne interven-

27 Srednjevekovna zanatska proizvodnja u gradovima obavljala se u sistemu gildi kojima žene nisu imale pristupa.

28 Kućna industrija predstavljala je zapravo jedan od vodećih oblika organizacije rada na prelasku iz feudalizma u kapitalizam i obično je predstavljala kombinovan porodični rad u poljoprivredi i tekstilnoj (ili drugoj zanatskoj) proizvodnji.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

cije u pravcu ograničenja dužine radnog vremena. Uticaj na istiskivanje žena iz radne snage imala je i sve snažnija buržoaska ideologija porodice. Pojedini argumenti ističu i biološke, reproduktivne faktore. Naime, u uslovima visokog fertiliteta, žene su bile manje „pouzdana“ radna snaga zbog čestih trudnoća i roditeljstva. Opet, pojedine autorke vrlo ubedljivo ističu i da je uzrok istiskivanja bila konkurencija između muškaraca i žena u radničkoj klasi. Silvija Volbi podrobno dokumentuje procese i događaje koji su vodili ograničavanju rada žena (up. Walby, 1990). Ona zaključuje da su muškarci bili zainteresovani da očuvaju cenu rada i prednost u zapošljavanju, ali istovremeno i besplatan rad u održavanju domaćinstva i porodice. Oni su iskoristili svoje prednosti bolje sindikalne organizovanosti, te vršili pritisak da se ženama onemogućí učešće na tržištu rada (Ibid).

Ovi procesi su doveli do institucionalizacije rodne podele rada u radničkoj klasi, koja je oličena u modelu takozvanog „muškog hranioca porodice“ (engl. male breadwinner model). Međutim, u fazi razvijenog industrijalizma i kapitalizma, između dva svetska rata, dolazi do izvesnih promena. Razvoj masovne proizvodnje za masovnu potrošnju, redefinisao je granice između domaćinstva i šire ekonomije. Domaćinstva su čvršće povezana sa tržišnom ekonomijom, a mogućnost da se radni intenzitet u domaćinstvu smanji zahvaljujući novim proizvodima, otvara više prostora za izlazak žena na tržište rada. Ove promene ipak su imale najviše uticaja na mlađe žene, pošto se od majki i udatih žena i dalje nije očekivalo da rade, sem ukoliko bi ih na to naterala ekonomska nužda (Crompton, et al. 2007). U zemljama koje je kasnije zahvatila industrijalizacija i ovaj postepen zaokret ka izlasku žena na tržište rada odigrao se kasnije.

Uspostavljanje socijalističkih sistema u Centralnoj i Istočnoj Evropi, dovelo je do značajno drugačijeg položaja žena u radnoj snazi. Žene su bile masovno uključene u tržište rada, a ekonomska participacija ideološki se često ocenjivala kao društvena odgovornost. Briga o deci u velikoj meri je počivala na državnim uslugama. Međutim, sa ulaskom u procese post-socijalističke transformacije, zaposlenost žena je značajno opala, a rodne razlike posmatrane prema stopama zaposlenosti i nezaposlenosti se značajno povećale. Sa odmaklim procesima transformacije žene su uspele da poboljšaju položaj na tržištu rada, ali je on i dalje nepovoljniji (u smislu zaposlenosti i nezaposlenosti) nego u periodu socijalizma (UN, 2009).

Pojedine autorke tvrde da pojava modela domaćice u porodici sa muškim hraniocem nije suštinski bila uslovljena industrijalizacijom, već buržoaskom ideologijom. U nekim društvima, poput Holandskog, ovaj model je uspostavljen čak i pre industrijalizacije, dok je u drugim zemljama, poput Finske, izostao kao norma.

U teorijama o državi blagostanja, ove istorijske uslovljenosti smatraju se izuzetno važnim u objašnjenju nacionalnih specifičnosti u rodnim odnosima i odnosu zaposlenosti i porodičnih uloga žena (up. Esping-Andersen, 1999; Taylor-Gooby, 2004). No, bez obzira na pojedine razlike, u većem delu Zapadne Evrope, model porodice sa muškim hraniocem bio je dominantan i nakon Drugog svetskog rata, za vreme uspona država blagostanja. On je bio prilagođen uslovima takozvanog „zlatnog doba“ razvoja Evrope između Drugog svetskog rata i 1970ih godina. Razvoj evropskih država blagostanja tokom u ovom periodu odvijao se pod izrazito povoljnim okolnostima koje odlikuju četiri ključna faktora:

- relativno kontinuiran ekonomski rast generisan pretežno velikim, stabilnim proizvodnim sektorima koji su obezbeđivali visoke nivoe zaposlenosti populacije;
- stabilne nuklearne porodične strukture koje su obezbeđivale brigu o deci, nemoćnima, starima i drugim grupama zavisnim od tuđe nege;
- vlade sposobne da upravljaju nacionalnim ekonomijama preko širokih neo-kejnzijskih politika koje su beležile kontinuirano nisku nezaposlenost i sigurna primanja;
- političke sisteme u kojima su koalicije radnika i srednjih slojeva uspevale efikasno da vrše pritisak na oblikovanje politika u pravcu svojih interesa, te da obezbede odgovarajuće nadoknade i usluge za svoje potrebe, kao i legitimnost poreskih posledica takvih rešenja.

Stopa nezaposlenosti u ovom periodu bila je izrazito niska – u proseku se kretala oko 2.6% (između 1960. i 1973. godine) (Cameron, Wallace, 2002). Međutim, puna zaposlenost predstavljala je zapravo dominantno punu zaposlenost muškaraca. Od 1980ih godina, društveno-ekonomski kontekst počinje značajno da se menja. Četiri međupovezana procesa stvaraju nove strukture stvaraju nove uslove koji nameću transformacije zapadno-evropskih država blagostanja: (1) globalizacija sa intenziviranom međunarodnom konkurencijom, (2) restrukturiranje ekonomije obeleženo deindustrijalizacijom i porastom učešća sektora usluga, (3) demografsko starenje evropske populacije i (4) promene u porodičnim strukturama i funkcijama. Globalna trgovina i pokretljivost kapitala pokrenuli su proces premeštanja industrijske proizvodnje u regione koje karakteriše niža cena rada, slabo razvijen sindikalizam i zaštita prava na radu. Tehnološke promene uslovljene informatičkom revolucijom (uporediti Castells, 2000), takođe su dovele do radikalnih promena u ekonomskim strukturama i na tržištima rada evropskih država. Procesi deindustrijalizacije značajno su smanjili učešće nekvalifikovanih industrijskih radnika an-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

gažovanih u masovnoj proizvodnji.²⁹ Razvoj uslužnog sektora, međutim, ne samo da nije u mogućnosti da jednostavno apsorbuje višak radne snage otpuštene iz opadajućeg industrijskog sektora (zbog neodgovarajućih kvalifikacija), već on predstavlja radno-intenzivni, nisko produktivni sektor ekonomije. Širenje tercijarnog sektora podrazumeva pre svega širenje nisko produktivnih poslova koje obavlja nisko kvalifikovana radna snaga, i to u rastućem procentu ženska. Ovo poslednje zbog toga, što veliki broj poslova u uslužnom sektoru predstavlja tržišne verzije poslova u domaćinstvu koje su žene ranije obavljale kroz neplaćeni kućni rad, kao na primer, priprema i serviranje hrane, čišćenje i lične usluge, pranje i sl. (Esping-Andersen, 1999: 105).

U uslovima politika deregulacije, u procesima globalizacije i postindustrializacije, dolazi do značajnih promena na tržištu rada u Evropi, pre svega u obliku porasta nezaposlenosti, promena sektorskih struktura zaposlenosti, fleksibilizacije radnih aranžmana i feminizacije radne snage. Stopa nezaposlenosti u EU porasla je sa prosečnih 2.6% iz prethodnog perioda, na 9.9% krajem 20. veka. Istovremeno, u SAD je nezaposlenost porasla sa 2.9% na 7.4% (Ibid). Krajem 20. veka Evropa gubi ekonomsku trku ne samo u poređenju sa SAD, već i novim globalnim igračima na ekonomskoj sceni, među kojima su i zemlje Istočne Azije, Indija, Brazil i dr. Stopa nezaposlenosti u EU raste, produktivnost opada, smanjuju se investicije u nove tehnologije i naučni razvoj³⁰. Efekti nedavne globalne ekonomske krize dodatno pogoršavaju performanse evropske ekonomije³¹ i kao što ćemo videti, u nekim društvima dovode do značajnijih promena u pojedinim aspektima rodni nejednakosti. Sa navedenim promenama dolazi do opadanja modela muškog hranioca domaćinstva i do feminizacije tržišta rada.

Učešće u radnoj snazi

Uprkos pomenutim trendovima masovnog izlaska žena na tržišta rada tokom poslednjih decenija, na prostoru Evropske unije još uvek su izražene

29 Između 1979. i 1993. godine, u zemljama OECD, učešće zaposlenost u industriji u proseku je smanjeno za 22% (Esping-Andersen, 1999: 103).

30 Tako je 2009. godine BDP po glavi stanovnika u SAD bio za 48% veći nego u EU27. Stopa zaposlenosti je za 5% veća u SAD nego u EU, evropski radnici rade 15% manje nego američki, dok je stopa participacije 2004. godine bila za 9% manja (Eurostat, Johansson, et al, 2007).

31 BDP je opao za 4% u 2009. godini, industrijska proizvodnja je pala na nivo iz 1990ih, a 23 miliona ljudi (10% aktivne populacije) sada je nezaposleno. Javne finansije su teško pogođene deficitom od 7% BDP u proseku i sa nivoima duga od preko 80% BDP. Potencijal za rast je prepolovljen, a brojni investicioni planovi, talenti i ideje biće protraćeni zbog nedostatka sredstava (EC, 2010b).

rodne nejednakosti u učešću na tržištu rada. Učešće žena u radnoj snazi, izmerno stopom aktivnosti, i dalje značajno zaostaje za učešćem muškaraca (tabela 5).

Tabela 5: Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64), prema polu, za period 2007–2009.

Indikator	2007			2008			2009		
	Opšta	M	Ž	Opšta	M	Ž	Opšta	M	Ž
Stopa aktivnosti³²	70.6	77.7	63.6	71	77.9	64.1	71	77.6	64.4
Stopa zaposlenosti³³	65.7	72.7	58.7	65.8	72.4	59.2	64.4	70.3	58.5
Stopa nezaposlenosti³⁴	7.1	6.6	7.8	7.0	6.6	7.5	8.9	9.0	8.8

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada³⁵

Starost i obrazovanje predstavljaju značajne faktore uključivanja u radnu snagu. Podaci ukazuju da se rodne razlike u stopama aktivnosti smanjuju sa višim nivoima obrazovanja, ali rastu sa starošću (grafikoni 5 i 6).

Na nivou EU zapažaju se inverzni trendovi u kretanju stopa aktivnosti kod mlade i starije populacije. U EU27, ali i većini država članica, u kategorijama mladih žena i muškaraca (20–24) registruje se pad stopa aktivnosti, nasuprot porastu ovih stopa kod srednjih (25–54) i starijih (55–64) kategorija (tabela 1, prilog 2). Ovaj trend nije nov, već je na njega ukazano i u ranijim istraživanjima koja su se temeljila na podacima iz prethodne decenije (1990ih) (Duncan, Pfau-Effinger, 2000). Trend opadanja stopa aktivnosti kod mladih objašnjen je povećanjem učešća u visokom obrazovanju, koje se snažno podstiče razvojnim politikama u EU.

32 Proporcija aktivnog stanovništva (zaposlenog+nezaposlenog) u odnosu na stanovništvo radnog uzrasta.

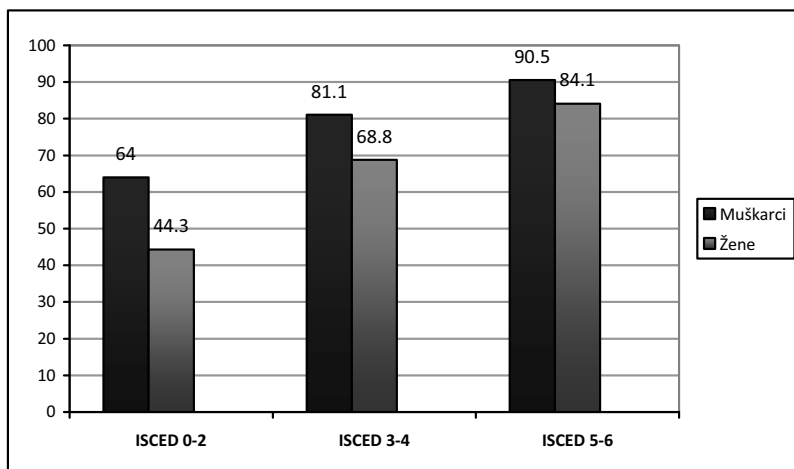
33 Proporcija zaposlenih u odnosu na ukupan broj lica radnog uzrasta (15-64 godine).

34 Proporcija nezaposlenih u odnosu na aktivno stanovništvo radnog uzrasta.

35 Podacima pristupljeno 15.07.2010. godine na adresi http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database

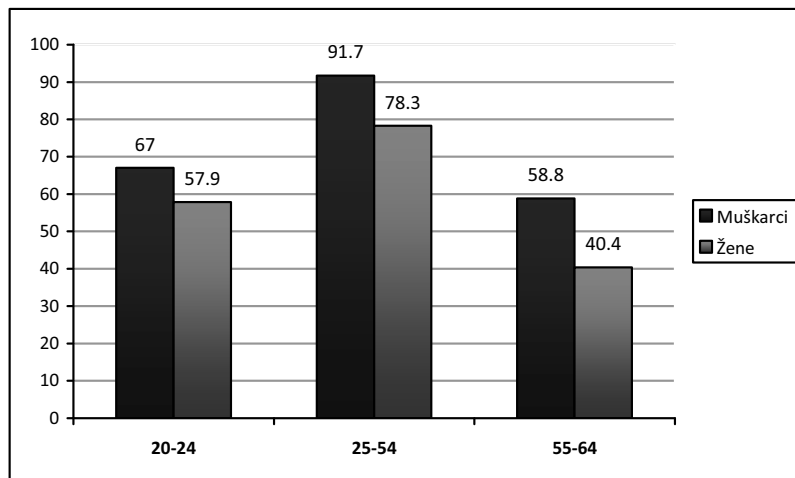
Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Grafikon 5: Stope aktivnosti muškaraca i žena prema obrazovanju³⁶, EU27, 2009.

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada³⁷

Grafikon 6: Stope aktivnosti muškaraca i žena prema starosti EU27 2009.

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada³⁸

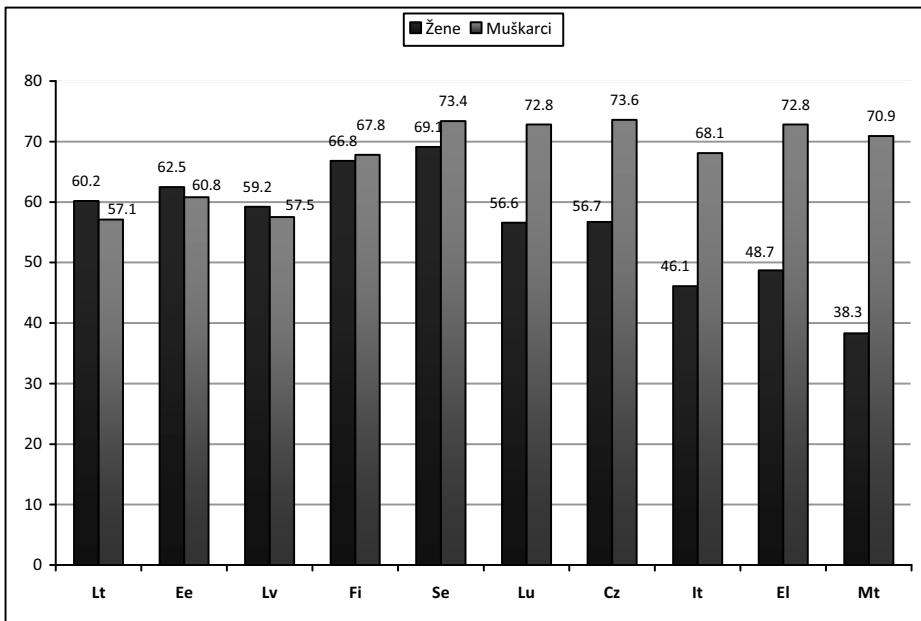
36 Prema standardizovanoj klasifikaciji ISCED, kategorije 0–2 obuhvataju osobe bez škole i obrazovanje niže od završene srednje škole, kategorije 3–4 obuhvataju završenu srednju školu i više nivoe obrazovanja ne-univerzitetskog tipa, dok kategorije 5–6 obuhvataju univerzitetsko obrazovanje.

37 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_aged&lang=en

38 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_aged&lang=en

Ispitivanje razloga za slabije uključivanje žena u ponudu radne snage ukazuje na porodične obaveze i brigu o deci kao važnim faktorima ne izlaska na tržište rada. Među neaktivnim ženama u EU27 15% je navelo da ne traži zaposlenje zbog brige o deci ili drugim članovima porodice, dok je 12% navelo druge porodične razloge. U isto vreme, među neaktivnim muškarcima samo 1% je navelo da ne traži zaposlenje zbog brige o deci, a 1.7% zbog drugih porodičnih razloga. No, pitanju izlaska na tržište rada u kontekstu različitih porodičnih aranžmana i porodičnih obaveza biće posvećeno više pažnje u poslednjem poglavlju ovog dela studije. Sada ćemo obratiti pažnju na razlike u zaposlenosti i nezaposlenosti muškaraca i žena.

Grafikon 7: Stope zaposlenosti muškaraca i žena radnog uzrasta (15–64) za odabrane zemlje u EU, 2009. godine

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada³⁹

Nosioci politika u EU prepoznali su problem nepovoljnog stanja na tržištu rada, pa su povećanje zaposlenosti predvideli kao jedan od tri ključna cilja u razvojnoj strategiji za period 2000–2010. godine. Naime, Lisabonskom strategijom, predviđeno je da do kraja decenije treba ostvariti opštu stopu zaposlenosti od 70%, a stope zaposlenosti žena od 60%. Međutim, ciljevi u po-

39 Dostupno na adresi: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ergaed&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

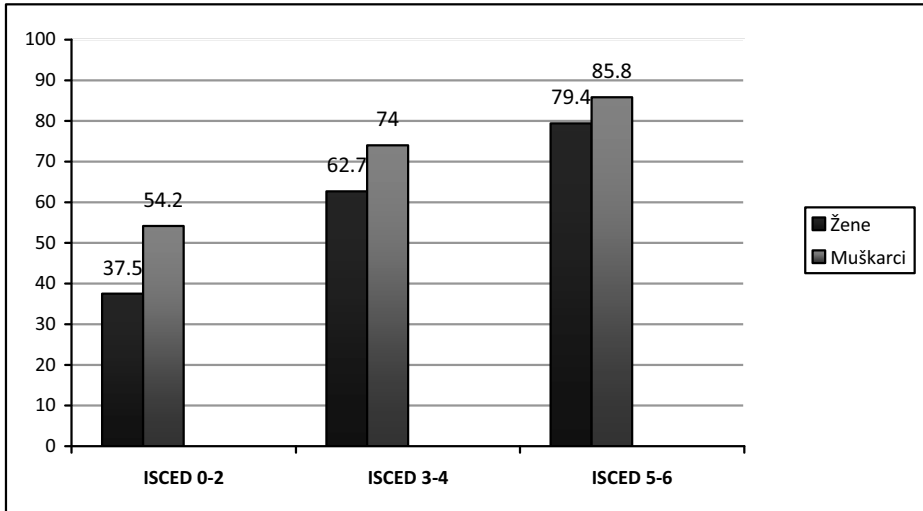
gledu zaposlenosti nisu ostvareni (tabela 5). Uprkos tome što cilj u pogledu stopa zaposlenosti žena nije ostvaren, primetan je konstantan porast zaposlenosti žena, i to veći od porasta zaposlenosti muškaraca. U periodu između 2003. i 2008. godine stopa zaposlenosti žena porasla je u EU27 za 4.2 procentnih poena (sa 55.0% na 59.1%), dok je stopa zaposlenosti muškaraca porasla za 2.5 procentna poena (sa 70.3% na 72.8) (EC, 2010: 2). To je rezultiralo smanjenjem razlika između stopa zaposlenosti žena i muškaraca sa 15.4 na 13.7 procentnih poena. Ovaj napredak, međutim, ne menja činjenicu da su stope zaposlenosti muškaraca i dalje značajno više od stopa zaposlenosti žena.

Razlike u stopama zaposlenosti muškaraca i žena značajno variraju između država članica (grafikon 7). Najniže stope zaposlenosti žena beleže se na Malti, u Italiji i Grčkoj (gde je zaposleno manje od polovine žena radnog uzrasta), dok se najviše stope (od preko 70%) beleže u Danskoj i Holandiji.

U tri baltičke države, Estoniji, Litvaniji i Letoniji, registruju se čak više stope zaposlenosti žena u odnosu na muškarce. Međutim, ova promena u odnosu stopa zaposlenosti u korist žena posledica je efekata globalne ekonomske krize koja je najviše pogodila sektore u kojima su dominantno bili zaposleni muškarci (finansijski, industrijski, građevinski i sektor saobraćaja). Tako je u periodu 2007–2008. godine stopa zaposlenosti muškaraca pala za preko 10 procentnih poena u Litvaniji, 12 u Estoniji, a čak 17 u Letoniji. U istom periodu stope zaposlenosti žena opale su za 1 procentni poen u Litvaniji, 2 u Estoniji, i 7 u Letoniji. Ako se izuzmu tri navedene zemlje kod kojih je do promena u odnosu zaposlenosti muškaraca i žena došlo delimično upravo zbog izražene rodne nejednakosti (zaposlenost žena u sektorima pogođenim ekonomskom krizom daleko je zaostajala za zaposlenošću muškaraca), u ostalim članicama EU stope zaposlenosti muškaraca su više od stopa zaposlenosti žena. U ovom aspektu najmanje rodne razlike se registruju u Finskoj (gde su gotovo izjednačene) i Švedskoj. Nasuprot ovim zemljama, Malta Grčka i Italija pokazuju izrazito visoke razlike u stopama zaposlenosti žena i muškaraca od 32, 24 i 22 procentna poena (grafikon 7).

Poput aktivnosti, i zaposlenost je značajno povezana sa nivoom obrazovanja. U 2009. godini stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64) koje ima nivo obrazovanja ispod završene srednje škole (ISCED 0–2) iznosila je u EU27 tek 45.7%, dok je stopa zaposlenosti stanovništva sa završenom srednjom školom i višim obrazovnim nivoima koje ne pripada univerzitetskom obrazovanju (ISCED 3–4) iznosila 68.5% a osoba univerzitetskog obrazovanja (ISCED 5–6) 82.5%. Rodne razlike u stopama zaposlenosti najizraženije su u kategoriji sa najnižim obrazovanjem, a najmanje izražene u kategoriji stanovništva sa visokim obrazovanjem (grafikon 8).

Grafikon 8: Stope zaposlenosti prema polu i stepenu obrazovanja, EU27, 2009.

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁴⁰

Pokazatelji nezaposlenosti manje ukazuju na rodne nejednakosti, nego pokazatelji zaposlenosti. Razlika između stopa nezaposlenosti muškaraca i žena radnog uzrasta (15–64) iznosila je u 2009. godini tek 0.2% (u korist ženske populacije). Međutim, kada se posmatraju razlike između država članica, moguće je uočiti nekoliko različitih grupa zemalja. Jednoj pripadaju zemlje kod kojih je usled ekonomske krize došlo do zaokreta u odnosu stopa nezaposlenosti žena i muškaraca. U ovim zemljama period pre krize obeležavale su više stope nezaposlenosti žena u odnosu na muškarce. Međutim, usled gubitka radnih mesta u sektorima visoke zaposlenosti muškaraca, dolazi do značajnog povećanja muške nezaposlenosti koja premašuje žensku. U ovoj grupi našle su se Irska, Litvanija, Estonija i Letonija, u kojima su stope nezaposlenosti muškaraca utrostručene za samo dve godine (2007–2009). U ovim zemljama odnos između stopa nezaposlenosti muškaraca i žena ne samo da se izokrenuo u korist žena, već su stope nezaposlenosti muškaraca dostigle značajno viši nivou u odnosu na stope nezaposlenosti žena (preko 6 procentnih poena). U drugoj grupi nalaze se zemlje u kojima trend promena ima isti pravac, samo što razlike u stopama nezaposlenosti nisu velike (kreću se do 2 procentna poena). U ovoj grupi nalaze se Velika Britanija, Rumunija, Finska, Danska, Nemačka, Švedska, Mađarska, Austrija, Bugarska i Slovenija. U trećoj grupi nalaze se zemlje u kojima su stope nezaposlenosti žena i dalje više

40 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_ergaed&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

u odnosu na stope nezaposlenosti muškaraca, pri čemu su razlike značajno veće (preko 5 procentnih poena) samo u Grčkoj (grafikon 1, prilog 2).

Značajne razlike u stopama nezaposlenosti javljaju se između kategorija različitih obrazovnih karakteristika. Tako u EU27, u populaciji radnog uzrasta obrazovanja nižeg od završene srednje škole (ISCED 0–2) stopa nezaposlenosti iznosi 14.8%, u populaciji srednjeg obrazovanja (ISCED 3–4) iznosi 8.4%, a u populaciji visokog obrazovanja (ISCED 5–6) iznosi 5%. U okviru kategorija istog nivoa obrazovanja ne uočavaju se značajnije razlike prema polu. Na nivou EU27 učešće dugoročno nezaposlenih (preko godinu dana) veće je za 3% među nezaposlenim ženama nego među nezaposlenim muškarcima (34.8% prema 31.8%). U 9 država članica učešće dugoročno nezaposlenih je veće među muškarcima (u Velikoj Britaniji, Švedskoj, Finskoj, Rumuniji, Austriji, na Malti, u Letoniji, Francuskoj i Irskoj), dok je u ostalim zemljama više dugoročno nezaposlenih među ženama, a u Danskoj i na Kipru se u ovom pogledu ne ispoljavaju razlike. Pojedine države članice napravile su u ovom pogledu značajan napredak u toku poslednjih devet godina. Naime, stope dugoročne nezaposlenosti⁴¹ žena bile su početkom decenije izrazito visoke u Bugarskoj, Grčkoj, Poljskoj i Slovačkoj (preko 10%), dok su u 2009. godini značajno opale – najviše u Poljskoj i Bugarskoj (na oko 3%) (tabela 2, prilog 2).

Međutim, pitanje uključenosti žena u radnu snagu ne zaustavlja se na pitanju izlaska na tržište rada i zapošljavanju. Veoma je važno uočiti i *stepen* u kome su žene uključene u tržište rada, a to se najčešće izvodi posmatranjem zaposlenosti sa punim i delimičnim radnim vremenom⁴². Na nivou EU gotovo trećina zaposlenih žena radi u okviru radnih aranžmana sa delimičnim radnim vremenom. Razlike između zaposlenih muškaraca i žena u ovom aspektu su veoma izražene (tabela 6).

Tabela 6: Učešće zaposlenih sa delimičnim radnim vremenom u ukupnoj zaposlenosti, EU 27, 2009.

	Ukupno	Muškarci	Žene
EU27	18.4	7.5	31.3
Be	24.2	9.2	42.5
Bg	2.0	1.7	2.2

41 Stopa dugoročne nezaposlenosti predstavlja proporciju lica nezaposlenih duže od jedne godine u aktivnom stanovništvu radnog uzrasta.

42 U radnoj statistici Eurostata razlika između zaposlenosti sa punim i delimičnim radnim vremenom temelji se na samoproceni ispitanika, izuzev u Holandiji gde je zaposlenost sa delimičnim radnim vremenom definisana kao radno vreme kraće od 35 sati nedeljno, dok je zaposlenost sa punim radnim vremenom definisana kao radno vreme od 35 sati nedeljno i više.

	Ukupno	Muškarci	Žene
Cz	5.0	2.1	8.8
Dk	25.1	13.2	38.2
De	25.4	8.5	44.7
Ee	8.4	4.9	11.6
Ie	21.6	10.6	34.0
El	5.9	3.0	10.3
Es	13.1	5.1	23.3
Fr	17.7	6.0	30.6
It	14.1	4.5	28.2
Cy	7.5	3.9	11.7
Lv	8.9	8.1	9.6
Lt	8.1	7.2	9.0
Lu	16.2	3.7	32.6
Hu	5.4	3.8	7.3
Mt	10.7	4.0	23.8
Nl	47.9	23.8	75.8
At	23.7	7.8	42.1
Pl	7.4	4.8	10.5
Pt	8.5	4.7	12.8
Ro	8.4	8.0	8.9
Sl	9.8	7.3	12.8
Sk	3.2	2.3	4.4
Fi	14.2	9.0	19.5
Se	26.5	12.9	41.4
UK	25.3	10.5	42.0

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁴³

Značajne razlike uočavaju se između starih i novih članica EU. Odnosno, ovaj oblik zaposlenosti znatno je manje zastupljen u nekadašnjim socijalističkim zemljama. Razlozi za to su višestruki. U nekadašnjim socijalističkim

43 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_eppga&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

zemljama ponuda radnih mesta sa delimičnim radnim vremenom je znatno oskudnija, a tradicija zaposlenosti žena sa punim radnim vremenom još uvek predstavlja nasleđe prethodnog perioda. Mada, kao što ćemo videti u poslednjem poglavlju, u ovim zemljama ponuda socijalnih usluga nije razvijena u meri koja bi objasnila veću sklonost ka zapošljavanu sa punim radnim vremenom, značajnu ulogu igra oslanjanje na neformalne mreže socijalne podrške koje je izraženije nego u većini starih članica EU.

Generalno se može zaključiti da su, uprkos pozitivnim trendovima iskazanim u pravcu smanjenja jaza u participaciji na tržištu rada, rodne nejednakosti u pogledu učešća u radnoj snazi i dalje izražene u EU, kao i većini država članica. Međutim, ovo je tek površinski sloj nejednakosti na tržištu rada i potrebno je sada sagledati dodatne aspekte nejednakosti koji se ispoljavaju u različitim položajima na tržištima rada.

Nejednakosti u položajima na tržištu rada

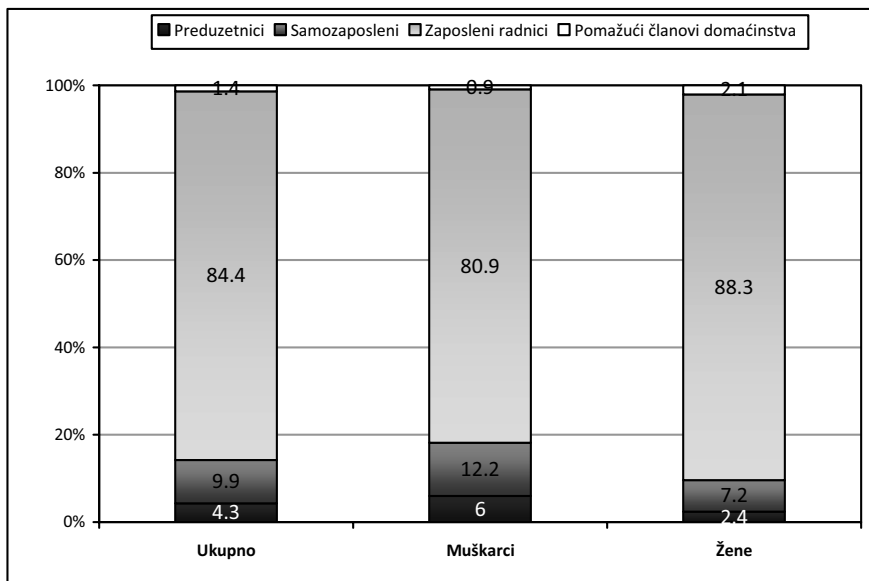
Jedan od osnovnih aspekata pozicioniranja na tržištu rada ogleda se u profesionalnom statusu učesnika na tržištu rada. Podsetimo se nekih teorijskih pristupa koje smo ranije izložili. Rajt, na primer ističe da je za ukupan socijalni položaj društvenih aktera od presudnog značaja kakve položaje zauzimaju u sferi proizvodnje. Za njega su najvažniji pokazatelji kontrola nad sredstvima rada i stepen autonomije u radu. Mapiranje pozicioniranja radne snage prema profesionalnom statusu približava se ovom stanovištu. Ovaj indikator položaja na tržištu rada nalazi se i na listi ključnih indikatora tržišta rada Međunarodne organizacije rada i predstavlja jedan od standardnih pokazatelja u zvaničnim statističkim praćenjima stanja na tržištu rada u EU. Međutim, način na koji je ovaj indikator operacionalizovan, razlikuje se između dve navedene institucije. Naime, ILO razvrstava zaposlene u tri kategorije: radnike zaposlene za platu, samozaposlene i pomažuće članove domaćinstva (osobe koje pomažu u porodičnom poslu)⁴⁴. Prateći u dugom periodu trendove na svetskom nivou, ILO je prepoznao tendenciju da sa razvojem zemlje obično dolazi do značajnog premeštanja radne snage iz poljoprivrede u industriju i usluge, usled čega se i kategorije samozaposlenih i pomažućih članova domaćinstva značajno smanjuju, a kategorija zaposlenih radnika raste. Prema ovoj klasifikaciji položaj zaposlenih u datom trenutku se registruje prema tipu radnog ugovora koji zaposleni ima sa drugim osobama ili organizacijama, a on zapravo odražava stepen ekonomskog rizika, jačinu integrisanosti u dato zaposlenje i stepen autoriteta koji taj akter ima u odnosu na organizaciju ili druge učesnike u istom radnom procesu.

44 Taj metod klasifikacije utemeljen je na Međunarodnoj klasifikaciji prema statusu zaposlenosti (International Classification by Status in Employment – ICSE) iz 1993. godine.

Za razliku od ILO, Eurostat razlikuje još jednu kategoriju zaposlenih prema profesionalnom statusu – preduzetnike, odnosno poslodavce. Ovde će podaci biti prikazani prema Eurostat klasifikaciji. Kao *poslodavci* se klasifikuju svi zaposleni koji rade u sopstvenom preduzeću, profesionalnoj praksi, ili na svojoj farmi, koji primaju zaradu ili ostvaruju profit, a zapošljavaju jedno ili više lica. *Samozaposleni* su osobe koje rade samostalno u sopstvenom preduzeću, profesionalnoj praksi, na farmi ili drugačijem samostalnom poslu na osnovu koga zarađuju platu ili ostvaruju profit, ali ne zapošljavaju druga lica. *Zaposleni radnici* su osobe koje rade u javnim ili privatnim preduzećima, i dobijaju kompenzaciju u obliku plate, nadnice, drugih novčanih ili naknada u naturi. *Pomažući članovi domaćinstva* (ili porodični radnici) su osobe koje pomažu drugom članu porodice da vodi farmu ili drugi posao, ukoliko već nisu klasifikovani u drugu kategoriju zaposlenih⁴⁵.

Izrazito najveći broj zaposlenih u EU spada u kategoriju zaposlenih radnika (grafikon 9). Međutim, može se uočiti da je među ženama učešće zaposlenih radnica veće, a samozaposlenih i preduzetnica manje u poređenju sa muškarcima.

Grafikon 9: Zaposlenost prema profesionalnom statusu EU27 2009.

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁴⁶

45 Definicije dostupne na internet strani Eurostata, na dan 28.06.2010.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/methodology/definitions

46 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

U svim državama članicama žene zaostaju za muškarcima u pogledu započinjanja samostalnog posla bilo u obliku preduzetništva ili samozaposlenosti. Međutim, najveće rodne razlike koje se javljaju u pogledu upuštanja u samostalan posao u obliku preduzetništva zabeležene su u Irskoj, Grčkoj i na Kipru, a u pogledu samozaposlenosti u Irskoj, Grčkoj i Rumuniji (tabela 3, prilog 2).

Procesi ekonomskog restrukturiranja, globalizacije, diversifikovanja ekonomije u ruralnim sredinama⁴⁷ i transformacije tržišta rada, doveli su do značajnog opadanja udela pomažućih članova domaćinstva u zaposlenosti unutar EU. Dok je 1990ih godina udeo pomažućih članova u ukupnoj zaposlenosti bio nešto ispod 10% (Hakim, 2004: 34), prema podacima Eurostata u 2009. godini, ova kategorija činila je 1.4% zaposlenih u EU27. Pritom, žene čine većinu ove kategorije, sa učešćem od 63%. Ipak, postoje značajne razlike između članica EU u pogledu zastupljenosti ove kategorije stanovništva. Učešće kategorije pomažućih članova domaćinstva u ukupnoj zaposlenosti žena izrazito je nisko u većini država članica i u značajnijem procentu se registruje samo u Poljskoj, Sloveniji (oko 5%), Grčkoj (9.5%) i Rumuniji (17%). Razlike između država članica se ne ispoljavaju samo u veličini grupe, već i u njenoj strukturi prema delatnostima. U zemljama sa malim učešćem poljoprivredne proizvodnje pomažuci članovi bivaju pretežno angažovani u uslužnim delatnostima, dok u zemljama sa većim učešćem agrarnog sektora pretežno učestvuju u poljoprivrednom radu. Međutim, poslednjih godina i u zemljama Južne Evrope uočavaju se značajni trendovi promena. Formalna zaposlenost, sa punim ili delimičnim radnim vremenom, i to pretežno u prehrambenoj industriji ili tekstilnoj proizvodnji u okviru moderne kućne industrije, zamenjuju sve više neplaćeni rad na farmama. U Italiji i Portugalu, rastući broj žena preuzima i uloge nosilaca farmi, a u Španiji, sezonski plaćeni rad predstavlja sve značajniji oblik zaposlenosti žena u ruralnim oblastima. Trend sve većeg broja žena koje preuzimaju upravljanje farmama povezan je sa trendom rastućeg zapošljavanja muškaraca (farmera) izvan gazdinstva. Prodor uslužnog sektora u ruralne oblasti takođe vodi sve većem zapošljavanju žena u tercijarnom sektoru. Pored promena u ekonomskim strukturama i tržištima rada u ruralnim sredinama, jedan od ključnih trendova zaslužan za smanjenje ove kategorije stanovništva svakako je napuštanje ruralnih sredina i odlazak u gradove, posebno mlađeg stanovništva (Montelatici, 2007).

Drugi važan aspekt rodni nejednakosti na tržištu rada predstavlja *segregacija prema privrednim sektorima zaposlenosti*. Na nivou EU27 struktura

47 Oko 2000. godine, EU je promenila fokus svojih ruralnih razvojnih politika sa pretežne usmerenosti na poljoprivrednu proizvodnju ka ekonomskom diversifikovanju ruralnih sredina. Pored prerađivačkih delatnosti i klasičnog uslužnog sektora, posebnu podršku dobijaju programi razvoja lokalnog turizma, ekološke proizvodnje i sl.

zaposlenosti prema privrednim sektorima ukazuje na izrazitu servisnu ekonomiju: 67% zaposlenih radi u sektoru usluga, 28% u industriji i 5% u poljoprivredi. Izuzev Rumunije, u svim državama članicama zaposleni u uslugama čine više od polovine ukupne zaposlenosti (grafikon 2, prilog 2). Na nivou EU, kao i u svim državama članicama muškarci čine većinu zaposlenih u sektorima poljoprivrede i industrije, dok žene čine većinu zaposlenih u uslužnom sektoru u svim državama osim u Grčkoj, Italiji i na Malti (tabela 4, prilog 2). Kada se struktura zaposlenosti prema sektorima posmatra unutar rodni kategorija, uočava se da su u svim članicama EU žene većinski zaposlene u sektoru usluga. U većini država članica, takav je slučaj i sa muškarcima (mada je među njima učešće zaposlenih u uslugama niže a zaposlenih u industriji više), izuzev u Estoniji, Češkoj, Rumuniji, Sloveniji i Slovačkoj gde među muškarcima preovlađuje zaposlenost u industriji (tabela 5, prilog 2).

Ranije je pomenuto da je kod ispitivanja rodne segregacije na tržištu rada, bolji pokazatelj segregacija prema zanimanjima nego prema sektorima delatnosti. Osim toga, izneta su i zapažanja da pokazatelji segregacije daju mnogo bolju sliku na nižim nivoima agregacije. Ipak, ovde su prikazani i nalazi o sektorskoj segregaciji, koji su izvedeni na vrlo visokom nivou agregacije. Segregacija je ispitivana između tri gruba sektora: poljoprivrednog, industrijskog i uslužnog, na nivou 1 standardizovane klasifikacije privrednih grana⁴⁸. U cilju utvrđivanja stepena sektorske rodne segregacije primenjen je indeks segregacije (koji se na engleskom često naziva i „dissimilarity index“), po metodi koju su Dankan i Dankan definisali još 1955. godine, a koja predstavlja jednu od najčešće primenjivanih metoda ispitivanja segregacije. Ovaj indeks pokazuje procenat žena ili muškaraca koji bi trebalo da promene delatnost u kojoj rade ili svoje zanimanje, da bi se postigla ravnomerna distribucija radne snage po polu. Na nivou EU27 indeks segregacije iznosi 25.4%, što znači da bi trebalo da četvrtina zaposlenih promeni sektor delatnosti kako bi se uspostavila ravnomerna raspodela prema polu. Posmatrano na nivou država članica, uočava se da najniže indekse segregacije imaju Rumunija i Bugarska, a najviše Estonija, Irska, Španija, Slovačka, i zanimljivo – Finska (tabela 7).

Tabela 7: Indeksi sektorske rodne segregacije, EU 27, 2007.

Be	Bg	Cz	Dk	De	Ee	Ie	El	Es	Fr	It	Cy	Lv
25.4	16.6	25.3	22.8	26.9	32.0	35.6	21.1	32.5	24.5	24.5	27.9	29.7
Lt	Lu	Hu	Nl	At	Pl	Pt	Ro	Sl	Sk	Fi	Se	Uk
26.8	22.4	24.8	21.9	26.3	25.1	24.7	13.6	24.1	30.9	31.5	26.2	24.4

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁴⁹

48 NACE 1.1 revizija iz 2008 godine.

49 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do>

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Karakteristike zaposlenosti žena i muškaraca prema zanimanju, daju bolju sliku o pozicioniranju na tržištu rada i segregaciji, nego njihovo sektorsko razmeštanje. Međutim, za potrebe ove analize preuzeti su podaci Eurostata na prvom nivou klasifikacije zanimanja⁵⁰, pa rezultate treba uzeti sa oprezom, jer oni otkrivaju tek površinu rodni razlika i ukazuju na minimalni nivo profesionalne segregacije. Ipak, i ovako grubo, podaci ukazuju na značajne razlike u zanimanjima koja obavljaju žene i muškarci. Na nivou EU27, struktura zaposlenih prema zanimanjima pruža relativno ujednačenu distribuciju na osnovne kategorije zanimanja (tabela 8). Tako se žene više koncentrišu u grupi uslužnih radnika, uz relativno ravnomerno raspoređivanje između zanimanja belih okovratnika (službenika i tehničara), stručnjaka, i na kraju običnih, nekvalifikovanih radnika. Muškarci se više koncentrišu u zanimanjima zanatlija i srodnih radnika, a potom relativno ravnomerno raspoređuju između belih okovratnika, stručnjaka, fabričkih radnika. Među muškarcima rukovodioci imaju veće učešće nego među ženama, a nekvalifikovani radnici manje (tabela 8).

Tabela 8: Struktura zaposlenih prema zanimanju, EU27, 2009.

EU27	Ukupno	Žene	Muškarci
Rukovodioci	8.4	6.3	10.2
Stručnjaci	14.4	15.5	13.4
Tehničari	16.6	19.9	13.9
Službenici	10.8	16.4	6.1
Uslužni radnici	14	21.2	8.0
Polj. radnici	3.9	3.1	4.5
Zanatlije	13.3	3.0	21.9
Fabrički radnici	8.1	3.0	12.4
NKV radnici	9.6	11.1	8.3
Vojska	0.6	0.1	1.1
Nepoznato	0.3	0.3	0.3
Ukupno	100	100	100

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁵¹

50 Međunarodna standardizovana klasifikacija zanimanja (International Standard Classification of Occupations –ISCO–88).

51 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_egais&lang=en

Kao ključni trend promena u strukturi tržišta rada često se navodi simultani porast zanimanja u takozvanoj „ekonomiji znanja“ (engl. knowledge based economy) koja su povezana sa informatičkim i telekomunikacijskim poslovima i tehnologijama i porast uslužnih zanimanja u okviru „ekonomije nege“ (engl. caring economy) koje obuhvataju raznovrsne lične i usluge za podršku porodici, održavanja domaćinstva, brige o deci, starima (Perrons, 2005). Tvrdi se da zbog ovog simultanog porasta zanimanja i zaposlenosti pri vrhu i dnu, tržište rada poprima sve više strukturu peščanog sata. Tokom 1990ih najbrži porast, sa jedne strane, beležila su zanimanja kompjuterskih stručnjaka, menadžera i finansijskih stručnjaka, a na drugoj strani zanimanja negovateljica, frizerki, različitih zanimanja vezanih za održavanje domaćinstva i sl. Zaposleni u ekonomiji znanja često su pod pritiskom vremena, a zaposleni u ekonomiji usluga pod pritiskom nedovoljnih prihoda, jer je rad u ekonomiji nege niže plaćen usled toga što je radno intenzivan i nisko produktivan. Dajan Perons ukazuje da klasne podele koje počivaju na uslugama koje radnička klasa obavlja za srednju klasu stvaraju i podele među ženama. Osim toga, dolazi i do značajnih promena u ugovornim odnosima zaposlenih i u sektorima ranije stabilne zaposlenosti (brojne oblasti industrijske proizvodnje) usled deregulacije i individualizacije radnih ugovora. Autorka ocenjuje da je jedan od pokretača navedenih promena dominacija neoliberalizma utemeljenog na Vašingtonskom konsenzusu širom planete. Privatizacija, snažna konkurencija i deregulacija vode trendovima smanjenja regularno zaposlene radne snage na minimum u svim sektorima, uz istovremeno povećanje obima fleksibilne radne snage (Perrons, 2006).

Među državama EU, javljaju se značajne razlike u pogledu strukture zaposlenosti muškaraca i žena prema zanimanjima, što ukazuje i na razlike u rodnim stratifikacijskim osnovama. Međutim, s obzirom na kompleksnost problema stratifikacije, odnosno zbog stava da je presecanje klasnih i rodni podela nemoguće adekvatno proučavati samo na osnovu standardnih agregata zanimanja, u ovoj studiji neće biti sprovedena i stratifikacijska analiza⁵². Međutim, podaci o strukturama zanimanja među ženama i muškarcima, posmatrani na nivou pojedinačnih država članica upućuju na nekoliko važnih nalaza. Među ženama se uočavaju dva osnovna tipa strukture prema zanimanjima. Najrasprostranjeniji tip predstavlja takvu strukturu u kojoj među zaposlenim ženama kvalifikovane i nekvalifikovane radnice (pretežno u uslugama) beleže veće učešće nego žene koje obavljaju službenička i tehničarska zanimanja ili stručnjačka i menadžerska (tabela 9a).

52 Više o vrednovanju različitih stratifikacijskih pristupa u proučavanju rodni nejednakosti pogledati u Crompton, 1996.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Tabela 9a: Zemlje EU u kojima radnice beleže najveće učešće među zaposlenim ženama, 2009.

	% zaposlenih žena																	
	Bg	Ee	El	Es	Fr	Cy	Lv	Pl	Pt	Ro	Sl	Sk	Fl	Se	UK	Hu	Lt	Ie
Struč. i rukovod.	23	28	26	23	20	17	27	28	17	14	28	19	26	25	26	24	33	34
Službenice i tehničar.	24	31	28	27	39	38	29	25	24	23	32	36	32	35	36	34	23	29
KV i NKV radnice	53	41	46	50	41	45	44	47	59	63	40	45	42	40	38	42	44	37

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁵³

Drugi tip strukture prema zanimanjima karakteriše najveće učešće službenica i tehničarki među zaposlenim ženama (tabela 9b), dok od dva navedena tipa odstupa samo Belgija u kojoj najveće učešće beleže stručnjakinje (35% prema 34% radnica i 31% službenica i tehničarki).

Tabela 9b: Zemlje EU u kojima službenice i tehničarke beleže najveće učešće među zaposlenim ženama, 2009.

	% zaposlenih žena					
	Cz	Dk	De	It	Nl	At
Struč. i rukovod.	17	19	17	18	27	15
Službenice i tehničar.	43	42	47	43	40	43
KV i NKV radnice	40	39	36	39	33	42

Osim toga, potrebno je naglasiti i neka značajnija odstupanja od dominantnih tipova struktura. Naime, Rumuniju odlikuje visoko učešće poljoprivrednica među radnicama (preko trećine), dok Španija, Kipar i Portugalija beleže značajno veće učešće nekvalifikovanih radnica nego druge zemlje.

Kada su u pitanju strukture zaposlenosti muškaraca, uočava se da u svim državama članicama, izuzev Holandije (u kojoj najveće učešće beleže stručnjaci i rukovodioci), najveće učešće beleže kvalifikovani i nekvalifikovani radnici (tabela 10).

⁵³ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_egais&lang=en

Tabela 10: Struktura zaposlenih muškaraca prema zanimanju, EU27, 2009.

	% zaposlenih muškaraca											
	Be	Bg	Cz	Dk	De	Ee	Ie	El	Es	Fr	It	Cy
Stručnjaci i rukovodioci	31	17	17	25	24	28	36	24	21	25	18	22
Službenici i tehničari	22	12	23	24	24	11	14	14	17	23	26	18
KV i NKV radnici	46	70	59	50	50	58	50	60	61	50	55	58
	Lv	Lt	Hu	At	Pl	Pt	Ro	Sl	Sk	Fl	Se	UK
Stručnjaci i rukovodioci	25	26	20	19	18	15	12	22	15	33	26	34
Službenici i tehničari	12	10	13	27	14	16	9	21	18	16	24	17
KV i NKV radnici	63	57	59	44	61	67	77	55	66	50	50	48

Visoko učešće stručnjaka i rukovodilaca u Velikoj Britaniji i Irskoj, duguje se, pre svega, visokom učešću menadžera (gotovo petina zaposlenih), dok se u Finskoj i Belgiji više duguje učešću stručnjaka. Pored toga, kada se strukture prema zanimanju posmatraju uporedno između žena i muškaraca u pojedinačnim društvima, uočavaju se interesantne razlike između starih i novih članica EU. Naime, u nekadašnjim socijalističkim zemljama učešće stručnjaka i rukovodilaca veće je među ženama nego među muškarcima, dok je u starim EU državama situacija obrnuta. Izuzetak su Belgija, Grčka, Portugal i Španija. Ove zemlje zajedno sa Bugarskom, Letonijom, Litvanijom, Mađarskom, Poljskom, Slovačkom, Rumunijom i Slovenijom beleže veće učešće zaposlenih koji obavljaju stručnjačke i menadžerske poslove među ženama nego među muškarcima. U Danskoj, Holandiji, Nemačkoj, Irskoj, Francuskoj, Kipru, Austriji, Finskoj, Velikoj Britaniji i Švedskoj, učešće stručnjaka i rukovodilaca veće je među zaposlenim muškarcima nego među zaposlenim ženama. U tri zemlje: Češkoj, Estonji i Italiji nema razlika u ovom pogledu između muškaraca i žena. Istovremeno, u svim državama članicama osobe koje obavljaju službenička i tehničkarska zanimanja beleže veće učešće među ženama, dok kategorije radnika beleže veće učešće među muškarcima.

Fagan i Barčel su na osnovu podataka o zanimanjima žena i muškaraca u EU na nivou dva ISCO klasifikacije, ustanovili u kojim zanimanjima su pretežno zaposleni muškarci, a na kojima žene. Klasifikovali su zanimanja najpre na zanimanja „belih“ i „plavih“ okovratnika, a onda su unutar svake od ovih kategorija definisali uže kategorije u zavisnosti od učešća žena i muškaraca i potom identifikovala primere takvih zanimanja (tabela 11).

Tabela 11: Kategorizacija zanimanja prema statusu i rodnom sastavu u EU

	ISCO dvocifreni kod	Zanimanje
Zanimanja „belih okovratnika“ u kojima izrazito dominiraju muškarci (manje od 20% zaposlenih u ovim zanimanjima su žene)	–	Na nivou 2 ISCO klasifikacije nema ovakvog zanimanja
Zanimanja „belih okovratnika“ u kojima dominiraju muškarci (20–39% zaposlenih su žene)	11	Zakonodavci i viši državni službenici
	12	Menadžeri korporacija
	21	Fizičari, matematičari, inženjeri
	24	„Drugi stručnjaci“ (npr. finansijski, biznis, socijalni rad)
	31	Fizičari, matematičari, inženjeri, stručni saradnici
Zanimanja „belih okovratnika“ u kojima su pomešani žene i muškarci (40–60% zaposlenih su žene)	13	Menadžeri malih preduzeća
	34	„Drugi stručni saradnici“ (npr. finansijski, biznis, socijalni rad)
Zanimanja „belih okovratnika“ u kojima dominiraju žene (61–79% zaposlenih su žene)	22	Stručnjaci u prirodnim i medicinskim naukama
	23	Stručnjaci u obrazovanju
	33	Saradnici u obrazovanju
	41	Kancelarijski službenici
	42	Službenici za rad sa klijentima
Zanimanja „belih okovratnika“ u kojima izrazito dominiraju žene (80% i više zaposlenih su žene)	32	Saradnici u prirodnim naukama i medicini (na primer medicinske sestre)
Zanimanja „plavih okovratnika“ u kojima izrazito dominiraju muškarci (manje od 20% zaposlenih u ovim zanimanjima su žene)	71	Iskopavanje i gradnja
	72	Metalurgija, mašinstvo i sl.
	81	Stacionarni fabrički radnici i operateri
	83	Vozači i pokretni fabrički radnici

Zanimanja „plavih okovratnika“ u kojima dominiraju muškarci (20–39% zaposlenih su žene)	61	Kvalifikovani poljoprivredni radnici, ribolovci
	73	Precizna tehnika, ručni zanati i štampa
	74	Proizvodnja hrane, tekstila i prerada drveta
	82	Mašinski operateri i monter
	93	Ostali radnici
Zanimanja „plavih okovratnika“ u kojima su pomešani žene i muškarci (40–60% zaposlenih su žene)	91	Čišćenje, kućne usluge, ulični prodavci i sl.
	92	Poljoprivredni radnici, ribolovci i srodni radnici
Zanimanja „plavih okovratnika“ u kojima dominiraju žene (61–79% zaposlenih su žene)	51	Lične i usluge zaštite
	52	Prodavci i demonstratori
Zanimanja „plavih okovratnika“ u kojima izrazito dominiraju žene (80% i više zaposlenih su žene)	–	Na nivou 2 ISCO klasifikacije nema ovakvog zanimanja

Izvor: Fagan, Burchell, 2002: 22.

Još jedan pokazatelj segregacije prema zanimanjima predstavlja indeks segregacije. Vrednost Dankanovog indeksa segregacije prema zanimanjima viša je nego prema sektorima delatnosti i na nivou EU iznosi 34.6%. To znači da bi trebalo prerasporediti preko trećine zaposlenih u druga zanimanja kako bi se postigla idealna proporcija žena i muškaraca u okviru pojedinačnih zanimanja. Ovaj indeks ima najviše vrednosti u Estoniji, na Kipru, u Mađarskoj, ali i Finskoj, a najniže u Luksemburgu i Rumuniji (tabela 11).

Tabela 12: Indeksi segregacije prema zanimanju, EU 27, 2009.

Be	Bg	Cz	Dk	De	Ee	Ie	El	Es	Fr	It	Cy	Lv
35.4	32.7	37.5	35.6	38.7	46.4	37.5	34.0	37.7	37.2	33.0	40.4	35.8
Lt	Lu	Hu	Nl	At	Pl	Pt	Ro	Sl	Sk	Fi	Se	Uk
39.8	29.8	38.4	31.7	34.2	37.3	36.1	29.4	30.9	39.5	39.4	33.3	36.9

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁵⁴

54 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_egais&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Nejednakosti u položaju na tržištu rada ogledaju se posebno u slabijim šansama žena da zauzmu rukovodeće položaje. Dostupni podaci Eurostata nažalost grupišu u istu kategoriju zakonodavce, visoke državne službenike i menadžere, pa je nemoguće steći dovoljno preciznu sliku o učešću žena na najvišim rukovodećim položajima sa ekonomskom moći. Podaci ukazuju da je efekat „staklenog plafona“, odnosno prepreka za pokretljivost na najviše položaje i dalje veoma prisutan u području EU. Između država članica se zapažaju značajne razlike u ovom pogledu, pri čemu se načelno veća zastupljenost žena na rukovodećim položajima registruje u nekadašnjim socijalističkim zemljama.

Tabela 13: Učešće muškaraca i žena na rukovodećim položajima, EU27, 2009.

	Muškarci	Žene
EU27	64.4	35.6
Be	62.0	38.0
Bg	61.4	38.6
Cz	65.6	34.4
Dk	73.0	27.0
De	70.0	30.0
Ee	58.6	41.4
Ie	55.1	44.9
El	69.4	30.6
Es	72.9	27.1
Fr	58.4	41.6
It	72.9	27.1
Cy	86.6	14.2
Lv	47.3	52.7
Lt	57.2	42.8
Hu	57.7	42.3
Mt	72.7	26.3
Nl	71.9	28.1
At	74.0	26.0
Pl	60.4	39.7
Pt	63.2	36.8
Ro	62.1	37.9

SI	54.7	45.3
Sk	61.4	38.5
Fi	65.1	34.9
Se	65.3	34.7
UK	63.6	36.4

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁵⁵

Značajan aspekt rodni nejednakosti na tržištu rada predstavlja i pristup sektoru formalne zaposlenosti. U zemljama u razvoju ovo je jedan od najvažnijih pokazatelja preko koga se analiziraju rodne ekonomske nejednakosti. Naime, uočeno je da sa razvojnim i globalizacijskim procesima žene imaju ograničen pristup modernim sektorima zaposlenosti, usled čega njihovo uključivanje na tržište rada često ostaje koncentrisano u zonama neformalne ekonomije (Kabeer, 2008; Beneira, 2003). Međutim, u EU nije ovakav slučaj. Zvanična statistička praćenja, na žalost ne omogućuju precizne i sistematske uvide u različite oblike neformalne zaposlenosti, ali pojedina istraživanja ukazuju da su muškarci češće učesnici u neformalnom radu nego žene, kako u Zapadnoevropskim državama članicama, tako i u članicama sa socijalističkom prošalošću. Međutim, ista istraživanja pokazuju da iako su muškarci više nego žene angažovani u neformalnom radu, uslovi rada za žene u neformalnom sektoru su nepovoljniji (Renoy et al, 2004).

Neformalno tržište rada na mnogo načina predstavlja odraz formalnog tržišta rada. „Rodna segregacija rada (u neformalnom radu) je tesno povezana sa strukturama rodne podele rada u formalnoj ekonomiji i u porodici“ (Pfau-Effinger, 2003: 3). Žene se najčešće angažuju u neformalnim sektorima trgovine, ugostiteljstva i ličnih usluga (u Slovačkoj, Estoniji, Mađarskoj i Bugarskoj), poljoprivredi (u Mađarskoj i Poljskoj), uslugama brige o deci i starima (u Poljskoj i Mađarskoj), uslugama zdravstvene zaštite i socijalnog rada i obrazovanja (u Estoniji). Jedino se u Bugarskoj žene pretežno angažuju u proizvodnim aktivnostima, pre svega u industriji kože tekstila (Renoy et al, 2004). U Zapadnoj Evropi postoji značajna nezadovoljena potražnja za uslugama za domaćinstvo, poput čišćenja, pripremanja hrane, čuvanja dece i sl. Taj rad uglavnom obavljaju žene – neformalno angažovana radna snaga. Istraživanja ukazuju da su u neformalnoj ekonomiji zarade žena znatno niže od zarada muškaraca, te da je u ovom području rodni jaz u plaćenosti daleko veći. Recimo, istraživanje u Holandiji je pokazalo da muškarci zarađuju po satu 50% više nego žene u zoni neformalne ekonomije (van Eck, Kazemier, 1989, nav. prema Renoy et al, 2004: 183). Osim toga, pojedinim istraživanjima zabeleženo je da je rad u neformalnoj ekonomiji za žene često osnovno zaposlenje, a ne sekundarni posao kao kod muškaraca (Williams, Windebank, 1998, nav.

⁵⁵ <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

Prema Renoy et al, 2004: 183). Autori ovaj nalaz obrazlažu time što je za žene neformalni posao najčešće izraz ekonomske nužde, dok je za muškarce izvor dodatne zarade. Uočeno je i da muškarci imaju autonomniji položaj u okviru neformalnog rada, dok su žene manje nezavisne i češće izložene nepovoljnim radnim uslovima, posebno žene koje nemaju relativno stabilan posao na formalnom tržištu rada i kojima to nije dodatno zaposlenje. One se često angažuju u nelegalnim radionicama koje posluju izvan zakonskog okvira (engl. sweatshops) i sl. U državama Zapada, u ovakvoj situaciji najčešće se nalaze imigrantkinje. Tek nešto boljim uslovima rada izložene su žene koje rade za privatna domaćinstva, a brojna kvalitativna istraživanja pokazala su da se u stvarnosti odnos između žene i domaćinstva uspostavlja više kao odnos sluge i gospodara nego zaposlenog i poslodavca (Pfau-Effinger, 2003).

Kao najvažniji faktor navedenih karakteristika neformalne zaposlenosti žena navode se:

- Snažna uloga kulturnog modela domaćice u porodici sa muškim hraniocem domaćinstva koji je predstavljao dominantan model tokom 1950ih i 1960ih godina i još uvek vrši uticaj;
- Kultura prihvatanja podređenosti „sluškinje“ u domaćinstvu, koja je utemeljena na dugoj tradiciji posluge u domaćinstvima viših klasa;
- Dostupnost jeftinog ženskog rada;
- Pukotine u dostupnosti socijalnih usluga, pre svega brige o deci i starima;
- Nedostatak jeftinog rada za domaćinstva na formalnom tržištu rada (Renoy et al, 2004).

Karakteristike neformalne zaposlenosti žena često se povezuju sa karakteristikama različitih režima blagostanja. U egalitarnim, socijal-demokratskim režimima nije prisutna niti kultura niti potreba za neformalnim radom žena u uslugama za domaćinstva, zahvaljujući darežljivoj ponudi javnih usluga za brigu o porodici. U konzervativnim režimima blagostanja, poput Zapadne Nemačke, kultura i potreba za uslugama za domaćinstvo vodila je porastu neformalnog rada u sektoru privatnih domaćinstava. U Mediteranskim zemljama kulturne norme se snažno protive formalnoj zaposlenosti žena i vrše pritisak da ostanu u kući i brinu o domaćinstvu (Pfau-Effinger, 2003). Dakle, opšti zaključci o rodnim razlikama u pogledu neformalne zaposlenosti ukazuju da se žene u EU ređe angažuju u neformalnoj ekonomiji nego muškarci, ali da su uslovi njihovog neformalnog rada nepovoljniji u odnosu na muškarce.

Na kraju ćemo posvetiti pažnju još jednom, izuzetno važnom aspektu rodnih nejednakosti na tržištu rada – rodnom jazu u plaćenosti. Nažalost, u ovom pogledu statistike su sporije pa su poslednji podaci dostupni tek za 2006. godinu. Vrednosti jaza u plaćenosti prikazani u narednoj tabeli pred-

stavljaju razliku između prosečnih bruto zarada po času muškaraca i žena, kao proporcije u odnosu na prosečnu bruto zaradu po času muškaraca.

Tabela 14: Jaz u zaradama muškaraca i žena, EU27.

	1995	2000	2005	2006
EU27	17	16	15	15
Be	12	13	7	7
Bg	:	:	15	14
Cz	:	22	19	18
Dk	15	15	18	17
De	21	21	22	22
Ee	27	25	25	:
ie	20	19	9	9
El	17	15	9	10
Es	13	15	13	13
Fr	13	13	12	11
It	8	6	9	:
Cy	29	26	25	24
Lv	:	20	16	16
Lt	27	16	15	16
Lu	19	15	14	14
Hu	22	21	11	11
Mt	:	11	4	3
Nl	23	21	18	:
At	22	20	18	20
Pl	:	:	10	12
Pt	5	8	9	8
Ro	21	17	13	10
Sl	14	12	8	8
Sk	:	22	24	22
Fi	:	17	20	20
Se	15	18	16	16
UK	26	21	16	21

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada⁵⁶

56 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_gr_hgpg&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

U najnovijim procenama budućih trendova promena struktura na tržištima rada u EU, ocenjuje se da će u periodu između 2010. i 2020. godine doći do daljeg pada zaposlenosti u primarnom i sekundarnom sektoru privrede. Tako je procenjeno da će u primarnom sektoru biti ugašeno 2.5 miliona radnih mesta (uglavnom u poljoprivredi), a u industriji oko 2 miliona radnih mesta. Procenjuje se da će u istom periodu doći do daljeg porasta uslužnog sektora i uslužnih zanimanja (oko 7 miliona novih radnih mesta). Ovaj porast radnih mesta očekuje se pre svega u sektoru tržišnih usluga i to posebno u sektorima distribucije i saobraćaja. Manji porast broja radnih mesta očekuje se u sektoru ne-tržišnih usluga i to uglavnom u sektoru zdravstvene zaštite i obrazovanja. Manja stopa rasta zaposlenosti u sektoru javnih usluga predviđa se zbog planiranih redukcija zaposlenosti u javnoj administraciji predvišenih politikama budžetskih ograničenja. Dalje se predviđa da će do 2020. godine učešće menadžera i stručnjaka među zaposlenima porasti na 42%. Trend polarizacije u strukturi tržišta rada, na koji je ukazala Dajan Perons biće i prema ovim procenama nastavljen, jer će porasti broj nisko kvalifikovanih uslužnih poslova, dok će radna mesta rutinskih službenika biti redukovana (Cedefop, 2010). Ukoliko su navedene procene tačne, i ukoliko se obrasci sektorske i segregacije prema zanimanjima ne promene, to će za žene pre svega značiti gubitak zaposlenja na službeničkim radnim mestima i u javnoj administraciji (gde se izrazitije koncentrišu) i dostupnost radnih mesta u nestabilnim, nisko plaćenim i radno intenzivnim tržišnim uslugama. Za muškarce to će značiti gubitak zaposlenosti u poljoprivredi i industriji, uz povećanu dostupnost radnih mesta u zanimanjima u okviru ekonomije znanja koja zahtevaju visoke kvalifikacije. Promene će pogoditi i jedne i druge, pri čemu će žene biti izložene rizicima od silazne pokretljivosti na tržištu rada, a muškarci, pre svega stariji proizvodni radnici, sa problemima nezaposlenosti, s obzirom da ni programi dokvalifikacije ne mogu za veliki deo ove radne snage obezbediti premošćavanje jaza u obrazovanju i kvalifikacijama. U tom smislu i oni će biti potisnuti prema sektoru tržišnih usluga, pre nego prema ekonomiji znanja. Zbog navedenih problema, u EU se planiraju i sprovode politike kojima se nastoje umanjiti, odnosno otkloniti navedeni obrasci segregacije, kao i podići kvalifikacije radne snage, posebno mladih koji se još obrazuju ili se nalaze na prelasku od sistema obrazovanja ka tržištu rada. No, o ovim politikama biće više reči u poslednjem delu studije.

2.1.3. Rodne nejednakosti na tržištima rada u Srbiji

Društvo Srbije odlikuju brojne specifičnosti u odnosu na zemlje iz područja EU. Za početak, Srbija ne pripada ovoj nad-nacionalnoj tvorevini, mada je u procesu priključivanja. Sa starim članicama EU nema mnogo sličnosti, izuzev sa južноеvropskim zemljama u kojima preovlađuju tradicionalističke

vrednosti u pogledu rodni odnosa, a učešće žena na tržištu rada je nisko i često nepovoljno. Srbija možda deli više sličnosti sa zemljama bivšeg socijalističkog bloka, ali od njih se razlikuje tegobnim ulaskom u post-socijalističku transformaciju i decenijom kriza izazvanim blokiranjem promena, ratovima i sankcijama, zbog čega je izgubila korak u ekonomskom razvoju, bar u odnosu na uspešnije zemlje iz ove grupe. Opet, sa nekim od ovih zemalja ima sličnosti (na primer Rumunijom i Poljskom), kao u slučaju zastupljenosti i značaja poljoprivrednog rada i ruralnih uslova života značajnog dela populacije. No, ovo su tek početne opaske. Sliku o ekonomskim rodni nejednakostima u Srbiji predstojeća analiza tek treba da pokaže, a time omogući i detaljnije poređenje sa društvima EU. Da bi se sadašnje stanje rodni nejednakosti na tržištu rada u Srbiji moglo potpunije razumeti, potrebno je sažeto ukazati iz kakvih je društveno-istorijskih tokova poniklo i u kakvim se aktuelnim socio-ekonomskim procesima oblikuje.

Socio-ekonomski kontekst

U periodu socijalizma, rodni režimi su sadržali osobenu protivrečnost stoga što su žene u sferi javnosti, odnosno zapošljavanja, obrazovanja, socijalnih beneficija, ostvarivale visoko učešće, dok su se u sferi privatnosti reprodukovali neravnomerni odnosi u kojima su žene preuzimale većinu odgovornosti za brigu o porodici i domaćinstvu (Milić, 1994; Blagojević, 2002). Međutim, socijalizam je doneo ženama značajno poboljšanje položaja u dva ključna aspekta: obrazovanju i zapošljavanju. Zahvaljujući ekspanziji obrazovanja, rušenju pravnih, običajnih i tradicionalnih normi koje su diskriminisale žene u sferi obrazovanja (u kojima je ulogu odigrala i ideologija jednakosti), još od sedamdesetih godina prošlog veka dolazi do izrazito velikog skoka u učešću žena u obrazovanju na svim nivoima (Milić, 1994:40). Obrazovanje je pospešilo društvenu pokretljivost žena naviše i istovremeno omogućilo jačanje položaja žena unutar porodice snažeći njihov „pregovarački potencijal“ (Blagojević, 2002)⁵⁷.

Međutim, globalne društvene promene kroz koje je Srbija prošla u poslednjih dvadeset godina odrazile su se i na promene u rodni režimima⁵⁸.

57 Danas je, na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja rodna nejednakost gotovo eliminisana u većinskom stanovništvu i održava se samo u marginalizovanim društvenim grupama, bar kada je reč o obuhvatu ženske dece procesima školovanja. Poslednjih godina, u visokom obrazovanju ženska populacija beleži čak veće učešće od muške, ali među magistrima i doktorima nauka žene su zastupljene sa 30–32% (Babović, 2007). Međutim, uprkos ovim globalnim trendovima, obrazovne šanse nisu jednake za sve kategorije žena. Žene na selu, kao i žene iz pojedinih manjinskih grupa su u značajnoj meri deprivirane u mogućnostima dostizanja visokih obrazovnih nivoa.

58 Pod rodni režimima se podrazumevaju „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju“.

Nakon sloma socijalizma, u uslovima urušavanja institucija, produbljenja ekonomske krize, nesigurnosti i nestabilnosti usled ratova i drastičnog propadanja materijalnog standarda većine stanovništva, u Srbiji se uočavaju trendovi retradicionalizacije i repatrijarhalizacije (Blagojević, 2002: 294). Ove trendove odlikuje značajno povlačenje žena iz sfere javnosti, pre svega sa formalnog tržišta rada, u sferu privatnosti u kojoj njihovi resursi bivaju stavljeni u funkciju obezbeđivanja opstanka porodice i domaćinstva. Naime, u socijalističkom sistemu žene su beležile visoko učešće u radnoj snazi – njihova stopa aktivnosti se kretala oko 70% (Arandarenko, 1997: 31). Međutim, ekonomsko propadanje tokom „blokiranе transformacije“ 1990ih godina, istiskuje žene sa tržišta rada, potiskuje ih ka sferi privatnosti u kojoj preuzimaju brigu o porodici u izrazito nepovoljnim uslovima propadanja životnog standarda i kraha institucija socijalne brige (više o tome u Blagojević, 2002; Milić, 2004). Ovu pojavu pojedine autorke opisuju kao „samo-žrtvujući mikro-matrijarhat“, jer se moć žena premešta i artikuliše primarno u sferi privatnosti, uz intenzivno trošenje ženskih resursa u domaćinstvu kako bi se ublažili negativni efekti otežane tranzicije (Blagojević, 2002: 294). Reč je o rodnom režimu koji počiva na izrazito asimetričnim odnosima, ulogama i očekivanjima.

Sa ulaskom u period intenzivne transformacije nakon 2000. godine, položaj žena na tržištu rada dodatno je pogoršan procesima privatizacije i ekonomskog restrukturiranja. Podaci iz Ankete o radnoj snazi pokazuju da je 2005. godine ovo pogoršanje trendova u zaposlenosti žena dostiglo najnižu tačku (Babović, 2007), da bi nakon toga trendovi počeli da ukazuju na postepeno poboljšanje. Međutim, potrebno je nešto bliže sagledati socio-ekonomske uslove nakon 2000. godine, kako bi se jasnije sagledao kontekst u kome se oblikuju položaji žena i muškaraca na tržištu rada.

Period intenzivne tranzicije (2001–2008) kroz koji je Srbija prolazila sa zakašnjenjem u odnosu na druge zemlje bivšeg socijalizma obeležen je dinamičnim rastom BDP koji se duguje prvenstveno sektoru usluga sa prosečnom stopom rasta bruto dodate vrednosti od 7%. U 2008. godini sektor usluga je generisao 2/3 bruto dodate vrednosti Srbije, što je za 9.4% više nego u 2000. godini. Najbrži rast ostvarili su sektori saobraćaja (16%), trgovine (14%) i finansijskog posredovanja (5.5%). Kao posledica dugogodišnjeg procesa restrukturiranja i privatizacije, industrija je ostvarila značajno manji rast sa prosečnom stopom rasta BDV od 1%, usled čega je njeno učešće u strukturi BDV smanjeno sa 26.7% na 20.4%⁵⁹ (RZR, 2009: 5). Tranzicioni rast u Srbiji se primarno bazirao na domaćoj agregatnoj tražnji (izvozna tražnja je zbog struk-

nju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodnim ulogama, različitim rodnim identitetima i različitim rodnim reprezentacijama...” (Blagojević, 2002: 311)

59 Posebno je izražen pad prerađivačke industrije sa 21% na 16% (Ibid).

ture privrede i njene nekonkurentnosti bila četiri puta niža). Produktivnost rada i dalje je niska u Srbiji, a jedinični troškovi rada, su u 2008. godini, nakon višegodišnjeg rasta opali, pre svega zahvaljujući nižem rastu plata u odnosu na rast BDP. Međutim, uprkos dinamičnom rastu BDP, Srbija i dalje zaostaje za drugim zemljama u CIE⁶⁰.

Ekonomski rast u ovom periodu nije praćen porastom zaposlenosti (engl. jobless growth). Naprotiv, usled intenzivnog restrukturiranja ekonomije koje se odvijalo kroz simultane procese svojinske i sektorske transformacije, došlo je do porasta nezaposlenosti, te do strukturnih neusklađenosti ponude radne snage sa potražnjom. Osnovni pokazatelji tržišta rada ukazuju na konstantno nisku stopu zaposlenosti uprkos varijacijama od nekoliko procentnih poena i rast stope nezaposlenosti do 2006. godine. Blagi pozitivni trendovi zabeleženi tokom 2007. i 2008. godine se nakon ispoljavanja ekonomske krize preokreću i prema podacima poslednje ankete o radnoj snazi u 2009. godini dolazi ponovo do pogoršanja: stopa nezaposlenosti je u odnosu na prethodnu godinu porasla sa 14.7% na 17.4% (RZS, 2009).

Opisani trendovi ekonomske transformacije i ekonomskog rasta praćeni su i pozitivnim socijalnim trendovima: smanjenjem stope siromaštva i porastom vrednosti na indeksu humanog razvoja, a materijalne nejednakosti merene Gini koeficijentom iako pokazuju trend porasta tokom poslednje decenije, ipak su manje nego što su bile sredinom 1990ih⁶¹. Iako su nejednakosti porasle, siromaštvo se u istom periodu smanjilo. Stopa siromaštva opala je sa 14% u 2002. na 6.6% u 2007, a dubina siromaštva sa 3% na 1.3% (RZS, 2008). Ovaj pad siromaštva se pripisuje porastu realnih zarada i efikasnijem targetiranju ugrožene populacije socijalnim transferima. Ipak, procenjuje se da je siromaštvo zastupljeno u većoj meri nego što ukazuju podaci, zbog toga što uzorkom istraživanja nisu dovoljno obuhvaćene najranjivije grupe poput izbeglica, interno raseljenih lica, romske populacije.

U opisanom kontekstu i muškarci i žene se suočavaju sa ozbiljnim problemima da se uključe na tržište rada i da, onda kada su u njemu, očuvaju položaj zaposlenosti (posebno stabilne i isplative). Međutim, kao što će se videti iz analize koja sledi, ove nedaće ne pogađaju jednako žene i muškar-

60 Tako izveštaj o razvoju Srbije u 2008. (RZR) pokazuje da samo Bugarska sa približno istim brojem stanovnika ostvaruje približno ist BDP, dok su ostale zemlje u značajnoj prednosti. Recimo, Mađarska sa 35% više stanovnika ostvaruje tri puta veći BDP od Srbije, Rumunija sa tri puta više stanovnika ostvaruje četiri puta veći obim ekonomije, Hrvatska sa 40% manje stanovnika ima oko 40% veći BDP, a Slovenija sa 3,7 puta manje stanovnika oko 10% veći BDP od Srbije. Sa BDP po stanovniku od 4 500 Eur Srbija je četiri puta manje razvijena od Slovenije koja se najviše približila razvijenim zemljama EU (prosek za EU 15 je 29 000 Eur) (RZS, 2008: 5).

61 Gini koeficijent je porastao sa 0.29 u 2002. godini na 0.34 u 2005. godini, da bi se spustio na 0.30 u 2008. (up. Tabelu X) što je još uvek niže za 0.7 poena u odnosu na 1996.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ce. Po istom principu kao u prethodnom poglavlju i ovde će analiza poči od mogućnosti učešća u radnoj snazi, da bi se potom ukazalo na nejednakosti u pozicioniranju na tržištu rada.

Uključivanje u tržište rada

Tržište rada u Srbiji generalno pokazuje lošije performanse u odnosu na EU27. Opšte stope aktivnosti i zaposlenosti su značajno niže od stopa na nivou EU27, dok je stopa zaposlenosti gotovo dvostruko viša (tabela 12).

Tabela 15: Stope aktivnosti zaposlenosti i nezaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64), EU27 i Srbija, 2009.

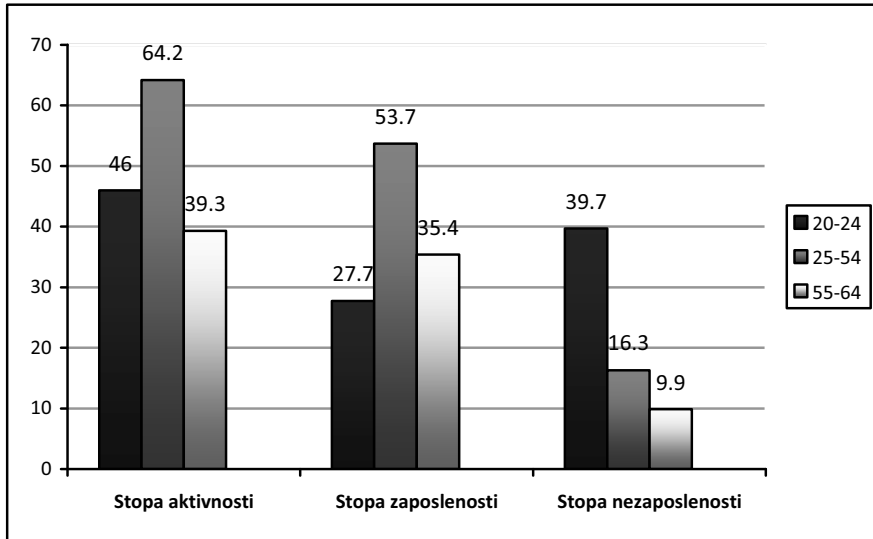
	EU27			Srbija		
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene
Stopa aktivnosti	71.0	77.6	64.4	60.6	68.7	52.8
Stopa zaposlenosti	64.4	70.3	58.5	50.4	58.1	43.0
Stopa nezaposlenosti	9.0	9.1	8.9	16.9	15.5	18.6

Izvor: za EU – Eurostat, za Srbiju – RZS, ARS, 2009: 19.

Kada se osnovni indikatori tržišta rada uporede sa indikatorima država članica, uočava se da Srbija stoji znatno lošije od većine zemalja EU. Niže stope aktivnosti žena od Srbije imaju samo Italija i Malta, nižu stopu zaposlenosti žena ima samo Malta, dok Srbija ima stopu nezaposlenosti žena višu od svih država članica (mada Španija ima gotovo istu stopu sa 18.5%). Ni muškarci u Srbiji ne stoje mnogo bolje u poređenju sa predstavnicima svoga pola u zemljama EU. Nižu stopu aktivnosti imaju samo muškarci u Mađarskoj, nižu stopu zaposlenosti samo muškarci u Letoniji i Litvaniji, a višu stopu nezaposlenosti muškarci u Nemačkoj, Španiji, Letoniji i Litvaniji. Rodne nejednakosti u participaciji na tržištu rada, izražene su i u EU, kao i u Srbiji, s tim što je razlika u stopama aktivnosti između muškaraca i žena u Srbiji nešto veća nego u EU (15.9 procentnih poena prema 13.2), kao i stopa zaposlenosti (15.1 pp prema 11.8). Stope nezaposlenosti muškaraca i žena u EU su gotovo izjednačene, dok se u Srbiji i dalje održava razlika od preko 3 procentna poena.

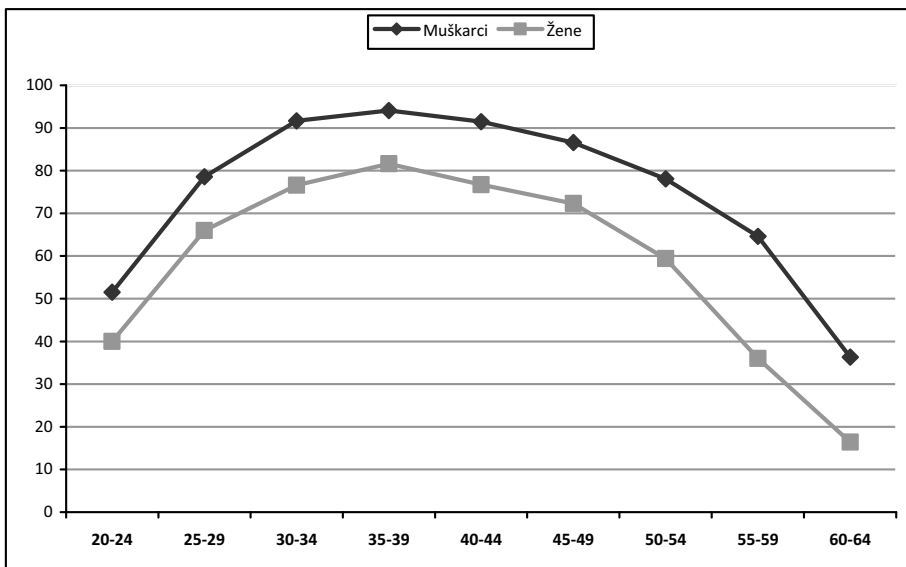
Najslabije šanse da se uspešno uključe u tržište rada generalno imaju mladi oba pola (20–24). Njihova stopa zaposlenosti je izrazito niska, značajno niža i od kategorije starijih pripadnika radne snage, dok je njihova stopa nezaposlenosti više nego dvostruko veća od populacije glavnog radnog uzrasta (25–54).

Grafikon 9: Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti prema starosti, Srbija, 2009.

Izvor: RZS, ARS, 2009.

Grafikon 10: Stope aktivnosti po starosti i polu, Srbija, 2009.

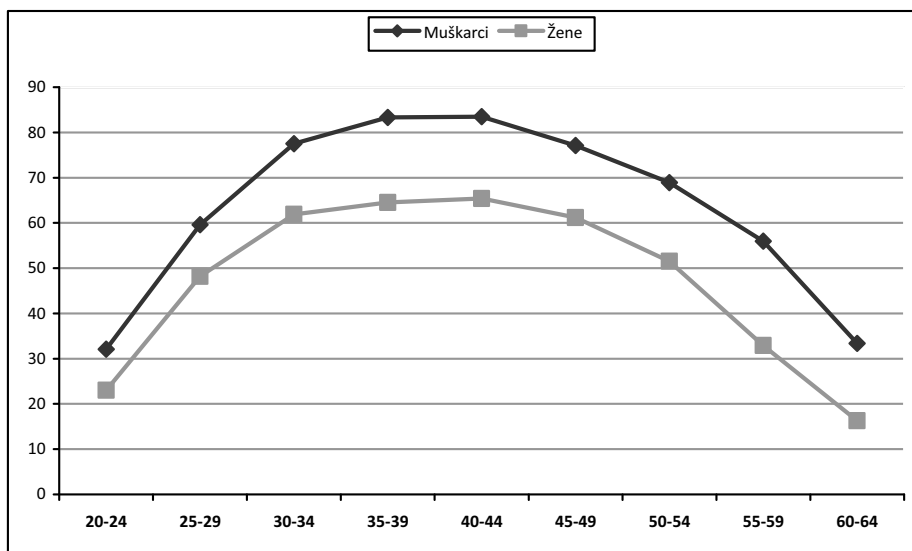
Izvor: RZS, ARS, 2009.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Razlike u stopama aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti između muškaraca i žena prisutne su u svim starosnim kohortama. Uočava se da razlike u stopama aktivnosti rastu sa starošću populacije, pa su tako najviše u tri najstarije starosne kohorte iz kontigenta radnog uzrasta i iznose preko 28 procentnih poena u grupi starih 55–59 godina, a 20 procentnih poena u najstarijoj kohorti (grafikon 10).

Važno je napomenuti i da se razlike u aktivnosti između muškaraca i žena ispoljavaju na različite načine u zavisnosti od nivoa obrazovanja. Nisko obrazovane žene, odnosno žene bez škole i sa završenom ili nepotpunom osnovnom školom pokazuju izrazito nisko učešće u aktivnom stanovništvu, dok žene sa višom školom i fakultetskim obrazovanjem imaju više stope aktivnosti od muškaraca istog obrazovnog nivoa. Međutim, da bi slika o aktivnosti bila potpunija, potrebno je obratiti pažnju i na neaktivnu populaciju. Kako su pokazala ranija istraživanja, kod neaktivne populacije različitih obrazovnih nivoa, uočavaju se značajne razlike između muškaraca i žena u pogledu razloga za neaktivnost. Naime, dok su kod muškaraca glavni razlozi neaktivnosti u svim obrazovnim kategorijama odlazak u penziju pa potom školovanje, kod žena iz nižih obrazovnih kategorija najprisutniji razlog je briga o porodici i kućnim obavezama, da bi u kategoriji žena srednjeg obrazovanja najvažniji razlozi bili odlazak u penziju i školovanje, a u kategoriji sa visokim obrazovanjem penzionisanje (Babović, 2007).

Grafikon 11: Stope zaposlenosti prema polu i starosti, Srbija, 2009.

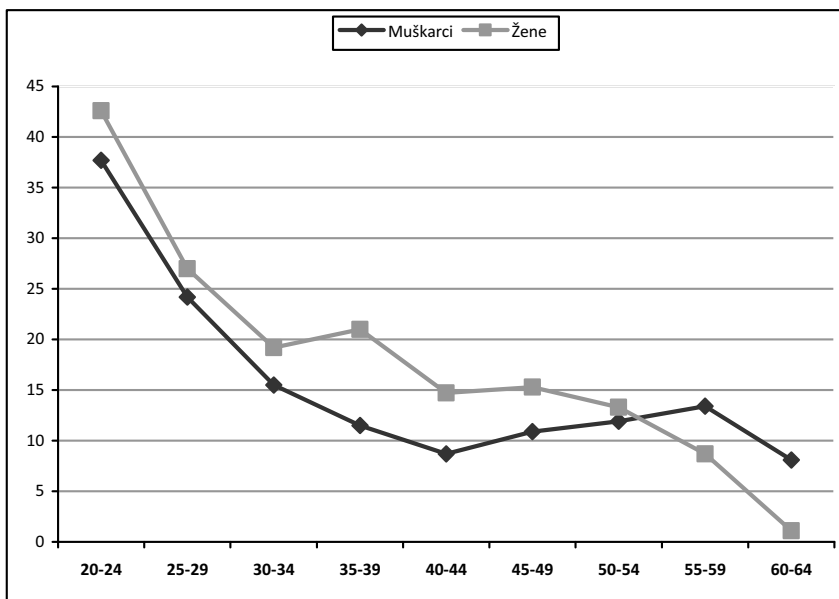

Izvor: RZS, ARS, 2009.

Slični trendovi se zapažaju i kod stopa zaposlenosti (grafikon 11), dok stope nezaposlenosti pokazuju manje razlike, i štaviše u dve najstarije starosne grupe su više kod muškaraca nego kod žena (grafikon 12). Ova činjenica ne izaziva čuđenje, zbog toga što se žene starije od 45 godina izrazito teško zapošljavaju i obeshrabrene znatno češće prelaze u status neaktivnih, povlače se u domaćinstvo, dok muškarci pod pritiskom modela muškog hranioca porodice češće nastoje da se iznova zaposle.

Potrebno je napomenuti da je u prethodnih pet godina došlo do smanjenja razlika u stopama zaposlenosti žena i muškaraca (radnog uzrasta). Naime, u 2005. godini stopa zaposlenosti za muškarce je iznosila 61.2% a za žene 40.8% (RZS, ARS 2006a), što ukazuje da je razlika u periodu 2005–2009. smanjena sa 20 na 15 procentnih poena. U istom periodu smanjena je i razlika u stopama nezaposlenosti. S obzirom da je u 2005. godini stopa nezaposlenosti žena iznosila 27.4%, a muškaraca 17.6% (RZS, ARS, 2006), ova razlika je smanjena sa oko 10 na 3 procentna poena.

Grafikon 12: Stope nezaposlenosti prema starosti i polu, Srbija, 2009.

Izvor: RZS, ARS, 2009.

Dugoročna nezaposlenost je veliki problem na tržištu rada u Srbiji. Ona pogađa gotovo podjednako i žene i muškarce. Ipak, među nezaposlenim ženama nešto je više osoba koje su nezaposlene duže od godinu dana (69.5%) nego među nezaposlenim muškarcima (65.8%) (RZS, 2010). I među ženama

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

i među muškarcima učešće dugoročno nezaposlenih je dvostruko više nego u EU. Stopa dugoročne nezaposlenosti⁶² viša je kod žena nego kod muškaraca (11.8 prema 10.2), kao i stopa veoma duge nezaposlenosti⁶³ (7.7 prema 6) (Vlada RS, 2010b).

Predloženi podaci o osnovnim karakteristikama uključivanja na tržište rada ukazuju da je stanje nepovoljno i za žene i za muškarce. Ipak, teškoće uključivanja u tržište rada i posebno obezbeđivanje zaposlenja, pogađaju nesrazmerno snažnije žensku populaciju. Situacija je još znatno nepovoljnija za žene iz marginalizovanih društvenih grupa. Žene iz populacije raseljenih lica, Romkinje, žene sa invaliditetom i žene iz ruralnih sredina suočavaju se sa izrazito velikim teškoćama pri uključivanju na tržište rada. Nažalost, dovoljno precizna i redovna evidencija na osnovu koje je moguće pratiti ekonomske nejednakosti kod žena i muškaraca iz ovih grupa ne postoji. Iako ne sasvim pouzdani, podaci iz Ankete o radnoj snazi⁶⁴ o rodnom nejednakostima među Romima ukazuju na izrazito nepovoljan položaj Romkinja. Stopa zaposlenosti muškaraca u 2009. godini, koji su se u ARS izjasnili kao Romi, iznosila je 42.6%, dok je stopa zaposlenosti Romkinja iznosila tek 10.3%. Istovremeno, stopa nezaposlenosti Roma iznosila je 28.0%, a Romkinja čak 68.2%.⁶⁵ Podaci dobijeni Anketom o životnom standardu iz 2007. godine ukazuju da je položaj žena sa invaliditetom izrazito nepovoljan. Njihova stopa zaposlenosti iznosila je 20.9%, dok je stopa zaposlenosti muškaraca sa invaliditetom iznosila 32.4%. Istovremeno, stopa nezaposlenosti žena sa invaliditetom iznosila je 15.9%, dok je za muškarce iz iste društvene kategorije iznosila 11.6%. Za pripadnike oba roda u grupi osoba sa invaliditetom svojstvena je izrazito visoka stopa neaktivnosti, mada je ona ipak značajno viša kod žena (63.3% za muškarce, a 75.1% za žene) (RZS, 2008a). Prema podacima Ankete o životnom standardu sprovedene iste godine na velikom uzorku interno raseljenih lica, stopa zaposlenosti muškaraca iz ove populacije iznosila je 47.4%, dok je kod žena iz iste populacije iznosila samo 20.1%. Istovremeno, stopa nezaposlenosti muškaraca iznosila je 28.9%, a žena čak 48.3%. Ovi podaci ukazuju nesamo na izrazito nepovoljno stanje pogledu zaposlenosti raseljenih lica, već i na izrazito velike rodne nejednakosti u pogledu učešća na tržištu rada.

Navedeni podaci ukazuju na dvostruku marginalizaciju žena iz ranjivih grupa. One pripadaju društvenoj grupi koja se suočava sa ozbiljnim problemima uključivanja u sferu ekonomije u odnosu na opštu populaciju, a po osnovu

62 Učešće lica nezaposlenih 12 i više meseci u radno aktivnom stanovništvu.

63 Učešće lica nezaposlenih duže od 2 godine u radno aktivnom stanovništvu.

64 S obzirom da je izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti ispitanika dobrovoljno, te da se ne može očekivati da je anketa zabeležila sve pripadnike romske populaciji u uzorku, kao i da pripadnici romske populacije nisu obuhvaćeni Anketom o radnoj snazi na posve reprezentativan način, navedene podatke je potrebno uzeti sa izvesnom dozom opreza.

65 Izvor: RZS, Anketa o radnoj snazi, april 2009.

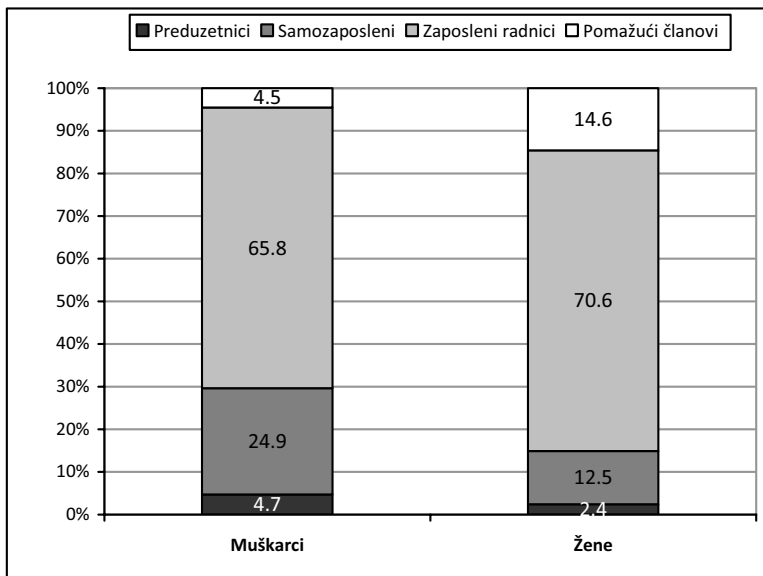
rodne pripadnosti su potisnute i u nepovoljniji položaj u odnosu na muškarce iz svoje referentne grupe.

Kada je reč o intenzitetu uključenosti na tržište rada u obliku zaposlenosti sa delimičnim ili punim radnim vremenom, potrebno je napomenuti da u ovom aspektu Srbija deli sudbinu sa drugim bivšim socijalističkim društvima. Naime, zaposlenost sa delimičnim radnim vremenom marginalno je prisutna i kod žena i kod muškaraca. Među zaposlenim muškarcima tek je 8.3% zaposleno je sa radnim vremenom kraćim od punog, dok je takvih među ženama 10.4% (RZS, 2010).

Nejednakosti u položajima na tržištu rada

Dok je prethodna analiza imala zadatak više da odgovori na pitanje da li i koliko se žene uključuju u radnu snagu u poređenju sa muškarcima, u ovom odeljku se nastoje ponuditi odgovori na pitanje: na koji način su žene uključene u tržište rada u poređenju sa muškarcima? Podaci o profesionalnom statusu zaposlenih u Srbiji ukazuju na značajne razlike u pozicioniranju žena i muškaraca na poslovima koji se razlikuju po vlasništvu nad sredstvima za

Grafikon: 13: Zaposleni muškarci i žene prema profesionalnom statusu, Srbija, 2009.

Izvor: RZS, ARS, 2009.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

proizvodnju, autonomiji rada, ugovornom odnosu i naknadi za obavljene rad. Žene se znatno ređe nego muškarci upuštaju u preduzetništvo i samozaposlenost, češće rade za poslodavce i značajno češće pomažu drugim članovima domaćinstva u porodičnom poslu bez novčane nadoknade (Grafikon 13).

U poređenju sa zemljama EU, Srbija pokazuje sličnosti samo sa Rumunijom i donekle Grčkom u pogledu strukture zaposlenih prema profesionalnom statusu (tabela 13). Međutim, od ovih zemalja istovremeno se i razlikuje: u odnosu na Rumuniju, pre svega po nešto višem učešću preduzetnika i samozaposlenih, a u odnosu na Grčku po nižem učešću preduzetnika među muškarcima, nižem učešću samozaposlenih među ženama i višem učešću pomažućih članova domaćinstva.

Tabela 16: Zaposleni prema profesionalnoj strukturi u Srbiji, Rumuniji, Grčkoj i Poljskoj, 2009.

	Srbija		Rumunija		Grčka	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Preduzetnici	4.7	2.4	1.8	0.7	10.9	4
Samozaposleni	24.9	12.5	22.3	10.3	24.3	16.5
Zaposleni radnici	65.8	70.6	69.7	71.9	61.9	70
Pomažućí članovi domaćinstva	4.5	14.6	6.1	17.1	3	9.5

Izvor: za EU – Eurostat, za Srbiju – RZS, ARS, 2009.

Po učešću preduzetnika među zaposlenim licima, muškarci u Srbiji blago zaostaju za prosekom EU (4.7% naspram 6% u EU), dok se žene nalaze na nivou proseka. U zemljama EU žene generalno beleže nisko učešće preduzetnica. Tako učešće preduzetnica među zaposlenim ženama u Srbiji tek neznatno zaostaje za Nemačkom, Poljskom i Portugalom, i nešto više za Grčkom, Španijom, Mađarskom i Italijom. U pogledu učešća samozaposlenih među zaposlenim ženama, Srbija pokazuje nižu vrednost samo u odnosu na Grčku.

Kada se kategorije preduzetnika i samozaposlenih posmatraju prema rodnom sastavu, uočava se da je tokom poslednjih pet godina došlo do povećanja učešća žena među zaposlenima iz ovih grupa. Naime, u kategoriji preduzetnika učešće žena se povećalo sa 23.8% u 2005. godini na 28.4% u 2009. godini. Istovremeno, učešće žena u kategoriji samozaposlenih koji ne zapošljavaju druge radnike poraslo je sa 23.9% na 26.8% (RZS, ARS, 2006a, 2009a). Međutim, podatke o učešću žena među preduzetnicima i samozaposlenima treba uzeti sa izvesnom dozom opreza. Pojedina istraživanja upućuju na nalaze da se izvestan broj preduzetnica nalazi samo formalno među osnivačima preduzeća, ali da stvarnu preduzetničku funkciju u njihovim predu-

zećima obavljaju muškarci (najčešće muževi) (up. Popović-Pantić, Petrović, 2007). Međutim, kada se ugao posmatranja promeni i kada se u istom periodu posmatra učešće preduzetnica među zaposlenim ženama, primećuje se da ono stagnira (u 2005. činilo je 2.5%), čime se onda njihovo povećano učešće u ukupnoj kategoriji preduzetnika može pre objasniti povlačenjem određenog broja muškaraca iz ovog oblika zaposlenosti. To potvrđuju i apsolutni brojevi iz Anketa o radnoj snazi. U 2005. godini među preduzetnike je bilo klasifikovano 88.103 muškarca i 27.492 žene, dok je u 2009. godini registrovan 70.391 preduzetnik i 26.893 preduzetnice (grafikon 3, prilog 2).

Malo je istraživanja koja dublje otkrivaju specifičnosti i teškoće sa kojima se suočavaju preduzetnice. U jednom od retkih istraživanja preduzetnica (Markov, 2005) izdvojila su se dva motiva kao najvažnija za otpočinjanje samostalnog posla: ekonomska nužda, odnosno, potreba da se zarade sredstva za izdržavanje porodice, i potreba žena da kroz preduzetničku aktivnost dokažu vlastite sposobnosti, ostvare slobodu i samoinicijativu. Kao glavne probleme u vođenju posla, preduzetnice iz uzorka su navele:

- Probleme u odnosima sa muškim kolegama u poslovnom svetu koji se ispoljavaju kroz omalovažavanje i marginalizovanje sa jedne strane i udvaranje, odnosno uznemiravanje sa druge strane.
- Probleme u usklađivanju porodičnih obaveza sa poslovnim obavezama, koji proističu iz nesrazmernog opterećenja kućnim i porodičnim obavezama (većinu obaveza obavljaju žene), a koje je teško postići uz intenzivni preduzetnički angažman, i sa druge strane, otežano ostvarivanje poslovnih obaveza (poslovnih putovanja, dužeg radnog vremena) zbog porodičnih obaveza.
- Nepovoljni stav društvene sredine prema ženama u biznisu (opšte nepoverenje i negativno vrednovanje), koji je posebno izražen u manjim, patrijarhalnim sredinama i koji je čak prisutan i kod muževa/partnera preduzetnica (Ibid).

Dok su žene manjinski zastupljene u kategoriji preduzetnika i samozaposlenih, one čine većinu u kategoriji pomažućih članova domaćinstva. Reč je o jednoj vrlo osobenoj društvenoj grupi smeštenoj na marginama društvene zajednice, koja spada u kategoriju zaposlenih, ali koja radne aktivnosti obavlja izvan formalnog, pa i neformalnog „otvorenog“ tržišta rada – u okvirima privatne porodične organizacije rada i to pretežno poljoprivrednih domaćinstava. Rad ove društvene kategorije odvija se u uslovima koji nisu regulisani zakonima i pravilima kojima se uređuje formalno, pa ni onim nepisanim pravilima koja uređuju neformalno tržište rada. U tom smislu, ova kategorija zaposlenih nema definisanu platu, odmora, bolovanja, socijalne beneficije i sl. Istovremeno, pripadnici ove grupe sebe percipiraju često kao neaktivnu po-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

pulaciju, pa se žene, koje čine većinu ove kategorije u različitim istraživanjima često izjašnjavaju da su domaćice.

Kao što smo već opisali, savremeni trendovi u ekonomiji i na tržištima rada u EU, vode iščezavanju kategorije pomažućih članova domaćinstva angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. U Srbiji, međutim, ona još uvek predstavlja relativno značajan deo radne snage, pretežno ženske, sa čitavim nizom problema u socio-ekonomskom položaju i ostvarivanju prava. Ova kategorije obavlja rad izvan sfere formalnog tržišta rada (bez ugovora) i bez novčane nadoknade. Učešće žena u ovoj kategoriji beleži porast sa 69.6% u 2005. godini na 72.3% u 2009 (RZS, ARS, 2006a, 2009a). Izrazita većina kategorije pomažućih članova u porodičnom poslu (91.4%) angažovana je u poljoprivredi, dok su preostali pripadnici ove kategorije uglavnom angažovani u trgovini i ugostiteljstvu. Istraživanje iz 2008. godine o seoskim ženama u statusu pomažućih članova domaćinstava angažovanih u poljoprivredi pokazalo je da je čak 44% žena dospelo u ovaj položaj zbog gubitka zaposlenja, te da ovu kategoriju karakteriše izrazito nepovoljan položaj ne samo u ekonomskom aspektu već i u pogledu ostvarivanja ključnih socijalnih prava (zdravstveno, penzijsko osiguranje, dostupnost različitih formi socijalne pomoći) (Babović, Vuković, 2009). Ove žene su izložene velikim imovinskim nejednakostima, zbog snažnih običajnih normi da se imovina prenosi na muške naslednike (o čemu će biti više reči u narednom poglavlju); intenzivno su uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima (više od polovine radi duže od punog radnog vremena na imanju); ne učestvuju u donošenju odluka o organizovanju proizvodnje. Ovo istraživanje je pokazalo da položaj pomažućeg člana domaćinstva najčešće nije izbor, već zadatak ili nužda. Sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, u velikom broju slučajeva one ostaju na istom položaju kao i roditelji. Sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena, iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva. Zbog neodgovarajućeg položaja u sferi rada ove žene često nemaju mogućnosti ni da ostvare elementarna socijalna prava, pa tako čak 17% nije imalo zdravstveno osiguranje, a 93% nije uplaćivalo penzijsko-invalidsko osiguranje. Na ovaj način one ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije ukoliko nadžive supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo (Ibid).

Visoko učešće ruralnog stanovništva u ukupnoj populaciji Srbije, niske šanse zapošljavanja žena iz ruralnih sredina u nepoljoprivrednim sektorima, i visoko učešće pomažućih članova među ženama angažovanim u poljoprivrednoj proizvodnji, predstavljaju jednu od ključnih specifičnosti Srbije u oblasti zapošljavanja žena u poređenju sa društvima sa područja EU (izuzev

Rumunije). Istraživanje o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije (Cvejić et al, 2010) pokazalo je da se u ovim područjima (u kojima još uvek živi oko 43% ukupnog stanovništva Srbije) među ženama beleži manje učešće aktivnih lica nego među muškarcima. Takođe, učešće zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima je značajno manje među zaposlenim ženama nego među zaposlenim muškarcima. Istovremeno, učešće nezaposlenih lica veće je među ženama nego među muškarcima (tabela 14).

Tabela 17: Ispitanici stari 15 i više godina prema aktivnosti, polu i regionu, u %

	Srbija	
	Žene	Muškarci
Zaposleni van poljoprivrede	19.7	33.5
Zaposleni u poljoprivredi	25.6	27.5
Nezaposleni	9.0	7.4
Neaktivni	45.7	31.6
Ukupno	100	100

Izvor: Cvejić et al, 2010: 72.

Nepoljoprivredna zaposlenost žena u Srbiji generalno sporo raste. U 2005. godini učešće žena među zaposlenim radnicima za platu u nepoljoprivrednom sektoru⁶⁶ iznosilo je 40.2% (RZS, ARS, 2006), da bi u 2009. godini poraslo na 42.4% (RZS, ARS, 2010). Ili, posmatrano iz drugog ugla, zaposlenost u poljoprivredi beleži i dalje visoko učešće među ženama, ali i nešto više među muškarcima (tabela 14).

Sektorske strukture zaposlenosti žena i muškaraca u Srbiji značajno se razlikuju. Žene su većinski zaposlene u sektoru usluga (65% ukupne zaposlenosti žena), potom u poljoprivredi (18.9%), dok je u industriji zaposleno samo 16.4% zaposlenih žena. Najveći procenat zaposlenih muškaraca takođe radi u sektoru usluga, ali značajno manji u poređenju sa ženama (45.1%), dok i dalje značajan procenat radi u industriji i srodnim delatnostima (34.6%) i u poljoprivredi (20%). Indeks sektorske segregacije u Srbiji isti je kao i za EU 27 (tabela 15), dok u poređenju sa pojedinačnim državama članicama Srbija spada u zemlje sa srednjim vrednostima. Indeks segregacije pokazuje blago povećanje u odnosu na 2004. godinu, kada je iznosio 23.3% (Momčilović, 2006).

66 U ovom izveštaju nepoljoprivredni sektor je definisan šire nego u saopštenjima zvanične statistike. Dok u zvaničnoj klasifikaciji RZS u nepoljoprivredne delatnosti spadaju samo rudarstvo, industrija energetika i građevinarstvo, u ovom izveštaju su među nepoljoprivredne delatnosti uključene i uslužne: trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj, finansijsko posredovanje, državna uprava, obrazovanje, zdravstvo, socijalne usluge i sl.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Tabela 18: Sektorske strukture zaposlenosti žena i muškaraca u Srbiji, 2009.

Sektor delatnosti	Žene	Muškarci
Poljoprivreda	18.9	20.3
Ribarstvo	–	0.1
Vađenje ruda i kamena	0.5	1.6
Prerađivačka industrija	14	21.5
Proizvodnja el. energije, gasa i vode	0.5	2.9
Građevinarstvo	1.4	8.6
Trgovina na veliko i malo, opravka	17.8	12.8
Hoteli i restorani	3.9	2.3
Saobraćaj, skladištenje i veze	3	8.4
Finansijsko posredovanje	3.1	1.6
Poslovi s nekretninama, iznajmljivanje	3.8	3.6
Državna uprava i socijalno osiguranje	5.5	5
Obrazovanje	9.1	3.9
Zdravstveni i socijalni rad	13.2	2.4
Dr. komunalne, društvene i lične usluge	4.8	5
Domaćinstva sa zaposlenim licima	0.6	0.1
Eksteritorijalne organizacije i tela	0.2	0
Indeks segregacije		25.4

Izvor: RZS, 2010: 25.

Kada se struktura zaposlenosti žena i muškaraca posmatra prema zanimanjima, uočava se da među zaposlenim ženama visoko učešće beleže zaposlene u zanimanjima tehničara i službenika, radnice u uslugama i poljoprivredi i žene zaposlene u stručnjačkim zanimanjima. Dankanov indeks segregacije prema zanimanju je viši nego prema sektoru delatnosti. Njegova vrednost se nije značajnije promenila u odnosu na 2004. godinu, a u poređenju sa zemljama EU Srbija se i u ovom pogledu nalazi oko sredine (tabela 16).

Tabela 19: Strukture zaposlenih žena i muškaraca prema zanimanju, Srbija, 2009.

	Žene	Muškarci
Rukovodioci	4.6	6.6
Stručnjaci	15.4	8.8
Tehničari	19.5	11.1
Službenici	8.3	4.9
Radnici u uslugama	19.1	10.4
Poljoprivredni radnici	16.6	17.6
Zanatlije	4.5	20.5
Fabrički radnici	1.9	12.2
Elementarna zanimanja	10.2	7.5
Vojna lica	0	0.5
Indeks segregacije		29.8

Izvor: RZS, 2010: 28.

Osim toga, šanse za napredovanje na rukovodeće položaje u sferi rada izrazito su slabe za žene i u tom aspektu se ne naziru poboljšanja. Podaci Agencije za privredne registre ukazuju da je prohodnost žena na položaje direktora preduzeća vrlo ograničena. U 2005. godini žene su bile zastupljene sa 20.8% među direktorima privrednih društava, dok su u 2009. godini bile zastupljene sa 20.6%⁶⁷. Slična je zastupljenost žena na drugim rukovodećim položajima, poput članstva u upravnim odborima, položajima predsednika kompanija i sl.

Za razliku od zemalja Evropske unije, u Srbiji je neformalna zaposlenost veća među ženama nego muškarcima. U 2009. godini, među zaposlenim ženama 22.3% bilo je neformalno zaposleno, dok je takvih među zaposlenim muškarcima bilo 19.2% (Vlada RS, 2010b). Struktura neformalnih radnih aktivnosti se razlikuje u zavisnosti od toga da li se neformalni posao obavlja kao dodatni, uz formalnu zaposlenost, ili predstavlja osnovni posao. Iako je i u prvom i u drugom slučaju rad u poljoprivredi najčešća vrsta neformalne radne aktivnosti, u među onima kod kojih neformalni rad predstavlja dodatni posao poljoprivredne aktivnosti učestvuju sa 25.8% kod žena i 34.2% kod muškaraca, dok je kod onih kojima je to osnovni posao učešće poljoprivrednih aktiv-

67 Izvor za 2006: baza podataka Agencije za privredne registre iz novembra 2006. Izvor za 2009: baza podataka APR iz avgusta 2009.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

nosti značajno veće, i to posebno kod žena (kod žena učestvuje sa 53.8%, a kod muškaraca sa 41.3%). Kod žena koje kombinuju formalnu zaposlenost sa dodatnim radom, nakon rada u poljoprivredi najzastupljeniji je rad u trgovini, a zatim čuvanje dece i pomoć starima. Kod muškaraca iz iste kategorije iza rada u poljoprivredi najzastupljeniji je rad u zanatstvu, a potom fizički rad. Kod žena koje isključivo obavljaju neformalne oblike rada, iza rada u poljoprivredi najzastupljeniji je rad u trgovini, dok je kod muškaraca iz iste grupe na drugom mestu fizički rad (Babović, 2007).

Jedan od ključnih pokazatelja ekonomskih nejednakosti između muškaraca i žena predstavlja i jaz u plaćenosti za rad jednake vrednosti⁶⁸. U 2004. godini jaz prosečnih zarada žena i muškaraca po času iznosio je 16% (Momčilović, 2006)⁶⁹. Analiza je pokazala da broj godina radnog staža kod muškaraca ne utiče na nivo zarada, dok broj časova rada ima značajan uticaj na nivo zarada i kod žena i kod muškaraca, s tim da svaki dodatni čas rada povećava zaradu žena više nego što dodatni čas rada povećava zaradu muškarca. Obrazovanje je značajno i kod jednih i kod drugih s tim da kod žena, one koje su bez škole zarađuju u proseku manje za 34% od žena sa srednjom školom, dok muškarci bez škole zarađuju u proseku za 9% manje od muškaraca sa srednjom školom. Sa druge strane, fakultetsko obrazovanje, magistratura i doktorat nauka donose ženama za 49% veću zaradu u odnosu na žene sa srednjom školom, a muškarcima za 34% veću zaradu od muškaraca sa srednjim obrazovanjem. Sudeći prema navedenim podacima, kod žena je obrazovanje posebno značajan faktor u formiranju zarada (Ibid).

Autorka je utvrdila da je i teritorija na kojoj zaposlene osobe žive takođe bitna determinanta visine zarada. Tako muškarci i žene koji žive na teritoriji Beograda zarađuju 30% i 23% više, respektivno, u odnosu na one koji žive u Centralnoj Srbiji, a muškarci i žene koji žive na teritoriji Vojvodine zarađuju više 16% i 12%, respektivno, u odnosu na one koji žive na teritoriji Centralne Srbije. Kada je zanimanje u pitanju, muškarci menadžeri, funkcioneri, zakonodavci, zarađuju 37% više, a stručnjaci 28% više, u odnosu na službenike.

68 Potrebno je napomenuti da statistička služba u Srbiji ne prati ovaj pokazatelj na pome odgovarajući način. U Srbiji se razlike u plaćenosti prate preko odnosa prosečnih mesečnih zarada muškaraca i žena u odnosu na prosečne mesečne zarade za sve zaposlene u Srbiji. U EU, jaz u plaćenosti žena i muškaraca prati se preko tzv. „undajusted gender pay gap“ koji predstavlja procentualni odnos razlike prosečnih zarada muškaraca i žena po času i prosečnih zarada muškaraca po času. Idealno, izračunavanje jaza u platama između žena i muškaraca treba da se sprovodi po metodologiji koja će kontrolisati efekte različitih determinantama koje utiču na plaćenost žena i muškaraca (obrazovanje, sektor, dužinu staža i sl.), kako bi se mogla jasno izmeriti razlika koja proističe iz diskriminacije a ne drugih više objektivnih karakteristika radne snage.

69 Ovde je jaz u zaradama muškaraca i žena predstavljen kao procentualni odnos razlike prosečnih zarada muškaraca i žena po času i prosečnih zarada muškaraca po času („undajusted gender pay gap“).

Žene menadžeri, funkcioneri, zakonodavci, zarađuju 30% više, a stručnjakinje 13% više u odnosu na službenice. Analiza je pokazala da između muškaraca službenika i uslužnih radnika, kvalifikovanih proizvodnih radnika i vojnih lica nema značajnih razlika u zaradama. Međutim, uslužne radnice, i žene trgovci zarađuju 18% manje, kvalifikovane radnice u poljoprivredi 45% manje, proizvodne radnice 19% manje a nekvalifikovane radnice 21% manje u odnosu na službenice (Ibid).

Pored toga, autorka je izložila i rezultate analize na osnovu koje je moguće identifikovati neobjašnjeni deo razlika u zaradama, koji se pripisuje diskriminaciji („adjusted gender pay gap“). Rezultati ove analize ukazali su da su u 2004. godini žene zarađivale na mesečnom nivou u proseku 17% manje od muškaraca, dok su po času rada zarađivale u proseku manje za 14% u odnosu na muškarce. Dekompozicija posmatranog jaza u zaradama ukazala je da zaposlene žene imaju bolje obrazovne karakteristike (koje doprinose povećanju zarada), međutim, muškarci imaju u proseku duži radni staž i rade veći broj sati, što pozitivno utiče na nivo zarade. Rezultati analize pokazuju da su za ista zanimanja, žene uvek lošije plaćene u odnosu na muškarce. Stoga autorka zaključuje da se razlika u zaradama između muškaraca i žena može pripisati samo diskriminaciji, jer niz posmatranih karakteristika stavlja žene u bolji položaj u odnosu na muškarce, ali su za iste karakteristike u proseku muškarci bolje plaćeni od žena (Ibid).

Izloženi podaci o različitim aspektima rodne nejednakosti na tržištu rada ukazuju da se žene suočavaju sa velikim brojem ozbiljnih prepreka u uspešnom uključivanju na tržište rada.

2.1.4. Zaključak

U ovom poglavlju analizirali smo rodne nejednakosti na tržištima rada, koje predstavljaju jedan od ključnih oblika rodne ekonomskih nejednakosti, mada ne i jedini. Videli smo da se žestoka polemika vodi oko osnovnih koncepcija i definicija preko kojih se proučava i prati ekonomska aktivnost populacije u savremenim društvima. Kritički orijentisani pristupi dovode u pitanje usku fokusiranost na tržište rada, svojstveno neoklasičnim ekonomskim pravcima, ali i zvaničnim statističkim praćenjima koja podupiru različite politike – od ekonomskih i razvojnih, preko politika zapošljavanja do socijalnih politika. Međutim, iako je važno imati na mu da se sfera rada u savremenim društvima (pa i onim koje odlikuju dinamična, sveprožimajuća tržišta i visok stepen deregulacije) ne ograničava na tržište rada, nesporno je da uključivanje u tržište rada i pozicioniranje na njemu na presudan način determiniše ekonomske, ali i socijalne aspekte životnih uslova pojedinaca, porodica i čitavih grupa. Stoga

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

je u ovom poglavlju puna pažnja bila posvećena brojnim aspektima rodni nejednakosti na tržištima rada u EU i Srbiji.

Područje Evropske unije pruža u ovom pogledu vrlo heterogenu sliku. Nismo se bavili detaljnijim longitudinalnim trendovima na osnovu kojih bismo mogli da zaključujemo o tome koliko se države članice kreću u pravcu konvergencije u nizu aspekata. Za sada, razlike su još uvek značajne i ukazuju da se rodni režimi oblikuju i prenose na tržište rada, ali i kao što ćemo videti kasnije, rodni odnosi polako vode eroziji starih i uspostavljanju novih rodni režima. Razlike u EU javljaju se duž različitih linija podele – između država sa različitim modelima blagostanja, između starih i novih članica, pri čemu istorijska nasleđa igraju veliku ulogu. U osnovi, velika transformacija u starim državama članicama odigrala se poslednjih nekoliko decenija sa masovnim izlaskom žena na tržište rada, ali je za veliki broj žena u ovim društvima to uključivanje delimično – u aranžmanima sa skraćenim radnim vremenom i ne može se uporediti sa modelom pune zaposlenosti muškaraca iz zlatnog doba država blagostanja. Za države članice sa socijalističkom prošalošću, velika promena u ovom aspektu išla je donekle obrnutim smerom, raniju punu zaposlenost žena zamenilo je istiskivanje sa tržišta rada tokom tegobnih faza tranzicije, da bi sa odmaklim procesom njihov položaj na tržištu rada bio obnovljen.

Međutim, rodne nejednakosti vidljive su u brojnim aspektima i to na celom području EU. One su negde manje a negde više izražene, ali se može zaključiti da ne postoji nijedna zemlja sa posmatranog prostora u kojoj su u svim posmatranim aspektima izostale rodne nejednakosti. Analiza je ukazala na sledeće najvažnije oblike rodni nejednakosti na tržištima rada u EU:

- Učešće žena u radnoj snazi i dalje je značajno niže nego učešće muškaraca, s izuzetkom nordijskih zemalja koje odlikuju egalitarniji rodni režimi. Prohod ka zaposlenosti za žene je teži u većini država članica, a i onda kada se zapošljavaju, u znatno većem procentu to čine u fleksibilnim oblicima zaposlenosti sa skraćenim radnim vremenom. Rodne razlike u participaciji na tržištu rada povećavaju se kod starijih i manje obrazovanih kategorija stanovništva.
- Muškarci i žene u EU imaju nejednake šanse da se upuste u preduzetništvo i nađu u ulozi poslodavaca. U svim državama članicama, žene se ređe nego muškarci upuštaju u preduzetništvo i samozaposlenost i znatno se češće nalaze u poziciji zaposlenih radnika. Razlike u ovom pogledu posebno su izražene u Irskoj, Grčkoj, Rumuniji i na Kipru.
- Rodna segregacija prema sektorima delatnosti izražena je u većini država članica, kao i segregacija prema zanimanjima. Žene se koncentrišu u zanimanjima belih okovratnika i uslužnih radnica, dok se

muškarci koncentrišu u tehničarskim i radničkim zanimanjima. Efekat „staklenog plafona“ i dalje je snažno prisutan, na šta ukazuju podaci o manjinskoj zastupljenosti žena na rukovodećim položajima.

- Žene u EU učestvuju u neformalnoj ekonomiji ređe nego muškarci, ali su njihovi uslovi rada, uključujući i plaćenost, nepovoljniji u odnosu na muškarce angažovane u istom sektoru. Veliki deo ženskog neformalnog rada odvija se u sektoru usluga za domaćinstva, nisko kvalifikovanim tržišnim uslugama i u nekolicini zemalja u poljoprivredi. Ipak, precizni podaci o obimu ovog rada, kao i detaljnijim karakteristikama nisu za sada dostupni.
- Jaz u zaradama žena i muškaraca i dalje je visok na nivou EU, kao i izrazite većine država članica, i pokazuje tendenciju sporog i blagog opadanja uprkos snažnim politikama usmerenim na uspostavljanje jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti.

Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji veoma su izražene, a u ovom pogledu Srbija poseduje niz specifičnosti u odnosu na većinu članica EU. Participacija žena u radnoj snazi i zaposlenost niže su od gotovo svih zemalja EU, dok je stopa nezaposlenosti među najvišima. Srbiju odlikuje još uvek značajna zaposlenost žena u sektoru poljoprivrede, po čemu se može uporediti samo sa Rumunijom. U vezi sa tim zaposlenost žena odlikuje visoko učešće pomažućih članova domaćinstva u poljoprivredi, kao i niske šanse žena iz ruralnih sredina da se zaposle u nepoljoprivrednom sektoru. Poput zemalja EU, zaposlene žene u Srbiji najčešće se nalaze u statusu zaposlenih radnica koje rade za platu kod poslodavaca. Rodna segregacija u Srbiji u pogledu sektora zaposlenosti i zanimanja, kreće se na nivou proseka za EU 27, kao i rodni jaz u zaradama. U posebno nepovoljnom položaju nalaze se žene iz marginalizovanih društvenih grupa: raseljene žene, Romkinje, žene sa invaliditetom i ruralne žene.

Opisane nejednakosti na tržištu rada važna su determinanta ekonomskih nejednakosti oličenih u nejednakoj distribuciji resursa i potrošnji. Sa druge strane, one su delimično i determinisane ovim nejednakostima, pre svega zbog manjih šansi žena da poseduju resurse od značaja za ekonomsku aktivnost, pristupe novim tehnologijama i tržištima informacija. O ovim oblicima nejednakosti više će biti reči u narednom poglavlju.

2.2. Nejednakosti u sferi distribucije ekonomskih resursa

Rodne nejednakosti u sferi raspodele resursa značajne su iz dva razloga: sa jedne strane one utiču na ekonomske potencijale žena i muškaraca i deter-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

minišu uslove pod kojima učestvuju u sferi ekonomskih aktivnosti; sa druge strane, determinišu njihov životni standard, životne mogućnosti i uslove. Stoga je važno ovom aspektu nejednakosti pristupiti u dve ključne dimenzije: preko *nejednakosti u pristupu resursima* i *nejednakost u ishodima* – životnim uslovima i mogućnostima. Osim toga, izvesna pažnja biće posvećena i resursima koji nisu ekonomski u osnovnoj formi, ali koji se mogu konvertovati u ekonomske resurse bilo u cilju jačanja ekonomskih potencijala žena i muškaraca ili u cilju unapređivanja njihovog životnog standarda, a time i raznovrsnih životnih šansi. U ovom poglavlju najpre će biti izložena najvažnija teorijska stanovišta i metodološki pristupi, a prikaz stanja u EU i Srbiji biće u pojedinim aspektima ograničen zbog nedostupnosti posve odgovarajućih podataka.

2.2.1. Teorijski okvir proučavanja nejednakosti u distribuciji ekonomskih resursa

Zbog činjenice da je ovo područje proučavanja rodnih nejednakosti izrazito široko, a u pojedinim aspektima i nedovoljno osvetljeno, analiza u području nejednakosti u pristupu resursima će se usmeriti prema imovinskim, nejednakostima u pristupu finansijskim tržištima, primanjima na osnovu programa socijalne zaštite i informaciono-komunikacionim tehnologijama (information and communication technologies – ICT), kao važnom faktoru rada u savremenim ekonomijama znanja. Četiri navedena skupa resursa spadaju neposredno u ekonomske resurse preko čije distribucije se posmatraju rodne nejednakosti. Pored toga, pažnja će biti posvećena i nekolicini resursa od ključnog značaja za ekonomski potencijal i životni standard žena i muškaraca, pre svega obrazovanju i pristupu različitim uslugama socijalne zaštite koji predstavljaju značajnu podršku u dve ključne oblasti ekonomskog angažovanja – na tržištu rada i u reprodukciji domaćinstva i porodice, ali pružaju i zaštitu od socijalnih rizika koji vrebaju žene i muškarce u uslovima brzih i opsežnih društvenih promena. U oblasti nejednakosti kao ishoda, izlaganje će se primarno usmeriti na nejednakosti u rizicima od siromaštva, što će nužno vratiti u analizu i pojedine oblike nejednakosti izložene u prethodnom poglavlju.

Nejednakosti u pristupu resursima

Termin „resursi“ možda nije sasvim adekvatan i valjalo bi pre koristiti termin „oblici kapitala“. Naime *resursi*, u užem smislu, predstavljaju *izvore* različitih dobara (materijalne, kao i ne-materijalne) ili vrednosti, dok *kapital* predstavlja sama *dobra* (materijalna i ne-materijalna) i u njima sadržane *vrednosti*, na osnovu kojih društveni akteri mogu da ostvaruju participaciju u

ekonomskoj reprodukciji društva, kao i sopstvenu biološku i socijalnu reprodukciju. U širem smislu, pak, resurs može predstavljati dobro koje ima potencijal (vrednost) da postane kapital. S obzirom da je u ovoj analizi fokus pažnje na *pristupu* različitim izvorima kapitala, pa tek onda i na njegovoj distribuciji, pretežno će biti korišćen termin „resursi“. Razlog tome je potreba da se jasnije sagledaju prepreke u pristupu izvorima kapitala, kao i sami procesi pristupanja, prisvajanja resursa i njihovo aktiviranje u kapital. Tako pristup finansijskim tržištima u savremenim razvijenim društvima predstavlja jednu od važnih determinanti ekonomske i društvene participacije i pozicioniranja, ali finansijsko tržište nije kapital, već je to novac u bilo kom obliku. Međutim, kapital ostaje u krajnjoj instanci ključna kategorija analize, zbog toga što je nejednaka distribucija kapitala ključni ishod na osnovu koga posmatramo socio-ekonomske nejednakosti.

Kapital se javlja u različitim formama, a u sociološkoj teoriji široko je prihvaćena Burdijeova čuvena distinkcija između ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala (Bourdieu, 1986)⁷⁰. Ekonomski kapital se može direktno konvertovati u novac i može biti institucionalizovan u formi svojinskih prava; kulturni kapital se može konvertovati u ekonomski kapital pod određenim uslovima i može biti institucionalizovan u obliku obrazovnih kvalifikacija; dok se socijalni kapital sastoji od društvenih obligacija (veza), koje se, pod određenim uslovima, mogu konvertovati u ekonomski kapital i mogu biti institucionalizovane u formi socijalnih statusa i titula (Ibid). U ovom izlaganju je naglasak primarno na ekonomskim formama resursa, mada će pažnja biti posvećena i kulturnom kapitalu, pa i pojedinim formama socijalnog kapitala (mada će o njemu biti više reči u narednom poglavlju).

U raspravama o imovinskim nejednakostima između žena i muškaraca često se koristi termin „rodni imovinski jaz“ (engl. gender asset gap). Za razliku od rodnog jaza u zaradama, kome je posvećeno daleko više pažnje u istraživanjima rodnih odnosa, ali i zvaničnim statističkim praćenjima i politikama, o rodnom imovinskom jazu se malo zna. Još jednom, značajan doprinos u pokretanju ove teme i ukazivanju na značaj ove dimenzije nejednakosti dale su feministički orijentisana ekonomija i sociologija. Kada se govori o imovinskom jazu često se naizmenično koriste termini „kapital“ i „bogatstvo“, a pod njima se najčešće podrazumeva neto vrednost imovine koja obuhvata nekretnine, opremu i sredstva za rad, potrošna dobra u domaćinstvu i finansijska sredstva u raznolikim oblicima, (kao što su gotovina, sredstva na računima, akcije, penzijski fondovi i sl.), umanjene za dugovanja (hipoteke, pozajmice i

70 Za Burdijea kapital predstavlja akumulirani rad (u svojoj materijalizovanoj ili inkorporisanoj, otelovljenoj formi) koji, kada je prisvojen na privatnoj osnovi odstrane pojedinačnog ili grupnog socijalnog aktera, omogućuje svojim vlasnicima da prisvajaju socijalnu energiju u formi opredmećenog ili živog rada (Bourdieu, 1986).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija sl.) (Deere, Ros, 2010). Razlike u distribuciji ovako definisane imovine između muškaraca i žena nazivaju se *rodnim imovinskim jazom*.

Značaj imovinskih nejednakosti je višestruk. Imovina može predstavljati izvor sredstava za potrošnju u meri u kojoj može biti konvertovana u novac. Ona može imati upotrebnu vrednost ili obezbediti usluge, predstavljati izvor prihoda u vidu rente, ili služiti kao garancija za kredit. Imovina može ublažiti efekte krize ili nepovoljnih ekonomskih perioda u životnom ciklusu, s obzirom da se može založiti ili prodati. Ona determiniše socijalni status i životne šanse sadašnjih i budućih generacija, u oblasti obrazovanja, zapošljavanja i političkog uticaja. Akumulacija kapitala je značajna na svim nivoima prihoda i imovine. Pojedine autorke su pokazale da proučavanje imovinskog siromaštva, umesto prihodovnog, omogućuje mnogo bolje razumevanje siromaštva kako u razvijenim tako i u zemljama u razvoju. Tako se, recimo pokazalo, da je u SAD imovinsko siromaštvo obično veće nego dohodovno siromaštvo (Deere, Ros, 2010). Osim toga, ispitivanje razlika u prihodima obezbeđuje statičnu sliku siromaštva, dok proučavanje distribucije bogatstva i imovinskog siromaštva bolje ilustruje dinamiku razvoja ekonomskih nejednakosti tokom životnih ciklusa porodica i pojedinaca.

Faktori koji utiču na uspostavljanje rodnog imovinskog jaza kriju se često u zakonskim okvirima, institucionalnim strukturama, uključujući i običajne norme. Preko definicija građanskih prava, zakona o svojini i porodičnih zakona, država definiše principe i uslove pod kojima društveni akteri mogu akumulirati, kontrolisati i prenositi imovinu. Obrasci nasleđivanja i bračni režimi imali su ključnu ulogu u definisanju pristupa žena zemljištu, stanovanju i drugim oblicima kapitala (Agarwal, 1997). Običajne norme nasleđivanja razlikuju se po tome u kojoj meri priznaju ženama pravo na vlasništvo. Nasleđivanje preko muške linije (patrilinarno), podrazumeva da se svojina prenosi preko muških članova porodice i predstavlja najčešći oblik nasleđivanja u Africi i Aziji (a kao što ćemo videti još uvek i u ruralnim područjima Srbije). Takvi obrasci nasleđivanja dovode žene u položaj neplaćene porodične radne snage na porodičnim farmama, ili ih primorava da postanu poljoprivredne nadničke radnice. U matrilinearnim sistemima, nasleđivanje svojine teče preko majčine linije, uz brojne varijacije u praksi. Bračni svojinski režimi utiču na sudbinu žena u slučaju udovištva ili razvoda (Deere and Ross, 2006). Kada žive na muževljevoj imovini, žene u ovakvim uslovima nemaju kontrolu nad bračnom imovinom, koja u slučaju raskida braka ili udovištva često ostaje u muževljevoj porodici.

Zakoni koji ograničavaju vlasnička prava udatih žena imali su veliki istorijski značaj u stvaranju imovinskih nejednakosti. Nasuprot tome, zakoni koji podržavaju ravnopravno nasleđivanje između dece, bez obzira na pol, ili zakoni koji su podržali vlasnička prava udovica i udovaca, imali su veliki istorijski

značaj na smanjenje ili otklanjanje imovinskih nejednakosti. Dalje, specifični zakoni koji su definisali prava na državne penzije ili socijalnu zaštitu, kao i zakoni na osnovu kojih je reformisan agrarni sektor, još od poznog 19. veka uticali su na mogućnosti žena da akumuliraju i kontrolišu različite oblike ekonomskog kapitala, u razvijenim društvima zapadne hemisfere (više o tome u Deere, Ros, 2010). *Porodične i društvene norme* takođe su imale uticaja na obrasce prenošenja imovine, akumulaciju i kontrolu nad resursima najčešće preko procesa nasleđivanja imovine. *Tržišta, a posebno tržište rada*, u uslovima povećanog zapošljavanja žena uticala su na mogućnosti žena da akumuliraju ekonomski kapital. Stoga su problem nižih zarada žena, rodne segregacije na tržištu rada, kao i reproduktivnog rada žena u domaćinstvu, *važne determinante rodnog imovinskog jaza* (Ibid).

Međutim, proučavanje imovinskog rodnog jaza suočava se sa nizom metodoloških problema. Većina procena distribucije imovine, kao i dohotka, vrši se na nivou domaćinstva. i onda kada se pažnja posveti rodnom aspektu, nejednakosti se identifikuju pretežno između domaćinstava čiji su nosioci muškarci i onih čiji su nosioci žene. Međutim, feministička ekonomija je pokazala da bogatstvo domaćinstva i njegovih individualnih članova nisu nužno ista stvar. Žene i muškarci mogu živeti u istim domaćinstvima, ali mogu imati bitno različit stepen kontrole nad resursima domaćinstva. Osim toga, problem se javlja i kod nastojanja da se nejednakosti identifikuju bar između domaćinstava predvođenih muškarcima i domaćinstava predvođenih ženama. U slučaju samačkih domaćinstava ovaj problem, naravno, ne postoji. Ali u slučaju višočlanih domaćinstava ovo postaje ne samo metodološki već i konceptualni problem. Naime, prema istraživačkim i statističkim podacima ispostavlja se da žene često žive u domaćinstvima čiji su nosioci muškarci, dok muškarci obično ne žive u domaćinstvima čiji su nosioci žene. Razlog za to je najčešće automatsko pripisivanje „titule“ nosioca domaćinstva odraslom muškarcu, od strane istraživača (pa tek u njegovom odsustvu identifikovanje žene kao nosioca), ili rasprostranjena tendencija da sami ispitanici navode muškog člana kao nosioca domaćinstva (često i ako je to mladi muškarac koji još uvek živi sa majkom). Ovakva istraživačka praksa i vrednosni stavovi predstavljaju velikim delom nasleđe nekada dominantnog modela muškog hranioca porodice i kod ispitanika i kod istraživača. Veliko je pitanje koliko je uopšte bitno imenovati „nosioca domaćinstva“ u socijalnim istraživanjima i zvaničnim statističkim praćenjima. Pojedina istraživačka iskustva pokazala su da se jednako dobro mogu prikupiti i obraditi podaci onda kada se u domaćinstvu odabere „glavni ispitanik/ca“ a potom čitavo domaćinstvo rekonstruiše na osnovu srodstva sa tom osobom (Babović, Cvejić, 2002; Babović 2009, 2010c). Stoga se analize distribucije bogatstva koje pridaju veću pažnju rodnim aspektima često rukovode principima razlikovanja tipova domaćinstava u zavisnosti od sastava,

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

pa poredе domaćinstva parova sa domaćinstvima samih žena i muškaraca, domaćinstva sa decom i bez dece i sl. (Deere, Ros, 2010).

Iz navedenih, ali i drugih razloga, sistematsko praćenje rodnog imovinskog jaza suočava se sa ozbiljnim nedostatkom podataka. Mada postoje brojna istraživanja na mikro nivou, precizni podaci na nacionalnom nivou ne postoje ni u najrazvijenijim zemljama, a pogotovo ne u onim manje razvijenim. Za to postoji više razloga. Prvo, daleko je manje informacija o imovini nego o prihodima. Istraživači često smatraju da je podatke o prihodima lakše prikupiti nego podatke o imovini, jer ljudi često i ne znaju pravu vrednost svoje imovine. Iako će često znati približnu tržišnu vrednost svoje kuće, neće uvek znati vrednost svoje penzije. Opet, u sredinama gde nije razvijeno tržište nekretnina, teško je i izračunati vrednost nepokretne imovine, sa čime se, recimo, istraživanja sprovedena u ruralnim delovima Srbije često suočavaju. Dalje, istraživači prikupljaju većinu podataka o imovini na nivou domaćinstva, ali ne i na nivou pojedinaca. Tako se često može dobiti informacija da li dato domaćinstvo poseduje stambenu jedinicu ili ne, ali ostaje nepoznato ko je od članova domaćinstva vlasnik te nekretnine. Zbog toga je od posebnog značaja za proučavanje rodnih ekonomskih nejednakosti ispitati *unutrašnju distribuciju resursa* u domaćinstvima. Treće, vlasnička prava mogu u pojedinim sredinama biti veoma komplikovana. Sa jedna strane, ona su determinisana zakonskim okvirom, ali u praksi često se ostvaruju pod snažnim uticajem običajnih normi, pre svega u procesu nasleđivanja (ovo je svojstveno društvima u subsaharskoj Africi, delovima Azije, ali i u ruralnoj Srbiji). Sam koncept vlasništva može biti vrlo kontekstualno uslovljen, pa tako u pojedinim zemljama žene mogu biti vlasnice useva ali ne i zemljišta na kojima su ti usevi proizvedeni (Gray, Kevane, 1999).

No, ovaj studiji proučavanje nejednakosti u pristupu resursima neće biti ograničeno samo na imovinske nejednakosti, već i na druge oblike resursa koji se ne mogu smatrati imovinom u standardnom značenju ovog pojma. Zbog toga ćemo ukazati na pojedinačne tipove resursa o za koje će biti izložene teorijske osnove proučavanja, a preko kojih će nejednakosti biti empirijski proučavane u EU i Srbiji:

1. *Pristup zemljištu*. Zemljište je važan proizvodni resurs u područjima koja se još uvek ekonomski oslanjaju na poljoprivredu. U pojedini područjima u svetu zapažaju se trendovi feminizacije poljoprivredne radne snage zbog izraženijih trendova migracija muškaraca iz ruralnih oblasti. Ovi trendovi svojstveni su brojnim zemljama u Aziji, Africi i Latinskoj Americi (ILO, 2008). Međutim, pored pristupa zemljištu u ruralnim područjima je važan i pristup infrastrukturi (pijaćoj vodi, prevozu, energiji, i sl.) i uslugama koje su od značaja za ekonomski potencijal i položaj žena i muškaraca. O faktorima koji do-

prinose imovinskim nejednakostima u pogledu posedovanja zemljišta i stambenog prostora, kao što su zakoni, tržišta rada i nekretnina, običajne norme u procesima nasleđivanja i uspostavljanja bračnih imovinskih odnosa već je bilo reči, pa ih ovde nećemo ponavljati. Važno je samo dodati da su pojedina istraživanja pokazala da zbog ukupnih imovinskih nejednakosti, ali i otežanog pristupa finansijskim tržištima, u manje razvijenim područjima sveta razvoj tržišta nekretnina ne dovodi automatski do smanjenja imovinskih nejednakosti u posedovanju zemljišta i stambenog prostora (Deere, Ros, 2010). Zbog slabog ekonomskog potencijala, žene ne mogu doći u posed nekretnina preko tržišta. Umesto toga, pokazalo se da za njih bolji kanal sticanja vlasništva nad nekretninama predstavlja nasleđivanje, onda kada se njegovi obrasci transformišu u pravcu veće rodne ravnopravnosti (Ibid).

2. *Pristup stanovanju.* Kao što je već rečeno, vlasništvo nad stambenim prostorom doprinosi nezavisnosti žena, njihovoj fizičkoj i ekonomskoj sigurnosti, ali i pregovaračkoj moći koju imaju unutar domaćinstva ili u lokalnoj zajednici (Mirafatab, 2001). Bez adekvatnog stanovanja, teško je obezbediti i održati zaposlenje, zdravlje, kvalitetno obrazovanje, a češća je i pojava nasilja nad ženama (UNHABITAT, 2003). Zbog toga se u proučavanjima uslova stanovanja značaj pridaje ne samo posedovanju stambenog prostora, već i njegovom kvalitetu. U ovu svrhu često se koriste složeni indeksi materijalne deprivacije koji obuhvataju i komponentu kvaliteta stanovanja (više u Babović, 2010a). Istraživanja na svetskom nivou pokazuju da je među osobama koje se suočavaju sa deprivacijom u stanovanju i beskućništvom, sve više žena i dece (UNHABITAT, 2003). Povećane rizike od beskućništva imaju pojedine kategorije žena, kao što su: žrtve porodičnog nasilja, udovice, razvedene ili razdvojene žene, starije žene, samohrane majke, žene koje žive u plemenskim zajednicama, žene sa invaliditetom, one koje žive u područjima ratnih sukoba, imigrantkinje i žene iz etničkih i rasnih manjina (UN, 2009). Nedostatak stambenih resursa sprečava žene i u pristupu finansijskim tržištima, jer im nedostaju garancije za pozajmice.

3. *Pristup finansijskim tržištima i uslugama.* Pristup žena finansijskim uslugama, uključujući štednju, osiguranje, doznake iz inostranstva i kredite, od ključnog su značaja za njihovu ekonomsku participaciju i kvalitet života. U ovom aspektu nejednakosti u pristupu ekonomskim resursima često se koristi koncept finansijske isključenosti, kao jedne od važnih dimenzija ekonomske i šire, socijalne isključenosti. *Finansijska isključenost* predstavlja nedostatak mogućnosti pojedinih društvenih grupa da ostvare pristup formalnom finansijskom sistemu (Santiago et al, 2005). *Finansijska uključenost* se definiše kao ponuda dostupnih finansijskih usluga za grupe pod rizikom od socijalne isključenosti od strane formalnog finansijskog sistema, poput novčanih isplata

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

u zemlji i doznaka iz inostranstva (engl. remittances), štednji, pozajmicama i osiguranju (Thorat, 2007). Inkluzivni finansijski sistem olakšava alokaciju resursa i time smanjuje troškove protoka i konverzije kapitala. Pristup odgovarajućim finansijskim uslugama može značajno unaprediti svakodnevno upravljanje i raspolaganje novcem, otkloniti uticaj neformalnih izvora pozajmica koje su često eksploatatorske. Finansijski sistem povećava efikasnost i blagostanje tako što obezbeđuje sredstva za sigurne oblike štednje i novčane transakcije (Sarma, 2008). U istraživanjima rodnih aspekata finansijske isključenosti zapaženo je da u mnogim područjima sveta žene nailaze na prepreke u pristupu formalnim finansijskim uslugama (UN, 2009). Formalne finansijske usluge obezbeđuju javne i privatne banke, osiguravajuće kompanije, hipotekarne organizacije i kreditne kompanije. Ove usluge su široko, mada ne univerzalno, dostupne u razvijenim zemljama. Oko 89.6% populacije u EU 15 i 91% populacije u SAD ima bankovni račun (UN, 2006). S obzirom da i siromašni muškarci i žene štede, kao i bolje stojeći, mada u malim i neredovnim količinama, oni treba da budu sposobni da konvertuju tu ušteđevinu u „upotrebljivo velike“ količine novca koji su im potrebne za različite svrhe: troškove vezane za pojedine životne cikluse, (kao što su rođenje deteta, venčanje, kupovina kućnih uređaja) i investiranje u nove mogućnosti koje unapređuju životne uslove (Rutheford, 2000). Zbog toga što formalni finansijski sistemi ne dosežu do siromašnih, osmišljeni su sistemi mikro finansiranja, koji predstavljaju važno sredstvo za unapređenje ekonomskih potencijala žena. Pristup žena ušteđevini je od ključnog značaja za njihovo ekonomsko osnaživanje, pošto ušteđevina može da olakša potrošnju u slučaju varijacija u prihodima, a omogući finansijske investicije direktno ili indirektno preko dokazivanja kreditne sposobnosti.

4. *Pristup novim tehnologijama.* Kada se govori o novim tehnologijama, najčešće se misli na moderne informaciono-komunikacione tehnologije. U našem izlaganju to će pretežno i biti slučaj. Međutim, ne treba zaboraviti da za žene i muškarce u brojnim područjima sveta pristup modernim poljoprivrednim tehnologijama takođe predstavlja faktor povećanja produktivnosti rada, uspešnog ekonomskog uključivanja i time obezbeđivanja kvalitetnih uslova života. Prepreke u pristupu novim tehnologijama vode umanjnim sposobnostima za adaptaciju na promenljive uslove na tržištu rada, podstiču već postojeće diskriminacijske norme i prakse i sprečavaju širenje informacija i znanja. Uloga informacionih i komunikacionih tehnologija je od velikog značaja, jer pristup ovim tehnologijama omogućuje ženama da štede vreme, adekvatno se informišu, a time i lakše uključuju u tržište rada. Svakako dostupnost samih tehnologija, kao i posedovanje veština korišćenja ovih tehnologija, od velikog su značaja za uključivanje u razvojne sektore ekonomije visoko kvalifikovanih informatičkih usluga, koje čine jezgro razvijenih ekonomija zasnovanih na

znanju. Međutim, dostupnost mobilnih telefona i interneta jednako je važna i u ruralnim oblastima i manje razvijenim područjima sveta za koje se ne bi moglo reći da poseduju značajnije razvijeni sektor ekonomije znanja i informacija. Pokazalo se da mobilni telefoni i internet omogućuju ženama u ruralnim oblastima da povećaju svoje ekonomske šanse preko pristupa novim tržištima na osnovu informacija o aktuelnim tržišnim cenama poljoprivrednih proizvoda (UN, 2009). Ipak, najveći broj žena u ovim područjima nema pristup ovim tehnologijama. Takođe, pristup komunikacionim centrima, kao što su telecentri⁷¹ (engl. telecottages) i internet kafei (engl. cybercafes) otežan je za mnoge žene zbog neodgovarajućeg lokalnog prevoza, neodgovarajućeg radnog vremena, nedostatka vremena zbog obaveza na farmi i u kući i sl. (Ibid).

5. *Pristup socijalnim uslugama.* Čitav niz socijalnih usluga je od izuzetnog značaja za ekonomske potencijale i životne uslove žena: od obrazovanja, preko zdravstvene zaštite do socijalne zaštite. U tom aspektu pažnja se usmerava na dostupnost formalnog obrazovanja i uključivanje žena u različite obrazovne nivoe, ali i dostupnost dodatnih formi obrazovanja, posebno onih koje povećavaju mogućnosti za uključivanje na tržište rada ili unapređenje ekonomske aktivnosti. Uključenost u sisteme zdravstvenog osiguranja i pristup zdravstvene zaštite smatraju se značajnim sredstvima unapređenja humanog kapitala stanovništva. Pristup penzijskom osiguranju i fondovima, u razvijenim zemljama predstavlja takođe jedan od značajnih aspekata proučavanja rodni ekonomskih nejednakosti. Istraživanja su pokazala da muškarci češće imaju pristup zaposlenju koje obezbeđuje socijalne beneficije, uključujući zdravstveno i penzijsko osiguranje, kao i da su prosečne penzije muškaraca u proseku više nego penzije žena. Zbog ranije opisanih nejednakosti u položaju na tržištu rada, kao i doskorašnjih trendova slabe zaposlenosti žena, ove nejednakosti se uočavaju u današnjim generacijama penzionera i penzionerki. U zemljama u razvoju, zaposlenost u javnom sektoru je primarni izvor penzijskog osiguranja, ali se malo zna o rodni razlikama u ovom pogledu (Deere, Ros, 2010). Napokon, pristup uslugama porodične podrške predstavlja izuzetno važnu determinantu za ekonomsko angažovanje žena, pre svega u obliku brige o deci i starima, ali i u formi podrške za različite probleme poput siromaštva, porodičnih problema, nasilja nad ženama i sl. Međutim, ovim širim resursima socijalne podrške pažnja će biti više posvećena u narednom poglavlju, dok će na ovom mestu fokus analize pretežno biti usmeren na ekonomske resurse i obrazovanje.

71 Reč je o informaciono-komunikacionim službama koje se lociraju u ruralna područja, kako bi lokalnom stanovništvu bio omogućen pristup ovim tehnologijama na račun lokalne zajednice. U ovim službama često se sprovode i obuke za korišćenje IC tehnologija, pored toga što se pružaju i neposredne usluge korišćenja interneta.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Pristup i kontrola na ekonomskim resursima od ključnog su značaja ne samo za ostvarivanje rodne jednakosti i osnaživanje žena, već i za održiv, inkluzivni i pravičan rast i razvoj društava. Različita istraživanja ustanovila su da rodna jednakost u distribuciji ekonomskih resursa ima višestruke pozitivne efekte za niz razvojnih ciljeva, uključujući i smanjenje siromaštva i blagostanje dece. Registrovani su efikasni rezultati na mikroekonomskom nivou, pre svega u vidu povećane produktivnosti domaćinstava, kao i na makroekonomskom nivou u vidu pozitivne sinergije između rodne jednakosti i ekonomskog rasta (UN, 2009). Međutim, kako se ističe u svetskom izveštaju Ujedinjenih nacija o ulozi žena u razvoju, dugotrajne nejednakosti u distribuciji ekonomskih i finansijskih resursa postavile su žene u nepovoljan položaj u odnosu na muškarce sa stanovišta potencijala učestvovanja u razvojnim procesima i doprinosa ovim procesima. Nejednak pristup resursima ograničava kapacitete žena da ostvare veću poljoprivrednu produktivnost, angažuju se na tržištu rada kroz postojeće oblike zaposlenosti, ali i da obezbede materijalni standard koji omogućava kvalitetno zadovoljavanje potreba i bolje životne šanse. Stoga su problemi u pristupu resursima visoko povezani sa pojavama kao što su siromaštvo, migracije, urbanizacija, kao i povećani rizici od nasilja. Ovdje ćemo više pažnje posvetiti rizicima od siromaštva.

Rod i rizici od siromaštva

Dok prethodni aspekti nejednakosti upućuju više na nejednakosti u pristupu resursima, dakle *procesima* pristupanja, prisvajanja, upotrebe i konvertovanja različitih resursa, proučavanje rizika od siromaštva više upućuje na ishode oličene u *stanjima* siromaštva. Ova dva aspekta objedinjena su u savremenom zvaničnom pristupu EU u praćenju socijalne isključenosti i siromaštva, kao i politikama usmerenim na njihovo suzbijanje. U ovom pristupu siromaštvo se shvata samo kao jedna, mada ključna, dimenzija socijalne isključenosti, a interakcija između siromaštva i socijalne isključenosti se posmatra dvosmerno, pri čemu siromaštvo može predstavljati rezultat različitih formi isključenosti (sa tržišta rada, iz obrazovanja, socijalnih mreža i sl.), ali može biti i uzrok socijalne isključenosti (nemogućnost obavljanja ekonomskih aktivnosti, obrazovanja ili učestvovanja u socijalnom životu zajednice zbog nedovoljnosti ekonomskih resursa).

Na praktičnom nivou, socijalna isključenost se u EU prati preko sledećih dimenzija:

1. **Finansijskog siromaštva** koje se shvata kao ukupni prihod domaćinstva ispod utvrđene linije siromaštva;

2. **Materijalne deprivacije** koja predstavlja nezadovoljenost osnovnih potreba (za ishranom, stanovanjem, kupovinom odeće, lekova i sl.);
3. **Isključenosti sa tržišta rada** (posebno dugotrajne, kao i u slučajevima domaćinstava koja nemaju nijednog zaposlenog člana);
4. **Isključenosti iz sistema obrazovanja** zbog koje stanovništvo ne uspeva da stekne kvalifikacije potrebne za zapošljavanje;
5. **Zdravlja** i pristupa uslugama zdravstvene zaštite.

Iako se u EU prepoznaje i značaj političke, socijalne i kulturne participacije, ove dimenzije za sada nisu uključene u procese praćenja socijalne isključenosti, niti u ciljeve politika koji se usaglašavaju na nivou EU. Zvanični koncept socijalne uključenosti izložen je stalnim preispitivanjima, pa se očekuje da u budućim revizijama uključi i dimenzije kojima za sada nije posvećeno dovoljno pažnje.

Ako pokušamo da pristup definisan u ovoj studiji uporedimo sa pristupom EU, onda se može reći da bi aspekti navedeni u okviru pristupa resursima (uključujući i pristup tržištu rada izložen u prethodnom poglavlju) mogli više da ukažu na probleme socijalne isključenosti, obuhvatajući (dimenzije 3–5 iz EU pristupa), dok bi se aspekti iz ovog dela više odnosili na problem siromaštva (dimenzije 1–2 EU pristupa). Međutim, ne treba ispustiti iz vida da je pristup u ovoj studiji širi od pristupa socijalne isključenosti, jer se bavi ekonomskim nejednakostima generalno, a ne samo nejednakostima između onih koji jesu i nisu siromašni, ili onih koji su uključeni u socijalnu zajednicu ili iz nje isključeni. Osim toga, analitički okvir u ovoj studiji je širi od analitičkog okvira socijalne isključenosti, jer obuhvata i niz dimenzija koje nisu sadržane u ovom poslednjem, poput imovinskih nejednakosti, pristupa drugim tržištima osim tržišta rada, nejednakostima unutar domaćinstva i u okviru kućnog rada i sl. Ipak, ova dva pristupa se u velikoj meri preklapaju. Stoga će na ovom mestu pažnja biti fokusirana na rodne aspekte siromaštva.

Kao rezultat nejednakih vlasničkih prava, prekida u karijeri zbog podizanja dece, nejednakoj podeli porodičnih odgovornosti, pozicioniranju u nepovoljnijim sektorima rada i usled manjih nivoa zarada, muškarci i žene nemaju jednake šanse da se obezbede od različitih socijalnih rizika, poput starosti, bolesti, invaliditeta ili drugih životnih problema. U savremenoj literaturi, jedno od važnih područja proučavanja rodni ekonomskih nejednakosti jesu upravo nejednaki rizici od siromaštva, a brojni pristupi ukazuju na procese „feminizacije siromaštva“ u današnjem svetu. Međutim, ovaj koncept feminizacije siromaštva sadrži različite pretpostavke i predmet je važnih debata u naučnim krugovima. No, pre nego što njemu posvetimo pažnju, potrebno je reći nekoliko osnovnih napomena o samom pojmu siromaštva.

U literaturi o siromaštvu postoje velike razlike u mišljenjima šta zapravo ovaj pojam podrazumeva. Pojedini pristupi definišu siromaštvo izrazito usko, pa ga svode na nedovoljnost *finansijskih sredstava* za zadovoljenje *osnovnih životnih potreba*. U drugim pristupima ono se shvata nešto šire iako naglasak ostaje na materijalnim aspektima, pa se shvata kao osobeni *životni standard* koji odlikuje *nezadovoljenost potreba*. Još šire definicije siromaštva obuhvataju pored materijalnih elemenata i nematerijalne, pa se siromaštvo gotovo poistovećuje sa socijalnom isključenošću, zato što podrazumeva i *nemogućnost učestvovanja u društvu* u različitim oblicima. Ipak, isključenost se u ovom slučaju posmatra isključivo kao posledica nedostatka finansijskih ili materijalnih resursa. Kod ovih pristupa dolazi do velikog preklapanja koncepta siromaštva sa konceptom socijalne isključenosti (više o različitim pristupima u Alcock, 2006). Bitno drugačiji pristup siromaštvu, ponudio je indijski nobelovac, Amartja Sen. On tvrdi da prihodi i životni standard nisu važni sami po sebi, već zbog toga što određuju *način života* koji neka osoba vodi. Siromaštvo se shvata kao odsustvo *moćnosti slobode izbora* i ostvarenja ljudskih potencijala, razvoja i životnog blagostanja (Sen, 2000, 1992, 1981, Nussbaum, Sen, 1993). Ovaj pristup nalazi se u osnovi koncepta „humanog razvoja“ (human development) Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (United Nations Development Programme – UNDP).

U literaturi se često razlikuju apsolutno i relativno siromaštvo. *Apsolutno siromaštvo* se definiše kao nivo prihoda ili potrošnje porodica i pojedinca ispod definisanog minimuma životnih potreba kao što su hrana, odeća, obuća, stanovanje, grejanje i sl. Osnovne životne potrebe čine tačno navedene količine i strukturu potrošnje za ove potrebe. Po pravilu, taj skup elementarnih potreba zasniva se na stvarnoj potrošnji najsiromašnijih članova društva, uz prilagođavanja prema određenim međunarodno priznatim standardima za ishranu. Koncept apsolutnog siromaštva često je bio kritikovan zato što ne uzima u obzir opšti standard života koji preovladava u jednom društvu. Kritičari smatraju da nije moguće odrediti apsolutni minimum životnih potreba, te da nije moguće kvantifikovati taj minimum za sve pripadnike jednog društva ili pak za pripadnike brojnih različitih društava, da bi se postigla međunarodna uporedivost podataka. Pojam apsolutnog siromaštva ne uspeva da adekvatno uključi, na primer, kulturne potrebe ili standarde stanovanja koje suštinski zavise od karaktera društva i zajednice u kojoj žive pojedinci koje posmatramo. Na primer, posedovanje televizora ili tekuće vode u stanu ili kući može biti standard u razvijenim zemljama, ali ne nužno i u siromašnim i zaostalim društvima Afrike. Iz tih razloga, često se koristi koncept relativnog siromaštva.

Relativno siromaštvo se određuje kao minimum prihvatljivog standarda života u jednom društvu. Ono se ne izražava preko apsolutnog novčanog

iznosa, već kao procenat medijane prihoda ili medijane potrošnje. Ako društvo postaje bogatije, linija siromaštva će rasti, ako društvo siromaši, linija će se spuštati. Koncept relativnog siromaštva zasnovan je na ideji da pojedinci treba da dele životne obrasce koji vladaju u datom društvu, kao i da imaju lične koristi od opšteg prosperiteta. Relativnom siromaštvu stavlja se zamerka da zanemaruje činjenicu da čak i u razvijenim društvima ima ljudi koji ne uspevaju da zadovolje osnovne životne potrebe. Dalje, često se prigovara da je linija relativnog siromaštva arbitrarno postavljena. Konačno, tvrdi se da relativno siromaštvo skreće pažnju sa bede i materijalne deprivacije kao ključnih aspekata siromaštva.

Evropska unija je usvojila koncept relativnog siromaštva iz dva razloga. Prvo, smatra se da je ključni izazov EU da omogući svim stanovnicima da učestvuju u blagodatima visokih stopa rasta i podizanja opšteg nivoa blagostanja, a ne samo da dostignu osnovni standard života, kao što je slučaj u manje razvijenim delovima sveta. Drugo, smatra se da ono što nazivamo prihvatljivim standardom života u velikoj meri zavisi od opštih uslova socijalnog i ekonomskog razvoja i varira od zemlje do zemlje, čak i unutar EU (EC, 2004). Zato se u EU koristi indikator „rizik od siromaštva“, pa se za osobe i porodice čiji je prihod ispod 60% medijane prosečnih prihoda po jedinici potrošnje⁷² kaže da su *u riziku od siromaštva* (engl. *at-risk-of-poverty*), a ne prosto siromašni, jer se podrazumeva da prihod ispod te linije nije nužan ni dovoljan uslov da se bude siromašan.

Pored razlikovanja apsolutnog i relativnog siromaštva potrebno je razlikovati i finansijsko siromaštvo od materijalne deprivacije. *Finansijsko siromaštvo* predstavlja nedostatak finansijskih sredstava da se podmire osnovne životne potrebe (u konceptu apsolutnog siromaštva) ili raspoloživa finansijska sredstva niža od definisane linije (kao u konceptu relativnog siromaštva). Analiza finansijskog siromaštva usmerava se na dve stvari: (1) prihode ili rashode domaćinstava i (2) određenu liniju siromaštva. Linija siromaštva može biti definisana kao apsolutna linija (u novčanom iznosu) ili kao odnos prema, na primer, prosečnim prihodima. U oba slučaja, finansijski su siromašni oni čiji su prihodi ispod te linije. *Materijalna deprivacija* se odnosi na nesposobnost pojedinaca ili domaćinstava da zadovolje potrebe i priušte potrošna dobra koja se u njihovom društvu smatraju tipičnim.

Rodni pristupi u proučavanju siromaštva dali su nekoliko značajnih doprinosa istraživanjima ove pojave: ukazali su na izrazitu višedimenzionalnost siromaštva i njegovu dinamičku prirodu, ukazali na značaj proučavanja proce-

72 Dohodak po potrošačkoj jedinici dobija se deljenjem dohotka domaćinstva sa modifikovanom OECD skalom koja daje ponder 1 prvom odraslom, 0.5 ostalim odraslima starosti 14 i više godina i ponder 0.3 svakom detetu starosti ispod 14 godina.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

sa unutar domaćinstva i ukazali na značaj odnosa moći, akcije i subjektivnosti društvenih aktera (Chant, 2007). Shvatanje da na blagostanje ljudi utiču brojni faktori pored plaćenog rada, pokrenulo je evoluciju pristupa u proučavanju siromaštva, poput Senovog koncepta o pravima i mogućnostima, koncepta „ranjivosti“ i siromaštva kao procesa (Chambers, 2006). Iako prihvati nedvosmisleno pokreću druge aktivnosti i predstavljaju „motor reprodukcije“ (Gonzales de la Rocha, 2001), ova stanovišta ukazuju na značaj niza aktivnosti koje preduzimaju različiti članovi domaćinstva (kućni rad, proizvodnja za potrebe domaćinstva), zajedno sa pristupom javnim uslugama i infrastrukturi. Na primer, čak i kada ljudi imaju ograničena primanja, problem može biti prevladan javnim uslugama zdravstvene zaštite, sistemom materijalne podrške, kao što je na primer, subvencionisano stanovanje. Pored toga, osim ekonomskih, postoje i druge važne komponente resursne osnove domaćinstva, kao što su obrazovanje, veštine i socijalni kapital bilo u obliku srodničkih ili prijateljskih mreža podrške ili u obliku organizacija u zajednici koje pružaju neku vrstu socijalne podrške. Tako su ovi pristupi uneli važan aspekt dinamike u proučavanje siromaštva, jer su sa opisa stanja i merenja karakteristika siromaštva obratili pažnju i na socio-ekonomske strategije pomoću kojih pojedinci i grupe nastoje da izbegnu ili ublaže posledice siromaštva.

Resursi i potencijali koje poseduju domaćinstva mogu se skladištiti, akumulirati, razmenjivati ili mobilisati, kako bi se generisali veći prihodi ili druge dobiti na osnovu kojih je moguće kratkoročno i dugoročno izbeći ili smanjiti efekte siromaštva. Tako Rakodi navodi pet važnih tipova resursa u domaćinstvu:

1. *Humani kapital* koji obuhvata kvalifikacije, znanje, zdravlje, kontrolu nad radom;
2. *Socijalni kapital* koji obuhvata odnose poverenja, uzajamnosti i razmena koje olakšavaju saradnju i mogu obezbediti neformalne mreže sigurnosti među siromašnima⁷³;
3. *Prirodni kapital* koji obuhvata različite prirodne resurse poput zemljišta, vode, biodiverziteta na životnom području domaćinstva i sl;
4. *Fizički kapital* koji podrazumeva bazičnu infrastrukturu kao što su saobraćaj, sklonište, snabdevanje vodom i sanitacija, energija, komunikacije i sl;
5. *Finansijski kapital* koji obuhvata zarade, štednju, penzije, doznake, socijalne transfere i sl. (Rakodi, 1999).

73 Socijalni kapital može se javiti i u „negativnom obliku“ kao nasilje, nepoverenje, prevara i sl.

Ova resursna osnova domaćinstva determiniše izgled domaćinstva da profilu manje ili više uspješne ekonomske strategije sopstvene reprodukcije (Babović, 2009a). Kada je u pitanju drugi doprinos rodni pristupa proučavanju siromaštva obično se navode dva ključna argumenta. Prvi predstavlja ukazivanje na potrebu da se podaci deagregiraju ispod nivoa domaćinstva zbog toga što nije primereno porediti domaćinstva različite veličine i sastava prema agregatnim prihodima. Ovaj problem delimično je rešen primenom skala jedinica potrošnje, čime se, doduše samo metrički, kontroliše veličina domaćinstva (i delimično sastav, jer deca dobijaju manji ponder). Drugi, važniji argument proističe iz bitno drugačijeg shvatanja domaćinstva nego što je to bilo uobičajeno u takozvanoj novoj ekonomiji domaćinstva. Naime, kada se prihodi ili resursi domaćinstva posmatraju na agregatnom nivou, podrazumeva se da domaćinstvo predstavlja jedan egalitarni kolektivitet unutar koga se resursi raspoređuju po principu jednakih delova. Međutim, u domaćinstvima to najčešće nije slučaj (Razavi 1999).

Silvija Čant ukazuje na niz istraživanja koja su pokazala na koji način se resursi nejednako distribuiraju između članova domaćinstva različitog pola i starosti. Neka od ovih istraživanja ukazala su na dva glavna razloga za nejednak tretman na osnovi roda u resursno oskudnim domaćinstvima. Prvi se tiče „efikasnosti“, jer domaćinstva investiraju manje u žene zato što pretpostavljaju da će dobiti od tih investicija biti niže. Drugi se tiče kulturnih predrasuda u korist muškaraca. Ove nalaze podržao je niz empirijskih istraživanja koja su pokazala da su žene (i devojčice) često izložene „sekundarnom siromaštvu“ u domaćinstvima predvođenim muškarcima, jer se u njih investira manje nego u muške članove domaćinstva zbog očekivanja da će i manje doprineti njegovom materijalnom obezbeđenju. Pored toga, uočeni su i svojevrsni obrasci ekonomskog zapostavljanja, kada muškarci zadržavaju deo svog prihoda za ličnu diskrecionu potrošnju zanemarujući potrebe ženskih ukućana i dece (Kabeer, 2003). Stoga je za rodnu dimenziju siromaštva važno ne samo ispitivanje prihoda i nivoa resursa u domaćinstvu, već i obrazaca potrošnje. Takođe, važno je ispitati i iz kojih (čijih) prihoda se finansiraju određeni oblici potrošnje domaćinstva kao celine i pojedinih njegovih članova (Chant, 2006).

Okvir 1: Pokazatelji nejednakosti unutar domaćinstva

Mogadam je navela neke osnovne pokazatelje nejednakosti unutar domaćinstva:

- Različito vrednovanje pojedinaca;
- Nevrednovanje rada ženskih članova domaćinstva, posebno kućnog i netržišnog rada;

- Odsustvo kontrole žena nad imovinom i prihodima (uključujući i prisvajanje zarada žena od strane muškaraca);
 - Prinudživanje žena na rađanje i podizanje dece;
 - Slabije uključivanje devojčica u obrazovni sistem u poređenju sa dečacima;
 - Kontrola muškaraca nad troškovima domaćinstva, investicijama i migracijama;
 - Nedostatak kontrole žena nad procesima formiranja porodice, veličinom porodice i razvodom;
 - Nemogućnost devojčica da učestvuju u roditeljskim odlukama koje se tiču njihove udaje;
 - Porodično nasilje;
 - Obezbeđivanje ishrane i zdravstvene zaštite u skladu sa interesima muškaraca;
 - Ubijanje ženskih odojčadi
- (Modhadam, 1997, nav. prema Chant, 2007).

Ova stanovišta su doprinela velikom teorijskom zaokretu od poimanja domaćinstva kao unitarne jedinice ka poimanju domaćinstva kao kolektivne jedinice. Već je pomenuto da je ovaj zaokret najvidljiviji u razlikama između modela domaćinstva kao harmonične jedinice, onako kako ga shvata nova ekonomija domaćinstva i Senovog stanovišta o kooperativnom konfliktu kao temeljnom procesu koji obeležava život domaćinstva. Ova stanovišta ukazuju da uloge i obligacije unutar domaćinstva dovode do većeg pritiska na žene da potčine sopstvene potrebe potrebama drugih članova domaćinstva. Najvažniji doprinos ovih pristupa je naglašavanje potrebe da se ispita ono što se dešava unutar domaćinstava, pre nego da se ona svedu na prazne kutije vođene „prirodnim“ procesima dobrovoljnog konsenzusa ili zajedničkom maksimizacijom blagostanja (Chant, 2007: 43).

Naglašavanje subjektivnosti u proučavanjima siromaštva omogućilo je da se prepoznaju različite rodne strategije kojima se nastoje savladati posledice siromaštva. Žene mogu da vrše izbore koji se na prvi pogled čine neracionalnim, ali uz dublje razumevanje konteksta njihova racionalnost postaje razumljiva. Ovom aspektu pažnja se posvećuje u okviru takozvanog koncepta „razmene“ (engl. trade off). Tako žene mogu svesno uskratiti sebi i svojoj deci pristup određenom resursu, kako bi zauzvrat povećale šanse pristupu drugim resursima. Ove subjektivne dimenzije rodni aspekata siromaštva obično se ispituju posebnim metodologijama, a jedna od najpoznatijih je „procena siromaštva uz participaciju ispitanika“ (Participatory poverty assessment – PPA).

Ova metodologija omogućuje da se uzroci i posledice siromaštva istraže u povezanosti sa kontekstom, kao i da se u obzir uzmu subjektivni doživljaji siromaštva. Naglašavanje subjektivne dimenzije siromaštva ukazalo je i na značaj samopoštovanja, dostojanstva, izbora, moći, kao važnih aspekata preko kojih treba razumeti ovaj fenomen.

U savremenim rodним pristupima u proučavanju siromaštva često se ukazuje na pojavu „feminizacije siromaštva“. Međutim, nije uvek jasno šta se pod ovom sintagmom podrazumeva. Silvija Čant ukazuje da ova sintagma zapravo označava tri stvari: da žene imaju nadproporcionalni udeo među siromašnima, da se taj trend produbljuje, i da je povećano učešće žena među siromašnima povezano sa povećanjem broja domaćinstava čiji su nosioci žene. Zapažanja o feminizaciji siromaštva često vode zaključcima da su domaćinstva predvođena ženama „najsirašnja među siromašnima“ (Chant, 2006: 205). Autorka ističe više kritičkih primedbi na ovakvu konceptualizaciju feminizacije siromaštva. Prvo, žene su predstavljene ili kao homogena grupa, ili su diferencirane isključivo na temelju toga da li žive sa partnerima ili ne. Time se zapostavlja činjenica da domaćinstva sa ženskim nosiocima mogu pripadati veoma različitim tipovima: od samačkih domaćinstava žena, preko domaćinstava samohranih majki sa malom decom, do složenih višegeneracijskih domaćinstava. Osim toga, i u domaćinstvima predvođenim ženama mogu živeti muškarc, a pretpostavka da su domaćinstva predvođena ženama po definiciji ranjivija od domaćinstava predvođenih muškarcima, nosi konotaciju sažaljenja i nemoći. Naprotiv, prema autorkinom mišljenju, oslobođena starijeg muškog „patrijarha“, ova domaćinstva mogu postati prostor za snaženje potencijala, u kome se zadaci ravnopravnije dele među članovima, i kod svih podstiče proaktivan pristup. Osim toga, za razliku od domaćinstava sa starijim muškarcima, koji su često „glavni potrošači“ umesto „glavni hranioci“, žene su manje opterećene istovremenim izdržavanjem muževa, dece i drugih srodnika (Ibid 46).

Ipak, autorka smatra da iz više razloga ne treba napustiti koncept feminizacije siromaštva, već ga pre treba revidirati. Razlozi za to su sledeći:

- Termin je dobro poznat i ušao je u široku primenu;
- Pokazao se kao značajan u političkoj praksi, jer je doprineo da se strategije za smanjenje siromaštva profilišu sa značajnim komponentama namenjenim unapređenju rodne ravnopravnosti i osnaživanju žena;
- Termin postaje plodniji kada obuhvati ne samo deskripciju trendova u pogledu zastupljenosti žena među siromašnima, već ikada obrati pažnju na opterećenja koja nose žene u nastojanjima da savladaju posledice siromaštva (Ibid: 38).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Autorka ocenjuje da je verovatno potrebno zadržati princip klasifikacije domaćinstava prema nosiocu domaćinstva u statističkim praćenjima i različitim merama rodnih nejednakosti. Međutim, potrebno je obezbediti i izvesne dodatne deagregacije domaćinstava predvođenih ženama prema fazama u životnom ciklusu, bračnom i fertilnom statusu i sl. Potrebno je obezbediti nova znanja o razlikama između žena, kao što su one uslovljene starošću, etnicitetom, i dovesti te karakteristike u vezu sa različitim faktorima rizika (Ibid: 46).

Predloženi teorijski pristupi usmereni na proučavanje nejednakosti u pristupu i distribuciji resursa ukazuju na izuzetno široko polje ispoljavanja rodnih nejednakosti. U narednim delovima poglavlja biće analizirano stanje u EU i Srbiji, prema navedenim dimenzijama u meri u kojoj su za to dostupni podaci. Međutim, potrebno je napomenuti da će unutrašnjim oblicima nejednakosti, odnosno distribuciji resursa u domaćinstvu, biti posvećena samo delimična pažnja i to u kontekstu analize siromaštva. Veći deo analize odnosa moći u domaćinstvu, podele rada i odlučivanja, biće izložen u narednom poglavlju.

2.2.2. Nejednakosti u pristupu i distribuciji resursa na području EU

Način na koji jedna država ili administrativni entitet na sub i nad-nacionalnom nivou uređuju statistička praćenja i baze podataka, govore o načinu na koji zapravo vide različite oblasti društva kojim upravljaju/administriraju, baš kao što i teorije, metodologije i analize u naučnim istraživanjima vide stvarnost koju proučavaju. Rodna statistika u EU, u tom smislu pokazuje da se na ovom području veliki značaj pridaje rodnim aspektima, a uostalom o tome svedoče i brojne politike usmerene na unapređenje rodne jednakosti o kojima će više reči biti u poslednjem delu studije. Međutim, podaci dostupni iz regularnih statističkih praćenja ukazuju da postoje džepovi u rodnoj statistici koji ukazuju da su pojedini aspekti rodnih nejednakosti zanemareni u poređenju sa drugima, poput rada i zapošljavanja, rizika od siromaštva, i sl. Svaki pokušaj da se ostvare sistematski uvidi u imovinske nejednakosti, posebno u aspektu pristupa zemljištu i stanovanju, suočava se sa problemom odsustva rodno deagregiranih podataka kako u sektorskim izveštajima, tako i u izveštajima o stanju u pogledu rodnih nejednakosti. Stoga će i prikaz stanja u EU prema ranije definisanim dimenzijama pristupa resursima i rizika od siromaštva biti neujednačen, a pojedini aspekti neosvetljeni.

Pristup zemljištu i sredstvima za poljoprivrednu proizvodnju

Problem pristupa zemljištu i sredstvima za poljoprivrednu proizvodnju veoma je značajan za populaciju koja živi u ruralnim oblastima i svoju egzistenciju temelji na proizvodnji poljoprivrednih proizvoda. Međutim, dok ovaj aspekt predstavlja jedan od gorućih problema i ključnih aspekata rodne nejednakosti u nerazvijenim delovima sveta, u području EU njemu se pridaje daleko manji značaj, pa se pažnja posvećuje načelnijim pitanjima ruralnog razvoja i problema siromaštva i isključenosti ruralne populacije, nego neposrednijim pitanjima pristupa imovini i sredstvima za proizvodnju. Razlog tome je verovatno, činjenica da je izrazito mali deo populacije angažovan u poljoprivrednoj proizvodnji, kao i da su institucionalni, infrastrukturni, i drugi uslovi koji oblikuju pristup poljoprivrednim resursima znatno uređeniji nego u ostalim, manje razvijenim delovima sveta. Ipak, još uvek značajan deo EU populacije živi u ruralnim oblastima definisanim prema kriterijumima OECD⁷⁴. Naime, tek 26% regiona na NUTS3 nivou⁷⁵ spada u urbane, dok je 40% klasifikovano u srednje ruralne, a 34% u dominantno ruralne oblasti. Međutim, u ovom pogledu javljaju se velike razlike između država članica. Tako u zemljama Istočne i Južne Evrope (izuzev Italije), skandinavskim zemljama, kao i Irskoj i Francuskoj, preovlađuju ruralni regioni; u većini istočnih zemalja (sem Poljske) samo regioni glavnih gradova su klasifikovani kao urbani; samo u tri Zapadne zemlje (Belgiji, Holandiji i Velikoj Britaniji) jasno dominiraju urbani regioni; dok su među najvećim zemljama, Italija i Nemačka negde između pretežno ruralnih i pretežno urbanih zemalja (EC, 2008: 2). Međutim, zbog diversifikacije ekonomija ruralnih područja, manji deo ruralnog stanovništva (čak i u pretežno ruralnim područjima) živi od poljoprivrede.

Nažalost, podaci o pristupu zemljištu muškaraca i žena nisu dostupni u neposrednoj formi. Raspoloživi izveštaji odnose se na statistiku farmi i poljoprivredne proizvodnje, pa je na osnovu njih moguće zaključivati više o ulozima žena i muškaraca u vođenju farmi, nego o vlasničkom statusu nad zemljištem i sredstvima za proizvodnju. Ovi podaci se prikupljaju istraživanjem o strukturi poljoprivrednih poseda (Farm structure surveys – FSS) koje sprovodi Eurostat.⁷⁶ Podaci o nosiocima i rukovodiocima farmi stoga predstavljaju najbliži opis pristupa žena i muškaraca poljoprivrednim resursima. No, da bi se podaci bolje razumeli, potrebno je učiniti nekoliko napomena. Na području EU, na poljoprivrednim farmama angažovano je 14.6 miliona ljudi, od čega su 41%

74 Prema OECD standardima, područja su klasifikovana na osnovu gustine naseljenosti na: dominantno ruralna, srednje ruralna i dominantno urbana (EC, 2008: 2).

75 Nomenklatura teritorijalnih jedinica OECD.

76 Ova istraživanja se sprovode svakih 2–3 godine između poljoprivrednih popisa koji se sprovode na svakih 10 godina (Eurostat, 2009).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

žene. Najveći deo poljoprivredne proizvodnje na farmama obavljaju članovi domaćinstva u čijem se posedu farme nalaze. Na nivou EU, 89% lica angažovanih u radu na farmama su članovi porodice nosioca farme. Međutim, učešće porodičnih farmera u ukupnom broju zaposlenih na farmama značajno varira između država članica. Tako, na primer, u Poljskoj, Irskoj i Sloveniji porodični rad na farmama čini preko 90% ukupnog rada, dok u Češkoj i Slovačkoj porodični rad učestvuje u ukupnom radu na farmama tek sa oko 20% (Marquer, 2009: 17). Obnavljanje farmi i tehnološki napredak, dovode do iščezavanja malih farmi i povećanja broja velikih. Ovaj proces se ubrzava u uslovima naglih promena u ekonomskom ili zakonskom kontekstu. U tom smislu, distribucija poljoprivrednih poseda pokazuje tendenciju „migracija“ iz kategorija manjih ka kategorijama većih farmi. Između 2005. i 2007. godine ukupan broj farmi u EU27 smanjen je za 600.000, a ova cifra uključuje i 370.000 farmi u Rumuniji. Na nivou EU više od polovine farmi poseduje zemljište od 5ha, dok jedna petina poseduje zemljište od preko 20ha. Najveće učešće velikih farmi beleži se u Češkoj, Slovačkoj, Velikoj Britaniji, Estoniji, Danskoj, Luksemburgu i Francuskoj, a najveće učešće malih farmi beleži se u pet južnoevropskih država – Grčkoj, Italiji, Kipru, Malti i Sloveniji.

Prema definicijama Eurostata, nosilac farme je osoba koja ubire dobiti od poslovanja farme, dok je rukovodilac osoba koja donosi svakodnevne odluke o poslovanju farme. Poljoprivredni posed može biti porodična farma (u kojoj rukovodilac može biti nosilac farme, ili to može biti drugi član porodice), može biti farma u posedu osobe izvan domaćinstva ili može biti u vlasništvu pravnog lica. Podaci iz FSS pokazuju da je u 90% slučajeva nosilac farme i rukovodilac, a da samo 4.4% farmi u EU27 nisu porodične farme (odnosno, nalaze se u posedu pravnih lica, predstavljaju grupe poseda ili rukovodilac nije član porodice čija je farma).

Jedan od pet nosioca farmi u EU27 je žena. Međutim, ta proporcija se veoma razlikuje među državama članicama (tabela X).

Tabela 20: Učešće žena među nosiocima farmi, EU 27, 2007.

EU27	Be	Bg	Cz	Dk	De	Ee	Ie	El	Es	Fr	It	Cy	Lv
23.9	14.4	13.2	15.7	11.8	9.1	36.7	9.7	29	27.6	22.6	30.9	21.8	43.4
Mt	Lt	Lu	Hu	Nl	At	Pl	Pt	Ro	Sl	Sk	Fi	Se	Uk
9.7	38.2	21	13.8	5.4	32.8	23.2	26.2	19.2	24.7	14.3	10.6	11.6	14.4

Izvor: Marquer, 2009: 23.

Pređočeni podaci ukazuju na izražene rodne neravnoteže u položajima upravljanja i ubiranja dobiti od poljoprivredne proizvodnje. Međutim, prepo-

znat je trend porasta učešća žena među nosiocima farmi. Ovaj trend se obrađuje činjenicom da se muškarci u većem broju zapošljavaju izvan poljoprivrede i prenose farme na supruge i zapaža se prvenstveno u južnoevropskim zemljama (EC, 2000). Nažalost, uporedni podaci o veličini farmi čiji su nosioci žene i muškarci nisu dostupni, kao ni podaci o tome da li postoje značajne razlike između farmi s nosiocima različitog pola u odnosu na to da li su više orijentisane na tržište ili na proizvodnju za sopstvene potrebe. Iz nekih parcijalnih uvida uočava se da su u pojedinim zemljama, farme čiji su nosioci žene u proseku manje od farmi čiji su nosioci muškarci. Tako u Španiji prosečna veličina prvih iznosi 9.5 ha, dok prosečna veličina drugih iznosi 15.5 ha (Ibid). Izveštaj o socijalnoj isključenosti u ruralnim područjima u EU ukazuje na još nekoliko aspekata rodne neravnoteže. Naime, u Južnim i Istočnim državama članicama zapaženi su trendovi snažnih migracija žena iz sela u gradove, što dovodi do maskulinizacije ruralne populacije i posledično, niskim stopama fertiliteta. U pojedinim ruralnim oblastima mediteranskih zemalja (Južna Italija, Španija, Grčka), žene odlaze u gradove u potrazi za zaposlenjem, dok u istočnim zemljama (posebno Poljskoj i Rumuniji) teže da migriraju u inostranstvo. U drugim zemljama, poput Francuske, zapaženi su specifični rizici od socijalne isključenosti kod siromašnih muških farmera, koji često ostaju samci zbog toga što žene nisu spremne da dele sa njima nepovoljne životne uslove. Osim toga, zapaženi su i trendovi demografskog starenja ruralne populacije, u svim zemljama. Izvesne razlike uočavaju se između zapadnih i istočnih država članica. U zapadnim zemljama izražen je problem samih starih žena u ruralnim oblastima, dok je u istočnim i južnim zemljama zapažen problem odlaska žena iz seoskih oblasti *usled prepreka u zapošljavanju i obavljanju isplativih ekonomskih aktivnosti* (EC, 2008).

Pristup stanovanju

U pogledu stanovanja, problem nedostatka podataka takođe predstavlja ozbiljnu prepreku u analizi rodni nejednakosti. Statistika o stanovanju i stambenim uslovima pretežno se odnosi na nivo domaćinstva i različiti aspekti stanovanja se posmatraju prema tipu domaćinstva. Osim osnovne statistike o stambenom statusu i karakteristikama stanovanja, u EU se poseban značaj pridaje problemima stanovanja u okviru praćenja socijalne isključenosti i siromaštva. Međutim, ni u ovoj oblasti statistike nisu dostupni detaljniji uvidi sa rodno stanovišta. Opet, kao zaseban problem u vezi sa pristupom stambenim resursima prepoznaje se problem beskućništva, ali ni o njemu ne postoje precizni podaci, zbog toga što ova populacija izmiče standardnim uzorcima na kojima se sprovode redovna istraživanja. Izvesni uvidi prisutni su u oblasti stambenog položaja žena iz ranjivih grupa (Romkinja, imigrantkinja,

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija i sl.), međutim, ali nisu dovoljno sistematični. Ni naučna literatura o rodnom nejednakostima u oblasti stanovanja ne nudi precizne, sistematske niti obuhvatne uvide, što ostavlja ovo polje rodnih nejednakosti kao prilično maglovito područje.

Dostupni podaci nam dopuštaju da sagledamo u kojoj meri se ispoljavaju rodne razlike u tri aspekta: finansijske preopterećenosti zbog troškova stanovanja, prenaseljenosti stambenog prostora i materijalne deprivacije u stanovanju. Na nivou EU se među ženama uočava nešto veće učešće osoba koje su preopterećene troškovima stanovanja nego među muškarcima, ali razlika nije značajna. Ako se posmatraju odvojeno žene i muškarci čiji su prihodi viši od 60% nacionalne medijane ekvivalentnih prihoda, a odvojeno žene i muškarci čiji su prihodi ispod ove medijane, odnosno linije siromaštva, uočava se da su razlike tek nešto veće kod drugih i to u pojedinim zemljama članicama, ali ne i na nivou EU. Zapravo, prema ovom pokazatelju značajnije rodne razlike ispoljavaju se tek u grupi najstarijeg stanovništva (65 i više godina) čiji se prihodi nalaze ispod linije siromaštva (tabela 21). Osim u Danskoj i Irskoj, u državama članicama među ženama sa prihodima ispod linije siromaštva više su zastupljene osobe preopterećene troškovima stanovanja. Pored toga, najveće razlike javljaju se između najstarijih žena i muškaraca u Luksemburgu, Holandiji, Letoniji i Slovačkoj.

Tabela 21: Učešće osoba sa preopterećenih stambenim troškovima⁷⁷ prema polu, starosti i izloženosti riziku od finansijskog siromaštva, EU27, 2008.

	Prihodi iznad linije siromaštva		Prihodi ispod linije siromaštva		Prihodi ispod linije siromaštva	
	Žene ukupno	Muškarci ukupno	Žene ukupno	Muškarci ukupno	Žene 65+	Muškarci 65+
EU27	7.9	7.1	38.4	37.8	35.3	29.2
Be	7.5	6.7	45.1	42.8	45.0	39.5
Bg	8.9	7.9	34.8	33.1	35.1	28.5
Cz	10.0	8.7	49.7	44.6	44.9	43.5
Dk	2.8	2.3	28.9	37.7	9.0	11.7
De	18.3	17.4	69.3	68.8	76.8	69.2
Ee	1.3	1.3	12.2	14.6	7.6	2.1

⁷⁷ Ovaj indikator predstavlja učešće domaćinstava kod kojih ukupni troškovi stanovanja (zakup, računi za komunalne usluge, struju i sl.) prelaze polovinu ukupnih raspoloživih prihoda domaćinstva.

Ie	1.7	1.8	12.2	12.2	4.2	11.0
El	12.4	10.8	66.8	65.3	49.0	41.2
Es	3.6	3.8	24.9	27.2	9.0	7.1
Fr	3.1	2.8	18.3	16.5	18.0	10.7
It	4.1	3.5	27.6	25.7	26.1	16.8
Cy	1.3	0.9	7.2	5.9	4.3	0.6
Lv	3.1	2.8	29.1	25.4	34.5	21.0
Lt	1.0	0.8	20.0	21.2	12.7	7.0
Lu	1.2	1.0	21.5	19.7	26.9	0.4
Hu	5.1	3.4	35.7	34.6	48.9	44.3
Mt	2.2	1.8	14.8	14.0	17.5	10.1
Nl	10.5	9.5	46.1	47.0	57.2	41.1
At	1.8	1.5	29.4	24.1	24.0	14.8
Pl	6.1	4.2	33.1	31.0	27.3	22.2
Pt	5.2	5.1	21.7	22.0	5.4	4.7
Ro	12.6	10.6	43.9	41.0	50.4	41.2
Sl	2.1	2.1	20.4	22.0	22.3	17.8
Sk	4.3	2.5	28.7	24.3	43.7	33.5
Fi	2.9	2.4	18.3	19.5	10.5	5.3
Se	3.7	2.4	48.3	48.7	48.4	45.1
UK	10.0	9.4	46.6	46.1	42.6	35.9

Izvor: Eurostat, statistika prihoda i životnih uslova⁷⁸

Kada se rodne razlike u stanovanju posmatraju prema drugom indikatoru – prenaseljenosti stambenog prostora⁷⁹ uočava se slična tendencija. Naime, razlike između muškaraca i žena čiji su prihodi iznad linije siromaštva su beznačajni, i često se javljaju u korist žena (žene ređe nego muškarci žive u prenaseljenim stanovima). Razlike su tek nešto izraženije između žena i muškaraca koji imaju prihode ispod linije siromaštva i opet se javljaju u korist žena. Međutim, u kategoriji najstarijih čiji su prihodi ispod linije siromaštva,

78 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

79 Ovaj indikator predstavlja proporciju osoba koje žive u domaćinstvima koja raspolažu površinom stambenog prostora manjom 8–10 m² po članu domaćinstva.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
 razlike su veoma izražene, ali ovaj put u korist muškaraca (među ženama je
 značajno više onih koje žive u prenaseljenim stanovima) (tabela 22).

**Tabela 22: Učešće osoba koje žive u prenaseljenom stambenom prostoru
 prema polu i riziku od finansijskog siromaštva, EU27, 2008.**

	Prihodi iznad linije siromaštva			Prihodi ispod linije siromaštva			Prihodi ispod linije siromaštva		
	Žene Ukupno	Muškarci Ukupno	pp razlika	Žene Ukupno	Muškarci Ukupno	pp razlika	Žene 65+	Muškarci 65+	pp razlika
EU27	15.9	16.2	-0.3	28.1	30.5	-2.4	31.4	10.0	21.4
Be	2.6	2.9	-0.3	11.2	12.0	-0.8	13.6	1.0	12.6
Bg	47.7	45.8	1.9	51.0	55.0	-4.0	58.8	23.3	35.5
Cz	28.2	27.3	0.9	49.0	52.2	-3.2	46.9	29.0	17.9
Dk	5.2	5.3	-0.1	20.7	24.5	-3.8	29.2	0.0	29.2
De	4.7	5.0	-0.3	18.0	19.7	-1.7	21.3	3.9	17.4
Ee	41.4	40.6	0.8	43.8	46.4	-2.6	47.3	30.0	17.3
le	3.7	4.0	-0.3	9.4	7.9	1.5	7.2	0.4	6.8
El	24.4	24.8	-0.4	34.5	36.1	-1.6	38.8	18.0	20.8
Es	2.4	3.1	-0.7	7.4	6.9	0.5	7.7	1.1	6.6
Fr	6.6	7.9	-1.3	22.6	28.6	-6.0	26.1	4.0	22.1
It	21.1	22.3	-1.2	33.4	37.7	-4.3	39.8	10.0	29.8
Cy	0.9	0.8	0.1	2.7	3.6	-0.9	4.3	1.6	2.7
Lv	60.6	57.2	3.4	55.4	56.2	-0.8	59.0	39.3	19.7
Lt	49.8	48.0	1.8	51.7	56.2	-4.5	55.1	31.4	23.7
Lu	4.0	4.6	-0.6	30.1	34.3	-4.2	32.8	21.4	11.4
Hu	45.1	46.7	-1.6	65.1	66.4	-1.3	62.8	24.9	37.9
Mt	3.7	4.1	-0.4	3.9	2.4	1.5	2.5	0.6	1.9
Nl	1.0	1.3	-0.3	7.4	5.2	2.2	8.7	0.0	8.7
At	12.4	12.1	0.3	33.0	36.7	-3.7	38.2	6.8	31.4
Pl	46.9	48.2	-1.3	66.6	67.7	-1.1	65.3	54.1	11.2
Pt	13.1	14.0	-0.9	24.7	25.5	-0.8	25.8	6.6	19.2
Ro	54.1	54.8	-0.7	60.7	66.1	-5.4	65.6	23.9	41.7

SI	38.4	38.4	0.0	48.2	45.8	2.4	47.9	38.9	9.0
Sk	40.7	42.1	-1.4	52.3	59.7	-7.4	54.5	31.1	23.4
Fi	3.9	4.2	-0.3	15.0	19.0	-4.0	19.9	14.2	5.7
Se	7.3	7.5	-0.2	26.9	33.4	-6.5	35.6	2.9	32.7
UK	5.3	5.4	-0.1	11.5	11.2	0.3	11.8	0.5	11.3

Izvor: Eurostat

Zanimljivo je da se u pogledu materijalne deprivacije u stanovanju ne javljaju značajne rodne razlike, pa ni u kategoriji najstarijih. Kao što je već rečeno, za sada nema pouzdanih podataka o stanovništvu izloženom najekstremnijoj deprivaciji u pogledu stanovanja – beskućnicima. Dostupni, nepotpuni podaci o beskućnicima u velikim evropskim metropolama ukazuju da u ovoj kategoriji stanovništva dominiraju muškarci. Tako je zabeleženo da je u oblasti Pariza (Ile-de-France) među 15.000 beskućnika bilo 35% žena, dok je među beskućnicima u Londonu registrovano 87% muškaraca, a 2006. godine u Madridu, 86% muškaraca (2010b: 112).

Predočeni podaci daleko su od podataka koji su potrebni da se osvetle elementarni uvidi u rodne imovinske nejednakosti u oblasti stanovanja i na osnovu njih nije moguće izvesti ni osnovne generalizacije o ovom aspektu nejednakosti. U ovoj oblasti potrebno je učiniti mnogo više napora da se odgovarajući podaci prikupe, ili, ako već postoje u bazama podataka, da se uključe među podatke dostupne široj javnosti. Jedini pouzdani zaključak koji je moguće izvesti iz prikazanih podataka odnosi se na posebno izraženu socijalnu ugroženost starijih žena u oblasti stanovanja, kao i vrlo izraženih rodnih nejednakosti između najstarijeg stanovništva izloženog rizicima siromaštva.

Pristup finansijskim tržištima

U analizama pristupa finansijskim uslugama u EU poklanja se takođe posebna pažnja u okviru šire politike socijalne uključenosti. U cilju ispitivanja rizika od finansijske isključenosti, identifikovanja društvenih grupa koje se suočavaju sa teškoćama u pristupu finansijskim institucijama i uslugama, sprovedeno je veliko višegodišnje istraživanje na području EU. Ovim istraživanjem ipak nisu bile obuhvaćene sve države članice, pa i podaci nisu dovoljno reprezentativni za ceo prostor EU. U studiji objavljenoj na osnovu podataka iz ovog istraživanja, finansijska isključenost se definiše kao „proces u kome se ljudi suočavaju sa teškoćama pristupa ili upotrebe finansijskih sluga i proizvoda, na glavnom tržištu, koje odgovaraju njihovim potrebama i omogu-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ćavaju im da vode normalni društveni život u društvu kome pripadaju“ (EC, 2008b: 9). U navedenoj studiji analizirani su sledeći aspekti pristupa finansijskim uslugama: pristup standardnim finansijskim transakcijama (uplata plate, penzije na bankovni račun, izdavanje elektronskih kartica i čekova, plaćanje elektronskim putem, podizanje gotovine i sl.), kao i pristup štednji, osiguranjima i kreditima. Podaci iz istraživanja ukazali su da u 2003. godini 7% stanovništva EU15 (starih članica) i 34% stanovništva EU12 (novih članica) nije imalo pristup nijednoj od navedenih finansijskih usluga, te da su se mogli identifikovati kao „finansijski isključeni“. Stopa finansijski isključenih značajno se razlikovala između pojedinačnih država članica i kretala se od 1% u Danskoj, Belgiji, Luksemburgu i Holandiji, do 40% u Poljskoj i 48% u Letoniji. Razlike se ispoljavaju i kada su u pitanju pojedinačne dimenzije otežanog pristupa finansijskim uslugama. Tako se u aspektu isključenosti iz standardnih finansijskih transakcija razlike kreću od 2% osoba bez tekućeg računa u Holandiji do 78% takvih osoba u Grčkoj (mada je Grčka specifična zbog toga što je u vreme istraživanja veliki broj onih koji nisu imali tekući račun imao štedni račun). Pritom je procenat osoba bez ikakvog bankovnog računa bio najviši u Letoniji (68%). U aspektu pristupa kreditnim uslugama, najniži procenat osoba bez ikakvih kreditnih sredstava (uključujući i revolving kartice) zabeležen je u Francuskoj (14%), a najviši u Letoniji (80%). Napokon, kada je u pitanju posедovanje štednog računa, u Švedskoj je zabeleženo samo 7% odraslih bez ovog računa, a najviše, ponovo u Letoniji – 76%.

Pokazalo se da je finansijska isključenost snažno povezana sa nivoom bogatstva zemlje (merenim preko BDP po glavi stanovnika) i stepenom ekonomskih nejednakosti (merenim preko Gini koeficijenta), te da je finansijska isključenost najmanje zastupljena u bogatim državama sa malim ekonomskim nejednakostima (Ibid).

Kada su u pitanju rodne nejednakosti u pristupu finansijskim uslugama, ova studija pruža samo vrlo ograničene uvide. Zapaža se da žene imaju veću verovatnoću da budu potpuno finansijski isključene nego muškarci, s tim što se i u rodnom aspektu javljaju značajne razlike između država članica. U skandinavskim zemljama, kao i zemljama Beneluksa i kontinentalne Zapadne Evrope, nisu zabeležene značajnije rodne razlike, dok su one izraženije u novim državama članicama i južnoevropskim zemljama. Odnosno, istraživanje je pokazalo da se sa većim nivoom finansijske isključenosti na nacionalnom nivou, nadproporcionalno povećavaju šanse žena da budu finansijski isključene. Osim toga, rezultati istraživanja su pokazali i da se kategorija samohranih roditelja (u kojoj je najviše žena), nalazi pod značajno većim rizikom od finansijske isključenosti nego bračni par sa decom (tabela 23).

Tabela 23: Finansijska isključenost tipova domaćinstva i žena i muškaraca prema grupama zemalja različitih stopa finansijske isključenosti, EU25, 2003.

Kategorije		Stopa finansijske isključenosti na nacionalnom nivou						
		Niska	Srednja niska	Srednja visoka		Visoka	Sve EU 15	Sve EU 10
		EU15	EU15	EU15	EU10	EU10		
Tip domaćinstva	Samohrani roditelj	4	12	24	25	46	11	40
	Par sa decom	1	5	10	9	33	5	28
Pol	Muškarci	1	4	14	17	35	5	30
	Žene	1	6	21	22	43	8	37

Izvor: EC, 2008b: 32.

U izveštaju Svetske banke navodi se da sprovedeno u Velikoj Britaniji posvetilo je više pažnje rodnom aspektu finansijske isključenosti. Analiza je pokazala da etničko poreklo, roditeljstvo, niski prihodi i nepovoljan status u pogledu ekonomske aktivnosti, povećavaju značajno šanse žena da budu ekonomski isključene (Kempson and Whyley, 1998).

Nejednakosti u pristupu novim tehnologijama

Sektor informatičkih i komunikacionih tehnologija predstavlja jedan od ekonomskih sektora u najvećoj ekspanziji, a kadrovi sa veštinama i znanjima potrebnim za dizajniranje, proizvodnju i upotrebu ovih tehnologija potrebni su u svim ekonomskim sektorima. Prema procenama stručnjaka, Evropskoj uniji će do 2020. godine biti potrebno da popuni 105 miliona radnih mesta, od kojih bi trebalo 20 miliona da bude novih radnih mesta a 85 miliona upražnjenih penzionisanjem sadašnje zaposlene radne snage. Da bi se ovo ostvarilo, uzimajući u obzir demografske trendove, biće potrebno da se ostvari stopa zaposlenosti od 74%, što je značajno više od aktuelne stope zaposlenosti (EC, 2010c). ICT sektor obuhvata proizvodnju i usluge povezane sa kompjuterskom opremom i uređajima telekomunikacije. Povezan sa ovim sektorom je i sektor nauke i tehnologije koji obuhvata prirodne nauke, inženjering i tehnologije, medicinske nauke, poljoprivredne nauke, kao i društvene i humanističke nauke. Treći važan i blizak sektor predstavlja visoko tehnološki sektor zasnovan na znanju, koji obuhvata visoke tehnologije proizvodnje, srednji

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

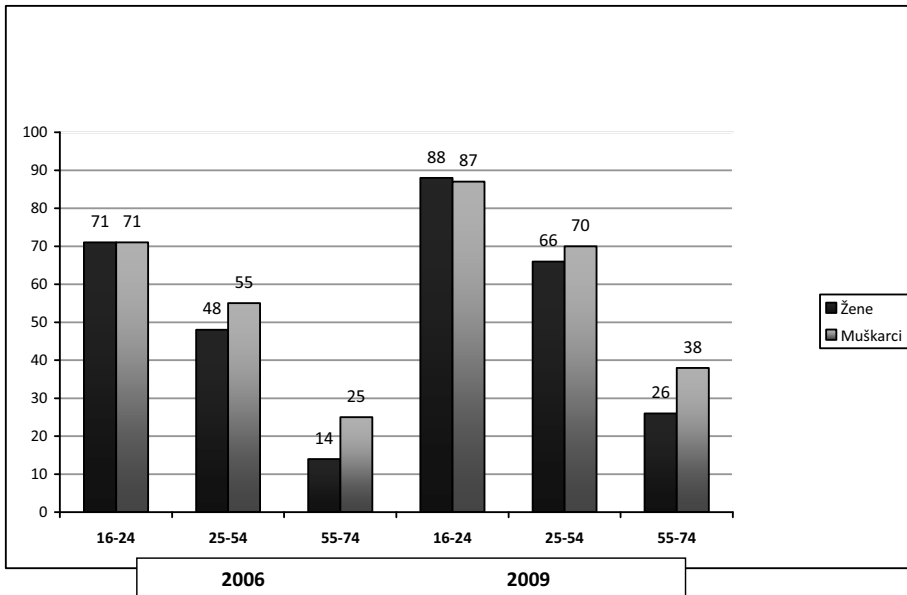
nivo tehnologija proizvodnje, visoko kvalifikovane usluge zasnovane na znanju i informacijama i visoke tehnologije. Među zaposlenima na poslovima stručnjaka za kompjutere više je muškaraca nego žena. Tako je učešće zaposlenih na poslovima označenim kao „kompjuterski stručnjaci“ (ISCO kategorije 213 i 312), u 2006. godini na nivou EU bilo četiri puta veće među muškarcima nego među ženama (2.6% prema 0.7%). Podzastupljenost žena na poslovima kompjuterskih stručnjaka prisutna je u svim državama članicama, mada proporcije variraju od 5:1 u Bugarskoj i Holandiji, do 2:1 u Letoniji i Rumuniji. Longitudinalno posmatrano, jaz između zaposlenosti žena i muškaraca u kompjuterskom sektoru vremenom raste, umesto da se smanjuje, pa je tako između 2001. i 2006. godine proporcija muškaraca zaposlenih u kompjuterskim zanimanjima porasla za 0.3%, dok je proporcija žena ostala ista. Osim toga, u ovom pogledu zabeležen je veći jaz među mladima nego starijim zaposlenim licima, ali to je upravo i generacija u kojoj ima najviše zaposlenih na kompjuterskim poslovima (Eurostat, 2007). Kao što će biti predočeno nešto kasnije, ovaj jaz se zapravo javlja kao posledica rodne segregacije u obrazovanju, posebno univerzitetkom.

U sektoru istraživanja se beleži porast zaposlenosti. Samo između 2000. i 2004. godine broj zaposlenih istraživača uvećan je za 13%. Međutim, muškarci čine većinu i u ovoj kategoriji zaposlenih sa učešćem od 75% u ukupnom broju zaposlenih u sektoru istraživanja i razvoja (EC, 2010c). U sektoru nauke i tehnologije, u 2006. godini bilo je zaposleno 74.5 miliona lica u EU. Među zaposlenima sa visokim obrazovanjem nalazilo se 48% žena. Prosečno učešće žena u kategoriji istraživača iznosilo je oko 30% u EU iste godine. Najveći rodni jaz javlja se u inženjerskim naukama. Pored toga, učešće žena u kategoriji zaposlenih u visokom obrazovanju iznosilo je 37%, u vladinom sektoru 39%, a u kategoriji rukovodilaca u biznis sektoru tek 19% (Ibid). Jaz između muškaraca i žena zaposlenih u visokom obrazovanju povećava se sa višim akademskim zvanjima. Tako u kategoriji C akademskog osoblja (najniži stepen za osobe koje su tek doktorirale) žene čine 44%, u kategoriji B (poziciji sa nešto više senioriteta) čine 36%, a u kategoriji A (najviše akademske pozicije) čine tek 18%. Kada se posmatra samo oblast prirodnih nauka i tehnologija, ovo učešće žena u najvišim akademskim zvanjima pada na 7% (Ibid). Predočeni podaci ukazuju da *žene imaju manji pristup jezgru ekonomije znanja*, što znači da imaju *slabiji pristup ključnim razvojnim sektorima i procesima* u EU.

Međutim, znanja vezana za informacione i komunikacione tehnologije ne tiču se samo obrazovanja stručnih kadrova za potrebe tržišta rada, već su preduslov i brojnih drugih ekonomskih i društvenih aktivnosti. Najnovije istraživanje o upotrebi ICT u EU pokazuje da se mladi muškarci i žene ne razli-

kuju po učestalosti korišćenja interneta, ali da se razlike održavaju u starijim starosnim grupama, mada se i kod žena i kod muškaraca broj korisnika interneta povećava (grafikon 14).

Grafikon 14: Pojedinci koji su koristili internet u proseku bar jednom nedeljno, prema starosti i polu, u %, EU27, 2009.

Izvor: Eurostat, 2008.

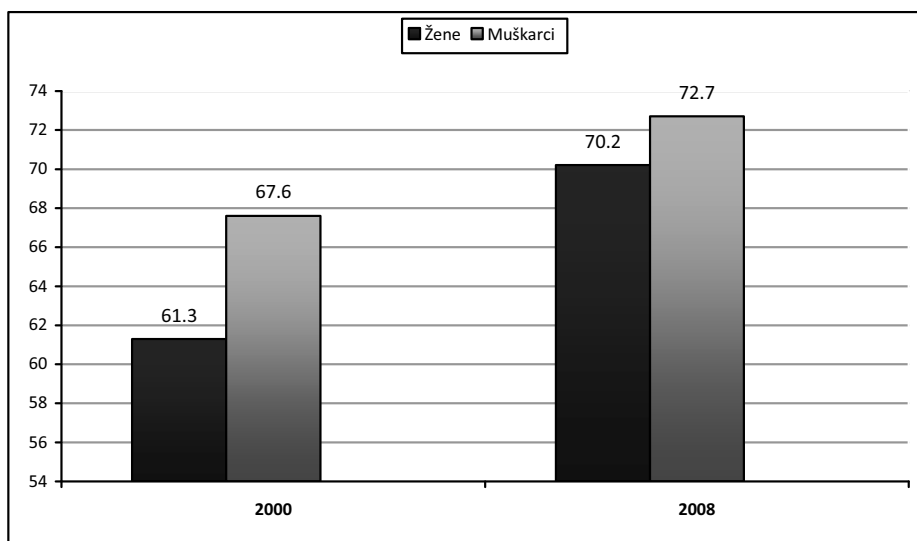
Međutim, razlike između žena i muškaraca javljaju se u pogledu svrhe korišćenja interneta. Tako su, u 2006. godini, muškarci znatno više koristili internet za preuzimanje novih programa, igranje, preuzimanje igara i muzike, dok su žene više koristile internet za formalno obrazovanje, planiranje odmora i pronalaženje informacija o zdravlju (Eurostat, 2008). Isto istraživanje je pokazalo i da su muškarci veštiji u korišćenju kompjutera nego žene. U ovom aspektu razlike su veće nego u aspektu učestalosti upotrebe kompjutera. U gotovo svim državama članicama proporcija mladih muškaraca koji poseduju visoke veštine upotrebe kompjutera veća je od proporcije mladih žena sa istim nivoom veština. Međutim, promene u upotrebi kompjutera i veštini korišćenja kompjutera između žena i muškaraca, samo su površni sloj daleko složenijeg pitanja uključivanja u ekonomiju znanja i korišćenja tehnologija potrebnih za unapređenje šansi za zapošljavanje, gde se uspostavljaju ključni rodni odnosi u sferi ekonomske participacije.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama

Pristup socijalnim uslugama predstavlja aspekt koji je od izuzetnog značaja za ekonomske nejednakosti, mada se ne može uvrstiti neposredno u njegove forme, izuzev u komponentama koje se tiču penzija i materijalnih oblika podrške, bilo u novčanim transferima ili različitim oblicima socijalnih subvencija (poput socijalnog stanovanja i sl.), koji bi se mogli neposredno uvrstiti u ekonomske resurse žena i muškaraca. Međutim, kao što je već pomenuto, drugi oblici resursa mogu pod određenim uslovima biti konvertovani u ekonomske, pa se ne smeju zanemariti u analizi ekonomskih nejednakosti, zbog toga što značajno utiču na ekonomsku osnovu i potencijal pojedinaca i domaćinstava. Zbog toga će na kratko biti posvećena pažnja sledećim socijalnim resursima: obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, penzijsko-invalidskom obrazovanju i materijalnim oblicima socijalne podrške, dok će o socijalnim uslugama za brigu o porodici biti više reči u narednom poglavlju.

Grafikon 15: Učešće osoba sa završenom srednjom školom među ženama i muškarcima uzrasta 25–64 godine, EU27, 2008.

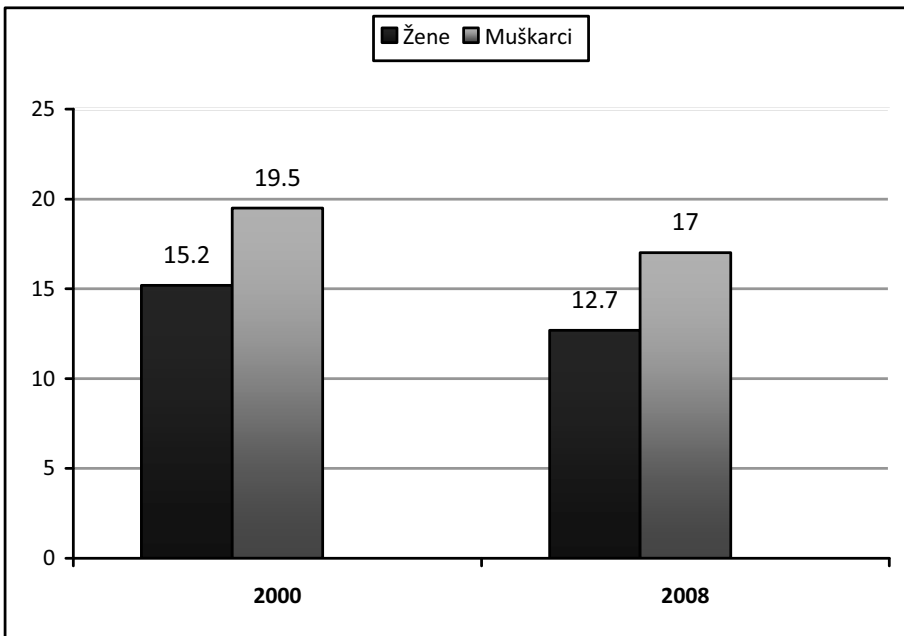
Izvor: Eurostat, Statistika obrazovanja i obuke⁸⁰

Kada je reč o obrazovanju, zapaža se da obrazovna postignuća EU populacije kontinuirano rastu, a rodni jaz u obrazovanju se značajno smanjuje.

80 Podaci dostupni na adresi: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=educ_iatt&lang=en

Za manje od 10 godina, jaz između žena i muškaraca sa završenom srednjom školom smanjio se sa oko 6 na oko 2 procentna poena (grafikon 15). Ovaj trend registrovan je i u većini država članica. Naime, u 18 država sa EU prostora učešće osoba sa srednjim obrazovanjem veće je među muškarcima nego među ženama, ali se razlike smanjuju. Ipak one ostaju još uvek značajno izražene u Austriji, Velikoj Britaniji, na Malti i u nizu nekadašnjih socijalističkih zemalja. U preostalim 9 država jaz je već 2000. godine bio u korist žena, i mada nije bio veliki, nastavio je da se povećava do 2008. godine (uporediti tabelu 6 iz priloga 2).

Grafikon 16: Učešće osoba koje su napustile školovanje pre završetka srednje škole među mladim ženama i muškarcima (19–24), EU27, %

Izvor: Eurostat, Statistika obrazovanja i obuke⁸¹

Evropska unija prati obrazovanje i u kontekstu povećanih rizika od socijalne isključenosti. Jedan od najvažnijih indikatora na osnovu kojih se prate efekti obrazovanja na povećanje rizika od siromaštva i socijalne isključenosti, predstavlja rano napuštanje školovanja, odnosno izlazak iz školskog sistema pre navršavanja punog srednjeg obrazovanja. Ovaj indikator izračunava se za populaciju mladih (18–24), a smatra se pokazateljem jedne od ključnih pre-

81 Podaci dostupni na adresi: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=educ_iatt&lang=en

preka da se obezbedi zaposlenost na savremenim tržištima rada, odnosno zaposlenost koja treba da omogući pristojne uslove života. Prema ovom indikatoru zapaža se da su mladi muškarci više nego mlade žene izloženi problemu ranog napuštanja školovanja (grafikon 16). Tako je u svim državama članicama, s tim što se zapažaju velike razlike u proporciji osoba koje rano napuštaju školovanje. Opet, uporedni podaci za period 2000–2008. pokazuju da se učešće mladih koji prevremeno izlaze iz školskog sistema smanjuje, a napredak u pojedinim zemljama poput Malte i Portugala je veliki u ovom pogledu (tabela 7, prilog 2).

Rodni jaz se smanjuje i u visoko školskom obrazovanju u mladim generacijama. U 2008. godini, devojke su činile 55.3% upisanih na fakultete, a u mladim generacijama više devojaka nego mladića ima univerzitetske diplome. Tako je u 2008. godini na sto muškaraca koji su stekli univerzitetsku diplomu dolazilo 147 žena. U starijim generacijama se u pogledu visokog obrazovanja ipak, i dalje održavaju razlike u korist muškaraca. Međutim, kao što je već rečeno, rodna segregacija je i dalje izražena u visokom obrazovanju, pa je iste godine na sto muškaraca koji su stekli diplomu iz inženjerskih i drugih prirodno-tehničkih nauka dolazilo samo 33 žena (Eurostat⁸²).

Prelazak iz obrazovanja ka zaposlenosti značajno je teži za žene nego muškarce, i to na svim nivoima obrazovanja, imajući u vidu da se manje žena uspešno zapošljava nakon završene škole. Viši nivo obrazovanja povećava šanse zapošljavanja i kod muškaraca i kod žena, ali je efekat obrazovanja na zapošljavanje veći u kategoriji žena (Eurostat, 2007b).

Drugi važan aspekt za humani kapital žena i muškaraca, koji je od ključnog značaja za zapošljavanje, a time i ekonomsko blagostanje, jeste zdravlje. Zdravstveno stanje stanovništva je u pozitivnoj korelaciji sa nivoom ekonomskog razvoja, razvijenošću sistema socijalne zaštite, kao i sa stopama aktivnosti, posebno u starijim godinama. Prepreke u ostvarivanju zdravstvene zaštite imaju direktan propratni efekat na siromaštvo i socijalnu isključenost, pogoršanjem finansijske situacije (disproporcionalna participacija u troškovima) ili ugrožavanjem sposobnosti da se aktivno participira u društvu. Prepreke uključuju nepotpunu pokrivenost zdravstvenim osiguranjem, ograničenja zdravstvene korpe⁸³ koju pokriva javni sistem osiguranja, i participaciju u troškovima⁸⁴ (Petrović, 2010).

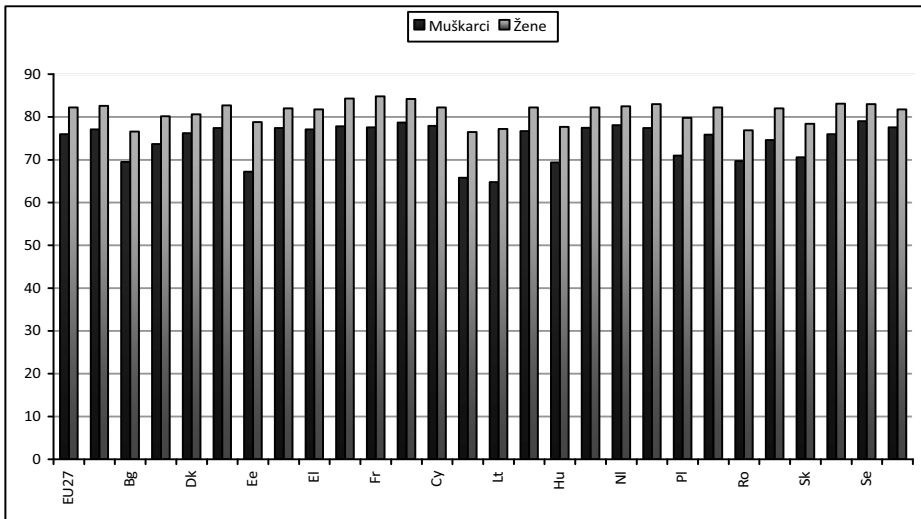
82 Podaci dostupni na adresi: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do>

83 Pojam korpe zdravstvenih beneficija definiše osnovni paket zdravstvene zaštite koji je svima dostupan (ukupnost usluga, aktivnosti i dobara koji se nadoknađuju ili direktno obezbeđuju javnim zdravstvom). U Velikoj Britaniji, na primer, čuveni Nacionalni zdravstveni sistem (National Health System – NHS) nema jasno definisanu korpu, dok je ona eksplicitna u Poljskoj (EC, 2008c).

84 http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/studies_en.htm#healthcare

Osnovni socijalni indikator kvaliteta zdravlja populacije je očekivano trajanje života. U 2007. godini, očekivano trajanje života za žene je u EU iznosilo 82 godine a za muškarce 76 godina. To je povećanje od 4, odnosno 5 godina, u posljednje dve decenije. U bivšim socijalističkim zemljama očekivano trajanje života je ispod EU proseka i za muškarce i za žene, na šta su u velikoj meri uticali negativni efekti socio-ekonomske tranzicije tokom 1990ih godina. Nakon toga, većina zemalja ove grupe beležila je relativno brz porast očekivanog trajanja života, osim Litvanije i Letonije za muškarce, čiji je očekivano trajanje života u ovim zemljama još ispod nivoa zabeleženog 1986. godine. Razlike na nivou EU su, dakle, povećane sa proširenjem Unije i dobro ih ilustruje podatak da muškarac u Litvaniji živi 14 godina kraće od muškaraca u Švedskoj, a žena u Letoniji 8 godina kraće od žene u Francuskoj (Ibid).

Grafikon 17: Očekivano trajanje života na rođenju za muškarce i žene, 2007.

Izvor: Petrović, 2010.

Međutim, od posebnog značaja za ispitivanje rodni ekonomskih nejednakosti su indikatori poput *pristupa zdravstvenom osiguranju* i *primarnoj zdravstvenoj zaštiti*. Međutim, ovi indikatori su tek u pripremi i Eurostat još uvek ne objavljuje podatke vezane za ove indikatore. U izveštajima EU zapaža se snažan fokus na nejednakosti u pristupu zdravstvenoj zaštiti. Međutim, u ovim izveštajima pažnja se posebno posvećuje preprekama u pristupu zdravstvenoj zaštiti sa stanovišta visine prihoda. Osim toga, uočeno je, da pored prihoda, značajan uticaj na prepreke u pristupu zdravstvenoj zaštiti pokazuju

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

faktori kao što su udaljenost, starost, dok značajne razlike nisu identifikovane s obzirom na nezaposlenost niti prema polu. Ipak, ukazuje se da žene iz ranjivih grupa imaju otežan pristup zdravstvenoj zaštiti, pogotovo s obzirom na njihove veće rizike od siromaštva i socijalne isključenosti (Tamsma, Berman, 2004).

Kada je u pitanju penzijski rodni jaz, pojedine analize ukazuju da oblici reformi penzijskih sistema, koji se danas primenjuju u zemljama EU, u različitim aspektima mogu voditi povećanju i smanjenju rodni nejednakosti u pogledu penzija. Ove reforme penzijskih sistema odvijaju se pod pritiskom demografskih promena koje obeležava starenje populacije, ali i strukturnih socio-ekonomskih promena koje postavljaju izazove pred ranije snažne države blagostanja (bar na prostoru Zapadne Evrope). Opšti pravac promena odvija se u smeru premeštanja finansijske održivosti od poslodavaca i države ka zaposlenima. Delimična privatizacija penzijskih šema, redukcija državnog sistema PAYGO (pay-as-you-go), dopunjenog štednim šemama i čvršća povezanost penzija sa nivoima doprinosa, obeležavaju generalno ove procese reformi. Sada pojedinci moraju da vode računa o svojim penzijskim planovima i da se osiguraju za period starosti (Ivošević, 2009).

Penzijske šeme, bilo da je reč o obaveznim ili dobrovoljnim šemama osiguranja, u ovakvim sistemima teže da prenesu i prodube nejednakosti u penzijama, koje su uspostavljene još na tržištu rada (Ivošević, 2009, Frericks, Maier, Graph, 2007). Radnici zaposleni na nisko plaćenim poslovima, među kojima su žene nadproporcionalno zastupljene, u ovakvim sistemima su značajno deprivilegovani. Njihova štednja je mala ili neredovna, a njen veći deo mogu potrošiti administrativni troškovi. Dalje, čvršće povezivanje penzija sa nivoima doprinosa, reprodukuje nejednakosti na tržištu rada i u doba starosti, imajući u vidu već opisane razlike u plaćenosti muškaraca i žena. Tako se rodni jaz u zaradama prenosi i na rodni jaz u penzijama. Principi na kojima se zasnivaju formule za kalkulaciju penzija takođe mogu doprineti povećanju ovog jaza. Naime, izbor intervala godina na osnovu kog se izračunava visina penzije može voditi povećanju nejednakosti, baš kao i upotreba tablica očekivanog trajanja života, zbog toga što žene u proseku žive duže, pa se njihovi penzijski fondovi mogu podeliti na veći broj godina sa manjim mesečnim iznosima. U nepovoljnom položaju nalaze se zaposleni sa delimičnim radnim vremenom, među kojima većinu čine žene. U trećini zemalja EU penzijski sistemi su već delimično privatizovani. Ovi sistemi obično obuhvataju dva stuba: obavezni državni i dobrovoljni privatni sistem. U Centralnoj i Istočnoj Evropi reforma često podrazumeva uvođenje trećeg stuba: obaveznog privatnog sistema individualne štednje (Steinhilber, UNRISD). Penzijske reforme povećale su minimalnu starosnu granicu i za žene i za muškarce širom EU i u mnogim zemljama ova starosna granica je izjednačena između polova. Trend izjednačavanja

starosnih granica povezan je sa nastojanjima da se muškarci i žene izjednače i u pogledu roditeljskog odsustva. O efektima takve promene na rodne odnose vode se snažne debate. Sa jedne strane ističe se da ovakav trend vodi povećanju nezavisnosti žena, promenama u porodičnim strukturama i odnosima, te da predstavlja korisno sredstvo za uspostavljanje veće rodne jednakosti među zaposlenima. Sa druge strane, ističe se da ove promene nisu u skladu sa realnim procesima, u kojima žene još uvek obavljaju većinu kućnog neplaćenog rada i brigu o podizanju dece. No, o ovim aspektima će biti više reči u narednom poglavlju. Sada ćemo posvetiti pažnju rizicima od siromaštva i socijalnoj zaštiti.

Nejednakosti u rizicima od siromaštva

Prethodne analize rodni ekonomskih nejednakosti pokazale su da žene u proseku imaju slabije šanse da obezbede odgovarajuće zaposlenje, a time i pristojan prihod. Na to ukazuju niže stope zaposlenosti, natprosečna zastupljenost među licima zaposlenim sa delimičnim radnim vremenom, ali i rodni jaz u zaradama zbog koga su u proseku njihove zarade niže. One imaju stoga i manje šansi da obezbede pristojne penzije, kao i druge socijalne beneficije povezane sa statusom na tržištu rada. Sistemi socijalne zaštite uporno počivaju na pretpostavkama da je ženama dostupan prihod muškog hranioca domaćinstva kao u „stara vremena“. Svi ovi činovi zajedno doprinose tome da rizici od siromaštva u mnogim aspektima i na mnogim područjima pogađaju nesrazmerno više žene. Ili, kako tvrde pojedine autorke, samo siromaštvo postaje sve više „feminizirano“.

Proučavanje rodni jaza u rizicima od siromaštva i rodni karakteristika siromaštva i socijalne isključenosti, važno je iz više razloga. Prvo, u pojedinim društvenim grupama izloženim povećanim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti dominiraju muškarci, odnosno žene. Drugo, rodna perspektiva je značajna i onda kada su rizici od siromaštva relativno ravnomerno distribuirani između muškaraca i žena u okviru grupa koje su marginalizovane (poput imigranata, osoba sa invaliditetom, romske populacije i sl.), zato što uprkos jednakom nivou siromaštva, uzroci siromaštva mogu biti rodno specifični, kao i sredstva za izlazak iz stanja siromaštva. Treće, siromaštvo se reflektuje i na rodne odnose i pokazuje izvesnu povezanost sa oblicima ponašanja u kojima žene bivaju izložene nasilju, trgovini ljudima, prostituciji ili drugim oblicima kriminala (Fagan et al, 2006).

U 2008. godini u svim državama članicama stopa rizika od siromaštva bila je veća kod žena nego kod muškaraca, izuzev u Mađarskoj gde rodni jaz nije zabeležen i u Poljskoj i Holandiji gde se iza rodni jaza zapravo kriju više

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

stope rizika od siromaštva kod muškaraca (tabela 24). Međutim, kao što je ranije naglašeno, navedene stope mogu prikrivati pravu meru nejednakosti u rizicima od siromaštva, jer se pretpostavlja da su resursi jednako distribuirani unutar domaćinstva. Istraživanja su pokazala da unutar domaćinstva često postoje izražene nejednakosti u distribuciji resursa. Posebno u domaćinstvima sa nižim prihodima zapaženo je da se svakodnevno raspoređivanje novca prepušta najčešće ženama, te da one u nastojanju da rasporede oskudna sredstva često redukuju sopstvenu potrošnju, kako bi zaštitile životni standard porodice (Fagan et al, 2006).

Tabela 24: Stope rizika od siromaštva žena i muškaraca, EU27, 2008.

	u %			Jaz u procentnim poenima	Procentualni jaz
	Ukupno	Žene	Muškarci		
EU27	16.5	17.5	15.6	1.9	12.2
EU15	16.4	17.4	15.3	2.1	13.7
EU12	17.3	17.8	16.6	1.2	7.2
Be	14.7	15.9	13.6	2.3	16.9
Bg	21.4	22.9	19.8	3.1	15.7
Cz	9.0	10.1	8.0	2.1	26.3
Dk	11.8	12.0	11.7	0.3	2.6
De	15.2	16.2	14.2	2.0	14.1
Ee	19.5	22.0	16.5	5.5	33.3
ie	15.4	16.3	14.5	1.8	12.4
El	20.1	20.7	19.6	1.1	5.6
Es	19.6	21.0	18.3	2.7	14.8
Fr	13.4	14.0	12.7	1.3	10.2
It	18.7	20.1	17.1	3.0	17.5
Cy	16.2	18.3	14.0	4.3	30.7
Lv	25.6	27.7	23.1	4.6	19.9
Lt	20.0	22.0	17.6	4.4	25.0
Lu	13.4	14.3	12.5	1.8	14.4
Hu	12.4	12.4	12.4	0.0	0.0

Mt	14.6	15.5	13.7	1.8	13.1
Nl	10.5	10.4	10.5	-0.1	-1.0
At	12.4	13.5	11.2	2.3	20.5
Pl	16.9	16.7	17.0	-0.3	-1.8
Pt	18.5	19.1	17.9	1.2	6.7
Ro	23.4	24.3	22.4	1.9	8.5
Sl	12.3	13.6	11.0	2.6	23.6
Sk	10.9	11.5	10.1	1.4	13.9
Fi	13.6	14.5	12.7	1.8	14.2
Se	12.2	13.0	11.3	1.7	15.0
UK	18.8	20.1	17.5	2.6	14.9
Procentualni jaz u stopama = jaz u procentnim poenima/stopa rizika od siromaštva muškaraca					

Izvor: Eurostat baza podataka o socijalnoj isključenosti⁸⁵

Rizici od siromaštva variraju između starosnih kategorija u većini država EU. Mladi (16–24) i stari (65+) su obično više izloženi ovim rizicima nego populacija srednjih starosnih kohorti. U obe ove starosne grupe, žene su izložene većim rizicima od siromaštva nego muškarci. Rodni jaz u siromaštvu je posebno veliki među starijom populacijom (tabela 8, prilog 2).

U pojedinim grupama izloženim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti dominiraju žene, dok u drugima dominiraju muškarci. U tom smislu rizici od siromaštva su rodno specifični. Tako žene preovlađuju u kategorijama samohranih roditelja, starih osoba sa prihodima ispod linije siromaštva, među žrtvama porodičnog nasilja i žrtvama trgovine ljudima, dok muškarci čine većinu među bivšim osuđenima, nekim grupama beskućnika, među osobama koje rano napuštaju školovanje, a u pojedinim zemljama i među zavisnicima od droge.

Žene u ruralnim područjima posebno su osetljive na rizike od siromaštva i socijalne isključenosti u pojedinim državama članicama. Obično, u ruralnim oblastima žene imaju niže zarade od poljoprivrede i suočavaju se sa većim preprekama u zapošljavanju van poljoprivrednog sektora. One se često nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstva zbog čega imaju i ograničen pristup socijalnoj zaštiti. U Sloveniji su, na primer, žene angažovane u poljoprivredi izložene većim rizicima od siromaštva nego ruralne žene

85 <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

zaposlene izvan poljoprivrede (situacija je slična i u Srbiji, kao što ćemo videti nešto kasnije). Među populacijom sa invaliditetom, žene imaju niže stope zaposlenosti, aktivnosti, a one koje su zaposlene imaju prosečno niže zarade. Napokon, domaćinstva samohranih roditelja su osetljiva na rizike od siromaštva zbog smanjenih mogućnosti za radni angažman u uslovima nedostatka podrške partnera, ali i socijalnih mreža ili javnih usluga, u brizi o deci. Iako većinu ove kategorije čine samohrane majke, problem se ispoljava i kod samohranih očeva. Pojedina istraživanja pokazuju da samohrani očevi imaju u nekim zemljama više stope zaposlenosti nego samohrane majke, ali niže u odnosu na opštu populaciju muškaraca. U Irskoj su čak stope siromaštva više kod samohranih očeva nego kod samohranih majki (Ibid).

Predočeni podaci ukazuju da je i siromaštvo rodno specifično, te da se nejednakosti u rizicima od siromaštva ispoljavaju na vrlo složene načine. Ipak, slika o ovom aspektu nejednakosti nužno je ograničena, zbog odsustva uvida u distribucije resursa unutar domaćinstva. Stoga i izložene nalaze treba uzeti samo kao početnu meru nejednakosti u siromaštvu, koja upućuje samo na neke najvažnije obrise.

2.2.3. Nejednakosti u pristupu i distribuciji resursa u Srbiji

Nastojanje da se stanje u Srbiji prikaže prema izloženom analitičkom okviru suočava se sa nizom problema. Ako se statistike u EU nisu dovoljno adekvatne za proučavanje rodni razlika u nizu aspekata vezanih za pristupe važnim resursima, onda su statistike u Srbiji to još manje. Ipak, veliku prednost u ovom poglavlju predstavlja to što jedinicu analize predstavlja jedna država, pa se u nizu dimenzija možemo osloniti na naučna i primenjena istraživanja.

Pristup zemljištu

U Srbiji je pristup zemljištu od posebnog značaja s obzirom da ruralna područja čine 85% teritorije Srbije, učestvuju u BDP sa 41% (Bogdanov, 2007: 31), a njihovi stanovnici čine 42% ukupne populacije.⁸⁶ Srbija je nisko urbanizovana zemlja u evropskim razmerama, ne samo po niskom udelu gradskog stanovništva već i po niskoj kvalitativnoj urbanizovanosti (infrastrukturnoj opremljenosti – teritorijalnom kapitalu) ostalih tipova naselja, što mnoga ruralna područja čini neatraktivnim za ekonomska ulaganja i stanovanje (suprotno tendencijama u visoko urbanizovanim zemljama). Privredna struktu-

86 Republički zavod za statistiku, Procena stanovništva, dostupno na adresi: <http://webzrzs.stat.gov.rs/axd/stanovnistvo/izbor.htm>

ra ruralnih područja Srbije visoko je zavisna od primarnog sektora i još uvek zasnovana na iscrpljivanju prirodnih resursa. U ruralnim sredinama u Srbiji dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, usmerena na rast proizvodnje hrane⁸⁷. Pored toga, dominantan deo aktivnog ruralnog stanovništva (45%) je zaposlen u poljoprivredi. Ova visoka zavisnost ruralnog stanovništva od zaposlenosti u poljoprivredi svrstava Srbiju u red najagrarnijih zemalja Evrope (Bogdanov, 2007: 32).

Istraživanje o životnim uslovima žena (SeConS, UNDP, 2010) sprovedeno na uzorku od 2500 žena i njihovih domaćinstava na teritoriji Srbije bez Vojvodine, pokazalo je da je u domaćinstvima koja poseduju zemljište samo u 18% slučajeva bar deo tog zemljišta upisan na žene⁸⁸. Reč je pretežno o malim površinama (do 5ha), jer, među njima samo 0.8% žena poseduje zemljište površine preko 5ha. Istraživanje o socio-ekonomskom položaju ruralnih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva, sprovedeno na celoj teritoriji Srbije, uključujući i Vojvodinu, pokazalo je da je u domaćinstvima koja poseduju zemljište bar deo tog zemljišta u vlasništvu žena u 16% slučajeva. Takođe, uglavnom je reč o malim površinama (Babović, Vuković, 2008). Isto istraživanje je pokazalo da seoske žene ne poseduju ni sredstva za proizvodnju u značajnijoj meri (tabela 25).

Tabela 25: Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u domaćinstvima seoskih žena angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji, Srbija, 2008.

Sredstvo za rad/ proizvodnju	% domaćinstava koja poseduju	% Vlasnika muškaraca	% Vlasnika žena ⁸⁹
Kombi	2.8	92.3	7.7
Kamion	7.4	100	0
Traktor	63.3	90.5	5.4
Motokultivator	32.1	94.1	3.6
Kombajn	8.5	94.6	5.4

87 Za razliku od ovog tradicionalnog tipa poljoprivrede, karakterističnog za nerazvijena područja u svetu, razvoj moderne poljoprivrede podrazumeva multifunkcionalnu poljoprivredu. EU dokumenti definišu multifunkcionalnu poljoprivredu kao onu koja teži održivom razvoju u obezbeđivanju hrane i drugih netržišnih funkcija, kao što su razvoj ruralnih područja, životni standard stanovništva i očuvanje životne sredine.

88 Ovaj procenat je najverovatnije precenjen, s obzirom da istraživanjem nisu bila obuhvaćena domaćinstva bez ženkih članova.

89 Zbir % vlasnika muškaraca i žena nije uvek jednak 100 zato što slučajevi u kojima postoji više vlasnika, ili se sredstvo vodi na preminulu osobu i sl. nisu prikazani.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Priključne mašine	46.7	93.7	4.1
Električni aparat za mužu	13.3	95.6	4.2
Moderna štala/ svinjac	59.6	84.1	11.0
Silos	2.8	100	0
Mlin	7.2	100	0
Staklenik/plastenik	10.0	93.2	6.6
Farma živine	3.0	100	0

Izvor: Babović, Vuković, 2008: 56.

Ove nejednakosti u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju odražavaju se snažno i na odnose u procesu proizvodnje, koji su izrazito neegalitarni. Naime, žene su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju domaćinstva, ali u najvećem broju slučajeva ne učestvuju niti u strateškim odlukama o proizvodnji, pa ni o rasporedu svakodnevnih radnih aktivnosti na imanju. Na kraju proizvodnog procesa, one, kako se pokazalo, u većini slučajeva nemaju pristup ni novcu u domaćinstvu, zbog čega se može reći da predstavljaju eksploatisanu radnu snagu (Ibid). Razlog za ovakvo imovinsko stanje seoskih žena su i dalje veoma izraženi obrasci patrilinearnosti u nasleđivanju imovine i patrilokalnosti u formiranju domaćinstva. Žene i same često reprodukuju ovakve obrasce, time što se odriču prava nasleđivanja nepokretnosti u korist muških srodnika. Uočeno je da među ženama koje su bile uključene u proces nasleđivanja imovine od roditelja, 52% nije nasledilo ništa, zbog toga što je imovina otišla drugim naslednicima. Pritom, imovina roditelja podeljena je na ovaj način u najvećem broju slučajeva dogovorom naslednika, a ne testamentom ili presudom suda. Tako je istraživanje pokazalo da žene u značajnoj meri same reprodukuju ove modele nasleđivanja imovine, u skladu sa običajnim pravom, odričući se svojih imovinskih prava, što ih uz patrilokalni model formiranja domaćinstva stavlja u nepovoljan imovinski status (Ibid: 59). Ipak, treba imati u vidu da su ovi podaci prikupljeni na domaćinstvima posebne grupe žena, onih koje se nalaze u statusu pomažućih članova poljoprivrednih domaćinstava.

Međutim, podaci iz istraživanja o socijalnoj isključenosti na selu, ukazuju da se većina seoskih žena angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji nalazi upravo u ovakvom statusu (Cvejić, et al, 2010). Među registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima, tek 19% je registrovano na žene, što opet ne znači da su one i suštinski nosioci poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu, već to će-

sto predstavlja manevar mešovitih domaćinstava da održe svoj poljoprivredni status i pristup različitim programima u uslovima kada je muški član zaposlen izvan gazdinstva. U svakom slučaju, imovinske nejednakosti i podređen položaj žena u procesima upravljanja i odlučivanja o poljoprivrednoj proizvodnji, prenose se na ostale aspekte njihovog života i izlažu ih povećanim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti o čemu će kasnije biti više reči.

Pristup stanovanju

Ni u ovom aspektu rodnih nejednakosti ne možemo se osloniti u većoj meri na zvanične evidencije i statistike. Područje vlasništva nad nepokretnostima i dalje nije uređeno na način koji omogućuje precizne uvide i dostupnost podataka. Vrlo oskudni podaci Republičkog geodetskog zavoda iz 2006. godine ukazuju da se žene javljaju u znatno manjem broju kao vlasnici različitih oblika nekretnina. Od ukupnog broja objekata u svim katastarskim opštinama u Srbiji, tek je nešto više od polovine objekata sa upisanim licima za koje je poznat jedinstveni matični broj građana (na osnovu koga je moguće razlikovati lica prema polu). Među tim licima, samo je 29.7% žena upisanih vlasnica objekata. Kada su u pitanju nekretnine definisane kao „posebni delovi“ (stanovi, poslovni prostori i garaže), situacija je nešto bolja. Od ukupnog broja ove vrste nepokretnosti, za 62% su upisana lica sa jedinstvenim matičnim brojem građana, a među njima žene čine 42.7% (Babović, 2007). Uknjiženo vlasništvo nad nepokretnostima je značajno, između ostalog, sa stanovišta pristupa resursima potrebnim za pokretanje ili unapređenje sopstvenog posla, kao i za mogućnosti korišćenja kredita.

Nažalost, ni istraživanja ne nude adekvatne podatke za ovaj aspekt nejednakosti. Istraživanje o životnim uslovima žena (SeConS, UNDP, 2010) je ispitalo imovinske nejednakosti, ali uzorak nije obuhvatio Vojvodinu, tako da se ne može zaključivati o stanju u celoj Srbiji. Prema podacima iz ovog istraživanja među domaćinstvima koja žive u stambenom prostoru koji je u vlasništvu domaćinstva, vlasnici stambenih jedinica su najčešće muškarci. Tek 15% žena iz uzorka su vlasnice stambenog prostora, dok su u 40% slučajeva vlasnici njihovi partneri, a samo u 1.7% slučajeva reč je o zajedničkom vlasništvu⁹⁰. Tek nešto je bolja situacija sa poslovnim prostorom, jer su žene iz uzorka vlasnice ovog prostora u 19% slučajeva, dok su njihovi partneri vlasnici u 48% slučajeva. Među ženama koje su vlasnice poslovnog prostora manje od polovine (45.5%) su preduzetnice ili samozaposlene, što znači i da koriste ovaj

90 Opet su verovatno podaci precenjeni, s obzirom da su domaćinstva sa isključivo muškim članovima bila isključena iz istraživanja. Preostala domaćinstva do 100% u vlasništvu su drugih članova domaćinstva ispitanica (roditelja, ili drugih srodnika).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

resurs. Podaci ne nude uvide u to da li preostale vlasnice poslovnog prostora ubiru dobiti od ovog resursa, ili se vode samo kao formalne vlasnice dok partner ili drugi član domaćinstva raspolažu ovom nekretninom ili dobitima od njenog izdavanja. Može se pretpostaviti da u izvesnom broju slučajeva kupovina dodatne nekretnine koja se vodi na ženu može poticati od strategije da se umanje porezi, ali za potvrdu ili opovrgavanje ove pretpostavke podaci iz istraživanja ne nude odgovor.

Među domaćinstvima iz istog uzorka koja poseduju automobil, tek u 13% slučajeva ovaj automobil je u vlasništvu ispitanice. Dakle, posmatrano na osnovu četiri važna resursa: zemljišta, stambenog, poslovnog prostora, automobila i sredstava za proizvodnju u poljoprivredi, može se zaključiti da su imovinske rodne nejednakosti u Srbiji veoma izražene.

Pristup finansijskim tržištima

Pregled stanja u EU već je pokazao da je u Centralnoj i Istočnoj Evropi na području unije, pristup stanovništva finansijskim uslugama nepovoljniji nego u zemljama Zapadne EU. Stoga se može reći da se stanje u Srbiji u ovom pogledu više približava članicama unije sa socijalističkom prošlošću. U Srbiji 2009. godine, tek nešto preko polovine stanovništva je posedovalo račun u banci (55.6%), a među njima je bilo 54% muškaraca i 46% žena. Ili, posmatrano drugačije, među punoletnim ženama račun u banci je posedovalo 52% žena dok je među punoletnim muškarcima račun imalo 59% (UNDP, istraživanje o socijalnoj isključenosti⁹¹). Zahtev za kredit je podnelo 24% žena i 29% muškaraca, a kredit je dobilo 94% žena i 92% muškaraca. Broj osoba koje čiji je zahtev za kredit odbijen je mali, pa podatke treba uzeti u obzir sa oprezom, ali oni ukazuju da se razlozi ne odbijanja zahteva za kredit razlikuju između žena i muškaraca. Kod žena su češći razlozi nego kod muškaraca nedovoljne garancije i odsustvo kreditne istorije ili nepovoljna kreditna istorija, dok su kod muškaraca češće nego kod žena zastupljeni razlozi poput neodgovarajućeg biznis plana, neadekvatne dokumentacije i drugi razlozi.

I žene i muškarci u Srbiji ne uspevaju da uštede novac u većini slučajeva. Tek 17% muškaraca i 15% žena uspeo je nešto da uštedi u godini koja je prethodila istraživanju. Rodne razlike se ne ispoljavaju u ponašanju koje se tiče pozajmljivanja novca, s obzirom da u je i među ženama i među muškar-

91 Za potrebe ove studije analize su sprovedene direktno na bazi podataka iz istraživanja o socijalnoj isključenosti u Srbiji koje je UNDP organizovao u okviru velikog regionalnog projekta izrade Izveštaja o humanom razvoju a region Centralne i Istočne Evrope i Zajednice nezavisnih država, na temu socijalne isključenosti.

cima 28% osoba izvestilo da su pozajmili novac od nekoga u godini koja je prethodila istraživanju.

Nejednakosti u pristupu novim tehnologijama

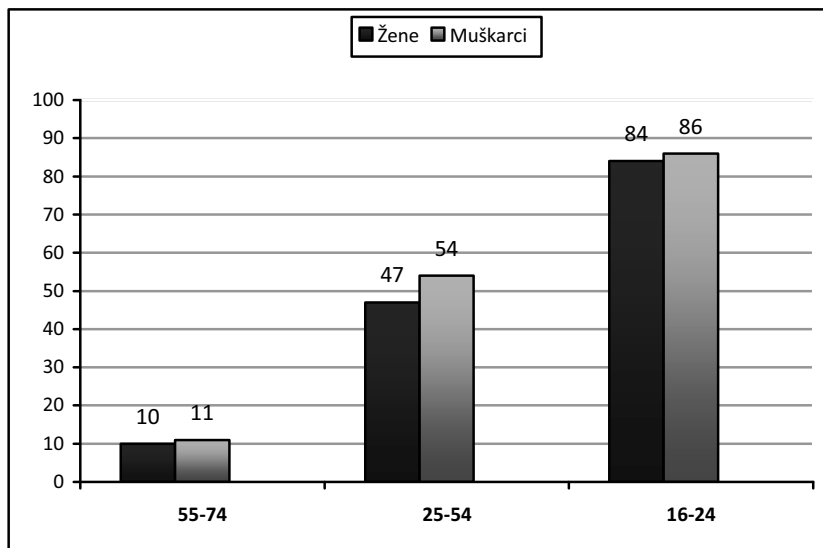
Podaci o zapošljavanju žena u informacionom sektoru i u zanimanjima povezanim sa informatičkim tehnologijama nisu dostupni. U izveštajima Anketi o radnoj snazi struktura stanovništva prema zanimanju prikazana je na osnovu visoko agregiranih skupova zanimanja, pa se ovaj uvid ne može steći iz redovnih izveštaja, a posebne studije koje se bave ovom tematikom za sada nisu dostupne. Stoga će izlaganje u ovom aspektu biti ograničeno na pristup kompjuterima i internetu, kao važnim resursima za obezbeđivanje informacija, uspostavljanja komunikacija i obavljanja aktivnosti koje su vezane ne samo za uspešno zapošljavanje, već i za čitav niz drugih aspekata životne organizacije. U studiji o penetraciji kućnih računara i interneta u populaciju Srbije, ukazuje se da Srbija u pogledu dostupnosti ICT nije pokazivala dobre karakteristike. Podatke ipak treba uzeti sa rezervom, obzirom da se temelje na istraživanju koje je sprovedeno 2006. godine, a da je ova oblast izložena veoma dinamičnim promenama. Naime, prema takozvanom „indeksu mrežne spremnosti“ (networked readiness index – NRI), koji predstavlja složenu meru spremnosti određene zemlje ili uže zajednice da učestvuje i ostvari korist od razvoja ICT, Srbija se nalazila na 80. mestu od 115 rangiranih zemalja (Petrović et al, 2006: 21). Od ukupnog broja korisnika interneta u Srbiji, u posmatranom periodu, žene su činile tek 38%. Ili, posmatrano iz drugog ugla, među ženama internet je koristilo 17% osoba, a među muškarcima, 31%.

Oslanjajući se na prethodne trendove porasta upotrebe interneta u Srbiji koji beleže prosečan godišnji rast od 13%, procenjeno je da će do 2010. godine (dakle aktuelnog perioda), u Srbiji biti oko 42% korisnika interneta, što je, recimo, manje nego što je bilo u Sloveniji 2006. godine. Ispitivane su i namere ispitanika da počnu da koriste internet. Više od polovine žena i muškaraca je navelo da nema nameru da počne da koristi internet, što je navelo autore na zaključak da će se ovaj veoma izraženi rodni jaz u pristupu internetu održavati još neko vreme, iako će ukupan broj korisnika interneta rasti (Ibid: 45).

Sudeći po novijim podacima, autori su imali pravo. U 2008. godini broj korisnika računara među ženama i među muškarcima razlikovao se značajno samo u srednjoj starosnoj grupi (grafikon 18), dok se broj korisnika interneta značajno razlikovao u svim starosnim grupama, izuzev najstarijih, koji i inače vrlo slabo koriste internet (grafikon 19).

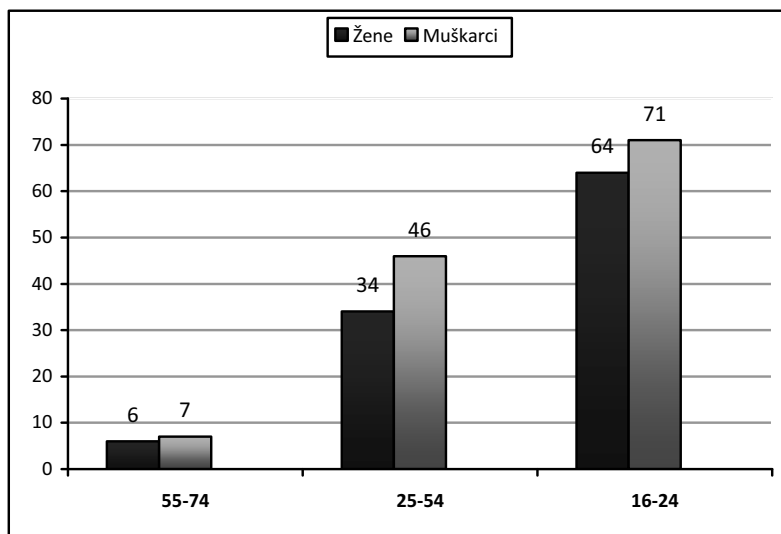
Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Grafikon 18: Upotreba računara prema starosti i polu u Srbiji 2008. godine

Izvor: RZS, 2008b: 38.

Grafikon 19: Upotreba interneta prema starosti i polu u Srbiji 2008. godine

Izvor: RZS, 2008b: 38.

Među muškarcima i ženama koji nisu koristili internet značajna razlika se javlja samo u pogledu većeg neznanja korišćenja interneta kod žena (tabela 26).

Tabela 26: Razlozi nekorišćenja interneta, prema polu, Srbija, 2006, u %.

	Muškarci	Žene
Nije mi potreban	46	48
Ne znam da koristim kompjuter	23	26
Ne mogu to sebi da priuštim	26	22
Ne znam kako se koristi internet	11	16
Nemam vremena da koristim internet	11	9
Ne poznajem strane jezike	8	10
Drugo/nepoznat	15	11
Ukupno	100	100

Izvor: Petrović et al, 2006: 42

Izloženi podaci svakako ne osvetljavaju ni približno područje rodnih nejednakosti u pristupu ICT resursima i uključivanju u ovaj sektor na tržištu rada. Potrebno je učiniti mnogo više napora da se ovo područje rodnih odnosa detaljno istraži, jer je ono zapravo jedna od ključnih dimenzija procesa uključivanja muškaraca i žena u razvojne procese i segmente društva. Nepoznavanje ovih procesa snažno ograničava i nastojanja da se politikama i merama stanje u pogledu jednakog pristupa razvojnim procesima unapredi. U različitim sektorskim i razvojnim strategijama u Srbiji, ovom problemu pažnja nije uopšte adekvatno posvećena.

Pristup obrazovanju

Kao što je već naglašeno, masovno uključivanje žena u obrazovni sistem odigralo se u Srbiji još u periodu socijalizma. Ni kasniji trendovi razaranja društvenih institucija i repatrijarhalizacije, tokom 1990ih godina, nisu ugrozili u značajnoj meri, osvojena prava na obrazovanje. Tako se može reći da se položaj žena u obrazovanju kontinuirano poboljšava, ali i da se i dalje održavaju izvesne „niše“ rodnih nejednakosti. Na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja rodna nejednakost gotovo je eliminisana u većinskom stanovništvu i održava se samo u marginalizovanim društvenim grupama, bar kad

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

je reč o obuhvatu sadašnjih generacija školskog uzrasta odgovarajućim obrazovanjem. U izveštaju o napretku u ostvarivanju milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji za 2009. godinu, navodi se da obuhvat dece školskog uzrasta osnovnim obrazovanjem iznosi 95.7%. Međutim, u periodu 2005–2008. zabeležen je pad obuhvata dece osnovnim obrazovanjem od 1.8%, a posebno zabrinjava pad obuhvata seoske dece, jer je stopa upisa u osnovnu školu u seoskim područjima u istom periodu pala sa 81% na 77% (Vlada RS, 2010a). Međutim, razlike u obuhvatu dečaka i devojčica ne postoje na nivou osnovnog obrazovanja, barem u većinskoj populaciji, dok za manjinske (posebno Rome) i ranjive grupe (naročito decu sa invaliditetom i smetnjama u razvoju) podaci nisu dostupni. U istom izveštaju se uočava tendencija smanjene stope završavanja osnovne škole među dečacima sa sela, a povećanja stope među devojčicama iz seoskih oblasti.

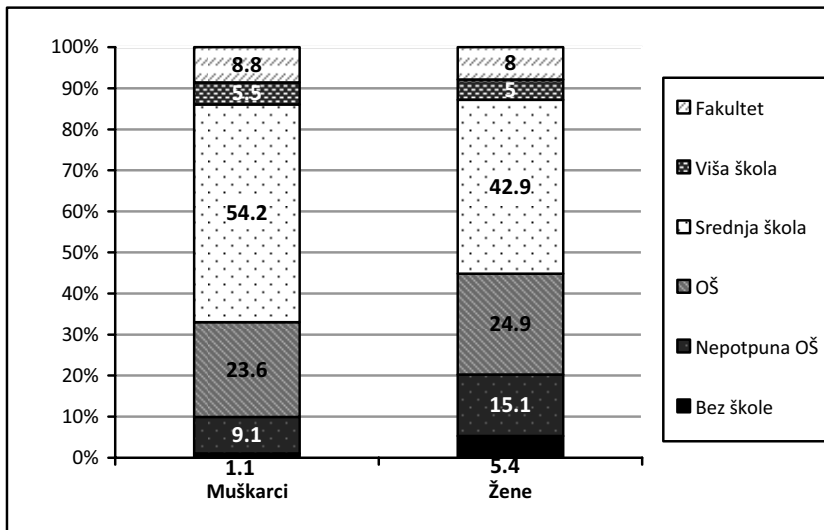
Kada je u pitanju srednjoškolsko obrazovanje, izveštaj navodi da je stopa upisa u srednje škole u posmatranom periodu porasla (sa 76.4% na 81.5%), ali da je opala stopa uspešnog završavanja ovog nivoa obrazovanja (sa 85.7% na 82.7%). Rodne nejednakosti na nivou srednješkolskog obrazovanja ispoljavaju se primarno u nepovoljnijem položaju i postignućima mladića. Tako trogodišnje srednje škole upisuje četvrtina mladića a samo 11% devojaka, dok se u gimnazije upisuje 29% devojaka i 19% mladića odgovarajuće starosne dobi (Ibid). U studiji o životnom standardu iz 2007. godine iznet je podatak da 21% mladića nije obuhvaćeno obrazovnim sistemom, dok je to slučaj samo sa 12% devojaka srednjoškolskog uzrasta (RZS, 2008a). Međutim, rodne razlike u uključivanju u obrazovanje izgledaju drugačije među siromašnim stanovništvom, kod koga je 50% mladih žena izvan obrazovnog sistema, a 31% mladih muškaraca. Problem ranog napuštanja školovanja (pre navršene srednje škole) izraženiji je u populaciji mladića nego devojaka, baš kao i u EU. Tako je u 2009. godini među mladićima uzrasta 19–24 godine starosti čak 35.9% napustilo školu pre stečene diplome, dok je među devojka takvih bilo 23.3% (Vlada RS, 2010b: 41).

Prema podacima iz popisa stanovništva 2002. godine, stopa pismenosti mladih (15–24) iznosila je 99.4%, ali je stopa pismenosti među pripadnicima romske majine bila značajno niža, sa velikim rodnom razlikama. Tako je stopa nepismenosti mladih Roma iznosila 35.5%, a mladih Romkinja čak 51.6% (Vlada RS, 2010a).

Međutim, kada se kulturni kapital (posmatran kroz usku prizmu obrazovanja) posmatra na nivou populacije radnog uzrasta, a ne samo mladih, zapažaju se nepovoljnije obrazovne karakteristike ženske populacije u odnosu na mušku (grafikon 20). Među ženama se registruje veće učešće osoba bez škole, kao i onih koje nisu završile potpunu osnovnu školu, a značajno manje učešće beleže osobe sa završenom srednjom školom. Obrazovna struktura žena

iz ruralnih područja još je nepovoljnija, jer više od polovine žena ima stepen obrazovanja niži od četvorogodišnje srednje škole (Cvejić et al, 2010). Kod seoskih žena kao najvažniji faktori napuštanja školovanja prepoznaju se jake patrijarhalne norme, jer u 18.5% slučajeva žene tvrde da su napustile školu zbog pritiska porodice da ostanu i rade u domaćinstvu ili na poljoprivrednom imanju, dok je u 26% slučajeva razlog bio tradicionalistički stav porodice da im nije potreban viši nivo obrazovanja.

Grafikon 20: Obrazovna struktura žena i muškaraca radnog uzrasta (15–64), Srbija, 2009.

Izvor: RZS, ARS, 2009.

U novim generacijama očigledno su učinjeni značajni pomaci, bar u većinskoj populaciji, pa u visokom obrazovanju ženska populacija beleži veće učešće od muške, ali među magistrima i doktorima nauka žene su zastupljene sa 30–32%⁹². Rodne razlike u visokom obrazovanju ogledaju se u segregaciji prema obrazovnim profilima. Žene su zastupljenije u obrazovanju za humanističke nauke i umetnosti, dok muškarci dominiraju u tehničkim naukama (RZS, 2008b: 37). Ova rodna segregacija ukazuje na održavanje patrijarhalnih obrazaca o „primerenim ženskim i muškim profesijama“ i prenosi se kasnije na položaj na tržištu rada. Stoga je potrebno usmeriti intervencije primarno prema obrazovnom sistemu, jer je samo merama usmerenim na tržište rada nemoguće dovoljno efikasno otkloniti nepovoljne obrasce profesionalne

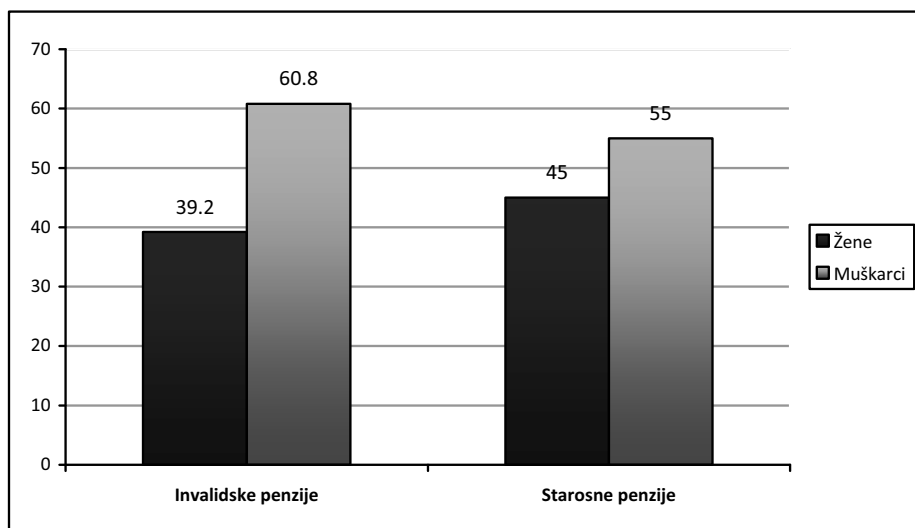
92 Vlada Republike Srbije, Strategija za smanjenje siromaštva, 2003:39.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija segregacije. Potrebno je napomenuti da uprkos boljim obrazovnim postignućima mladih žena, kao i u zemljama EU, samo u još izraženijem stepenu, postoje veće teškoće njihovog uključivanja na tržište rada nego kod mladih muškaraca.

Pristup socijalnoj zaštiti

Rodni jaz u penzijama veoma je izražen u Srbiji, posebno među korisnicima invalidskih penzija. On se ispoljava ne samo kroz manju zastupljenost žena među korisnicima invalidskih i starosnih penzija (grafikon 20), već i u prosečno nižem iznosu penzija žena u poređenju sa muškarcima. Tako je prosečna starosna penzija žena u 2006. godini iznosila 83% prosečne penzije muškaraca, dok je prosečna invalidska penzija žena iznosila 84% invalidske penzije muškaraca (RZS, 2008b).

Grafikon 21: Korisnici penzija prema polu, Srbija, 2006.

Izvor: RZS, 2008b: 42.

U posebno nepovoljnom položaju u pogledu penzijsko-invalidskog osiguranja (PIO) su žene sa sela. Iz naredne tabele se može uočiti da je tek 35.5% žena iz seoskih sredina koje nisu već ostvarile pravo na penziju, pokriveno ovim osiguranjem. Problem je posebno izražen kod žena koje se nalaze u takozvanom statusu pomažućih članova domaćinstva, jer one mogu da pristupe penzijsko-invalidskom osiguranju tek preko registrovanog poljoprivredni-

ka u domaćinstvu koji je najčešće suprug ili stariji muški član domaćinstva. Kvalitativno istraživanje o položaju ovih žena ukazalo je da i sfera penzijskog osiguranja predstavlja još jednu važnu arenu u kojoj se ispoljavaju patrijarhalni odnosi moći, jer se u poljoprivrednim domaćinstvima, inače izloženim visokim rizicima od siromaštva i finansijskoj oskudici najčešće donose odluke da se prvo uplaćuje penzija nosiocu gazdinstva, a kad se ostvari minimalni obavezni fond, onda se prelazi na uplatu penzija žena. U takvom kontekstu posebno su ugrožene mlade žene koje moraju da „čekaju na red“, a u njemu se nalaze na poslednjem mestu (Babović, Vuković 2008).

Tabela 27: Uplaćivanje PIO osiguranja kod žena i muškaraca, u %

Uplaćivanje PIO osiguranja	Žene	Muškarci
Sami uplaćuju	13	20,1
Uplaćuje poslodavac	22,5	29,3
Ne uplaćuju ali nekada jesu	27,3	26,5
Nisu nikad ni uplaćivali	37,3	24,2
Ukupno	100	100

Izvor: Cvejić et al, 2010.

Najvažniji razlog zbog koga seosko stanovništvo radnog uzrasta ne uplaćuje PIO je u 81% slučajeva nedostatak novca. Kod 5% ispitanika kao najvažniji razlog navodi se neregistrovana delatnost, odnosno porez na katastarski prihod koji je preduslov za uplaćivanje osiguranja, dok 14% tvrdi da uopšte ne zna na koji način bi moglo da uplaćuje ovo osiguranje. Opisano stanje zabrinjava, jer preko polovine ispitanika radnog uzrasta ne uplaćuje PIO, čime ostaju potpuno nezaštićeni u slučaju povreda i invaliditeta, a izlažu se izrazito visokim rizicima siromaštva u doba starosti (Cvejić, et al 2010).

Situacija je bolja u pogledu zdravstvenog osiguranja. Istraživanje o životnom standardu pokazalo je da u ukupnoj populaciji Srbije 6% stanovništva nije pokriveno zdravstvenim osiguranjem, ali nije poznato da li se u ovom pogledu javljaju neke razlike između žena i muškaraca (RZS, 2008a). Međutim, sistem zdravstvenog osiguranja postavljen je tako da nudi zaštitu vrlo širokim kategorijama stanovništva, koje preko različitih osnova mogu da ostvare pravo na zdravstvenu zaštitu. Ipak, i u takvim uslovima u ruralnoj populaciji i drugim ranjivim grupama postoji značajan procenat osoba bez zdravstvenog osiguranja: 15% među muškarcima iz ruralnih oblasti, 9% među ženama iz ruralnih oblasti (Cvejić et al, 2010), ali 14% među ženama pomažućim članovima (Babović, Vuković, 2008), a čak 17% među Romima (RZS, 2008a).

Kada je u pitanju pristup uslugama socijalne zaštite, do sistematičnih podataka teško je doći. Pojedini oblici materijalne pomoći namenjeni su do-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

maćinstvu, pa nisu pogodni za praćenje rodni razlika, sem u slučaju jednočlanih domaćinstava i porodica samohranih roditelja. Međutim, ovi podaci se ne publikuju prema polu nosioca domaćinstva. Stanje je još manje poznato kada su u pitanju različite usluge socijalne zaštite, a precizniji podaci se mogu naći za korisnike smeštaja različitih ustanova socijalne zaštite (tabela 28). Iz podataka predočenih u narednoj tabeli zapaža se da su žene češći korisnici domova za penzionere i gerontoloških centara, dok je polna struktura korisnika zavoda za smeštaj lica ometenih u razvoju ujednačena.

Tabela 28: Korisnici smeštaja ustanova socijalne zaštite prema polu, Srbija, 2006.

	Dom za penzionere		Gerontološki centar		Zavod za smeštaj lica ometenih u razvoju	
	Ž	M	Ž	M	Ž	M
Ukupno	65.7	34.3	66.5	33.5	49.1	50.9
Starost	62.9	37.1	66.0	34.0	60.6	39.4
Teže hronično oboljenje	67.1	32.9	69.7	30.3	47.9	52.1
Psihička ometenost	67.7	32.3	73.0	27.0	46.8	53.2
Fizički invaliditet	58.5	41.5	57.7	42.3	36.4	63.6
Nesređene stambene prilike	64.6	35.4	65.7	34.3	61.5	38.5
Poremećeni odnosi u porodici	58.1	41.9	62.0	38.0	45.7	54.3
Ostalo	68.0	32.0	60.9	39.1	79.0	21.0

Izvor: RZS, 2008b: 43.

Iz dostupnih podataka nemoguće je zaključiti da li su žene izložene u većem procentu različitim socijalnim rizicima, pa su zbog toga i češće korisnici pomenutih socijalnih ustanova, ili imaju lakšu prohodnost ka ustanovama smeštaja, ili je reč o nekim posve drugim razlozima izraženih razlika koje se mogu uočiti na osnovu dostupnih kvantitativnih podataka. Rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti, kao ključnim oblicima socijalnih rizika pažnja je posvećena u narednom odeljku.

Nejednakosti u rizicima od siromaštva

U Srbiji je tek odnedavno započeto usklađivanje metodologije praćenja siromaštva i socijalne isključenosti sa metodologijom EU. Donedavno, stanje siromaštva u Srbiji praćeno je na osnovu Ankete o životnom standardu i An-

kete o potrošnji domaćinstva, po metodologiji Svetske banke, koja u izračunavanju stopa siromaštva polazi od potrošnje domaćinstva. Za razliku od toga, metodologija EU podrazumeva procene na osnovu prihoda domaćinstva. Iz navedenih razloga poređenja ranijih nalaza o siromaštvu u Srbiji sa stanjem u EU nisu moguća. Iako u Srbiji nije još sprovedeno prvo istraživanje o prihodima i životnim uslovima stanovništva (EU SILC)⁹³ na osnovu koga se prati stanje u pogledu siromaštva i socijalne isključenosti, Republički zavod za statistiku i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade RS, pripremili su prvi izveštaj koji prikazuje stanje na osnovu usaglašenih EU indikatora. S obzirom da je ovo prvi izveštaj, koji pritom nije utemeljen na podacima iz EU SILC istraživanja, podatke treba uzeti sa izvesnom dozom opreza.

Prema ovom izveštaju, relativna stopa rizika od finansijskog siromaštva u Srbiji, u 2009. godini iznosila je 17.7% (uključeni su i prihodi u naturi), što ukazuje da je siromaštvo u Srbiji samo nešto više od EU proseka (da podsetimo, stopa rizika od siromaštva za EU27 u 2008. godini, iznosila je 16.5%) (Vlada RS, 2010b). Međutim, opšte stope rizika od siromaštva kod žena i muškaraca gotovo da se uopšte ne razlikuju, s obzirom da stopa za muškarce iznosi 17.7%, a za žene 17.8% (što daje procentualni jaz u stopama od samo 0.5%). U poređenju sa zemljama EU, veću „rodnu egalitarnost u siromaštvu“ ima samo Mađarska, dok su zemlje sa tradicionalno najegalitarnijim režimima, poput Švedske i Danske, prema ovom pokazatelju iza Srbije (u Danskoj je procentualni jaz u stopama 2.6%, a u Švedskoj 15%). Imajući u vidu značajno veće rodne nejednakosti na tržištu rada, kao i nejednakosti u imovinskim i drugim aspektima (posebno penzijama), ovakvi podaci doista začuđuju. Međutim, s obzirom da se siromaštvo meri na nivou domaćinstava a ne pojedinaca, te da veće stope rizika od siromaštva žena u zemljama EU često potiču od veće zastupljenosti samačkih domaćinstava žena u ukupnoj strukturi domaćinstava, kao i domaćinstava samohranih roditelja (pretežno majki), moguće je da se deo objašnjenja male rodne razlike krije u manjoj zastupljenosti samačkih i domaćinstava samohranih roditelja u ukupnoj strukturi domaćinstava u Srbiji. Stoga će biti veoma važno proučiti dublje rodne razlike u rizicima i karakteristikama siromaštva nakon sprovođenja prve EU SILC ankete.

Prema podacima iz istog izveštaja, rodne razlike u rizicima od siromaštva mogu se uočiti samo u najstarijoj populaciji (65+), u kojoj stopa rizika od siromaštva za muškarce iznosi 16.4%, a za žene 19.5% (što daje procentualni jaz u stopama od 19%). Rodne razlike u rizicima od siromaštva su izraženije kada se uporede samačka domaćinstva žena i muškaraca. Naime, samačka muška domaćinstva imaju stopu rizika od siromaštva od 21.3%, dok samačka ženska domaćinstva imaju stopu od 26.2% (što ukazuje na procentualni jaz u stopama od 23%) (Ibid, 20). Međutim, samačka domaćinstva u Srbiji su pre-

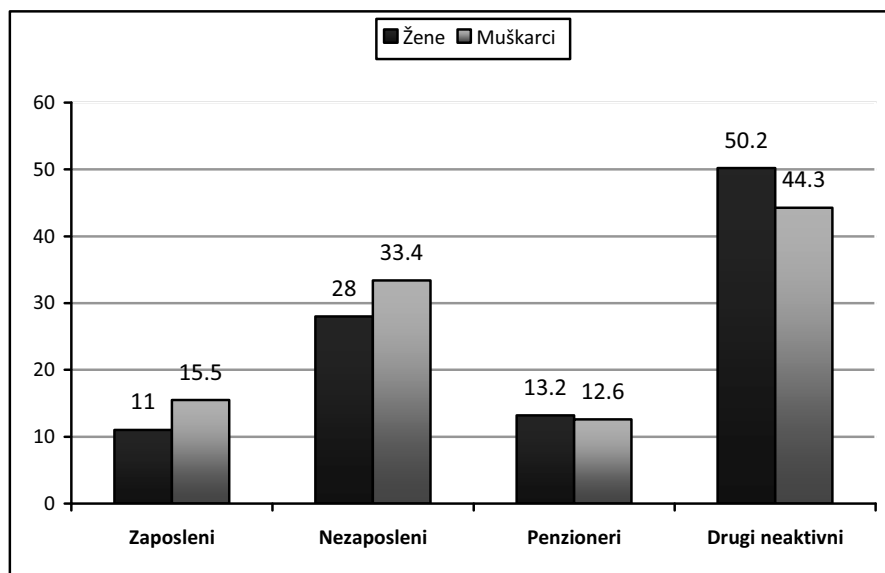
93 Prvo EU SILC istraživanje planirano je za 2011. godinu.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

težno domaćinstva starih osoba, dok je u zemljama EU, bar u grupi starih članica, među samačkim domaćinstvima veliki broj mladih osoba koje nisu još zasnovale porodicu. Domaćinstva samohranih roditelja imaju značajno više stope rizika od siromaštva u odnosu na opštu stopu (30.6%), i posmatrano u odnosu na druge tipove domaćinstava, nepovoljnije stope se beleže samo kod velikih domaćinstava bračnih parova sa troje i više dece (stopa od 32.7%) (Vlada RS, 2010b: 21).

Rodne razlike u stopama rizika od siromaštva variraju prema kategorijama definisanim na osnovu pretežnog statusa po aktivnosti (grafikon 22). Stope muškaraca značajno su više i među zaposlenim i među nezaposlenim licima, dok su stope žena više u kategoriji penzionera, i naročito u kategoriji ostalih neaktivnih lica.

Grafikon 22: Stope rizika od siromaštva prema polu i najčešćem statusu na tržištu rada, Srbija, 2009.

Izvor: Vlada RS, 2010b: 22.

U izveštaju koji je poslužio za prikaz osnovnog stanja u pogledu rodnih razlika u rizicima od siromaštva, specifične karakteristike siromaštva i socijalne isključenosti posebno ranjivih grupa nisu bile predmet izveštavanja. Međutim, dosta toga je poznato iz ranijih praćenja siromaštva (RZS, 2008a), kao i niza posebnih studija koje se odnose na probleme različitih ranjivih grupa. Siromaštvu su značajno više izloženi Romi, interno raseljena lica, i osobe sa invaliditetom (Krstić, 2008, 2010).

Brojna istraživanja o problemima ranjivih grupa i njihove socijalne integracije u Srbiji pokazala su da za veliki broj stanovnika problem uključivanja u širu zajednicu počinje već na prvom koraku. Kod Roma i dela populacije raseljenih lica problem leži u nedostatku osnovnih dokumenata kojima bi ostvarili građanski status, a time i različita prava (pravo na zdravstvenu zaštitu, socijalnu pomoć, podršku pri zapošljavanju, političku participaciju itd.) (Cvejić, Babović, 2008; Ilić, Cvejić, Babović, 2007). Kod dela seoskog stanovništva, rizici od siromaštva se povećavaju sa izrazitijom usmerenošću na nisko produktivnu poljoprivrednu proizvodnju, dok se stari iz ruralnih područja suočavaju sa problemom odsustva institucionalne integracije i elementarnog socijalnog staranja (nedostatak zdravstvenog i penzijskog osiguranja i sl.) (Cvejić et al, 2010). Osim toga, ovoj grupi je pristup institucijama otežan teritorijalnom udaljenošću i nepostojanjem odgovarajućih transportnih mogućnosti. Kod starih je čest slučaj da nemaju ni osnovnu informaciju o pravima na usluge socijalne zaštite (Satarić, Rašević, 2009). Ove grupe se suočavaju sa višestrukom deprivacijom, jer istovremeno imaju otežan pristup tržištu rada, ili u slučaju starih, nedovoljne prihode na osnovu kojih mogu da obezbede zadovoljavajući životni standard, uz otežan pristup obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Pri tome žene iz ovih grupa najčešće odlikuje uporedno nepovoljniji položaj u odnosu na muškarce iz iste grupe, na šta je već ukazano u pojedinim aspektima.

2.2.3. Zaključak

Analize predočene u ovom poglavlju odnosile su se na posebnu oblast rodni ekonomskih nejednakosti, koje obuhvataju čitav niz različitih dimenzija u pogledu pristupa resursima od značaja za uključivanje u ekonomske procese i uspostavljanje kvalitetnog životnog standarda. Istovremeno, deo analitičkog okvira obuhvatio je i rodne razlike u rizicima od siromaštva, kao pokazatelja nejednakih ishoda u distribuciji ekonomskih resursa. Rezultati analize pokazali su da su rodne nejednakosti u ovim aspektima sveprožimajuće, te da se javljaju na širokom području EU i da su vrlo izražene u Srbiji. One su višedimenzionalne i toliko prisutne, da svako neispoljavanje nejednakosti prema pojedinačnom indikatoru prvo otvara pitanje o validnosti indikatora i kvaliteta podataka, a tek onda navodi na potragu za objašnjenjima odsustva razlike ili prihvatanje činjenice da eto, u ponekom aspektu i na nekom mestu, situacija i nije toliko loša.

Ipak, prvo zapažanje koje se nameće na osnovu izloženih analiza, jeste da se mapiranje ovog područja rodni ekonomskih nejednakosti, za razliku od prethodnog (tržišta rada) suočava sa značajnim oblastima neocrtanih te-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ritorija. Na nivou EU ovaj problem je dodatno komplikovan potrebom da se za nad-nacionalnu tvorevinu kakva je unija, obezbede agregatni podaci, kao i podaci za sve države članice, što nije lako i zahteva dinamične procese prilagođavanja statističkih praćenja EU integracijama. U Srbiji, proces uređivanja zvaničnih evidencija i statističkih praćenja, da budemo objektivni, počeo je od prilično niskog nivoa, i koliko god napredovao, uvek će nam se činiti da to nije dovoljno, jer je naših pitanja više, nego što statistika može da ponudi odgovora. Ipak, veoma je važno da se u procesima uređivanja evidencija i statističkih praćenja vodi računa o „društveno odgovornoj statistici“, koja treba da ima za primarni cilj objektivne deskripcije stanja a ne samo formalizovane izveštaje prema zadatim standardima i potrebama naručilaca, bilo da je reč o Vladi, međunarodnim ili domaćim organizacijama. U svakom slučaju, potrebno je vršiti dalje pritiske da se u redovna praćenja uvrste i pokazatelji koji opisuju rodne imovinske nejednakosti, kao i dodatno rafinirati postojeća praćenja za potrebe rodnih analiza.

Oni podaci koji su nam bili dostupni, pokazali su da se i u EU i u Srbiji rodne nejednakosti ispoljavaju u nizu dimenzija: u posedovanju nepokretnosti, pristupu finansijskim tržištima i uslugama, novim informatičko-komunikacionim tehnologijama i odgovarajućem IT sektoru ekonomije. Pokazano je i da se uprkos stalnim nastojanjima da se obrazovanje stanovništva unapredi, a jednake šanse obezbede za svu decu i mlade u pogledu sticanja znanja i veština, rodne nejednakosti održavaju. One se ispoljavaju kroz češće ispadanje iz obrazovnog sistema mladih muškaraca i kroz profesionalnu segregaciju u visokom obrazovanju. Snaga rodnih stereotipa je velika, pa se mladići i devojke još uvek socijalizuju za različite profesionalne oblasti, što dovodi do njihovog koncentrisanja u pojedinim oblastima visokog obrazovanja, a time stvaraju i preduslovi za kasniju segregaciju na tržištu rada. Osim toga, prelaz od obrazovanja ka školovanju je teži za žene nego za muškarce.

Nejednakosti na tržištu rada, koje se pripremaju velikim delom u obrazovnom sistemu, nastavljaju se i nakon završetka radne karijere. Jaz u penzijama još jedno je goruće pitanje rodnih nejednakosti, i on se ne svodi samo na problem visine penzija žena u odnosu na penzije muškaraca, već za brojne grupe žena predstavlja elementarnije pitanje mogućnosti da se uopšte obezbede penzije za doba starosti. Ovaj problem je posebno izražen kod žena iz ruralnih sredina, žena koje rade sa skraćenim radnim vremenom, neformalno ili koje prave prekide u karijeri zbog brige o porodici. Ove nejednakosti imaju za ishod i nejednakosti u rizicima od siromaštva, jer u gotovo čitavom EU prostoru žene su ovim rizicima izložene više nego muškarci. Žene iz samačkih, domaćinstava samohranih roditelja, sa nestabilnim položajem na tržištu rada, domaćice i starije žene, izložene su gotovo svuda većim rizicima od siromaštva. Situacija je još nepovoljnija za žene iz manjinskih grupa, imigrantkinje,

prisilne migrantkinje (poput raseljenih žena u Srbiji), žene sa invaliditetom, Romkinje i ruralne žene. Međutim, kao što je već više puta ukazano, statistike o siromaštvu su vrlo ograničenog dometa u rodnim analizama, zbog toga što agregiraju podatke na nivou domaćinstva. Da bi se nejednakosti u distribuciji resursa bolje razumele, potrebno je pružiti pogled u unutrašnje procese u domaćinstvu. To je upravo i naš zadatak u narednom poglavlju.

2.3. Rod, rad i porodica – nejednakosti u sferi privatnosti

Rodni odnosi u sferi privatnosti, unutar porodice i domaćinstva, predstavljaju jedno od najdinamičnijih područja savremenih istraživanja rodnih odnosa, pa i političkih intervencija kojima se nastoje podstaći promene u pravcu veće rodne jednakosti. Ovo područje se često označava kao sfera „ravnoteže profesionalnog i porodičnog života“, zbog toga što odnosi u domaćinstvu i porodici imaju značajne posledice na ponašanje žena i muškaraca na tržištu rada, i obratno, njihova (ne)uključenost na tržište rada se odražava i na odnose u domaćinstvu. Međutim, ovako definisano područje ukazuje da je fokus analize postavljen tako da obuhvati samo deo unutrašnje stvarnosti domaćinstava, onaj koji se neposrednije tiče izlaska na tržište rada, međusobno oblikovanje radnih obrazaca u plaćenom radu i podele odgovornosti u sferi neplaćenog rada. Veoma često analize se i svode upravo na ovu oblast. Međutim, odnosi i procesi u domaćinstvu su daleko obuhvatniji i složeniji od usklađivanja radnih obrazaca. Oni podrazumevaju čitav niz odnosa i aktivnosti koji oblikuju živote ljudi u svim ključni životnim dimenzijama. Oni stvaraju nove generacije ljudi socijalizovanih u osobenim sistemima normi i vrednosti, a počivaju na odnosima moći koji nisu oblikovani samo ekonomskom snagom i radnim angažmanom muškaraca i žena. *Sfera porodice i domaćinstva je zapravo sfera neprekidnog reprodukovanja i redefinisanja rodnih odnosa u kontekstu interakcije domaćinstva sa socio-ekonomskim okruženjem, ali i pod snagom inercije dugotrajnih kulturnih obrazaca koji definišu rodne uloge i odnose moći.*

Međutim, to područje je gotovo nepregledno, a naš prvenstveni cilj je da ispitamo rodne ekonomske nejednakosti koje se javljaju u sferi porodice i domaćinstva kao i njihove povezanosti sa ekonomskim nejednakostima na tržištu rada. Stoga će i analiza nužno biti sužena na aspekte koji su od neposrednijeg značaja za temu ove studije. U središtu pažnje biće dva ključna aspekta: *obrasci zapošljavanja žena i muškaraca u kontekstu porodičnih obaveza i podela rada u domaćinstvu u uslovima različitih angažmana muškaraca i žena na tržištu rada.* Pažnja će u teorijskom delu biti posvećena i važnom aspektu upravljanja novcem u domaćinstvu, kroz koji s ogledaju rodni odnosi moći.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Međutim, u empirijskim analizama usmerenim na stanje u EU, ovaj aspekt će izostati zbog nedostupnosti podataka. Može se reći da u ovoj oblasti postoji bogata istraživačka praksa, ali ograničena na svega nekoliko zemalja, među kojima prednjači Velika Britanija, u kojoj su već tradicionalno ovoj temi posvećeni pojedini akademski krugovi. U analizi stanja u Srbiji, ovaj aspekt biće obuhvaćen, jer su neka pionirska istraživanja u ovom aspektu sprovedena, mada ne na jednako kompleksan način kao u Velikoj Britaniji.

2.3.1. Teorije pomirenja profesionalnog i porodičnog života i rodnih odnosa u domaćinstvu

Rodni odnosi uopšte, pa i u domaćinstvu i porodici, počivaju na važnim materijalnim i ideološkim pretpostavkama. Oni se ispoljavaju u podeli rada i odgovornosti, ali i u idejama i predstavama koje pripisuju muškarcima i ženama različite sposobnosti, stavove, potrebe, uloge, ponašanja, i sl. Rodni odnosi se uspostavljaju na osnovu ovih praksi i ideologija, ali ih i oblikuju, u interakciji sa drugim strukturama i društvenim hijerarhijama, kao što su klasa, rasa i sl. (Agarwal, 1997). Oni se razlikuju između društava i istorijskih perioda, jer su značajno društveno determinisani. Sve veća zainteresovanost za proučavanje dinamike rodnih odnosa u domaćinstvu, proističe iz potrebe da se na celovitiji način shvate ukupni rodni odnosi i rodni režimi. Međutim, pre nego što ukažemo na najvažnije aspekte proučavanja rodnih odnosa u domaćinstvu koji su od značaja za analitički pristup u ovoj studiji, potrebno je napraviti razliku između tri različite jedinice koje će naizmenično biti predmet analize: bračni par, porodica i domaćinstvo. Pored toga, potrebno je sagledati i na koji način su promene zahvatile ova tri tipa osnovnih zajednica u društvima od interesa za našu analizu.

Brak, porodica i domaćinstvo

Brak predstavlja „društveno-polnu instituciju koja je deo šireg institucionalnog kompleksa porodice“ (Therborn, 2004: 131). Tokom poslednjih decenija došlo je do velikih promena u partnerskim odnosima, pa se pre svega u Zapadnim društvima uočava porast nevenčanih brakova. Kohabitacija se javlja kao uobičajeni uvod u brak ili kao dugoročni izbor partnerske zajednice. Nasuprot čestim utiscima, ljudi i žene i danas stupaju u brakove, kao što su i pre sto godina. Naime, u periodu između 1900. i 2000. godine u populaciji žena starih 45–49 godina, u 15 zapadnoevropskih zemalja učešće žena koje se nikad nisu udavale čak je i opalo za 1% (mada promene na nacionalnom nivou između zemalja značajno variraju) (Ibid: 182). Uočljive su klasne razlike

u obrascima sklapanja braka, pri čemu parovi iz radničke klase stupaju u brak na proseku ranije nego parovi iz srednje klase. Beleži se i porast razvoda brakova i učešća osoba koje su se više puta udavale/ženile (Abott, et al, 2005).

Porodica je u sociologiji tradicionalno shvaćena kao institucija formirana na temelju srodstva – socijalnih veza utemeljenih na srodstvu, braku ili usvajanju – koja povezuje pojedince u primarne društvene grupe i mreže. Postoje značajne razlike u razumevanju porodice. U nekada dominantnoj strukturno-funkcionalističkoj paradigmi, porodica je shvatana kao ključna institucija društva koja obavlja sledeće funkcije: socijalizaciju (stvara pojedince koji treba da budu integrisani u društvo usvajanjem dominantnih normi i vrednosti, uloga i sl.); reguliše seksualne aktivnosti (u cilju održavanja srodničkih obrazaca i svojinskih prava); reprodukuje socijalni položaj i obezbeđuje materijalnu i emocionalnu sigurnost (Abott et al, 2005:146). Funkcionalističko stanovište zapravo je svodilo porodicu na nuklearnu porodicu (roditelja i dece), sa rodno definisanom podelom rada odgovarajućom za industrijska društva, u kojoj muškarci imaju ulogu materijalnog obezbeđenja porodice a žene ulogu materijalne i emotivne podrške. Konfliktna stanovišta o porodici (pretežno marksističke orijentacije), odbacila su ovu „ružičastu sliku“ o porodici i otvorila pitanja konflikata, ali opet pretežno sa stanovišta uloge porodice u društvu. Za njih je porodica prostor u kome se reprodukuje radna snaga potrebna kapitalizmu, i mesto u kome se troše proizvodi kapitalističke proizvodnje. Uprkos razlikama, oba pristupa su prihvatila „zdravo za gotovo“ podelu rada u domaćinstvu i usmeravajući se na ulogu porodice u društvu, propustila da detaljnije sagledaju odnose i procese unutar nje. Pojedina stanovišta shvatala su savremenu porodicu kao mesto u kome se uspostavljaju sve simetričniji odnosi, to jest, kao mesto u kome uloge žena i muškaraca postaju sve sličnije, a odnosi demokracičniji (Willmot, Young, 1973, nav. prema Abott et al, 2005: 147).

Feministički pristupi osporili su ovakva shvatanja porodice. Porodica ne postaje simetričnija i egalitarnija, već ostaje područje velikih rodni nejednakosti, mesto u kome su žene podređene muškarcima. Teško je sasvim sažeto sumirati različita shvatanja o poreklu ovih nejednakosti, ali prema velikom broju stanovišta ove nejednakosti proističu iz položaja žena u porodici (kao supruzi i majki) i iz dominantnih obrazaca socijalizacije kojima se patrijarhalni sistemi internalizuju i prenose na nove generacije, reprodukujući dominaciju muškaraca nad ženama (Ibid). Ova podređenost žena u velikoj meri proističe iz ekonomske zavisnosti žena od muškaraca, oličena je u eksploataciji njihovog neplaćenog kućnog rada, i prema nekim stanovištima, služi interesima kapitala, dok prema drugim stanovištima, služi interesima patrijarhata. One dovode u pitanje pretpostavke o strukturama i funkcijama porodice. Osporavaju da je nuklearna porodica sa rodnom podelom rada „prirodna porodična forma“, i uopšte ne smatraju da postoji jedna prirodna ili legitimna porodična

forma. Ističu da različiti članovi porodice na različite načine doživljavaju porodični život, a poseban značaj pridaju odnosima moći u porodici koji često rezultiraju u sukobima, nasilju i nejednakoj distribuciji resursa i podeli rada. One dovode u pitanje i osnovno tretiranje porodice kao sfere privatnosti, ukazujući da porodice dobijaju oblike pod snažnim uticajem društvenih i ekonomskih politika i zagovarajući da porodica treba da bude propustljiva za društvene intervencije (Ibid).

U novije vreme, sociolozi poput Dejvida Morgana počeli su da naglašavaju da se porodica bolje može shvatiti kao skup praksi (nasuprot instituciji), tako da umesto da o porodici razmišljamo kao o nečemu „u čemu smo“, adekvatnije je razmišljati kao o „nečemu što činimo“ (Morgan, 1999, nav. prema Abott et al, 2005). To podrazumeva da su naša iskustva oblikovana ne samo strukturama, već i akcijama. Tradicionalno povezivanje porodice sa formalnim brakom i rađanjem dece (bar u većini društava Severo-zapadne hemisfere), danas se povlači, pred većom raznolikošću porodičnih formi⁹⁴.

Kada se analiziraju ekonomski odnosi, domaćinstvo predstavlja pogodniju jedinicu analize nego što su porodica i bračni par. S obzirom da ono predstavlja zajednicu osoba koje dele stambeni (a time i životni) prostor, kao i (bar osnovnu) potrošnju, te da nekada predstavljaju složene zajednice sačinjene od više nuklearnih, proširenih, višegeneracijskih porodica ili čak nesrodnika, omogućuju i bolje uvide u položaj, uloge i procese pregovaranja u pogledu ekonomskih aspekata života. Već je ranije pomenuto osporavanje dominantnog shvatanja domaćinstva kao unitarne jedinice, kako je to ustoličila nova ekonomija domaćinstva. Shvatanje po kome članovi domaćinstva nastoje da maksimiziraju svoje korisnosti na temelju skupa preferencija iskazanih preko agregatne funkcije korisnosti, i u kontekstu ograničenja budžeta, zamenjeno je stanovištima o domaćinstvu kao zajednici u kojoj se uloge pojedinačnih članova i organizacija života domaćinstva kao celine, uspostavljaju na osnovu složenih procesa pregovaranja, međusobnog usklađivanja, kao i konflikta (Agarwal, 1997). Tek kada se na ovaj način shvati domaćinstvo, moguće je uzeti u obzir izuzetno važnu ulogu odnosa moći, jednog od centralnih pitanja rodnih odnosa i nejednakosti. Posmatranje trendova promena domaćinstava u savremenim razvijenim društvima ukazuje na velike promene koje su se odigrale poslednjih decenija. U društvima Zapada, prosečna veličina domaćinstva opada još od 1970. godina, pre svega zbog pada stopi fertiliteta, porasta razvoda brakova, obrazaca migracija i povećanog očekivanog trajanja života (naročito kod žena, usled čega se beleži i porast samačkih staračkih do-

94 Na primer, u Švedskoj, više od 20% odraslih osoba žive same, dok 25% živi u partnerskoj vezi ali izvan braka. Polovina dece u Švedskoj rođena je izvan braka (u ostatku Evrope to je tek trećina), a prosečna veličina domaćinstva u ovoj zemlji najmanja je u svetu i iznosi 2.2 osobe (Macionis, Plummer, 2002).

maćinstava), kao i promena u porodičnim formama, kao što je porast učešća samačkih domaćinstava, nevenčanih parova i samohranih roditelja.

Promene koje su zahvatile sva tri tipa zajednica tokom poslednjih nekoliko decenija, često se posmatraju u svetlu velikih demografskih tranzicija. Prvu demografsku tranziciju, karakterističnu za period 1860–1960 u razvijenim evropskim zemljama (doba modernizacije društva), obeležavalo je rano zasnivanje i univerzalnost braka, dominacija nuklearne porodice i retki razvodi, dok je u slučajevima prestanka braka (najčešće udovištvom) bila izražena tendencija ponovnog ulaska u brak (sa izvesnim oscilacijama navedenih obeležja samo u periodu rata i ekonomske krize). U ovom periodu je bilo malo promena u religijskom i tradicionalnom poimanju braka, iako su zabeležene značajne promene u strukturi domaćinstava (pad proširenih porodica, ali i samačkih domaćinstava) usled masovne industrijalizacije i urbanizacije. Tome su doprineli ekonomski razvoj, ali i razvoj država blagostanja, koji su uticali na smanjenje prepreka zasnivanju braka među nižim slojevima i osamostaljivanje nuklearnih porodica. Dominantni mehanizmi ekonomskog rasta i socijalnog blagostanja u razvijenim zemljama (osim kod socijaldemokratskog režima države blagostanja) podrazumevali su nisku zaposlenost žena, što je podupiralo snagu braka kao univerzalne institucije (Petrović, 2009).

Drugu demografsku tranziciju obeležava porast starosti pri stupanja u brak, odlaganje braka i roditeljstva, kao i napuštanje univerzalnosti braka, što rezultira pluralizacijom (ne)porodičnih formi domaćinstava. Dominacija nuklearne porodice se potiskuje usled porasta samačkih domaćinstava (koja formiraju mladi osamostaljivanjem od roditelja bez zasnivanja braka, kao i razvedeni, kojih je sa porastom stopa razvoda uz opadajuću tendenciju ponovnog zasnivanja braka – sve više), sve više parova bez dece (usled porasta vanbračnih, predbračnih i/ili postbračnih kohabitacija), kao i jednoroditeljskih domaćinstava (usled porasta vanbračnih rađanja i/ili razvoda brakova). Nastanak novih tipova domaćinstava povezuje se sa post-modernim društvom ili društvom kasne moderne koga obeležava post-industrijski razvoj ekonomije, drugi talas sekularizacije, porast značaja obrazovanja, odnosno porast nivoa obrazovanja, rast ekonomske aktivnosti žena i visoki nivo urbanizacije (Lesthaeghe and Moors 2000, nav. prema Petrović, 2009).

Prateći trendove u promenama partnerskih odnosa i porodičnih struktura na području EU, Kotovska i saradnice su uočile da se javljaju važne razlike između starih i novih država članica, kao i država kandidata za članstvo u EU. Ključne promene u EU15 započele su još 1960ih godina i ogledaju se u padu spremnosti da se stupi u brak i postane roditelj, porastu razdvajanja i razvoda, kao i porastu partnerskih odnosa u obliku kohabitacije ili prema modelu „biti zajedno a živeti odvojeno“ (Living-Apart-Together-LAT) (Kotowska et al, 2010). Dok su u starim državama članicama ove promene podmakle, one

su u novim državama članicama započele tek 1990ih godina i izražene su u manjoj meri. Bračni parovi sa decom i proširene porodice značajno su češće zastupljene u nekadašnjim socijalističkim društvima nego u EU15. Prosečna veličina domaćinstva za EU15 iznosi 2.9 osoba, dok za nove članice iznosi 3.3, a u državama kandidatima 4.1. I dalje visoka univerzalnost braka i odsustvo novih formi organizacije domaćinstava u post-socijalističkim zemljama, u značajnoj meri se povezuje sa socijalističkim iskustvom⁹⁵. Nesporna tendencija ka odlaganju ulaska u brak i roditeljstva u bivšim socijalističkim zemljama tokom tranzicijskog perioda povezuje se sa teškoćama tranzicije, porastom nezaposlenosti (redukcijom stope aktivnosti žena) i nesigurnosti zaposlenja, padom realnih dohodaka domaćinstava, značajnim redukovanjem državne pomoći porodici (iznosa i vrste davanja), porastom vidljivosti siromaštva (Ibid).

Pored osobenosti promena u različitim društvenim kontekstima, potrebno je ukazati i na značajne razlike u obrascima partnerskih i porodičnih odnosa koji se javljaju između generacija. Tako u nordijskim zemljama, Francuskoj, Nemačkoj i Velikoj Britaniji, mladi napuštaju porodicu porekla ranije i u većem procentu, dok mladi u istočnoevropskim zemljama žive duže u roditeljskoj porodici. Kada je u pitanju srednja starosna grupa (35–49), kao preovlađujući porodični aranžman javlja se bračni par sa decom. Ovaj porodični oblik zastupljen je u EU15 u 65% slučajeva, a u EU12u 71% slučajeva. Svega u nekoliko evropskih država proporcija ovog porodičnog modela pada ispod 50%, i to u Nemačkoj, Letoniji i Velikoj Britaniji (i za muškarce i za žene), kao i u Irskoj i Estoniji (za žene). U populaciji sledećeg životnog ciklusa (50–64 godine starosti) registruju se više diversifikovani porodičnim aranžmanima. U EU15 muškarci u jednakoj proporciji žive u partnerskoj zajednici i sa decom ili u partnerskoj zajednici bez dece (ukupno 81%), dok žene češće žive u partnerskoj zajednici bez dece (39%) nego u partnerskoj zajednici sa decom (35%). U EU12 osobe iz ove starosne grupe generalno češće žive sa decom nego osobe iste starosne grupe u EU15. Najstarija populacija pokazuje dva dominantna porodična obla: partnersku zajednicu bez dece i samačka domaćinstva. Razlike su opet velike između pojedinačnih zemalja, s tim da u Irskoj i Sloveniji

95 Tokom socijalističkog perioda ove zemlje su prošle kroz prvi talas sekularizacije, ali dominantni model ekonomskog razvoja, obeležen industrijalizacijom i ekonomijom nestašice, kao i socijalne zaštite, nisu stvorili uslove dugotrajne finansijske/materijalne sigurnosti. Socijalistički sistem je obezbeđivao sigurnost na relativno niskom nivou razvijenosti potreba. Tome treba dodati i specifičnost obrazovanja podređenog potrebama očuvanja autoritarnog sistema, afirmaciji kolektivnih vrednosti, profilisanju industrijskog radništva i opsluživanju hipertrofirane partijsko-državne hijerarhije. Tokom socijalizma, dakle, nije formirana osnova za razvoj postmaterijalističkih vrednosti odnosno drugih preduslova za prevazilaženje ekonomičnosti braka kao institucije (čak su očuvane i neke premoderne forme, poput proširenih porodica), uprkos relativno visoke aktivnosti žena, relativno liberalnog stava prema abortusu, i razvijene mreže institucija za brigu o deci (Petrović, 2009).

najmanje učešće beleže stari koji žive u partnerskoj zajednici (38%), dok, na primer na Kipru oni beleže učešće od čak 81% (Kotowska et al, 2010: 15–16).

Porodične forme su od velikog značaja za proučavanje dinamike unutar domaćinstava. Međutim, istraživanja se često ograničavaju na proučavanje partnerskih uloga i odnosa, zanemarujući složenije obrasce porodične dinamike u proširenim domaćinstvima. Dok u velikom broju zemalja, s obzirom na izložene promene u porodičnim strukturama takav pristup može biti delimično opravdan, u zemljama koje pokazuju veće učešće proširenih porodičnih formi, ova redukcija može voditi gubitku značajnih uvida u unutarporodične procese i odnose. Kao što je već nagovešteno, tri aspekta su od posebnog značaja za proučavanje ekonomskih nejednakosti u domaćinstvu i porodici:

- zaposlenost žena i muškaraca s obzirom na različite porodične aranžmane u kojima žive, a posebno u odnosu na prisustvo dece u porodici i roditeljske uloge;
- podela kućnog rada i aktivnosti u vezi sa brigom o porodici;
- odlučivanje o novcu u domaćinstvu, kao jednom od ključnih kanala za uspostavljanje nejednakosti i jedne od najeksplicitnijih manifestacija odnosa moći u domaćinstvu.

Procesi transformacije porodičnih modela sa stanovišta promena uloga na tržištu rada i podele rada u domaćinstvu predmet su velikih debata među političkim opcijama i naučnim pristupima. Desničarske ideologije procese transformacije vide kao procese „dezintegracije porodice“, i zalažu se za povratak tradicionalnom modelu. Taj povratak, prema njihovom mišljenju moguć je obnavljanjem moralnih normi. Tako autori ove orijentacije često zagovaraju povratak na porodičnu zaradu (engl. family wage), koja pritom nikada nije bila „porodična“ u punom smislu, jer je isplaćivana zaposlenim muškarcima (Morgan, 1995, Kristol, 1998, nav. prema Crompton, 2001). Fukujama tako ističe da veliki društveni problemi mogu biti savladani ukoliko žene iznova obnove svoje „negovateljske“ (engl. nurturing) potencijale, koji su im, kako ističe, biološki usađeni. On prepoznaje glavne činioce povećane zaposlenosti žena u faktorima kao što su strukturne promene u ekonomiji, obeležene porastom uslužnih poslova, kontrolu fertiliteta i povećanje nezaposlenosti muških hranilaca domaćinstva (Fukuyama, 1999: 276, nav. prema Crompton, 2001: 269). Paradoksalno je, međutim, što zagovornici povratka na prethodno „zlatno stanje“ porodičnog modela sa muškim hraniocem sa jedne strane zagovaraju obnovu normi i vrednosti na kojima je ovaj model počivao, a sa druge podržavaju društveno-ekonomske promene koje vode procesima deregulacije, nestabilnosti na tržištu rada, koje deluju kao važan faktor pritiska da žene uzmu veće učešće na tržištu rada (Crompton, 2001).

Nasuprot njima, autori čija bi se ideološka pozadina mogla oceniti kao pozicija levog centra, zagovaraju veću rodnu jednakost u plaćenom i neplaćenom radu. Ecioni, na primer zagovara model porodice sa dva zaposlena roditelja u kojoj i očevi i majke imaju ista prava i iste odgovornosti (Etzioni, 1997:180, nav. prema Crompton, 2001: 270). Porodična politika nalazi se i u središtu pristupa „trećeg puta“ (Giddens, 1998). Ona se vidi kao ključno mesto reprodukcije moralnog poretka, zaštite i socijalizacije dece. Legitimnost zapošljavanja žena (koja se u ovom pristupu podrazumeva), znači da će se kao posledica javiti deficit brige o porodici, koji treba nadomestiti nekom vrstom spoljnje podrške, bilo od strane države ili od strane tržišta. Za razliku od nove desnice i levice centra, feministkinje su stavile naglasak na potrebu da se promene stavovi i ponašanja muškaraca. U uticajnom članku, Frejzer (1994) je ponudila teorijsku evaluaciju mogućih alternativa modelu domaćinstva sa muškim hraniocem. U ove alternative spadaju model sa „univerzalnim hraniocem“, koji podrazumeva ulazak žena na tržište rada pod jednakim uslovima sa muškarcima, i model „partitetne brige o porodici“ (engl. caregiver parity), koji podrazumeva da su aktivnosti brige o porodici nagrađene na isti način kao i tržišni rad. Analizirajući ova dva modela Frejzer zaključuje da nijedan od njih zapravo neće omogućiti veću rodnu jednakost. Stoga zagovara treću alternativu „...da se muškarci podstaknu da postanu više nalik većini današnjih žena – to jest, osobe koje primarno obavljaju rad vezan za brigu o porodici“ (Fraser, 1994: 611, nav. prema Crompton, 2001: 171).

Zaposlenost i kućni rad

Pitanje povezanosti plaćenog, tržišnog rada i neplaćenog kućnog rada, zapravo predstavlja suštinsko pitanje položaja žena u sferi društvene reprodukcije. Dominacija muškaraca razvija se oko potrebe da kontrolišu društvenu reprodukciju na različitim nivoima: društvenu reprodukciju, reprodukciju radne snage i biološku reprodukciju. Prva se odnosi na reprodukciju uslova održanja socijalnog sistema, pa se postavlja pitanje kakve je socijalne strukture potrebno reprodukovati kako bi se obezbedila reprodukcija društva u celini? Biološka reprodukcija se odnosi na rađanje dece, dok reprodukcija radne snage podrazumeva proces preko koga pojedinci i grupe postaju radna snaga (Beneira, 1979: 206). Razlikovanje tri nivoa reprodukcije olakšava analizu načina na koje se uspostavlja rodna podela rada. Beneira smatra da na datom tehnološkom nivou, samo biološka reprodukcija je nužno povezana sa specifičnom reproduktivnom funkcijom žena. Uprkos tome, u većini društava ženama su u pripisane i dve druge funkcije od ključnog značaja za reprodukciju radne snage: podizanje i vaspitavanje dece, kao i svakodnevne aktivnosti održavanja radne snage preko aktivnosti kućnog rada (Ibid). Autorka zaključuje

da je to posledica kontrole koja se vrši nad reproduktivnim aktivnostima žena, a koja redukuje pokretljivost žena i čini domaćinstvo primarnim područjem njihovog rada. Pritom, rodna podela rada izvan domaćinstva ima tendenciju da reprodukuje odnose moći i hijerarhije i unutar domaćinstva (Ibid).

Stoga su u ovoj dimenziji rodnih ekonomskih nejednakosti od suštinskog značaja dva pitanja: kako izgledaju obrasci zaposlenosti žena i muškaraca u kontekstu njihovog porodičnog statusa i kako se u uslovima različitih obrazaca zaposlenosti muškaraca i žena oblikuje podela rada i odgovornosti u domaćinstvu? Oba navedena aspekta potrebno je sagledati prema deskriptivnoj dimenziji, odnosno uočiti da li se i na koji način odvijaju promene u društvima koja su predmet naše komparativne analize, a potom posegnuti i za činocima registrovanih promena. Deskriptivna dimenzija se primarno prati preko statistika zapošljavanja i radnih aranžmana žena i muškaraca različitog porodičnog statusa, dok se determinante prate preko niza činilaca, od društvenih struktura, trendova socio-ekonomskih promena (posebno onih koje su povezane sa tržištem rada i blagostanjem stanovništva), preko relevantnih politika, pa do kulturne zaleđine iskazane u normama i vrednostima koje oblikuju ponašanje žena i muškaraca.

Kotovska i saradnice (2010) ukazuju na tri vrste determinanti koje utiču na usklađivanje radnog i porodičnog života. Prvi skup determinanti odnosi se na strukturu porodice i povezan je sa ukupnim radnim opterećenjem koje žene i muškarci treba da podnesu u zavisnosti od karakteristika zaposlenosti i karakteristika porodice. Briga o maloj deci i starim osobama u domaćinstvu u kombinaciji sa zaposlenošću sa punim radnim vremenom nosi značajno veća radna opterećenja, nego što je to, na primer u slučaju zaposlenosti osobe koja živi sama. Opterećenje u prvom slučaju može predstavljati veliki izvor stresa, posebno ako je disproporcionalno skoncentrisano u dužnostima jedne osobe. Drugi skup determinanti odnosi se na radne uslove: stabilnost posla, dužinu radnog vremena, međuljudske odnose na poslu, vrstu posla i sl. Pojedini poslovi mogu zahtevati veću posvećenost i duže radno vreme, pa u slučaju njihovog kombinovanja sa brigom o porodici, takođe mogu predstavljati veliki izvor stresa i zamora. Treći skup determinanti odnosi se na ekonomske aspekte. Ekonomska nesigurnost, nedovoljnost prihoda ili razlike u prihodima koje ostvaruju pojedini članovi domaćinstva mogu predstavljati važan izvor porodičnih sukoba i individualnih frustracija. Pored tri navedena skupa determinanti, značajnim se smatraju i kulturni činoci, često ispitivani preko stavova, a od posebnog su značaja i kontekstualni faktori, koji se primarno odnose na režime blagostanja i dostupnost različitih formi socijalne podrške koje mogu doprineti lakšem balansiranju profesionalnog i porodičnog života.

Odluke o tome ko će se u porodici zaposliti, a ko ostati u kući i brinuti o deci i domaćinstvu, snažno su utemeljene u porodičnim ideologijama. Među-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

tim, one su dodatno determinisane faktorima tržišta rada. Kao što je predočeno u poglavlju o tržištu rada, prosečne zarade muškaraca su više u odnosu na prosečne zarade žena, što često utiče na odluku da muškarac obavlja plaćeni rad, dok žena ostaje da brine o domaćinstvu. Ishod ovakvih odluka je finansijska zavisnost žena. Čak i kada se zapošljavaju na poslovima sa delimičnim radnim vremenom, žene zarađuju manje od muškaraca, pa se njihova zarada smatra dopunskom, a njihova ekonomska zavisnost od muškaraca relativno očuvana.

Rozmeri Krompton ukazala je na značajne promene koje su se odigrale poslednjih decenija u pravcu erozije takozvanog modela domaćinstva sa muškim hraniocem (Crompton, 2001). Ona prepoznaje sledeće modele domaćinstava prema obrascima zaposlenosti žena i muškaraca:

1. Tradicionalni model u kome je muškarac jedini zaposlen član domaćinstva a žena u potpunosti posvećena brizi o domaćinstvu.
2. Model u kome je muškarac zaposlen sa punim radnim vremenom, a žena sa delimičnim radnim vremenom. Ovaj model predstavlja najblažu transformaciju prethodnog, jer žene najčešće ostaju primarno usmerene na zadatke održavanja domaćinstva i brige o porodici, a zaposlenje služi kao dopuna kućnog budžeta i ima za sam radni angažman žene sekundarnu ulogu.
3. Treći model odlikuje dvostruka zaposlenost (i muškarca žene) sa punim radnim vremenom, pri čemu se u obezbeđivanju brige o porodici domaćinstva značajno oslanjaju na državne usluge.
4. Ovaj model je sličan prethodnom po dvostrukim obrascima zaposlenosti, ali se usluge za brigu o porodici obezbeđuju primarno na tržištu.
5. Poslednji model takođe je nalik na prethodna dva, samo što se briga o porodici i domaćinstvu jednako deli između zaposlenih partnera (Ibid: 268).

Literatura o rodnim odnosima i državama blagostanja ukazuje na značajne veze između socijalnih režima i modela zaposlenosti žena i muškaraca. Tako se model broj 3 često povezuje sa skandinavskim socijal-demokratskim režimima, a model broj 4 sa režimima u Velikoj Britaniji i SAD. Međutim, autorica ukazuje da iako ovi obrasci često koegzistiraju u pojedinačnim društvima, mada u različitim proporcijama (Ibid).

Analizirajući načine na koji se podela kućnog rada adaptira na promene u obrascima zaposlenosti žena i muškaraca, Geršeni i saradnici su ukazali na dva dominantna pristupa:

1. Pristup o adaptivnom partnerstvu (engl. adaptive partnership) ističe da podela kućnog rada reflektuje promene u obrascu participacije članova domaćinstva u formalnoj ekonomiji. Ako se žena zaposli, muž povećava učešće u kućnim poslovima kako bi kompenzovao smanjeni angažman žene.
2. Pristup o zavisnom radu (engl. dependent Labour) smatra da i u slučaju zaposlenosti, ženin posao ostaje od sekundarnog značaja. Odnosno, socijalne strukture definišu ulogu žena u reprodukciji i pružanju podrške muškoj radnoj snazi kao primarne, tako da angažman žena u kućnim poslovima ostaje neosetljiv na promene u njihovom učešću na tržištu rada (Gershuny et al, 1994: 151).

Autori međutim, zastupaju treće stanovište. Naime, ističu da je proces prilagođavanja izmenjenim radnim ulogama dugotrajan i čak, višegeneracijski, te ga opisuju kao odloženu adaptaciju (lagged adaptation). Nalazi ovih istraživanja su ukazali da iako generalno dolazi po postojanog porasta učešća muškaraca u kućnim poslovima, da je to još uvek nedovoljno da kompenzuje veći angažman žena u plaćenom radu, pa udate zaposlene žene nose neproporcionalno veći, dvostruki teret plaćenog i neplaćenog rada (Ibid: 152). Do sličnih nalaza došla je i Arli Hočšild, koja je ukazala da se većina parova može smestiti negde između tradicionalnog i potpuno egalitarnog tipa podele kućnih obaveza (Hochschild, 1997). Ona je posebnu pažnju posvetila različitim sistemima vrednosti koji utiču na ponašanje u domaćinstvu. Uočila je da su vrednosni sistemi toliko snažni da ljudi često opisuju svoj angažman u kućnoj podeli rad više u skladu sa kulturno usvojenim stereotipima nego stvarnim životnim praksama. U svom istraživanju o podeli kućnih odgovornosti, Hočšild je došla do zaključka da se javlja veliki raskorak između onog što ispitanici navode da su njihove kućne radne aktivnosti i onoga što je ona metodom posmatranja zabeležila. Predstave o „rodno adekvatnim“ aktivnostima toliko su snažne, da su ispitanici i ispitanice često pre spremni da falsifikuju stvarnost nego da promene sopstvene stereotipe (Ibid). Njena zapažanja bila su veoma značajna, jer su ukazala na ograničenost anketnih metoda, pa i dubinskih intervju u ispitivanju rodne podele rada u domaćinstvu. Naime, anketno istraživanje više govori o porodičnim mitovima nego o stvarnim praksama. Zbog toga se danas ova vrsta istraživanja pre svega oslanja na podatke dobijene metodom „budžetiranja vremena“ ili ispitivanja upotrebe vremena, kod koje se podaci prikupljaju preciznijim upisivanjem obavljenih aktivnosti u dnevničke. Međutim, i ova metoda podrazumeva izvesne rizike. Geršeni i saradnici su uočili da se u istraživanjima o upotrebi vremena radno vreme upisuje u celini, bez oduzimanja vremena koje je provedeno u pauzama, ćaskanju i sl, dok se kućni rad beleži daleko preciznije, što dovodi do tendencije precenjivanja količine vremena provedenog u plaćenom radu nasuprot neplaćenom. S ob-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

zirom na to da žene više obavljaju neplaćeni kućni rad, a da je zaposleno više muškaraca nego žena (pri čemu zaposlene žene u pojedinim društvima rade u poseku kraće radno vreme, zbog visoke zastupljenosti u poslovima sa skraćanim radnim vremenom), to su i podaci pokazivali sistematsku tendenciju da potcene vreme prosečnog ukupnog rada žena u poređenju sa prosečnim ukupnim radom muškaraca (Gershuny et al, 1994: 159).

Analizirajući longitudinalne uporedne podatke za niz evropskih država, Geršeni i saradnici su registrovali neke najopštije trendove u oblasti podela kućnog rada. Podaci iz sredine 1960ih godina ukazali su da su muškarci obavljali oko jedne četvrtine od ukupnog *neplaćenog kućnog rada*. To učešće popelo se 1970ih godina na oko 30%, a 1980ih se približilo učešću od 40%. Svaka zemlja bez izuzetka pokazala je porast učešća muškaraca u kućnim poslovima u svakom sukcesivnom istraživanju. Istovremeno pokazalo se da proporcija muškog učešća u *ukupnom radu* generalno opada. Dva nalaza zajedno ukazala su na jasan slučaj postepene ili usporene adaptacije. Naime, povećanje učešća muškaraca u kućnom radu nije potpuno pratilo povećanje učešća žena u plaćenom radu, ali su dokazi o sporij adaptaciji ipak bili evidentirani (Ibid: 183).

Uspostavljanje različitih obrazaca zaposlenosti muškaraca i žena i podela kućnog rada u kontekstu njihovih partnerskih i porodičnih aranžmana predstavlja samo jedan aspekt rodni odnosa i nejednakosti unutar domaćinstva. Drugi izuzetno važan aspekt jesu odnosi moći, koji se zapravo reflektuju na ukupne rodne odnose, pa i na radne aranžmane, podelu kućnih obaveza i distribuciju resursa u domaćinstvu. Ovaj aspekt je moguće ispitivati preko različitih praksi odlučivanja, ali jedan od najrelevantnijih aspekata je odlučivanje o novcu.

Odnosi moći i pristup novcu

U proučavanju interakcije između odnosa moći, novca i nejednakosti u braku postoje dva dominantna pristupa: teorija resursa i sociologija roda (Vogler, 1998). Teorija resursa shvata brak kao skup odnosa razmene u kojima najveću moć ima osoba koja najviše doprinosi resursima u braku. U pionirskoj studiji o odnosima moći u braku, Blad i Volf su ukazali da osoba sa većim prihodima ima i veću moć odlučivanja, da zaposlene žene imaju više moći od nezaposlenih i da moć žena raste sa dužinom njihovog radnog staža (Blood, Wolf, 1960, nav. prema Vogler, 1998). Iako je niz kasnijih studija potvrdio da sa povećanom zaposlenošću žena dolazi i do uvećanja njihove moći, pažljivije analize ukazale su na niz problema u ovako pojednostavljenoj korelaciji. Prvo, teorija resursa bila je ograničena samo na pitanja donošenja novca u doma-

ćinstvo i zanemarila je načine na koje ekonomija domaćinstva može poništiti uticaj unošenja resursa u domaćinstvo. Drugi problem teorije resursa nalazio se u tome što se domaćinstvo posmatra kao zajednica izolovana od društva i šireg sistema rodnih nejednakosti, posebno u oblasti pristupa plaćenom radu i plaćenosti za rad, koji sistematski utiču na količinu resursa koje pojedinci unose u domaćinstvo. Međutim, brojna istraživanja su pokazala da faktori kao što su rodna segregacija na tržištu rada i rodni jaz u zaradama, dovode do toga da muškarci sistematski unose više resursa u domaćinstvo. Konačno, teorija resursa previdela je značaj ideoloških i kulturnih faktora koji mogu poništiti efekte doprinosa u resursima. Sociologija roda je nastojala da prevlada ove slabosti. Ona se neposrednije usmerila na ekonomiju domaćinstva, ukazujući na to da sam način na koji parovi organizuju upravljanje i raspolaganje novcem u domaćinstvu ima nezavisan uticaj na odnose moći, uticaj koji po snazi prevazilazi puko unošenje resursa u domaćinstvo (Vogler, 1994, Pahl, 1995).

Vogler i Pal su identifikovali pet osnovnih tipova kućnog budžeta:

1. Bužet kojim u potpunosti upravljaju žene (the female whole wage system). Muškarci predaju čitav prihod ženama, zadržavajući samo svoj lični džeparac i tu se završava njihova odgovornost za finansije u domaćinstvu. U ovom modelu žene nose čitav teret brige o finansijama domaćinstva.
2. Budžet kojim u potpunosti upravljaju muškarci (the male whole wage system). Celokupna kontrola nad finansijama domaćinstva je u rukama muškaraca, što često ostavlja žene bez ličnog novca.
3. Budžet ograničen na održavanje domaćinstva (housekeeping allowance system). Muškarci daju ženama fiksnu sumu novca za troškove održavanja domaćinstva, dok ostatak novca ostaje pod njihovom kontrolom (najčešći model kod radničkih i parova srednje klase iz faze fordističkih obrazaca zaposlenosti).
4. Združeni budžet (pooling system). Sav novac ide u zajedničku kasu i oba partnera smatraju da imaju zajednički pristup svom novcu u domaćinstvu (najčešće u domaćinstvima u kojima su i žene zaposlene).
5. Nezavisni budžeti (independent management system). Partneri imaju nezavisne prihode i nijedan nema pristup ukupnom novcu u domaćinstvu (Vogler, 1994: 227–228).

Istraživanje Kerolin Vogler je pokazalo da je najčešći tip budžeta u Velikoj Britaniji tip združenog budžeta i da je prisutan u oko polovine domaćinstava. Međutim, pažljivija analiza je otkrila da se i kod ovog tipa javljaju

tri različita pod-tipa, u zavisnosti od toga kako su raspoređene strateška kontrola nad finansijama i izvršne funkcije: u jednom tipu muškarci zadržavaju stratešku kontrolu, u drugom žene, a samo treći pod-tip predstavlja istinski zajedničko raspolaganje novcem i prisutan je u oko petine domaćinstava u Velikoj Britaniji. Ovo istraživanje značajno je po tome što je ukazalo da stratešku i izvršnu funkciju raspolaganja novcem u domaćinstvu mogu da obavljaju različite osobe. Dok jedna osoba može raspolagati novcem na dnevnoj bazi, druga može imati stratešku kontrolu donoseći odluke o alokaciji novca kao i o krupnijim finansijskim poduhvatima. Istraživanje je pokazalo da žene uglavnom imaju izvršnu ulogu u potrošnji novca, dok muškarci zadržavaju stratešku kontrolu, uprkos većem učešću žena na tržištu rada.

Autorka je uočila da su finansijski alokativni sistemi povezani sa nizom varijabli: položajem članova domaćinstva na tržištu rada, životnim ciklusom domaćinstva, pripadnošću socijalnoj klasi, obrazovanjem, kućnom podelom rada, normativnim stavovima prema polnim ulogama i tipovima socijalizacije članova. Takođe i visina prihoda se javila kao značajna varijabla, jer u kategorijama najnižih prihoda uglavnom žene samostalno upravljaju novčanim sredstvima, dok je u kategorijama visokih prihoda ta uloga češće pripisana muškarcima. Združeni budžet i ravnopravno upravljanje novcem češće se javljaju u domaćinstvima u kojima su oba partnera zaposlena sa punim radnim vremenom (Ibid: 241–243).

Novije istraživanje o upravljanju novcem u domaćinstvu, oslonjeno na podatke iz istraživanja sprovedenog 2002. godine u Velikoj Britaniji, imalo je za cilj da ispita u kojoj meri je došlo do promena u navedenim obrascima odlučivanja o novcu (Vogler, Lyonete, Wiggins, 2008). Novi nalazi ukazuju da, uprkos povećanju nezavisnog pristupa novcu žena i opadanja tradicionalnih tipova bračnih parova u kojima je samo muž zaposlen, kao i porastu kohabitacije utemeljene na idealu jednakosti, nejednakosti u upravljanju i distribuciji novca nisu nestale. Moć se samo vrši na nešto drugačije načine. Uprkos retorici o podeli odgovornosti i jednakosti u intimnim odnosima, pojava novog oblika delimično udruženog sistema kućnog budžeta povezana je sa nejednakostima u odlučivanju o finansijama u domaćinstvu, baš kao i tradicionalniji oblici upravljanja kućnim budžetom. Ovaj nalaz je konzistentan sa nalazima kvalitativnih studija koje su pokazale da tokom opadanja modela domaćinstva sa muškim hraniocem i povećanim oslanjanjem moći na individualne finansijske doprinose domaćinstvu, svejedno dolazi do neuravnotežnih odnosa moći u kojima odluke o potrošnji primarno donosi onaj koji je novac i zaradio. U slučajevima kada pojedinci donose autonomne odluke o potrošnji, međutim, pokazalo se da su i muškarci i žene manje zadovoljni životom, nego u slučajevima kada se odluke donose zajednički. Iako nije bilo moguće na osnovu postojećih podataka pobliže ispitati šta su razlozi za to, autori pretpostavljaju da je među parovima kod kojih postoje razlike u zara-

dama, intimni odnos postao sličan poslovnom odnosu, da je više regulisan tržišnim modelom razmene, utemeljenim na proporcionalnosti u odnosu na ulaganja, umesto na odnosima jednakosti u kojima svi imaju jednake nagrade, bez obzira na uloge. U takvim slučajevima, partner koji zarađuje više, ima i veću kontrolu nad novcem u domaćinstvu i lakši pristup novcu za ličnu potrošnju i štednju (Vogler et al, 2008).

Autori ocenjuju da njihovi nalazi pre podupiru Bekovu tezu o marketizaciji intimnih odnosa u procesima porasta individualizovanih partnerskih zajednica, nego Gidensovu tezu po kojoj se individualizovani odnosi mogu konceptualizovati kao visoko egalitarni i radikalno demokratski „čisti odnosi“, koji mogu imati veliki revolucionarni potencijal u podrivanju rodni nejednakosti u društvu. Ipak, za razliku od Bekovog stanovišta, autori ističu da ovi procesi nisu toliko rezultat povećane individualizacije žena kroz učešće na tržištu rada, već su pre rezultat toga što se jednakost definiše na klasičan liberalan način u smislu inputa (jednak doprinos resursima domaćinstva), usled čega parovi ignorišu druge doprinose i dopuštaju da se tržišne sile umeste u njihov intimni odnos. Ovo može biti i jedan od faktora na osnovu kojih se može objasniti nalaz da se raskid odnosa češće registruje kod parova koji žive u kohabitaciji sa nejednakim prihodima, nego kod parova koji imaju jednake prihode (Ibid).

Na izvestan način, izloženo istraživanje, kao i prethodna pokazuje kako se oblikuju rodni odnosi u domaćinstvu pod uticajem ideologija. Poznavanje porodičnih ideologija je od posebne važnosti za razumevanje odnosa i procesa unutar porodice i domaćinstva. Porodične ideologije predstavljaju shvatanja o tome kako u porodicama treba da budu podeljene uloge i odgovornosti, te kako životne prakse treba da budu organizovane. Porodične ideologije snažno oblikuju porodični život i determinišu obrasce obrazovanja, zapošljavanja, socijalne zaštite, ali i ukupne životne stilove i svakodnevne porodične prakse. Ove porodične ideologije manifestuju se na različitim nivoima, od globalne društvene kulture, preko porodica i pojedinaca koji ih prenose procesima socijalizacije na nove generacije i tako omogućavaju njihovo reprodukovanje.

Kako u području uspostavljanja obrazaca zaposlenosti, podele kućnog rada i raspolaganja novcem u domaćinstvu, tako i u brojnim drugim oblastima organizacije života u domaćinstvu i dodeljivanja uloga pojedinačnim članovima, odnosi moći igraju ključnu ulogu. Oni se definišu i redefinišu u složenim procesima pregovaranja. Agarwal ističe da čitav niz faktora može uticati na pregovaračku moć članova domaćinstva. Neki od njih su merljivi, kao u slučaju prihoda ili šire shvaćenih ekonomskih resursa koji se unose u domaćinstvo. Drugi pak, nisu tako lako merljivi i mogu obuhvatiti različite spoljnje sisteme podrške, ili društvene norme, institucije, kao i percepcije o doprinosima i potrebama (Agarwal, 1997). Osim toga, pojedini resursi u domaćinstvu predstavljaju istovremeno determinante pregovaračke moći pojedinačnih čla-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

nova domaćinstva, ali i predmet pregovora. Na primer, može se pretpostaviti da će žene koje poseduju obradivo zemljište imati jaču pregovaračku poziciju u domaćinstvu od žena koje ne poseduju zemljište. Međutim, nastojanje da se obezbedi pristup obradivom zemljištu, u smislu autonomnog odlučivanja šta će se na njemu, koliko i kako proizvoditi i za čije potrebe, podrazumeva najčešće pregovore u domaćinstvu. Ishod tih pregovora može biti pod uticajem niza faktora osim vlasništva nad zemljištem. Slično tome, socijalne norme najčešće snažno utiču na ishode pregovora, ali one i same mogu biti predmet pregovora, na primer u slučaju nastojanja da se u domaćinstvu redefiniše podela kućnog rada. Međutim, pregovori u domaćinstvu ne odvijaju se u vakuumu. Oni mogu biti snažno ograničeni faktorima izvan domaćinstva, u široj zajednici ili državi. Tako na primer, pregovori o upisu dece u obdanište biće izlišni ukoliko u zajednici ne postoji ovakva vrsta usluge socijalne podrške. Pregovaranje u domaćinstvu treba posmatrati i kao sekvencijalni proces. Ishod pregovora u jednom trenutku može ojačati ili oslabiti poziciju jedne od strana i time uticati na njene šanse u budućim pregovorima. Tako resursi distribuirani u jednom trenutku, čine osnovu pregovaračke moći u sledećoj fazi. Samo pregovaranje ne mora da bude eksplicitno i često to i nije. Nekada su odnosi moći toliko neuravnoteženi da otvaranje pregovora izostaje kao mogućnost. Oni se implicitno odvijaju u procesima, kao u slučaju inercije u odricanju imovine pri nasleđivanju u korist muških srodnika. Na kraju, Agarval ističe da su sami uslovi pregovaranja predmet ili ishod pregovora. Odnosno, već činjenica ko učestvuje u kojoj vrsti odlučivanja, pod kojim uslovima, ko donosi ključne odluke, ishod je eksplicitnih ili implicitnih pregovora (Ibid).

Nažalost, u nastavku, tokom empirijske deskriptivne analize neće biti moguće ući u sve navedene aspekte rodних odnosa i nejednakosti u domaćinstvu. Raspoloživi podaci ne dopuštaju ovakve visoko rafinirane i produbljene analize. Stoga će prikaz stanja području EU biti primarno usmeren na dva ključna aspekta: obrasce zapošljavanja žena i muškaraca različitog porodičnog statusa i podelu kućnog rada. Analiza će dakle biti fokusirana na ono što se naziva „pomirenjem porodičnog i profesionalnog života“. Stanje u pogledu odlučivanja o novcu u domaćinstvu dostupno je samo za Veliku Britaniju, pa će u odeljku o EU ovaj aspekt biti ispušten. Kada je u pitanju opis stanja u Srbiji, dostupni podaci i analize temelje se na pojedinim istraživanjima, čija se metodologija razlikuje u odnosu na EU istraživanja, pa će i komparacije biti uslovne.

2.3.2. Usklađivanje rada i brige porodici u EU

Kao što je ranije nagovešteno, u drugoj polovini 20. veka u zemljama širom Evrope došlo je do značajnih promena u porodičnim formama i proce-

sima njihovog formiranja, kao i u obrascima zaposlenosti muškaraca i žena, s obzirom na masovni izlazak žena na tržište rada. Međutim, uprkos konstantnom povećanju participacije žena u radnoj snazi, njihove stope zaposlenosti i dalje značajno zaostaju za stopama zaposlenosti muškaraca širom EU. Značajne prediktore zaposlenosti žena predstavljaju starost, broj dece, bračni status i nivo obrazovanja. Stope fertiliteta u svim državama članicama EU su ispod nivoa stopa zamene⁹⁶. Međutim, uočena je pozitivna korelacija između fertiliteta i stopa participacije u radnoj snazi. Zemlje sa visokim stopama aktivnosti žena (kao što su Danska i Švedska) imaju stope fertiliteta koje se približavaju nivou stopa zamene, dok je u zemljama sa niskim stopama aktivnosti žena (Poljska, Grčka), fertilitet niži (EC, 2005). No, pogledajmo sada kakvi se obrasci zaposlenosti žena i muškaraca uspostavljaju u kontekstu različitih porodičnih statusa i obaveza.

Zaposlenost i briga o porodici

Roditeljstvo ima različite učinke na stope zaposlenosti žena i muškaraca. Naime, dok muškarci bez dece imaju niže stope zaposlenosti od muškaraca sa decom, kod žena stope zaposlenosti progresivno opadaju sa brojem dece u većini država članica. Na nivou EU može se uočiti trend značajnog povećanja jaza u stopama zaposlenosti muškaraca i žena sa povećanjem broja dece. Tako među muškarcima i ženama bez dece razlika u stopama zaposlenosti iznosi 4.2 procentna poena, među onima koji imaju jedno dete ova razlika iznosi 16.8 procentnih poena, u kategoriji sa troje dece povećava se na 23.4 procentna poena, da bi u kategoriji žena i muškaraca sa troje i više dece iznosila čak 32.1 procentnih poena (grafikon 23).

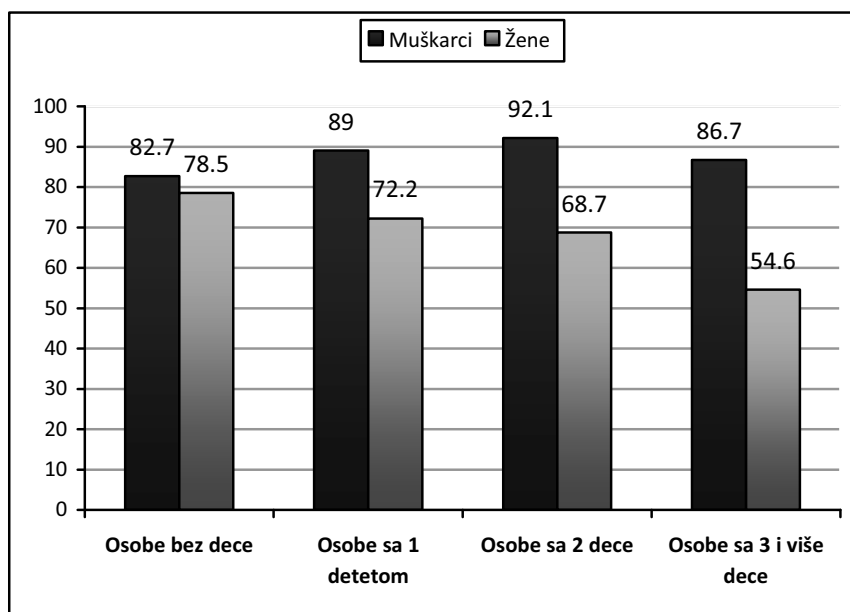
Međutim, pojedinačne države članice pokazuju različite obrasce u ovom pogledu⁹⁷. Prvo, razlika se ispoljava u veličini jaza između stopa zaposlenosti muškaraca i žena u zavisnosti od broja dece. Tako je u svim kategorijama sa decom jaz između stopa zaposlenosti muškaraca i žena najniži u Sloveniji, a najviši na Malti (tabela 9, prilog 2). Drugo, pojedine zemlje pokazuju odstupanje od trenda zabeleženog na EU nivou da stope zaposlenosti žena postojano opadaju sa većim brojem dece. Tako se u sedam zemalja (Belgija, Bugarska, Češka, Kipar, Slovenija, Slovačka i Finska) može uočiti da su kod žena sa jednim detetom stope zaposlenosti niže u odnosu na žene bez dece, ali i u odnosu na žene sa dvoje dece. Međutim, u svim državama članicama najniže stope zaposlenosti imaju žene sa troje i više dece (tabela 9, prilog 2). Veliki uticaj na

96 Nivo fertiliteta pri kome kohorta ženau proseku ima onoliko dece koliko je potrebno da bi zamenile sebe i svoje partnere u populaciji. Zamena se postiže samo kada potomstvo dostigne uzrast od 15 godina.

97 Prema ovom pokazatelju podaci nisu bili dostupni za Švedsku i Dansku.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
 stope zaposlenosti žena ima obrazovanje. Tako se uočava da među ženama koje imaju isti broj dece, žene sa višim nivoima obrazovanja imaju i značajno više stope zaposlenosti (tabela 10, prilog 2).

Grafikon 23: Stope zaposlenosti muškaraca i žena starosti 20–49 godina, prema broju dece, EU27, 2008.

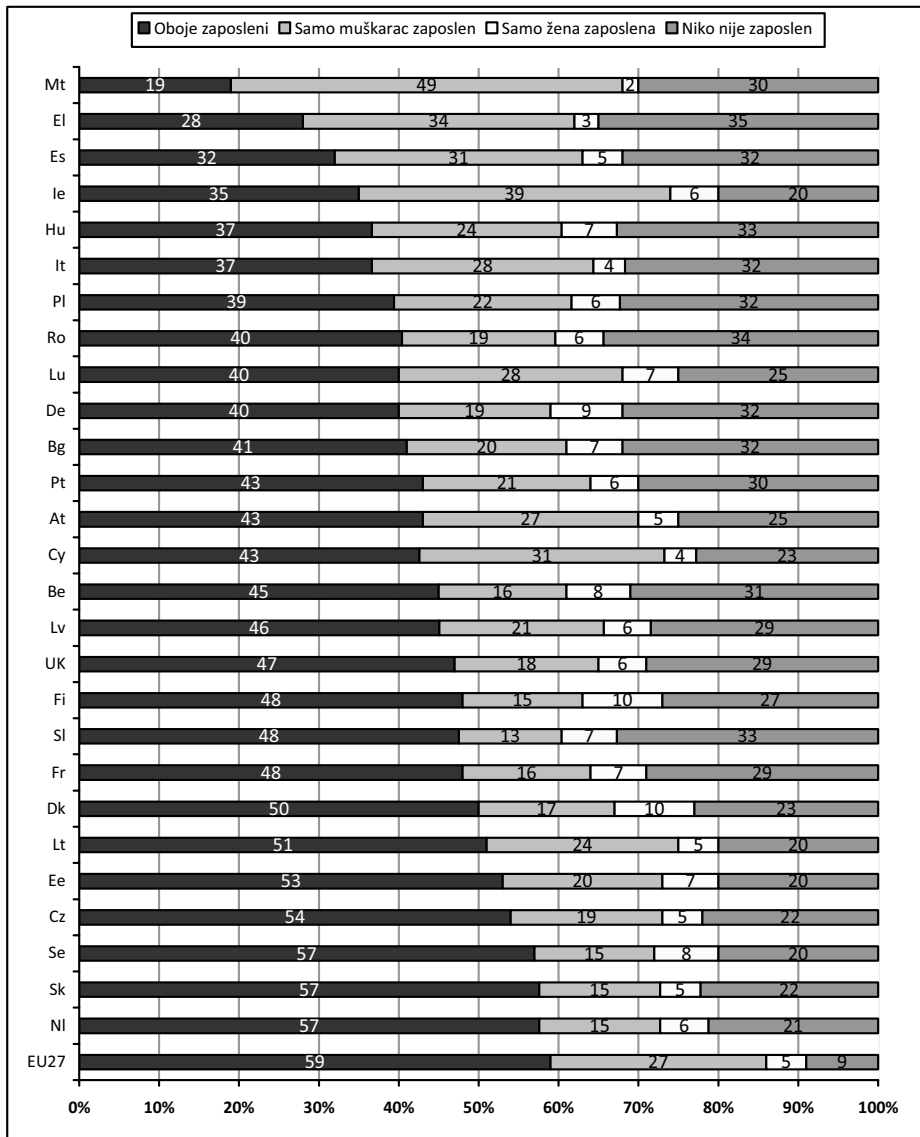

Izvor: Eurostat, statistika tržišta rada⁹⁸

Na osnovu podataka iz istraživanja o kvalitetu života u EU, Kotovska i saradnice su sagledale rasprostranjenost različitih obrazaca zaposlenosti parova. Razlikovale su domaćinstva sa oba zaposlena partnera (engl. dual-earner households), domaćinstva u kojima je samo zaposlen muškarac (klasični breadwinner male model), domaćinstva u kojima je zaposlena žena (female breadwinner model) i domaćinstva u kojima oba partnera nisu zaposlena. Pokazalo se da je na nivou EU, najzastupljeniji model sa oba zaposlena partnera, ali da tek u sedam zemalja ovaj model beleži učešće na nivou polovine ili iznad toga (u Holandiji, Slovačkoj, Švedskoj, Češkoj, Estoniji, Litvaniji i Danskoj) (grafikon 24).

⁹⁸ Dostupno na adresi http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database

Grafikon 24: Obrasci zaposlenosti parova, prema zemljama EU27, 2007.

Izvor: Kotovska et al, 2010: 34.

Učestalost modela sa oba zaposlena partnera zavisi u velikoj meri od broja i starosti dece u domaćinstvu. Naime, uočeno je da broj porodica u kojima su zaposlena oba partnera opada sa povećanjem broja dece mlađe od 6

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

godina u domaćinstvu. Na nivou EU, među parovima starosti 25–49 godina, u 54% parova sa jednim detetom, oba partnera su zaposlena, dok je među parovima sa troje i više dece takvih tek 29% (Ibid: 34). Autorke ukazuju na značaj institucionalnih aranžmana, pre svega u pogledu ponude usluga podrške porodici, kao i struktura tržišta rada i rodni režima na uspostavljanje različitih obrazaca zaposlenosti muškaraca i žena. U zavisnosti od karakteristika institucionalnog porodičnog okruženja, klasifikuju zemlje u EU u nekoliko tipova, prema dimenzijama koje je definisala Matisiak: institucionalna (porodične politike), kulturna (rodne norme i vrednosti), strukturna (strukture na tržištu rada) i ekonomska (životni standard). Prve tri dimenzije determinišu efekat substitucije, i proizvode institucionalne, strukturne i kulturne inkompatibilnosti između zaposlenosti i brige o porodici, dok se četvrta dimenzija odnosi na efekat dohotka (Matisiak, 2008, nav. prema Kotovska et al, 2010: 9). Polazeći od navedenih dimenzija, autorke su klasifikovale države u EU u 6 grupa i ove grupe nazvale režimima pomirenja radnog i porodičnog života (reconciliation regimes).

U prvu grupu spadaju *nordijske zemlje* (Danska, Finska i Švedska), koje pokazuju najbolje karakteristike u pogledu usklađenosti profesionalnog i porodičnog života, u svakoj od dimenzija. Imaju izuzetno razvijene javne usluge za brigu o porodici, izrazito niske barijere za ulazak žena na tržište rada, olakšan povratak na posao majki nakon prekida u karijeri zbog brige o porodici i relativno fleksibilne radne aranžmane u smislu dostupnosti poslova sa delimičnim radnim vremenom. Politike (o kojima će biti više reči u poslednjem poglavlju) nisu usmerene samo na obezbeđenje blagostanja porodice, već i na opšte unapređenje rodne jednakosti. Nešto manje povoljni uslovi za uravnotežen porodični i profesionalni život postoje u zemljama Beneluksa (Belgija, Luksemburg i Holandija) i Francuskoj. Ove zemlje se međusobno više razlikuju nego nordijske. Belgija i Francuska se izdvajaju u ovoj grupi po tome što su porodične politike („family friendly policies“) snažno usmerene na podsticanje zapošljavanja majki. U pogledu dostupnosti socijalnih usluga podrške približavaju se nordijskim zemljama. Razlike između zemalja u ovoj grupi javljaju se u tome što su institucionalne nekompatibilnosti manje u Belgiji i Francuskoj, dok Luksemburg i Holandija pokazuju bolje karakteristike na strukturnoj dimenziji. Pogotovo Holandiju karakteriše ponuda izrazito fleksibilnih radnih aranžmana. Zaposlenost majki je generalano društveno prihvaćena u ovoj grupi zemalja.

Treću grupu zemalja čine Anglo-saksonske zemlje, odnosno Irska i Velika Britanija. Ove dve zemlje pokazuju nepovoljnije karakteristike u pogledu pretpostavki za usklađivanje porodičnog i profesionalnog života, posebno u institucionalnoj i kulturnoj dimenziji. Pošto je glavni princip anglo-saksonske države blagostanja oslanjanje na tržište, država se ne upliće u porodična pita-

nja, sve dok ne nastupe poledice tržišnih promašaja. Rodna pitanja nisu predmet veće brige u ovom sistemu. Naime, žene nisu obeshrabrene da učestvuju na tržištu rada, ali nisu ni posebno podržane u smislu podrške u usklađivanju porodičnog i profesionalnog života. Dostupnost javnih usluga za podršku porodici je izuzetno niska, a društvena prihvaćenost zapošljavanja majki niža nego u zemljama iz prve dve grupe. Međutim, prednost ovih zemalja je izuzetno fleksibilno tržište rada, i niske barijere za uključivanje žena. Iza ove grupe zemalja, slede zemlje sa nemačkog govornog područja (Nemačka i Austrija), bar u pogledu institucionalne nekompatibilnosti od značaja za usklađivanje porodičnog i profesionalnog života. Mada su temeljni principi režima blagostanja u ovim državama bitno različiti od anglo-saksonskih država, socijalna podrška zaposlenim roditeljima je veoma niska. Darežljivi sistemi socijalne podrške u ovim zemljama tradicionalno su bili prilagođeni modelu porodice sa muškim hraniocem, a društvene norme ne podržavaju zaposlenost majki. I šire od toga, smatra se da zaposlenost žene ima negativne posledice na porodično blagostanje. Dostupnost javnih usluga porodične podrške takođe je veoma niska, a prepreke za ulazak žena na tržište rada značajno više nego u prethodnim grupama zemalja.

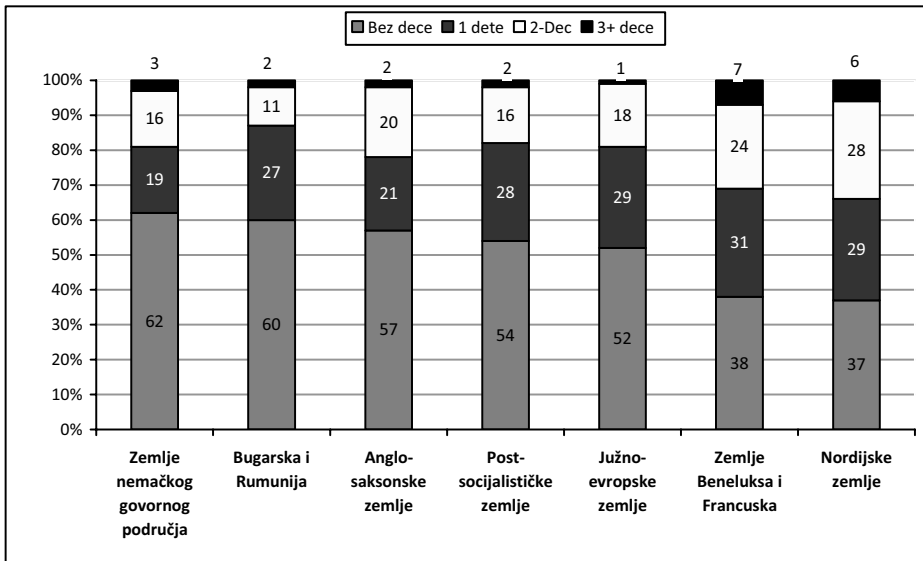
Južnoevropske zemlje predstavljaju petu grupu. Uz nekoliko izuzetaka, one pokazuju visoku institucionalnu nekompatibilnost u pogledu balansiranja porodičnog i profesionalnog života. U ovim sistemima se prećutno podrazumeva da pojedinci ne treba da kombinuju zaposlenost sa porodičnim obavezama, već da treba da se opredele za jedno ili drugo, pri čemu se očekuje da se muškarci opredele za zaposlenje a žene za brigu o porodici. Sistem javnih usluga podrške porodici je nerazvijen a finansijska pomoć porodicama snažno ograničena. Ideologija koja se nalazi u osnovi ovog sistema jeste da porodica predstavlja centralnu jedinicu socijalne zaštite, a intervencija države planira se tek za posledice neuspeha uloge porodice u pružanju zaštite. Žene u Grčkoj, Italiji i Španiji nailaze na snažne prepreke pri pokušaju da se uključe u tržište rada. Radni aranžmani su relativno rigidni, posebno u Grčkoj, Italiji i Portugalu. Štaviše, percepcija rodih uloga u ovoj grupi zemalja je konzervativna. Smatra se da je njihova primarna uloga da budu domaćice i brinu o porodici. U skladu sa tim, društvena prihvaćenost zaposlenosti žena je niska. Zbog sličnosti, Malta i Kipar su priključene ovoj grupi zemalja.

Poslednju grupu zemalja čine bivše socijalističke zemlje. Karakterišu ih velike institucionalne neusklađenosti u sferi pomirenja porodičnog i profesionalnog života u svim dimenzijama. Dok su tokom socijalizma ove zemlje pretežno imale razvijene politike podrške zapošljavanju žena, procesi sistemskih transformacija uglavnom su poništili prethodna dostignuća. U sadašnjim uslovima, post-socijalističke zemlje imaju lošiju ponudu usluga zaštite i podrške porodici u Evropi. Radni aranžmani su rigidniji, a stavovi prema zapo-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

slenosti žena oprečni. Sa jedne strane se očekuje da žene naprave prekid u karijeri kada dobiju dete, a kada su deca starijeg uzrasta, od njih se očekuje da rade i doprinose kućnom budžetu. Autorke ocenjuju ovakav stav prema zaposlenosti žena kao pragmatičan, jer je uslovljen snažnim ekonomskim motivima u uslovima nižeg životnog standarda. Međutim, autorke izuzimaju iz ove grupe Rumuniju i Bugarsku, uz obrazloženje da je u ovim zemljama materijalni standard niži, pa može imati uticaj na fertilitet i odluke o zapošljavanju (Ibid: 10–11). Poredeći navedene grupe zemalja prema zastupljenosti različitih obrazaca zaposlenosti parova, autorke dolaze do nalaza o velikim razlikama. U nordijskim zemljama, kao i u grupi zemalja Beneluksa sa Francuskom, učešće roditelja u parovima sa dvostrukom zaposlenošću prelazi 60%, dok u zemljama nemačkog govornog područja i Bugarskoj i Rumuniji, iznositi samo oko 40% (grafikon 25).

Grafikon 25: Parovi sa oba zaposlena partnera prema broju dece, 2007.

Izvor: Kotowska et al, 2010: 35.

Proporcija parova sa dvostrukom zaposlenošću takođe zavisi od starosti najmlađeg deteta, pri čemu prisustvo deteta mlađeg od 6 godina u domaćinstvu dovodi do pada učešća parova sa dvostrukom zaposlenošću sa 54% na 42% u celom uzorku. I u tom pogledu se uočavaju razlike između grupa zemalja. U zemljama Beneluksa i Francuskoj usluge za brigu o maloj deci (već od 2 meseca starosti) su široko dostupne, i društveno je prihvatljivo da se koriste, pa je i učešće parova sa dvostrukom zaposlenošću više. U nordijskim

zemljama, u kojima dete provodi prvih godinu dana u kući, delimično zbog preovlađujućeg modela dužeg dojenja, kao i dostupnosti dobro plaćenog roditeljskog odsustva, učešće dvostruko zaposlenih parova među parovima sa malom decom takođe je više (iznosi 52%). Međutim, u ovom aspektu iznenađujuće je visoko i učešće dvostruko zaposlenih parova u južnoevropskim zemljama, što autorke objašnjavaju dostupnošću neformalnih usluga za brigu o deci i visokim učešćem žena u radnoj snazi u Portugalu (Ibid: 35).

Zaposlenost samohranih majki izrazito varira među grupama država. Međutim, mogu se uočiti dve zajedničke karakteristike širom EU: u svim državama samohrane majke su manje ekonomski aktivne od majki sa partnerima; i onda kada učestvuju u radnoj snazi, češće se nalaze u statusu nezaposlenosti nego majke sa partnerima. Kada se pažnja usmeri prema razlikama između država, uočava se da su samohrane majke ekonomski najaktivnije u nordijskim zemljama, području Beneluksa i Francuskoj, kao i u zemljama nemačkog govornog područja. U ostalim zemljama samo manji broj samohranih majki je zaposlen. Autorke ovakvo stanje objašnjavaju sistemom socijalne pomoći u Anglo-saksonskim zemljama, kao i nedostatkom usluga za brigu o deci u zemljama Južne, Centralne i Istočne Evrope (Ibid: 36).

U objašnjenju determinanti od značaja za oblikovanje različitih obrazaca zapošljavanja žena i muškaraca identifikovani su različiti faktori. Različita istraživanja ukazala su i na ne mali značaj vrednosnih orijentacija i stavova prema zapošljavanju žena. Teorija Ketrin Hakim o preferencijama žena kao ključnoj varijabli za postojanje različitih obrazaca zaposlenosti izazvala je burne polemike. Naime, prema autorkinom sudu mogu se razlikovati tri tipa žena (sa različitim preferencijama):

1. Žene orijentisane prema domaćinstvu, koje daju prioritet porodici i povlače se sa tržišta rada (bilo u potpunosti ili delimično) kada dobiju decu.
2. Žene orijentisane prema karijeri, koje daju prioritet zaposlenosti i često se ne udaju ili nemaju decu.
3. Adaptivne žene, koje predstavljaju najbrojniju kategoriju. One menjaju svoje preferencije tokom životnih ciklusa, usmeravajući se u pojedinim fazama primarno prema porodici, a u drugim fazama pretežno prema karijeri.

Ove kategorije preferencija mogu se naći i kod muškaraca, ali u različitim proporcijama, pošto je među njima manje onih koji su primarno orijentisani prema domaćinstvu, kao i adaptivnih muškaraca (Hakim, 2000: 6). Hakim tvrdi da je teorija preferencija nastala kao posledica kontraceptivne revolucije, ekspanzije vrednosti i politika jednakih šansi i promena na tržištu rada koje su dovele do povećanja fleksibilnih, neproizvodnih zanimanja koja su privlačna

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ženama. Ona tvrdi da je nastupilo novo doba u kome žene imaju mogućnosti izbora, pa se heterogenost među ženama ispoljila u punoj meri. Ona dalje predviđa, da će muškarci zadržati svoju dominaciju na tržištu rada, u politici i drugim kompetitivnim aktivnostima, zbog toga što je samo manji broj žena spreman da da prioritet svom zaposlenju na isti način na koji to čine muškarci. Hakim ističe da su Velika Britanija i SAD dobri primeri za primenu teorije preferencija. U ovim zemljama žene su osigurale jednake šanse, a fleksibilna, deregulisana tržišta rada (koja su posledica neo-liberalnih ekonomskih politika) omogućavaju ženama da slobodno vrše izbore, posebno u pogledu zaposlenosti sa delimičnim radnim vremenom (Ibid).

Teorija preferencija izazvala je velike debate. Kritikovano je njeno pre naglašavanje izbora i zanemarivanje kontekstualnih ograničenja. Dovedena je u pitanje njena klasifikacija kategorija na osnovu preferencija, kao i korisnost preferencija kao eksplanatornih varijabli umesto radnih orijentacija ili izbora. Krompton i Lionet su kritikovale teoriju preferencija, ne odbacujući pritom značaj stavova koji upravljaju ponašanjem društvenih aktera. One ističu da i strukturna i normativna ograničenja oblikuju odluke žena o usklađivanju karijere i brige o porodici. Takođe, smatraju da identiteti i ponašanja nisu statični, već se menjaju u procesima adaptacije. Autorke sprovele su uporednu analizu na uzorku 6 evropskih zemalja (Norveška, Finska, Velika Britanija, Francuska, SAD i Portugal). Pošle su od pretpostavke da ukoliko je teorija preferencija tačna, onda se može očekivati da će stavovi prema zaposlenosti majki i njihovom uticaju na dečji i porodični život biti najvažnija determinanta radnog ponašanja žena u odnosu na tržište rada (Crompton, Lyonette, 2005).

Autorke su klasifikovale domaćinstva parova prema radnim strategijama na sledeće kategorije:

1. Parovi sa visokom posvećenošću radu: oba partnera rade duže od 40h tokom nedelje;
2. Dvostruki umereni parovi: oba partnera rade između 35 i 40h nedeljno;
3. Neo-tradicionalistički parovi: muškarac radi preko 40h nedeljno a žena kraće od 40h nedeljno, obično sa delimičnim radnim vremenom;
4. Alternativni posvećeni parovi: oba partnera rade kraće od 40h nedeljno, ali jedan radi kraće od 35h nedeljno.
5. Tradicionalni parovi: muž radi sa punim radnim vremenom a žena nije zaposlena.

Na nivou svih posmatranih zemalja, najveće učešće beleže dvostruki umereni parovi (tabela 29).

Tabela 29: Učešće parova različitih obrazaca zaposlenosti

Tipovi zaposlenosti parova	%
Visoko posvećeni	10.3
Dvostruki umereni	30.2
Neo-tradicionalni	22.3
Alternativno posvećeni	20.9
Tradicionalni	16.3
Ukupno	100

Izvor: Crompton, Lyonette, 2005: 606.

Pokazalo se da na uspostavljanje navedenih kategorija parova veliki uticaj imaju nacionalni režimi na tržištu rada. U Francuskoj, u kojoj je zakonom određena 35-časovna radna nedelja, najmanja je zastupljenost parova sa visokom posvećenošću karijeri. Sledi Finska, u kojoj je, takođe, prosečna radna nedelja zaposlenosti sa punim radnim vremenom kraća. Malo učešće neo-tradicionalističkih parova (žene rade obično sa delimičnim radnim vremenom) je niska u Finskoj i Portugalu, zbog tradicije pune zaposlenosti i male zastupljenosti poslova sa delimičnim radnim vremenom. Britanija koja pokazuje drugi najviši nivo zaposlenosti sa delimičnim radnim vremenom među ženama u celoj Evropi, ima najveću proporciju neo-tradicionalističkih parova. Radni aranžmani parova su stoga snažno uslovljeni nacionalnim radnim režimima i strukturom tržišta rada prema poslovima definisanim na osnovu dužine radnog vremena (tabela 30).

Tabela 30: Radni aranžmani parova prema zemljama

Tipovi zaposlenosti	VB	Finska	Francuska	Norveška	SAD	Portugal
Visoko posvećeni	12.1	6.5	6.1	7.4	16.9	17.0
Dvostruki umereni	16.4	55.1	36.1	32.4	13.0	34.0
Neo-tradicionalni	32.4	12.5	21.8	24.9	17.2	11.9
Alternativno posvećeni	19.1	19.7	22.2	28.2	20.0	9.5
Tradicionalni	20.0	6.2	13.7	7.0	33.0	27.7
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Izvor: Crompton, Lyonette, 2005: 606.

Rezultati istraživanja pokazali su da su osobe iz tradicionalnih parova ispoljile u mnogo većoj meri negativne stavove⁹⁹ prema zaposlenosti žena, nego osobe iz drugih tipova parova. Ako se pretpostavi da su stavovi indikacija preferencija, onda se može reći da je značajno veći tradicionalizam u stavovima zabeležen kod parova sa tradicionalnim obrascima zaposlenosti, zapravo potvrda teorije Hakimove. Međutim, autorke su otišle korak dalje i postavile pitanje šta je to što determiniše stavove? Pozivajući se na ranije nalaze Himmelveita i Sigala, prema kojima ne samo da stavovi utiču na radne obrasce, već su i pod njihovim uticajem, kao i pod uticajem drugih faktora, autorke su ispitale uticaj niza činilaca. Njihova analiza je pokazala da niže obrazovanje, tradicionalniji radni aranžmani i nezaposlenost majki ispitanica predstavljaju najvažnije faktore negativnih stavova prema zaposlenosti žena (objašnjavaju 15% varijanse u stavovima). Žene iz umerenih dvostruko posvećenih parova su pokazale pozitivnije stavove prema zaposlenosti žena nego žene iz parova sa neotradicionalnim i tradicionalnim obrascima zaposlenosti. Time su došle do potvrde da *zapravo radni aranžmani utiču na stavove prema zaposlenosti žena*. Interesantno je da prisustvo dece u domaćinstvu nije pokazalo značaj, dok obrazovanje žene jeste (Ibid).

Sa druge strane, autorke su ispitivale faktore koji utiču na radne aranžmane parova. U ispitivanje su uključile stavove prema zaposlenosti žena, kao i stavove prema uključenosti muškaraca u kućne poslove¹⁰⁰. Analiza je pokazala da *prisustvo dece u domaćinstvu nije bio značajan faktor za stavove žena prema zaposlenosti u svim kategorijama, ali je bio izrazito značajan faktor za tipove radnih aranžmana parova*. Sve kategorije žena imale su manju verovatnoću da imaju dete u domaćinstvu od žena iz kategorije tradicionalnih obrazaca zaposlenosti. Iza žena iz tradicionalnih parova, prema verovatnoći prisustva deteta u domaćinstvu nalazile su se žene iz neo-tradicionalnih parova. Zaposlenost majke ispitanice predstavljao je značajan faktor za stavove ali nije bio značajan faktor za radno ponašanje. Obrazovanje je i ovoga puta bilo važan prediktor, pri čemu su tradicionalne žene bile značajno niže obrazovane od

99 Autorke su konstruisale meru stavova prema zaposlenosti žene, uz pomoć 5 stavova:

- Zaposlena majka može da uspostavi jednako topao i odnos sigurnosti sa decom, kao i majka koja nije zaposlena;
- Dete predškolskog uzrasta će verovatno patiti ako je njegova majka zaposlena;
- Porodični život trpi ako je žena zaposlena;
- Zaposlenost je u redu, ali ono što žena zaista želi su dom i porodica;
- Zadatak muškarca je da zaradi novac, a zadatak žene je da brine o kući i porodici (Ibid: 607).

100 Kao mera za ove poslednje korišćena su dva stava:

- Muškarci treba da obavljaju više kućnih poslova nego što to čine sada;
- Muškarci treba da više brinu o deci nego što to čine sada.

svih ostalih žena, dok su žene sa visokom posvećenošću karijeri imale najviši nivo obrazovanja (Ibid).

Nasuprot tezi Hakimove da preferencije presecaju socijalne klase obrazovne kategorije i kategorije definisane prema sposobnostima, na agregatnom nivou se pokazalo da radni aranžmani *jesu pod uticajem nivoa obrazovanja*. S obzirom na to da su oni sa višim obrazovanjem uglavnom i iz viših socijalnih klasa, njen argument nisu potvrdili podaci iz ovog istraživanja. Starost je takođe vršila uticaj, pri čemu su žene iz dualno umerenih parova uglavnom bile mlađe nego druge žene, posebno tradicionalne. Iako su tradicionalne žene imale značajno izraženije negativne stavove prema zaposlenosti žena, nisu zabeležene značajne razlike u stavovima između njih i zaposlenih žena. Na temelju ovog nalaza, može se zaključiti da su *strukturni faktori bar jednako, ako ne i više značajni od stavova u oblikovanju obrazaca zaposlenosti parova*.

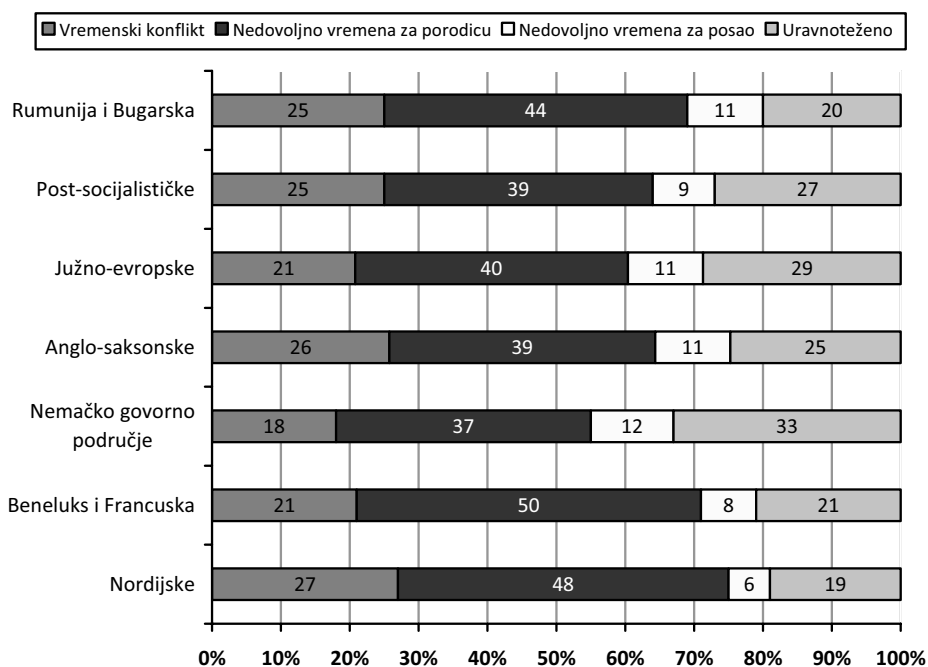
Izloženo istraživanje ima veliku vrednost zbog toga što je ukazalo da je odnos između stavova i radnih aranžmana parova dvosmeran, odnos međusobnog uslovljavanja. Žene koje ostaju u kući verovatnije će imati negativnije stavove prema zaposlenosti, baš zato što ostaju kod kuće. Pošto tradicionalne žene imaju niže obrazovanje od zaposlenih žena, njihove šanse za pronalaženje dobro plaćenog posla je ograničeno, a slaba ponuda usluga za brigu o deci u društvima kao što je Velika Britanija, delovaće kao još jedan ograničavajući faktor za njihovo zapošljavanje. Stoga radni aranžmani parova ne predstavljaju jednostavan izbor na osnovu preferencija, već su pre rezultat složene igre između stavova i specifičnih strukturnih ograničenja.

Usklađivanje porodičnog i profesionalnog života je izrazito kompleksan zadatak koji vrši pritisak u pogledu vremena ali i u pogledu radnih opterećenja. Uspostavljanje ravnoteže između ove dve sfere zavisi od načina na koji se vreme raspoređuje između aktivnosti plaćenog rada i aktivnosti održavanja domaćinstva i brige o porodici. Istraživanje o kvalitetu života u EU, omogućilo je uvide u percepciju muškaraca i žena o tome koliko vremena posvećuju jednom i drugom tipu aktivnosti, kao i njihovog zadovoljstva ili frustracije zbog datog načina raspoređivanja vremena. Dakle, ovde je reč o percepcijama, a ne o objektivnom rasporedu vremena. Međutim, kada se postavi pitanje ravnoteže profesionalnog i porodičnog života, svakako svakako treba najpre utvrditi šta u vremenskom smislu ta ravnoteža tačno znači? Da li je to jednak broj sati proveden u obe vrste aktivnosti i ako jeste, ko i na osnovu čega određuje koliko je to broj sati? Da li je reč o punom ili delimičnom radnom vremenu na poslu ili u porodici? Sa druge strane, shvatanje ravnoteže se poima više subjektivno, kao osećaj pojedinaca da li su uravnoteženo (što ne znači nužno i jednako) rasporedili vreme između posla i porodice. Ova subjektivna percepcija možda nije sasvim prava mera, ali je mnogo bolji pokazatelj „osećanja

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

uravnoteženosti“ iz koga onda ishode i zadovoljstvo ili frustracija, a potom i obrasci ponašanja koji vode ka manje ili više harmoničnom životu pojedinaca i porodica. Kotovska i saradnice ispitivale su ravnotežu između posla i porodičnog života preko ove poslednje metodologije. Prema njihovom mišljenju, sukob između porodičnog i profesionalnog života javlja se onda kada postoji kompetitivni odnos između vremena namenjenog porodici i vremena namenjenog radu, kada se stres ili umor iz jedne sfere prenose na drugu sferu, kada količina energije potrošena u jednoj sferi menja količinu energije dostupne za drugu sferu (Ibid, 45). U tom smislu odnos između porodičnog i profesionalnog života je dvosmeran.

Grafikon 26: Vremenska ravnoteža između posla i porodice prema zemljama različitih „režima pomirenja“, EU, 2007.

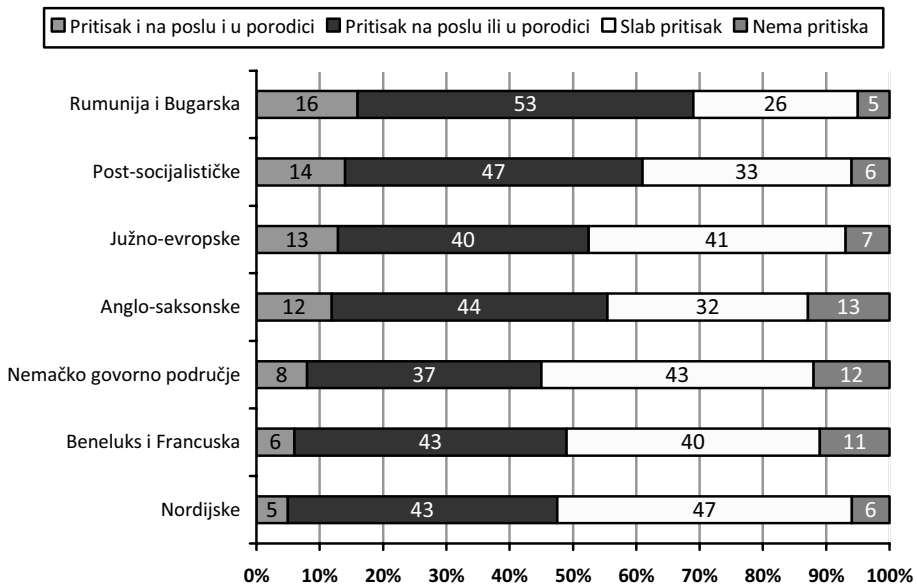
Izvor: Kotowska et al, 2010: 45.

Prilikom analize podataka iz istraživanja o kvalitetu života u EU izdvojene su četiri kategorije na osnovu ocena uravnoteženosti porodičnog i profesionalnog života. Prvu čine osobe koje smatraju da su njihov porodični i profesionalni život uravnoteženi, dok preostale tri predstavljaju različite forme neuravnoteženosti: u jednoj se ocenjuje da se nedovoljno vremena posvećuje poslu, u drugoj porodici, a u trećoj da postoji veoma izražen konflikt koji se reflektuje u obe

sфере. Analiza je pokazala da tek četvrtina zaposlenih građana EU smatra da je uspostavila ravnotežu između profesionalnog i porodičnog života, dok jedna petina izveštava o izrazitom konfliktu između dve oblasti života. Osobe koje prijavljuju konflikt između porodičnog i profesionalnog života najmanje su zastupljene u području Beneluksa i Francuskoj, a najviše u nordijskim zemljama (grafikon 26). Žene češće navode da su izložene vremenskim pritiscima nego muškarci. Tako 12% zaposlenih žena u EU15, a 17% u EU12 navodi da ima teškoće na poslu zbog porodičnih odgovornosti bar nekoliko puta mesečno, dok je među muškarcima u EU15 takvih 10%, a u EU12 – 14%. Rodni jaz je izraženiji kada je u pitanju izveštavanje o teškoćama u vezi sa porodičnim obavezama zbog posla. Sa ovakvim problemom se suočava 61% žena u EU12 i 51% žena u EU15, a oko 50% muškaraca u oba područja.

Grafikon 27: Ravnoteža između porodičnog i profesionalnog života prema dimenziji opterećenja, EU, 2007.

Izvor: Kotowska et al, 2010: 49.

Autorke ističu da ovi podaci odstupaju od tipologije o režimima pomirenja, ali ih objašnjavaju razlikama u očekivanjima od raspoređivanja vremena koje postoje između zemalja različitih tipova režima (Ibid 45). Međutim, kada je reč o konfliktu između porodičnog i profesionalnog života prema dimenziji opterećenja i umora, onda nordijske zemlje pokazuju najmanje izražen konflikt, potom zemlje Beneluksa i Francuska, a najveći Centralne i Istočne zemlje EU (grafikon 27).

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Na osnovu izloženih podataka, ali i dodatnih analiza, autorke zaključuju da je u EU porodični život više ugrožen radnim obavezama nego obratno (Ibid). No, da bi slika o usklađivanju porodičnog i profesionalnog života bila potpuna, potrebno je sagledati i kako izgleda podela kućnog rada i obaveza vezanih za brigu o deci i starima.

Kućni rad

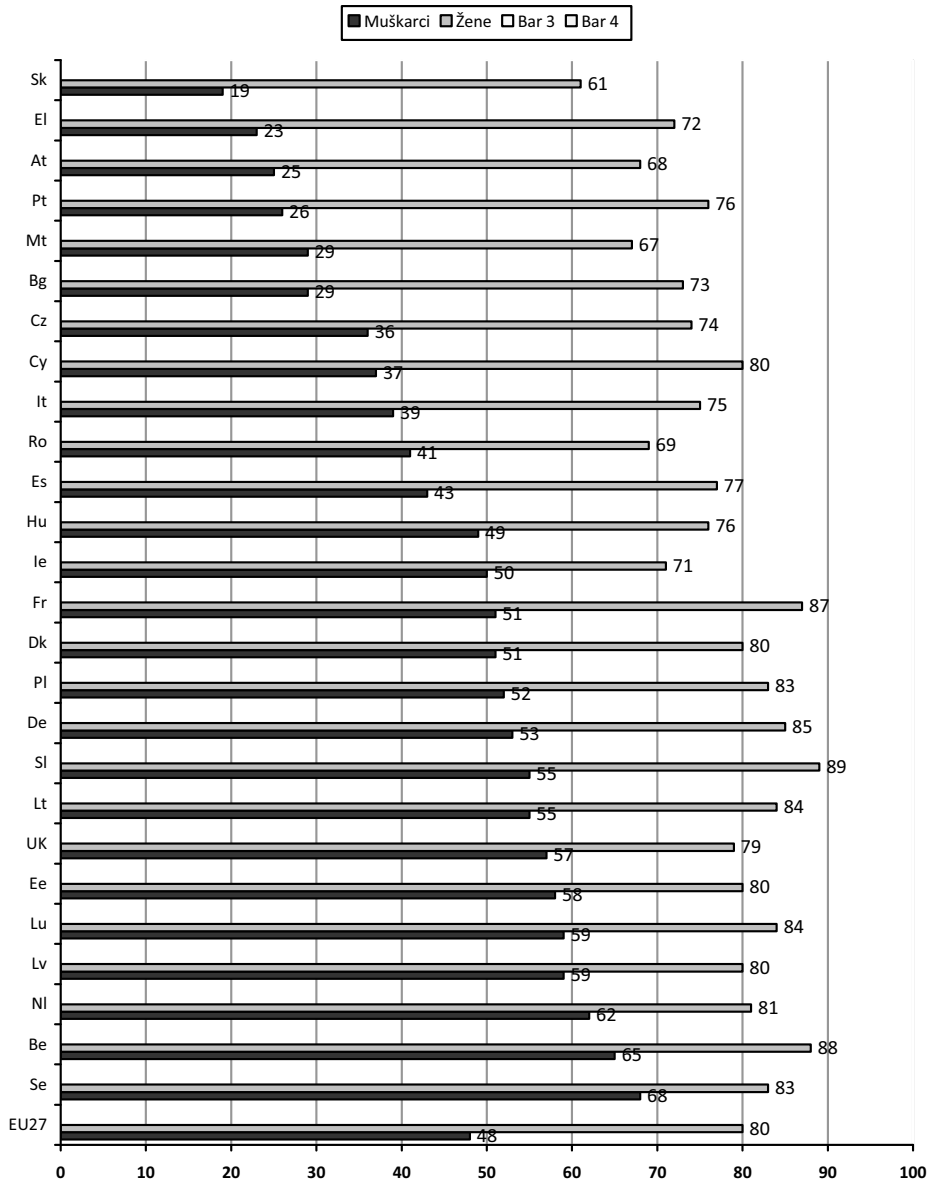
Podela kućnog rada najpreciznije se meri istraživanjima o upotrebi vremena. Podaci o raspoređivanju vremena na različite vrste aktivnosti dobijaju se u ovim istraživanjima na osnovu relativno preciznog vođenja dnevnika aktivnosti ispitanika, a potom se aktivnosti kodiraju prema pojedinim vrstama (plaćeni rad, kućni rad, dokolica i sl.), a vremenske strukture se upoređuju prema potrebama istraživača. Međutim, pored istraživanja metodom merenja potrošnje vremena, podaci se mogu prikupljati i anketnim istraživanjima. Ovim putem dobijeni podaci su manje precizni, i kao što je ranije nagovešteno, često pre iskazuju percepcije ispitanika o tome šta bi trebalo da rade, u skladu sa usvojenim obrascima o rodnim ulogama. S obzirom da su podaci iz istraživanja dobijenih upotrebom vremena u posve elementarnom obliku bili dostupni samo za 2002. godinu, veći deo empirijskih opisa osloniće se na već osvedočene kvalitete studije koju su priredile Kotovska i saradnice, a koja se oslanjana istraživanje o kvalitetu života u EU. Ipak, pre toga ćemo pogledati samo šta kažu podaci iz istraživanja o upotrebi vremena za 2002. godinu (Eurostat, 2004). Podaci su prikazani samo za odabrani broj EU zemalja, pa komparativna slika nije potpuna. Međutim, navedeni podaci pokazuju da širom EU, žene sistematski obavljaju veću proporciju kućnih poslova, ili da se preciznije izrazimo, provode više vremena u ovim poslovima nego muškarci (tabela 31).

Tabela 31: Ukupan kućni rad osoba 20–74 za odabrane zemlje EU, 2002.

	Be	De	Ee	Fr	Hu	SI	FI	Se	UK
	Sati i minuti u toku dana								
Ukupno	3:36	3:17	4:01	3:28	3:51	3:50	3:08	3:06	3:18
Žene	4:32	4:11	5:02	4:30	4:57	4:57	3:56	3:42	4:15
Muškarci	2:38	2:21	2:48	2:21	2:39	2:39	2:16	2:29	2:18
	Udeo u ukupnom vremenu žena i muškaraca u %								
Žene	63	64	64	66	65	65	63	60	65
Muškarci	37	36	36	34	35	35	37	40	35

Izvor: Eurostat, 2004: 44.

Grafikon 28: Dnevno uključivanje u kućne poslove prema polu i zemlji, EU27, 2007.

Izvor: Kotovska, et al, 2010: 18.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

U istraživanju o kvalitetu života u EU, angažovanje muškaraca i žena u kućnim poslovima ispitivano je preko iskaza ispitanika o tome da li se angažuju u kućnim poslovima. I u ovom slučaju registrovano je sistematski već angažovanje žena, uz velike varijacije između zemalja. U narednom grafikonu prikazane su proporcije muškaraca žena koji su izjavili da se svakodnevno uključuju u kućne poslove. U svim zemljama daleko veći broj žena nego muškaraca svakodnevno obavlja kućne poslove. Uključivanje muškaraca se značajno razlikuje, pri čemu najniže učešće beleže muškarci u Slovačkoj, Grčkoj i Austriji, a najveće u Švedskoj, Finskoj i Belgiji (grafikon 28). U proseku, na nivou EU27, 80% žena je svakodnevno angažovano u kućnim poslovima, dok je to slučaj sa 48% muškaraca.

Podaci o ukupnom vremenu provedenom u kućnom radu i brizi o članovima porodice potvrđuju značajno veći angažman žena. Istraživanjem je ispitivana podela rada i uloga u tri oblasti kućnog rada i brige o porodici: obavljanje poslova vezanih za održavanje domaćinstva (spremanje, čišćenje, kuvanje, pranje i peglanje i sl.), aktivnosti brige i nege dece, kao i aktivnosti brige o starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom u porodici. Iz naredne tabele može se uočiti da žene u proseku provode veći broj sati u svim navedenim tipovima aktivnosti nego muškarci (tabela 32).

Tabela 32: Broj sati koji se prosečno utroše na kućni rad i brigu o članovima porodice prema polu, EU, 2007.

	Briga o deci			Kućni poslovi			Briga o starima i bolesnima		
	18-34	35-49	50-64	18-34	35-49	50-64	18-34	35-49	50-64
Žene									
EU27	34	29	15	13	17	17	9	11	11
EU15	35	30	15	13	17	17	9	11	10
EU12	32	24	17	14	18	16	10	12	12
Muškarci									
EU27	23	17	13	8	9	8	6	8	8
EU15	24	17	12	7	8	8	6	7	8
EU12	22	16	16	10	10	11	7	10	9

Izvor: Kotovska, et al, 2010: 21.

Načelno, i muškarci i žene se više angažuju u brizi o deci nego u kućnim poslovima i brizi o starima i bolesnima. Manji rodni jaz koji se zapaža u brizi

o deci u EU12 potiče primarno od preovlađujuće zaposlenosti žena sa punim radnim vremenom, a ne od većeg uključivanja muškaraca u aktivnosti vaspitanja dece. Vreme provedeno u brizi o deci značajno varira prema starosnim grupama, odnosno životnim ciklusima, kao i između starih i novih članica. Interesantno je da u EU15 i žene i muškarci u starosnim grupama 18–49 godina provode više vremena u aktivnostima brige o deci i njihovom vaspitavanju, u poređenju sa ženama i muškarcima u EU12. Ovo se može objasniti razlikom u obrascima radnog vremena (niže učešće zaposlenosti sa delimičnim radnim vremenom u zemljama EU12), kao i većim oslanjanjem na podršku proširene porodice.

Osim toga, ovim istraživanjem ispitivan je i subjektivni osećaj „pravičnosti“ u pogledu opterećenja kućnim radom i brigom o porodici. Pokazalo se da mnogi muškarci percipiraju da obavljaju manje kućnog posla nego što bi to podrazumevala pravična podela rada. Takvih muškaraca je najviše u Francuskoj (73%), a najmanje u Finskoj (22%). Sa druge strane, proporcija žena koje tvrde da obavljaju više kućnog rada nego što bi podrazumevala pravična raspodela uloga najveća je u Luksemburgu (71%), a ponovo najmanja u Finskoj. Autorke su zapazile relativno visoku koherentnost između zemalja u ovom pogledu, koja ukazuje na relativno realističnu procenu nejednake podele rada, uprkos činjenici da su procene pravičnosti podele rada značajno kulturno uslovljene (Kotovska, et al, 2010: 20). Poslovi održavanja domaćinstva uzimaju nešto manje vremena nego briga o deci, a na brigu o starim i bolesnim članovima porodice u proseku se provodi najmanje vremena. Rodni jaz se održava konzistentno i u oblasti ove dve vrste aktivnosti u domaćinstvu, s tim da je nešto manji nego u području brige o deci.

Autorke su ispitivale i značaj uticaj različitih mikro (karakteristike pojedinaca i domaćinstava) i makro determinanti (karakteristike režima pomirenja porodičnog i profesionalnog života). Pokazalo se da prisustvo dece u domaćinstvu, posebno dece mlađe od 13 godina, snažno utiče na vreme provedeno u kućnim obavezama. Međutim, uticaj ove determinante je različit kod žena i muškaraca, jer se veći efekat pokazuje kod prvih nego kod drugih. Međutim, muškarci koji nemaju dece, u proseku posvete 10 sati rada nedeljno više kućnim poslovima nego muškarci koji imaju decu. Starost takođe predstavlja značajnu determinantu. Pokazalo se da žene starosti 65 i više godina provode nedeljno u kućnom radu u proseku 12 sati manje nego žene starosti 35–49 godina. Osim toga, žene starosti 35–49 godina posvećuju gotovo jedan sat više brizi o starima nego žene u grupi najstarijih. Značajna je struktura domaćinstva, jer osobe koje žive u proširenim porodicama ili višeporodičnim domaćinstvima u proseku manje vremena provode u kućnom radu nego što to čine osobe u nuklearnim porodicama, parovima ili samohrani roditelji. Zaposlenost smanjuje vreme posvećeno kućnim i porodičnim obavezama,

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

mada ona nema uticaja na angažovanje muškaraca u brizi o deci, pošto se pokazalo da oni odvajaju u proseku isto vreme za ove aktivnosti, bez obzira na zaposlenost.

Kada su u pitanju efekti režima pomirenja profesionalnog i porodičnog života, autorke uočavaju da se slično vreme odvaja na brigu o deci u sistemima koje karakteriše nedostatak društvene podrške za ovakve aktivnosti i sistemima koji imaju na raspolaganju snažnu podršku. One zaključuju, da se na osnovu uvida iz istraživanja može oceniti, da u zemljama Južne Evrope vreme provedeno u brizi o deci više predstavlja nužnost, dok u nordijskim zemljama više predstavlja izbor. Razlike između režima se iskazuju i preko brige o starima, koja uzima najviše vremena ženama u Južnoj Evropi, što je rezultat manje razvijenosti sektora usluga za podršku starima. Napokon, vreme koje žene provode u poslovima održavanja domaćinstva najviše je u zemljama Centralne i Istočne Evrope (Ibid: 24–25).

Uticaj režima blagostanja na obrasce zaposlenosti muškaraca i žena i podelu kućnih poslova ispitivali su Geršeni i Salivan. Oni su se, doduše, u svojoj analizi poslužili „standardnom“ tipologijom režima blagostanja (onako kako ih je izvorno definisao Esping-Andersen). Na podacima iz istraživanja o upotrebi vremena, autori su testirali dve ključne prepostavke: da se između zemalja liberalnog i nordijskog modela javljaju značajne razlike u vremenu koje žene i muškarci provode u plaćenom radu, kao i da se u socijal-demokratskim režimima uspostavlja egalitarnija podela kućnog rada nego u liberalnim. Analize su potvrdile samo prvu, ali ne i drugu hipotezu. Naime, pokazalo se da muškarci u skandinavskim zemljama dnevno rade u proseku 26 minuta kraće nego muškarci u SAD, a žene u skandinavskim zemljama rade kraće 43 minuta u odnosu na žene u SAD. Ove razlike autori su objasnili snažnijim regulacijama radnog vremena u skandinavskim zemljama. Međutim, nisu pronađeni značajni efekti režima na podelu kućnog rada, koja se na deskriptivnom nivou pokazala kao egalitarnija u skandinavskim nego liberalnim režimima (Gershuny, Sullivan, 2003).

2.3.3. Podela rada i moći u domaćinstvima u Srbiji

Društvo Srbije karakterišu spore promene porodičnih struktura i domaćinstava. Iako poslednjih decenija dolazi do konstantnog pada učešća porodičnih domaćinstava (nuklearne, proširene porodice i višeporodična domaćinstva) i porasta neporodičnih domaćinstava (samačkih i partnerskih), ove promene su premalog intenziteta da bi dovele do radikalnijeg pomaka u pravcu zapadno-evropskih porodičnih struktura. Između dva popisna perioda (1991–2002) zabeležen je pad učešća porodičnih domaćinstava sa 83.3% na

78.3% uz odgovarajući porast neporodičnih domaćinstava sa 16.7% na 21.5% (Petrović, 2009). Pažljiviji pogled na ove osnovne trendove promena ukazuje da u okviru pada porodičnih domaćinstava veći pad beleže proširene porodice i višeporodična domaćinstva (mada i nuklearne porodice beleže pad, ali uporedno manji). Sa druge strane, porast učešća neporodičnih domaćinstava primarno se duguje porastu samačkih domaćinstava, a ne različitih oblika vanbračnih zajednica. Osim toga, porast samačkih domaćinstava u Srbiji nije produkt alternativnih izbora mlađeg stanovništva, već direktna posledica demografskog starenja i životnih situacija koje zatiču pojedince u kasnijim fazama životnog toka (udovištvo ili razvod). Osim toga, samačka domaćinstva znatno su zastupljenija kod najnižih socijalnih slojeva (nekvalifikovanih radnika i marginalizovanih – bez posla, redovnih primanja i sl), što potvrđuje činjenicu da nije reč o izabranoj, već nužnoj opciji (Ibid).

Još uvek visoko učešće proširenih porodica i višeporodičnih domaćinstava u Srbiji prepoznato je primarno kao rezultat rasprostranjenih strategija suživota nekoliko generacija usled stambene i finansijske deprivacije, kao i usled opadanja institucionalnih kapaciteta brige o starim, bolesnim i deci, koja je rasprostranjena u gotovo svim segmentima stanovništva. Njih ne karakteriše nužno viši nivo tradicionalnosti u poređenju sa nuklearnim porodicama, već viši nivo humanog kapitala (koncentrišu se u srednjim generacijama) i efikasnija strategija za podizanje materijalnog standarda (imaju viši materijalni položaj u poređenju sa nuklearnim porodicama i samačkim domaćinstvima). Uporedni podaci iz istraživanja o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji za period 2003–2007. godine pokazuju da je proširena porodica (bila) zastupljena strategija kod svih slojeva, te da se sa porastom materijalnog standarda (otklanjanjem strukturnih prepreka) može očekivati njeno značajnije napuštanje, pre svega među višim društvenim slojevima i u urbanizovanim sredinama (Ibid).

Uprkos opisanim promenama, ukupna slika o porodičnim strukturama u Srbiji navodi pojedine autorke da ocene stanje kao retraditionalizaciju, odnosno repatrijarhalizaciju koja je obeležila period post-socijalističkih promena. „Umesto daljeg sužavanja porodičnog nukleusa i diverzifikacije/individualizacije privatne sfere, u Srbiji je na sceni retraditionalizacija i repatrijarhalizacija, koja se, pored ostalog ispoljava kroz visok udeo proširenih, patricentričnih domaćinstava (oko 1/3), pad nuklearnih formi, uz porast jednočlanih i dvočlanih (unije starih) i zanemarljivo niske udele alternativnih formi (1–2%)“ (Bobić, 2009: 205).

U Srbiji je veoma malo istraživanja u oblasti usklađivanja porodičnog i profesionalnog života žena i muškaraca, a u okviru zvaničnih statističkih praćenja, tek je u proleće 2010. godine, u okviru Ankete o radnoj snazi prvi put uključen poseban modul na ovu temu (rezultati nisu publikovani), a istraživa-

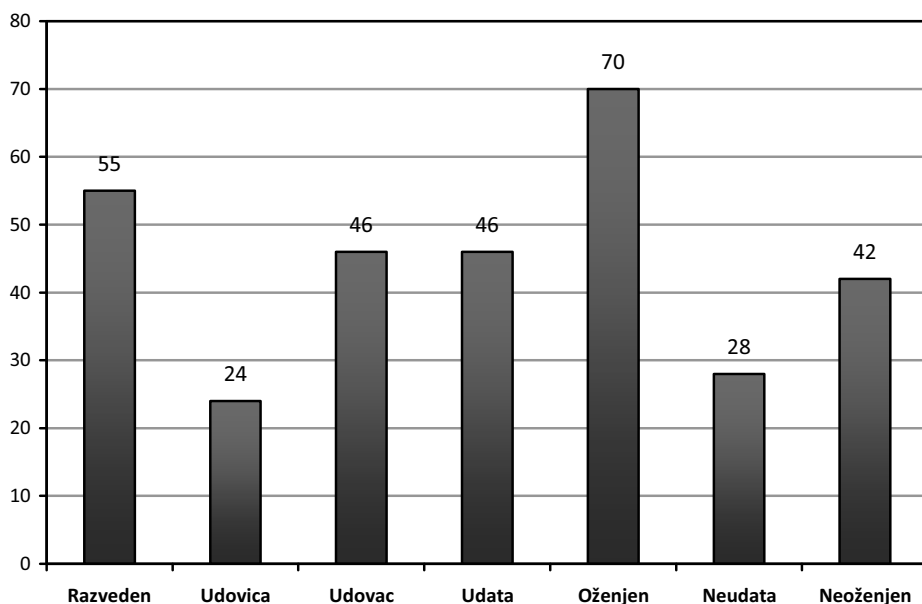
Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

nje o upotrebi vremena priprema se tek za narednu godinu. Stoga ćemo se u opisu stanja u Srbiji pre svega osloniti na nalaze iz istraživanja o ekonomskim strategijama domaćinstava, koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sproveo u dva navrata: 2003. i 2007. godine, kao i na podatke iz istraživanja o životnim uslovima žena u Centralnoj Srbiji.

Obrasci zaposlenosti i radno opterećenje u domaćinstvu

U pogledu zaposlenosti žena i muškaraca različitog bračnog statusa u Srbiji je dostupan tek osnovni podatak za 2006. godinu. Rodni jaz u stopama zaposlenosti izražen je u svim kategorijama definisanim na osnovu bračnog statusa, ali je najmanji među razvedenim ženama i muškarcima. Najveći jaz se uočava u kategoriji oženjenih i udatih (grafikon 33).

Grafikon 29: Stope zaposlenosti žena i muškaraca prema bračnom statusu, Srbija, 2006.

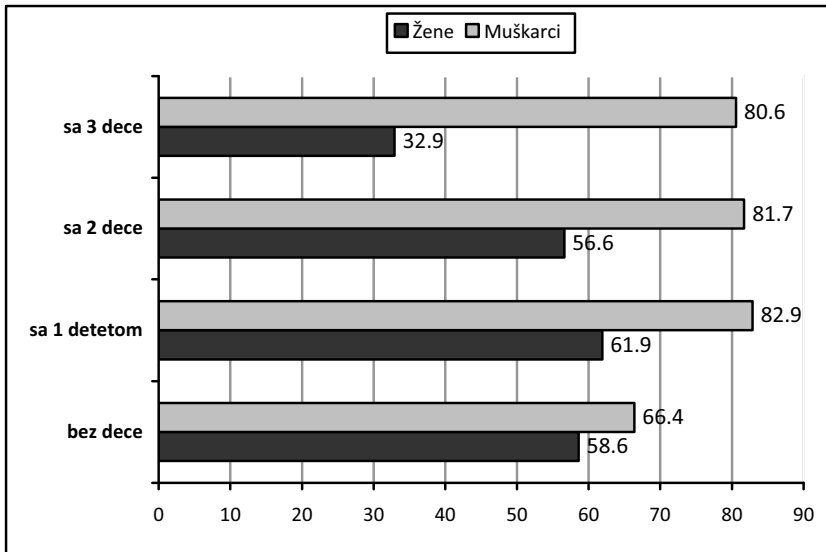

Izvor: RZS, 2008b: 56

Za razliku od većine zemalja EU, u Srbiji je stopa zaposlenosti žena sa jednim detetom viša od stope zaposlenosti žena bez dece. Ovo je verovatno posledica činjenice da među ženama bez dece dominiraju mlade žene, koje

se suočavaju sa izrazito velikim preprekama pri ulasku na tržište rada. Međutim, sa povećanjem broja dece u domaćinstvu, stope zaposlenosti žena značajno opadaju. Tako izrazito najniže stope zaposlenosti imaju žene sa troje i više dece. Kao i u slučaju EU, kod muškaraca koji imaju decu zapažaju se više stope zaposlenosti u odnosu na muškarce bez dece. Međutim, razlika je veća nego u području EU. Opet ovo se bar delom može objasniti činjenicom da se u Srbiji i mladi muškarci suočavaju sa velikim problemima integracije u tržište rada. Sam broj dece u domaćinstvu nema značajnog uticaja na varijacije u stopama zaposlenosti, s obzirom da muškarci sa jednim, dvoje, troje i više dece pokazuju male varijacije u ovim stopama, manje nego u području EU (grafikon 30).

Grafikon 30: Stope zaposlenosti žena i muškaraca prema broju dece, Srbija, 2006.

Izvor: RZS, 2008b: 56

Istraživanja o ekonomskim strategijama i odnosima unutar domaćinstva, sprovedena 2003. i 2007. godine (Babović, 2006, 2009a, 2009b, 2010c), pokazala su da prilagođavanje socijalne organizacije domaćinstva uslovima na tržištu rada u Srbiji pre svega podrazumeva prilagođavanje uslovima povećane nezaposlenosti, kao i prilagođavanje višestrukim radnim aktivnostima kojima pojedinci i domaćinstva pribegavaju zbog niske cene rada, niskog životnog standarda, i nesigurne zaposlenosti. Dok su domaćinstva i pojedinci

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

bili prinuđeni da obavljaju više radnih aktivnosti u nastojanju da obezbede dovoljne resurse za svoju reprodukciju, istovremeno su bili prinuđeni i da povećaju neplaćene kućne aktivnosti (proizvodnju za sopstvene potrebe i samostalno obezbeđivanje usluga) kako bi sopstvenim netržišnim radom kompenzovali nedovoljnost resursa ili njihovo pribavljanje na tržištu.

Naravno, nisu sva domaćinstva bila izložena pritiscima prilagođavanja socijalne organizacije u domaćinstvu pojačanom intenzitetu rada, niti su svi članovi unutar jednog domaćinstva podjednako opterećeni umnožavanjem radnih aktivnosti. Nažalost, analiza na dostupnim podacima ne može da bude dovoljno precizna, zbog načina merenja radnih opterećenja, s obzirom da se temelji na anketnom ispitivanju a ne istraživanju o upotrebi vremena. Ipak, ona može da pruži bar osnovne uvide u raspodelu radnih opterećenja u domaćinstvu u smislu broja različitih radnih aktivnosti na formalnom i neformalnom tržištu rada i raspodeli redovnih kućnih obaveza i to pre svega iz rodne perspektive.

Prvi aspekt proučavanja radne opterećenosti članova domaćinstva odnosi se na radne angažmane izvan domaćinstva u različitim oblicima formalne i neformalne (samo)zaposlenosti. Uzimajući u obzir način na koji su raspoređena opterećenja ovih radnih angažmana, domaćinstva su svrstana u sledeće kategorije:

1. Ukoliko u domaćinstvu nijedan pojedinačni član ne obavlja više od jedne radne aktivnosti, čak i ukoliko su domaćinstva izrazito radno diversifikovana, domaćinstvo je svrstano u grupu domaćinstava *bez uočljivog jezgra opterećenosti*.
2. Ostala domaćinstva, u kojima najmanje jedan član istovremeno obavlja bar dve radne aktivnosti izvan domaćinstva (primarno i sekundarno zaposlenje) svrstana su u domaćinstva sa *uočljivim težištem opterećenja*, koja se dele na:
 - domaćinstva u kojima se opterećenje koncentriše kod muških članova,
 - domaćinstva u kojima se opterećenje koncentriše kod ženskih članova
 - i domaćinstva u kojima su i muški i ženski članovi značajno opterećeni radom (bar dvostrukim).

Podaci o ekonomskim strategijama domaćinstava su pokazali da je u posmatranom periodu od 2003. do 2007. godine došlo do značajnih promena u profilima i distribucijama ekonomskih strategija domaćinstava. Značajno se povećao broj pro-aktivnih, tržišno orijentisanih radnih strategija, i to posebno kroz obrasce formalne zaposlenosti (up. Babović, 2010c). Podaci o

radnoj opterećenosti članova domaćinstva pokazuju međutim, znatno slabije izražene promene. Doduše, promene se kreću u istom pravcu, jer je nešto povećan broj domaćinstava u kojima ne postoji takozvano jezgro opterećenosti, odnosno u kojima ne postoje članovi opterećeni obavljanjem višestrukih poslova na tržištu rada (bilo formalnom ili neformalnom). Blago je opalo i učešće domaćinstava u kojima se identifikuju povećana opterećenja uslovljena obavljanjem višestrukog rada, ali koja su distribuirana jednako i na žene i na muškarce. Međutim, istovremeno je blago povećano učešće domaćinstava u kojima su radna opterećenja koncentrisana isključivo među muškim članovima i domaćinstava u kojima su radna opterećenja koncentrisana isključivo među ženskim članovima (tabela 33).

Tabela 33: Domaćinstva u Srbiji prema distribuciji opterećenja radom – uporedni podaci za 2003. i 2007.

Domaćinstva prema rasporedu opterećenja	Domaćinstva u %	
	2003.	2007.
Članovi nisu opterećeni istovremenim obavljanjem više radnih aktivnosti	72.5	74.4
Težište opterećenja na muškarcima	15.9	16.2
Težište opterećenja na ženama	4.7	5.2
Opterećenje distribuirano i na muškarce i na žene	6.9	4.2
Ukupno	100	100

Izvor: Babović, 2009b

Uporedni podaci pokazuju da i dalje u uslovima diversifikovanih radnih strategija, muškarci, pre nego žene, bivaju nosioci višestrukih plaćenih radnih aktivnosti. Međutim, kada se u analizu uključi druga dimenzija ukupnih radnih aktivnosti – obavljanje kućnog rada, slika o radnim opterećenjima sagledana iz rodne perspektive izgleda nešto drugačije. Naime, u oba posmatrana perioda, ispitivana je podela rada u obavljanju poslova održavanja domaćinstva (kuvanje, pranje sudova i veša, čišćenje, spremanje kuće i peglanje) i brige o deci (nega male dece i briga o školskim obavezama dece). Podaci o rodnoj podeli kućnog rada ukazuju na izrazitu dominaciju patrijarhalnog modela podele rada u domaćinstvu, u kome većinu kućnog rada obavljaju ženski članovi domaćinstva i to u oba posmatrana perioda. Ipak, trendovi ukazuju da je u ovom aspektu došlo do relativno blagih, ali značajnih promena koje se ispoljavaju u povećanom angažovanju muškaraca u obavljanju rada u domaćinstvu (tabela 34).

Tabela 34: Raspodela kućnih poslova u Srbiji, uporedni podaci za 2003. i 2007.

Vrsta kućnog posla	2003.			2007.		
	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno
Kuvanje	90.3	3.0	6.7	85.4	9.0	5.6
Pranje	89.1	3.1	7.8	82.8	8.5	8.7
Čišćenje	85.3	3.8	10.9	79.0	8.8	12.2
Peglanje	90.6	2.9	6.5	84.6	8.5	6.9
Nega male dece	75.7	2.7	21.6	75.0	9.2	15.7
Briga o školskim obavezama dece	75.5	9.7	14.8	74.4	15.3	10.3

Izvor: Babović, 2009b

Interesantno je da su promene zabeležene upravo u poslovima koji su tradicionalno predstavljali izrazito „ženske“ poslove, poput kuvanja, peglanja, pranja sudova i veša, dok promene nisu zabeležene u podeli odgovornosti vezanih za negu male dece i brigu o školskim obavezama dece. Ipak, uprkos uočenim pozitivnim trendovima, ovi relativno grubi podaci pokazuju i dalje značajnu neravnotežu u raspodeli kućnih obaveza, jer u izrazitoj većini domaćinstava sve kućne poslove uglavnom obavljaju žene.

Postavlja se pitanje, čemu se duguju zabeležene promene? Iako bi prva pretpostavka mogla ukazivati na moguće povećanje zaposlenosti žena u posmatranom periodu, detaljniji uvid u pojavu pokazuje da nije tako. Naime, podaci Ankete o radnoj snazi pokazuju da u posmatranom periodu nije došlo do značajnih promena u stopama zaposlenosti žena. Stopa zaposlenosti žena od 2004–2007¹⁰¹. godine opala je čak za 1% (sa 44% na 43%) (RZS, 2005, 2008). Stoga se otvara pitanje na koji način je uopšte zaposlenost žena povezana sa podelom uloga u domaćinstvu i ako ono u postojećem kontekstu ne predstavlja ključnu determinantu, *koje su to determinante koje utiču na podelu kućnog rada?*

Statističke analize značajnosti veza pokazale su da nekoliko potencijalnih determinanti treba eliminisati zato što nisu značajno povezane sa podelom kućnog rada. Pre svega, ekonomske strategije koje predstavljaju osobene kombinacije radnih aktivnosti članova nisu značajno povezane sa tipom podela kućnog rada. Drugo, kulturni kapital domaćinstva, meren primarno preko formalnog obrazovanja članova domaćinstva, kao i slojni položaj domaćinstva, ne pokazuju značajne povezanosti. Tip naselja u kome domaćinstvo

101 Anketa o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku nudi uporedive podatke tek od 2004. godine zbog promene i usklađivanja metodologije i standarda sa Eurostat.

živi pokazao je značajnu, ali slabu povezanost koja se ispoljava u većoj zastupljenosti domaćinstava u kojima žene pretežno obavljaju sve kućne poslove u ruralnim sredinama u odnosu na urbane.

Iz potrebe da se steknu precizniji uvidi u efekte zaposlenosti izvan domaćinstva na podelu rada u kući, izdvojena su samo domaćinstva sačinjena od nuklearnih porodica i ispitivani su isključivo zaposlenost i podela kućnog rada (bez brige o deci) supružnika u takvim domaćinstvima. Među domaćinstvima u kojima su žene zaposlene zabeleženo je veće učešće domaćinstava u kojima žene pretežno obavljaju navedene poslove, nego što je to bio slučaj u domaćinstvima u kojima su žene bile nezaposlene.

Tabela 35: Domaćinstva prema zaposlenosti bračnog para i podeli kućnih poslova

Aktivnosti	Domaćinstva sa zaposlenim ženama i nezaposlenim muškarcima			Domaćinstva sa oba zaposlena supružnika		
	Žene	Muškarci	Zajedno	Žene	Muškarci	Zajedno
Kuvanje	75.5	11.5	12.9	86.8	7.6	5.7
Pranje	72.1	11.0	16.9	84.4	6.7	8.9
Spremanje	69.8	10.9	19.4	76.4	7.0	16.6
Peglanje	77.5	9.3	13.2	86.9	6.1	6.9

Izvor: Babović, 2009b.

Da bi se ispitala uloga zaposlenosti žena u podeli kućnog rada, sprovedena je regresiona analiza. Konstruisana su četiri modela, pri čemu je u svakom jedan od oblika kućnog rada predstavljao zavisnu varijablu, dok su kao nezavisne varijable uključene posebno konstruisane varijable zaposlenosti žena i zaposlenosti muškaraca¹⁰². Regresiona analiza je pokazala interesantan nalaz. Naime, pokazalo se da za razumevanje podele kućnog rada nije značajna toliko zaposlenost žena, koliko zaposlenost muškaraca. Odnosno, uočeno je da u domaćinstvima u kojima žene nisu zaposlene, ne postoje velike razlike u podeli kućnog rada bez obzira na to da li su muškarci zaposleni ili ne. Značajne razlike javljaju se u domaćinstvima u kojima su žene zaposlene u zavisnosti od toga da li su i muškarci zaposleni ili ne (tabela 35)¹⁰³.

102 Zavisna varijabla konstruisana je kao dummy varijabla koja ima vrednost 1 za slučajeve u kojima žene obavljaju dati posao, a vrednost 0 za slučajeve u kome muž ili zajedno obavljaju dati posao (svi drugi slučajevi u kojima neko spolja, ili van glavnog bračnog para obavlja posao su pretvoreni u system missing vrednosti). Nezavisne varijable zaposlenih žena i zaposlenih muškaraca takođe su konstruisane kao dummy varijable u kojima vrednost 1 imaju slučajevi u kojima su žene/muškarci zaposleni a vrednost 0 slučajevi u kojima žene/muškarci nisu zaposleni.

103 Regresiona analiza je pokazala da je zaposlenost muškaraca značajno pozitivno povezana sa sledećim zavisnim varijablama: žene pretežno kuvaju (sa zaposlenošću muškar-

Međutim, iako je navedena analiza pokazala da je zaposlenost muškaraca značajno povezana sa opterećenjem žena kućnim poslovima, ova veza nije bila posebno snažna¹⁰⁴. Zbog toga je u model uvedena još jedna varijabla za koju se pretpostavljalo da ima značajniji uticaj na podelu rada u domaćinstvu – vrednosni stavovi o primerenim muškim i ženskim ulogama¹⁰⁵. Pokazalo se da ova nezavisna varijabla ima veći uticaj na podelu kućnog rada¹⁰⁶.

Napokon, interakcija različitih aranžmana zaposlenosti supružnika i vrednosnih orijentacija o primerenim „muškim i ženskim“ poslovima, ispitana je metodom analize varijanse. Različiti kućni poslovi obuhvaćeni su jedinstvenim indeksom¹⁰⁷, a različiti aranžmani zaposlenosti supružnika uhvaćeni su jednom nezavisnom varijablom sa četiri modaliteta,¹⁰⁸ dok je nezavisna varijabla vrednosti svedena na varijablu patrijarhalnosti.¹⁰⁹ Rezultati ove analize pokazali su značajnu povezanost, kako kroz individualne interakcije nezavisnih varijabli sa zavisnom, tako i kroz njihovu zajedničku interakciju sa zavisnom varijablom (grafikon 31).

Iz predočenih podataka, uočava se da je patrijarhalni vrednosni sistem generalno povezan sa većim angažmanom žena u kućnim poslovima u poređenju sa ne-patrijarhalnim vrednosnim sistemom. Zaposlenost zatim deluje kao posredujuća varijabla. (Ne)zaposlenost muškarca vodi znatno većim razlikama u opterećenosti žena kućnim poslovima u kategoriji ne-patrijarhalnih vrednosnih modela, dok manje diferencira u kategoriji patrijarhalnog sistema vrednosti. Otuda su i zaposlene žene koje žive u domaćinstvu sa nezaposlenim partnerima, u uslovima liberalnog sistema vrednosti najmanje (od svih

ca povećava se verovatnoća da će žena kuvati), žene pretežno peru posuđe i veš i žene pretežno peglaju u domaćinstvu, dok nije statistički značajno povezana sa spremanjem kuće/stana.

104 Beta koeficijent je za varijablu zaposlenosti muškaraca kretao se kod različitih zavisnih varijabli: .078 (kuvanje), .075 (pranje), i .079 peglanje.

105 Tri stava su uključena u indeks patrijarhalnosti: „Ako je u braku samo jedan zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“, „Većina poslova u domaćinstvu više odgovara ženama“, „Dobra je ravnopravnost među polovima, ali je bolje da muškarac ima poslenju reč“. Ispitanici su se izjašnjavali o slaganju sa navedenim stavovima na skali 1–5 (1= uopšte se ne slažem, 5= u potpunosti se slažem). Indeks je zatim podeljen na kategorije koje se kreću od liberalne orijentacije, preko umereno liberalne, ni liberalne ni patrijarhalne, umereno patrijarhalne do patrijarhalne. Za potrebe ove analize, sačinjena je dummy varijabla: 0 nisu patrijarhalni, 1= jesu patrijarhalni.

106 Standardizovan koeficijent beta iznosio je za ovu nezavisnu varijablu .091 (kuvanje), .099 (pranje) .133 (spremanje), .099 (peglanje).

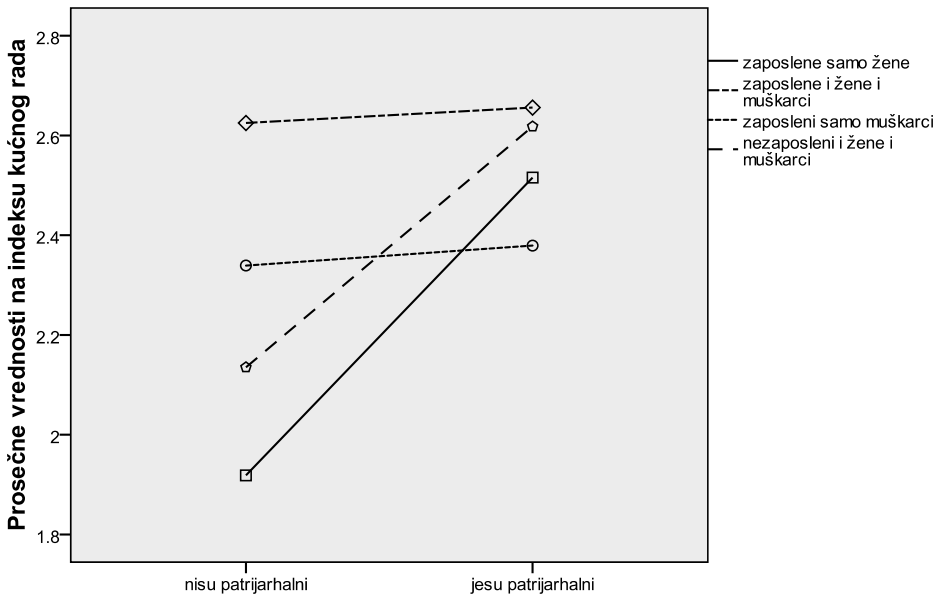
107 Svakom poslu koji obavljaju žene data je vrednost 1, a potom su sabrane vrednosti, što je dovelo do toga da se indeks kreće u rasponu 1–4.

108 Ovi modaliteti bili su: 1. žena je zaposlena a muškarac nije, 2. oboje su zaposleni, 3. žena nije zaposlena a muškarac jeste i 4. nijedno nije zaposleno.

109 Svi koji nisu iskazali patrijarhalnu orijentaciju dobili su vrednost 0 a tamo gde je ona registrovana pripisana je vrednost 1.

ostalim kategorija žena) angažovane u kućnim poslovima. Žene koje se nalaze u istom porodičnom modelu sa stanovišta zaposlenosti ali uz patrijarhalni sistem vrednosti obavljaju znatno više kućnog rada. Još jednom se pokazuje da su žene iz domaćinstava u kojima su oba partnera zaposlena najviše ponele teret kućnih poslova, u liberalnom vrednosnom okviru, te se izjednačavaju sa nezaposlenim ženama iz domaćinstava u kojima oba partnera ne rade u zoni izražene patrijarhalnosti (Babović, 2009b).

Grafikon 31: Obavljanje rada u domaćinstvu žena iz parova različitih obrazaca zaposlenosti i različitih vrednosnih orijentacija

Izvor: Babović, 2009b.

To uvodi u analizu još jednu determinantu od potencijalnog značaja – prosečnu starost domaćinstva.¹¹⁰ Razlike između tipova domaćinstava prema radnim aranžmanima žena i muškaraca po starosti takođe su značajne. Prosečna starost domaćinstava u kojima je samo žena zaposlena a partner ne, iznosi 43 godine, domaćinstava u kojima su zaposlena oba partnera imaju prosečnu starost članova od 36 godina, domaćinstva u kojima žena ne radi a muškarac radi imaju prosečnu starost od 41 godine, a domaćinstva u kojima oba partnera ne rade su najstarija – 56 godina. Međutim, ovde se otvara pitanje na koji način starost članova domaćinstva deluje kao determinanta kućne

110 Ovde je uračunata prosečna starost čitavog domaćinstva, a ne samo glavnog para.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

podele rada, ako ne preko vrednosnih sistema za koje se pretpostavlja da sa se od starijih ka mlađim generacijama kreću u pravcu opadanja patrijarhalnih i porasta liberalnih sistema vrednosti. Ili se može pretpostaviti da ovakav trend nije na delu u savremenom društvu Srbije? To svakako ostaje tema za dalja istraživanja, uz ispitivanje drugih mogućnosti da su aranžmani zaposlenosti i oblici rodne podele kućnog rada posredovani ili determinisani i nekim drugim varijablama.

Udaljujući se od empirijskih analiza, potrebno je naglasiti i jednu veoma važnu napomenu. Naime, kao što je već predočeno, anketni način merenja podele kućnih poslova nije najpogodnije sredstvo, odnosno nije pouzdano u procenama obrazaca podele rada osloniti se na iskaze ispitanika. Ipak, ukoliko se podaci predočeni iz istraživanja o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji uzmu kao grub pokazatelj podele kućnog rada i potom sagledaju zajedno sa podacima o radnim aktivnostima van domaćinstva, onda se dobija nešto složenija slika o ukupnoj radnoj opterećenosti muškaraca i žena iz uzorka. Obzirom na činjenicu da su žene izraziti nosioci kućnog rada, treba naglasiti da i u domaćinstvima u kojima pojedinačni članovi nisu opterećeni višestrukim radnim ulogama na formalnom i neformalnom tržištu rada, a u kojima su žene formalno zaposlene, one zapravo obavljaju dvostruki posao – plaćeni posao na tržištu rada i neplaćeni kućni posao. Podela rada u domaćinstvu predstavlja samo jednu sferu u kojoj se iskazuju rodni mikro odnosi moći. Drugo važno područje tiče se upravljanja budžetom domaćinstva i donošenjem odluka o (re)distribuciji i potrošnji finansijskih sredstava.

Rodni odnosi u odlučivanju o budžetu domaćinstva

Istraživanjem o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava prikupljeni su i podaci za ispitivanje odnosa moći u domaćinstvima koji se reflektuju preko upravljanja kućnim budžetom. Podaci ne omogućuju potpuno uporedive analize sa uticajnim analizama Voglerove i Pala, ali pružaju osnovne uvide u ovaj aspekt rodnih odnosa u domaćinstvima u Srbiji. Istraživanjem su prikupljeni podaci o tri aspekta upravljanja novcem u domaćinstvu: meri u kojoj su novčana sredstva domaćinstava u Srbiji centralizovana (prihodi svih članova se „slivaju u jednu kasu“), operativnom raspoređivanju sredstava (svakodnevna potrošnja) i strateškom odlučivanju o raspodeli novca (kao pokazatelju finansijske moći u domaćinstvu). Uporedni podaci za 2003. i 2007. godinu pokazuju blago opadanje učešća posve centralizovanih budžeta i odgovarajući porast delimično centralizovanih i nezavisnih budžeta u domaćinstvima (tabela 36).

Tabela 36: Domaćinstva prema tipu kućnog budžeta, uporedni podaci za Srbiju 2003–2007.

Tip budžeta	% domaćinstava	
	2003.	2007.
Centralizovan	79.8	70.8
Delimično centralizovan	10.8	14.9
Nezavisni budžeti	9.5	14.3
Ukupno	100	100

Izvor: Babović, 2009b.

Centralizovan budžet podrazumeva da zarade svih članova domaćinstva idu u jednu zajedničku kasu. Delimično centralizovan budžet podrazumeva da deo zarada svih članova domaćinstva ide u zajedničku kasu, dok drugi deo članovi zadržavaju za ličnu potrošnju. Nezavisni budžeti u domaćinstvu postoje u situaciji kada svaki član koji ostvaruje prihode u potpunosti raspolaže sopstvenim novcem, a postoji međusobni dogovor o tome ko plaća određene troškove održavanja domaćinstva. Ipak, koncentracija zarada u jednu, zajedničku kasu ne znači da u svakom slučaju jedan akter upravlja finansijama domaćinstva. Naprotiv, vrlo je rasprostranjena praksa, uočena i u britanskom istraživanju, da izvršne funkcije i strateško upravljanje novcem budu u rukama različitih članova domaćinstva.

Uporedni podaci pokazuju da je u oba posmatrana perioda, u većem broju domaćinstava izvršna uloga u raspoređivanju novca za svakodnevnu potrošnju u rukama žena (tabela 6), dok je strateško upravljanje novcem u većem broju domaćinstava u rukama muškaraca (tabela 7). Ipak, važno je uočiti da je između dva talasa istraživanja došlo do male preraspodele moći u upravljanju novcem domaćinstva i to u pogledu strateškog odlučivanja o budžetu, gde je povećan broj domaćinstava u kojima žene donose ključne odluke o raspodeli novca.

Tabela 37: Izvršna uloga u raspoređivanju finansijskih sredstava, Srbija, 2003–2007.

Ko raspoređuje sredstva za svakodnevnu potrošnju	% domaćinstava	
	2003.	2007.
Žene	46.2	50.0
Muškarci	35.8	34.1
Nepoznato	18.0	15.9
Ukupno	100	100

Izvor: Babović, 2009b.

Tabela 38: Strateško upravljanje finansijskim sredstvima, Srbija, 2003–2007.

Ko drži strateške odluke o budžetu	% domaćinstava	
	2003.	2007.
Žene	26.9	32.7
Muškarci	49.6	44.8
Nepoznato	23.5	22.5
Ukupno	100	100

Izvor: Babović, 2009b.

Nažalost, podaci ne ukazuju na značajniju pojavu pravog demokratskog budžetiranja u kome članovi zajednički donose odluke o raspodeli i potrošnji novca. Britanski istraživači su uočili da su finansijski alokativni sistemi povezani sa nizom varijabli: položajem članova domaćinstva na tržištu rada, životnim ciklusom domaćinstva, pripadnošću socijalnoj klasi, obrazovanjem, kućnom podelom rada, normativnim stavovima prema polnim ulogama i tipovima socijalizacije članova. Takođe i visina prihoda se javila kao značajna varijabla, jer u kategorijama najnižih prihoda, uglavnom žene samostalno upravljaju novčanim sredstvima, dok je u kategorijama visokih prihoda ta uloga češće pripisana muškarcima. Združeni budžet i ravnopravno upravljanje novcem češće se javlja u domaćinstvima u kojima su oba partnera zaposlena sa punim radnim vremenom (Vogel, u Anderson et al., 1994: 241–243)¹¹¹.

Analiza na uzorku iz Srbije pokazuje da se ne javljaju značajne razlike u sistemima upravljanja novcem u zavisnosti od tipa socio-ekonomske strategije, te da čak i u domaćinstvima sa diversifikovanom strategijom, u kojima su žene nosioci višestrukih radnih strategija, u većem broju slučajeva stratešku kontrolu nad novcem imaju muškarci (mada se u ovoj kategoriji ipak znatno češće mogu naći domaćinstva u kojima stratešku ulogu u raspolaganju novcem imaju žene). Razlike u tipovima finansijskih sistema u domaćinstvu ne javljaju se ni u pogledu klasno-slojne pripadnosti domaćinstva – u svakom sloju u većini domaćinstava muškarci drže stratešku kontrolu nad budžetom, izuzev u marginalnoj klasi u kojoj su jednako zastupljena domaćinstva sa muškarcima, odnosno ženama kao članovima koji imaju stratešku kontrolu nad budžetom. Regresiona analiza pokazala je još jaču povezanost varijabli zaposlenosti žena i muškaraca i patrijarhalnih sistema vrednosti sa strateškim

111 Po uzoru na navedeno britansko istraživanje, Clarke je sproveo istraživanje u Rusiji i uočio da su ruska domaćinstva „neosetljiva“ na promene u radnim strategijama, te da zadržavaju centralizovane budžete (Clarke, 2002), što je slično nalazu istraživanja na uzorku Srbije.

raspolaganjem novcem¹¹², nego što je bio slučaj sa podelom rada u domaćinstvu. Ovoga puta sve tri nezavisne varijable¹¹³ pokazuju statistički značajnu povezanost sa strateškim upravljanjem novcem, pri čemu najjaču (negativnu) vezu ovoga puta ima zaposlenost muškarca¹¹⁴. Potom sledi uticaj patrijarhalnih vrednosnih stavova, a slabiju povezanost pokazuje varijabla zaposlenosti žena¹¹⁵. Pritom, zaposlenost muškaraca i patrijarhalne vrednosti su negativno povezane sa prepuštanjem strateških odluka o novcu ženama, dok zaposlenost žena pokazuje pozitivnu korelaciju.

Istraživanje o socio-ekonomskom položaju seoskih žena koje se nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstava angažovanih u poljoprivredi, ukazalo je na posebno nepovoljan položaj ovih žena u pogledu pristupa novcu u domaćinstvu. U domaćinstvima ovih žena tek u 17.7% slučajeva žene donose ključne odluke o raspoređivanju novca, dok muškarci to čine u 64.4% domaćinstava. Ovaj podatak ukazuje na znatno veći rodni jaz u odlučivanju o novcu u seoskim poljoprivrednim i mešovitim domaćinstvima. Stoga se postavlja pitanje kako u ovakvim uslovima žene dolaze do novca kada im je potreban za neke lične potrebe? Gotovo polovina žena iz uzorka (47.8%) traži novac od muža, 33% ima sopstvene fondove iz kojih uzima novac za ovakve prilike, 10% uzima iz zajedničke kase, dok ostale uzimaju novac od drugih ukućana (češće muških nego ženskih). Žene koje su navele da imaju sopstveni fond za ovakve prilike, taj novac najčešće obezbeđuju od prodaje poljoprivrednih proizvoda ili plaćenim radom u drugim gazdinstvima.

Istraživanje o životnim uslovima žena u Centralnoj Srbiji pokazalo je da 30% žena nema slobodan pristup kućnom budžetu, niti raspolaže ličnim novcem, te kada imaju potrebu za novcem moraju da traže od drugih ukućana. U 80% slučajeva novac traže od supruga ili nevenčanog partnera, a u 70% slučajeva dobiju novac kada zatraže. Ovakav pristup novcu je pokazatelj izrazito neuravnoteženih odnosa moći. Među ovim ženama nalazi se i 8% zaposlenih žena, koje pritom ostvaruju lični prihod. Ova finansijska zavisnost od partnera snažno je povezana sa različitim oblicima ekonomskog zlostavljanja i zapostavljanja ali i drugim formama porodičnog nasilja nad ženama (više o tome u Babović, Ginić, Vuković, 2010).

112 Zavisna varijabla definisana je kao dummy varijabla, pri čemu su svi slučajevi u kojima žena donosi strateške odluke o budžetu dobili vrednost 1 dok su ostali dobili vrednost 0.

113 Zavisne varijable definisane su na isti način kao kod modela linearne regresije u slučaju podele kućnog rada (kao dummy varijable).

114 Vrednost standardizovanog koeficijenta beta iznosi .163.

115 Koeficijent beta za varijablu patrijarhalnosti iznosi .142, a za varijablu zaposlenosti žena .107.

2.3.4. Zaključak

Pogled na mikro aspekte rodni odnosa otkriva važno polje nejednakosti koje se javljaju u sferi kombinovanja i usklađivanja zaposlenosti sa porodičnim odgovornostima, kao i podeli kućnog rada, brige o članovima porodice i odlučivanju o finansijama domaćinstva. Rodne nejednakosti pokazuju varijacije između tri navedena aspekta, između posmatranih zemalja, a potom i između društvenih kategorija definisanih prema različitim obeležjima (starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti i sl.). Međutim, slika o ovim aspektima dominantno je slika o nejednakostima, jer izuzev veće zaposlenosti žena sa porodičnim obavezama u nekolicini evropskih država, nejednakosti obeležavaju rodne odnose u svim posmatranim aspektima i u većini posmatranih društava.

Zaposlenost udatih žena i majki raste u većini posmatranih društava, ali i dalje značajno zaostaje za zaposlenošću muškaraca istih porodičnih karakteristika. Razlozi porasta zaposlenosti žena su višestruki i kreću se od ekonomskih pritisaka povećanih u uslovima post-industrijalizacije društava, post-modernizacije sistema vrednosti životnih stilova, povlačenja država blagostanja, povećanja uticaja ideologija rodne ravnopravnosti i jednakih šansi. Ipak, predočene analize ukazuju da ovo uključivanje žena u tržište rada nije praćeno odgovarajućim promenama u odnosima i procesima unutar domaćinstava. Istine radi, promene se registruju i unutar domaćinstava, ali ne prate tempo uključivanja žena u tržište rada, pa se stoga ocenjuju kao procesi odložene ili usporene adaptacije. Žene posvuda natproporcionalno obavljaju kućne poslove, brinu o deci, starima, bolesnima i drugim članovima domaćinstva kojima je potrebna posebna nega. U zemljama koje ne obezbeđuju ponudu pristupačnih usluga socijalne podrške, žene prilagođavaju svoj angažman na tržištu rada porodičnim potrebama, pa je njihova integrisanost u tržište rada površnija, a time i nadoknade za radni angažman manje, što ih i dalje održava u odnosu ekonomske zavisnosti prema dominantnom „hraniocu“ i ometa snažnije rebalansiranje odnosa moći u porodici. U društvima koje karakteriše snažnija uključenost udatih žena i majki u tržište rada, problem se ispoljava u obliku dvostruke opterećenosti (dual burden), jer muškarci ne kompenzuju na adekvatnom nivou njihov smanjeni kapacitet za obavljanje kućnih poslova i brige o članovima porodice, ali se ispoljava i kroz različite forme frustracija, stresa, umora i nižeg stepena zadovoljstva životom.

Navedeni problemi prepoznati su kao izuzetno važni u društvima EU, a unovije vreme sve više i u Srbiji, usled čega su pokrenute brojne inicijative da se preko odgovarajućih politika, institucionalnih aranžmana i konkretnih mera, podstaknu procesi uspostavljanja veće rodne jednakosti na svim nivoima. S obzirom na specifične uzroke i aspekte rodni ekonomskih nejedna-

kosti i ove inicijative obuhvataju vrlo različite politike, koje ćemo upoznati u narednom poglavlju.

Uporedni podaci iz istraživanja o ekonomskim strategijama domaćinstava pokazuju da je u periodu 2003–2007. došlo do blagih promena u podeli kućnog rada i upravljanja finansijama domaćinstva. Promene su zabeležene u povećanom uključivanju muškaraca u pojedine vrste poslova održavanja domaćinstva, kao i većoj zastupljenosti domaćinstava u kojima žene upravljaju porodičnim finansijama. Vrednosni obrasci pokazali su se kao ključne determinante različitih oblika podele rada i odnosa moći zabeleženih preko odlučivanja o finansijama domaćinstva, dok su se obrasci zaposlenosti muškaraca i žena pokazali kao manje značajni. Ipak, uprkos uočenim promenama važno je istaći da u oba posmatrana aspekta rodni odnosi u domaćinstvu i dalje ostaju obeleženi izrazito neravnopravnom podelom rada i odlučivanja o budžetu. Obaveze kućnog rada pretežno su u nadležnosti žena, dok je upravljanje finansijskim resursima domaćinstva pretežno u rukama muškaraca. Ovakvi odnosi uspostavljaju se u kontekstu još uvek prisutnih patrijarhalnih vrednosnih orijentacija koje definišu šta su to „primerene“ muške i ženske uloge.

3. MAPIRANJE POLITIKA

Mapiranje rodnih politika već na prvom koraku suočava se sa ozbiljnim terminološkim, pojmovnim, konceptualnim, ideološkim i teorijskim teškoćama. Na terminološkom nivou problem se javlja kod česte naizmenične upotrebe termina „ravnopravnost“ i „jednakost“ u našem jeziku, ili u engleskom „equality“ i „equity“. Na pojmovnom nivou teškoću predstavlja to što se pojmu ravnopravnost često suštinski pridaje značenje jednakosti, a pojmu jednakost, bar implicitno niz značenja koji se tiču socijalne pravde. Na dubljim nivoima, situacija je još komplikovanija, jer se jednakost definiše na veoma različite načine. Nažalost, ovde ne možemo ući u veoma važne i interesantne rasprave o pojmu jednakosti, koje su se 1970ih godina rasplamsale u krugovima političkih filozofa i prelile na sve oblasti društvenih nauka, i koje upućuju na analizu širokog područja interakcije između ideja o društvu i njegovog oblikovanja (Rawls, 1971; Sen, 1973; Dworkin, 1981a, b; Nozick, 1974). Međutim, važno je napomenuti da su u ovim raspravama pojam jednakosti i prava tesno povezani, ali nikako poistovećeni, te da današnji dominantan politički diskurs na severo-zapadnoj hemisferi uglavnom svodi pojam jednakosti na pojam ravnopravnosti. Uključujući se u rasprave o jednakosti i socijalnoj pravdi, Amartja Sen (1992) je ukazao kako se zapravo ključ definisanja jednakosti nalazi u odgovoru na pitanje „jednakost u čemu?“ Ako iz tog ugla posmatramo dominantan politički diskurs na severozapadnoj hemisferi, možemo zaključiti da je preovladalo shvatanje po kome, pojednostavljeno rečeno, treba obezbediti *jednakost u preduslovima* a ne nužno i *jednakost u ishodima*. U tom smislu danas osnovne norme u politikama razvijenih društava Zapada predstavljaju jednakost u ostvarivanju prava, jednakost u pristupu različitim segmentima društva, jednakost u tretmanu, ili *jednakost u šansama i mogućnostima* (koje je složenije jer podrazumeva čitav niz prethodnih ali i drugih, pre svega, strukturnih, preduslova). Upravo ovo poslednje shvatanje blisko je Senovom shvatanju jednakosti.

Međutim, drugo važno pitanje na koje savremene politike moraju da odgovore jeste i „jednakost za koga?“ Odgovor na ovo pitanje gotovo da nije ništa manje komplikovan, posebno s obzirom na trendove globalizacije, povećanih migracija i osobenosti nad-nacionalnih tvorevina, kao što je EU. Na nacionalnom nivou odgovor uglavnom glasi – svih osoba sa statusom državljanstva, bez obzira na njihove različite socijalne i demografske karakteristike. U mnogim (ali ne svim) državama EU odgovor uključuje i legalne imigrante

koji su izjednačeni sa državljanima u političkim i socijalnim pravima. Na nivou EU, pak, situacija je složenija, pošto je neka prava moguće ostvariti samo u nacionalnoj državi (na primer, pravo na nadoknadu za nezaposlenost), a druga i na nivou EU (na primer, glasačko pravo na izborima za evropski parlament). Međutim, veoma je važno naglasiti da se koncepti jednakosti i ravnopravnosti ne mogu svesti na ideju o pristupu pravima (ma koliko obuhvatno ona bila definisana). Oni obuhvataju i čitav niz sistemskih, strukturnih i kulturnih preduslova na osnovu kojih se uspostavlja osnova za ostvarivanje rodne ravnopravnosti ili jednakosti.

Pre nego što se pristupi mapiranju rodni politika u EU i Srbiji, potrebno je napomenuti da je pitanje rodne ravnopravnosti postavljeno kao globalno pitanje. Globalni politički proces unapređenja rodne ravnopravnosti pokrenule su UN, a prekretnicu je predstavljala Četvrta svetska konferencija o ženama, održana u Pekingu 1995. godine. Na ovoj konferenciji usvojena je su Pekinška deklaracija i platforma za akciju za jednakost, razvoj i mir (u daljem tekstu Pekinška platforma). Ova platforma predstavlja osnovni strateški plan za osnaživanje žena, koji reafirmiše fundamentalne principe u pogledu ostvarivanja ljudskih prava žena i devojčica, kao integralnog dela univerzalnih ljudskih prava¹¹⁶. Platforma predstavlja najširi okvir koji obavezuje države članice da razvijaju politike rodne ravnopravnosti u skladu sa ciljevima postavljenim na svetskom nivou. Na pekinškoj konferenciji definisano je i da će zvanični termin u UN biti „rodna ravnopravnost“ (gender equality), a ne „rodna jednakost“ (gender equity), zbog toga što ovaj poslednji termin podrazumeva i izvesnu interpretaciju socijalne pravde koja je utemeljena na tradiciji, običajima, religiji i kulturi, a koje su najčešće na štetu žena (UN, *Important Concepts Underlying Gender Mainstreaming*). Prema shvatanju UN rodna ravnopravnost podrazumeva da „prava, odgovornosti i šanse pojedinaca ne zavise od toga da li su rođeni kao muškarci ili žene. Ravnopravnost ne znači identičnost – unapređenje ravnopravnosti ne znači da će žene i muškarci postati isti“ (Ibid). Ravnopravnost žena i muškaraca ima kvantitativne i kvalitativne aspekte. Kvantitativni aspekti ukazuju na želju da se dostigne jednaka zastupljenost žena po principu ravnoteže i pariteta, dok kvalitativni aspekti ukazuju na želju da se ostvari jednak, pravičan uticaj na određivanje razvojnih prioriteta i njihovih ishoda za žene i muškarce. Princip ravnopravnosti podrazumeva da se percepcijama, potrebama i prioritetima žena i muškaraca (koji mogu biti veoma različiti s obzirom na njihove uloge i odgovornosti) da jednak značaj u procesima planiranja i političkog odlučivanja (Ibid).

116 Sprovođenje ciljeva definisanih Pekinškom platformom redovno se prati i do sada su održane dva specijalna zasedanja Generalne skupštine UN, na kojima su sprovedene ocene napretka u ostvarivanju ciljeva (2000. i 2005. godine). U martu 2010. godine, na 54. zasedanju Komisije za status žena Ekonomsko socijalnog saveta UN, države članice podnele su najnovije izveštaje o napretku u ostvarivanju ciljeva postavljenih Pekinškom platformom. Na ovom zasedanju Srbija je prvi put podnela izveštaj.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Pekinška platforma obuhvata 12 najvažnijih tematskih oblasti za unapređenje položaja žena: siromaštvo; obrazovanje i obuku; zdravlje; nasilje nad ženama; ratne sukobe; žene i ekonomiju; žene na položajima moći i političkog odlučivanja; institucionalne mehanizme za poboljšanje položaja žena; ljudska prava žena; medije; životnu sredinu; a posebna oblast se bavi položajem devojčica. Pekinškom platformom definisana su tri strateška cilja u oblasti institucionalnih mehanizama za poboljšanje položaja žena:

1. Uspostavljanje i jačanje nacionalnih mehanizama i drugih državnih tela.
2. Integrisanje pitanja poboljšanja položaja žena u zakone, javne politike, programe i projekte.
3. Obezbeđivanje odgovarajućih rodnih statistika i informacija potrebnih za planiranje i evaluaciju.

Za unapređenje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena na svetskom nivou značajna je i Konvencija za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama (The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW). Usvojena je 1979. godine na Generalnoj skupštini UN i stupila je na snagu kao međunarodni sporazum 1981. godine. Ova konvencija često se naziva i poveljom prava žena. Ona definiše oblike diskriminacije nad ženama i postavlja okvire za nacionalne akcije usmerene na otklanjanje ovih oblika diskriminacije, zbog čega predstavlja i platformu za akciju. Diskriminacija se definiše kao „svako razlikovanje, isključivanje ili sprečavanje utemeljeno na polu, u političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskom ili drugom području“ (član 1). Konvencija obezbeđuje osnovu za ostvarivanje rodne jednakosti time što zagovara jednak pristup i jednake šanse u političkom i javnom životu, uključujući i pravo glasa, obrazovanje, zdravlje i zaposlenost. Države potpisnice se obavezuju da će preduzeti odgovarajuće mere uključujući i zakone i posebne privremene mere, tako da omoguće ostvarivanje prava i osnovnih sloboda žena.

Pored Pekinške platforme i CEDAW konvencije, UN pridaju veliki značaj pitanjima rodne ravnopravnosti u okviru milenijumskih ciljeva razvoja i koncepta humanog razvoja¹¹⁷. Ove globalne inicijative za unapređenje politika i

117 Dva od osam osnovnih milenijumskih ciljeva odnose se na pitanja rodne ravnopravnosti (opšti cilj unapređenja rodne ravnopravnosti i cilj koji se odnosi na zdravlje majki), mada su različiti aspekti rodne ravnopravnosti sadržani i u drugim milenijumskim ciljevima (smanjenju siromaštva, ostvarivanju univerzalnog obrazovanja, unapređenju zdravlja dece, borbe protiv zaraznih bolesti, zaštiti životne sredine i unapređenju globalnih partnerstava). U okviru praćenja humanog razvoja, UN je dao i značajan metodološki doprinos definisanjem mera za rodne aspekte razvoja u vidu rodnog indeksa razvoja (gender-related development index – GDI) i osnaživanje žena u vidu indeksa rodnog osnaživanja (gender empowerment index – GEM).

stanja rodne ravnopravnosti značajne su, jer predstavljaju najširi okvir u skladu sa kojim se oblikuju specifične politike rodne ravnopravnosti u EU, njenim državama članicama, kao i Srbiji.

3.1. Politike rodne ravnopravnosti u EU

Kada se analiziraju politike rodne ravnopravnosti u EU potrebno je uzeti u obzir dve početne karakteristike. Prvo, politike rodne ravnopravnosti počivaju na predočenom shvatanju jednakosti, kao jednakosti u preduslovima (pristupu, šansama, tretmanu). Sa druge strane stanje u oblasti rodnih odnosa prati se pretežno preko pokazatelja u ishodima (različiti oblici nejednakosti), na osnovu čega se dalje reformišu politike koje treba da unaprede stanje rodne ravnopravnosti. Drugo, politike rodne ravnopravnosti su međusektorske politike jer je i pitanje rodnih nejednakosti problem koji obuhvata brojne dimenzije socijalnih položaja i aktivnosti (usled čega je međusektorsko pitanje) i preseca druge linije diferencijacija kao što su klasa, rasa, etnicitet, starost, obrazovanje i sl. S obzirom da su u EU nadležnosti za različite oblasti raspodeljene između nivoa unije i nacionalnih država, to su i ove politike, kao i institucionalni mehanizmi za njihovo oblikovanje i sprovođenje veoma složeni. Stoga ćemo ovde prvo ukazati na opšte politike rodne ravnopravnosti i institucionalni okvir u kome se one formulišu i sprovode, da bismo posebnu pažnju usmerili na politike od značaja za eliminisanje ekonomskih rodnih nejednakosti, a na kraju i na njihove ocene.

3.1.1. Zakonski i institucionalni okvir za rodnu ravnopravnost

U zvaničnom političkom diskursu EU, rodna ravnopravnost (gender equality) predstavlja „koncept koji znači da sva ljudska bića imaju slobodu da razvijaju lične sposobnosti i prave izbore bez ograničenja nametnutih strogim rodnim ulogama; da se različito ponašanje, želje i potrebe žena i muškaraca u jednakoj meri uzimaju u obzir, vrednuju i podržavaju“ (EC, 1998). Rodna jednakost (gender equity) predstavlja „pravičan odnos na osnovu roda, koji podrazumeva jednak tretman ili tretman koji je različit, ali koji se smatra jednakim u smislu prava, beneficija, obaveza i mogućnosti“ (Ibid)¹¹⁸.

Ugovori na osnovu kojih se konstituiše i razvija EU predstavljaju primarno zakonodavstvo. Na osnovu njih se donose sekundarna zakonsko-pravna akta kojima se reguliše život u EU. Ta akta obuhvataju uglavnom propise, di-

118 Prevod na srpski: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, 2004.

rektive i preporuke. Ona se donose u institucionalnom trouglu EU koji čine: Savet Evrope (koji predstavlja nacionalne vlade), Evropski parlament (koji predstavlja građane) i Evropska komisija (telo nezavisno od EU vlada koje zastupa kolektivni evropski interes). Politika jednakog tretmana žena i muškaraca utemeljena je još Ugovorom iz Rima, potpisanim 1957. godine, kada je članom 119 naglašen princip jednake plaćenosti za rad žena i muškaraca. Kasnije je princip jednake plaćenosti za rad kodifikovan i u obliku direktive¹¹⁹ (75/117), a princip jednakog tretmana proširen tako da obuhvati i oblasti zapošljavanja, obuke za rad, unapređenja i radnih uslova (direktiva 76/207, dopunjena direktivnom 2002/73), jednak tretman u aktivnosti, uključujući i poljoprivredu i samozaposlenost (86/613), obavezno socijalno osiguranje (79/7), obavezno osiguranje na radu (direktiva 86/378, dopunjena direktivom 96/97), jednak pristup žena i muškaraca robama i uslugama (2004/113), kao i oblasti regulisanja porodijskog i roditeljskog odsustva (direktive 92/85, 96/34). U 2006. godini usvojena je i integralna direktivna koja objedinjuje prethodne (takozvana „pretopljená“ – „recast“ direktiva 2006/54) i nastoji da ih pojasni i međusobno poveže (EC, 2009). Ove direktive predstavljaju temelj EU zakona o rodnoj ravnopravnosti, a njihova detaljnija interpretacija čest je zadatak Evropskog suda pravde.

Ovaj zakonski okvir sadrži nekoliko ključnih koncepata: diskriminaciju, pozitivnu akciju i uznemiravanje. *Direktna rodna diskriminacija* se definiše kao situacija u kojoj je jedna osoba tretirana na manje povoljan način od druge osobe na temelju pola. Ovaj oblik diskriminacije je zabranjen, osim u izuzetnim opravdanim situacijama kada je pol osobe odlučujući faktor za obavljanje datog posla (kao u slučaju muške uloge na filmu). *Indirektna rodna diskriminacija* se definiše kao naizgled neutralna primena kriterijuma ili prakse koja suštinski dovodi u nepovoljniji položaj osobu jednog pola u poređenju sa osobom drugog pola. Na primer, manje povoljan tretman zaposlenih na određeno vreme se često smatra indirektnom diskriminacijom žena, s obzirom da žene čine većinu zaposlenih u ovoj kategoriji. Za razliku od slučaja direktne diskriminacije, mogućnosti opravdavanja različitog tretmana su mnogo šire u slučajevima indirektno diskriminacije. Navođenje na diskriminaciju takođe je zabranjeno ovim zakonom, zbog čega se u slučaju oglašavanja radnih mesta koje favorizuje osobe jednog pola i agencija za zapošljavanje smatra jednako odgovornom, kao i poslodavac koji je takvo oglašavanje naložio. *Pozitivna akcija* definisana je kao skup posebnih mera kojima se obezbeđuje relativna prednost pojedinaca ili grupa u cilju eliminisanja podzastupljenosti te grupe u određenim oblastima društvenog života ili posebnim programima. Poput

119 Direktive imaju ulogu obavezujućih zakona, za razliku od nekih formi propisa i preporuka koje imaju ulogu da preporučé i podstaknu, ali ne obavezuju države članice da moraju kodifikovati u zakonima date predloge.

indirektne diskriminacije, pozitivna akcija uzima u obzir svakodnevnu društvenu stvarnost, ali ide i korak dalje, jer umesto da se usmerava na otklanjanje prepreka, proizvodi akcije koje direktno treba da utiču na promene u karakteristikama i participaciji grupa definisanih na osnovu rodne pripadnosti. *Uznemiravanje na temelju pola i seksualno uznemiravanje*, poistovećeni su sa rodnom diskriminacijom i eksplicitno su zabranjeni (i ne mogu se pravdati kao u specifičnim slučajevima direktne diskriminacije). Uznemiravanje se definiše kao neprihvatljivo ponašanje u vezi sa polom jedne osobe čiji je cilj da naruši dostojanstvo te osobe i da kreira neprijateljsko, uvredljivo, ponižavajuće ili agresivno okruženje. Seksualno uznemiravanje se definiše kao bilo koji oblik nepoželjnog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja seksualne prirode, usmerenog na narušavanje dostojanstva osobe i stvaranja neprijateljskog, uvredljivog, ponižavajućeg ili agresivnog okruženja (EC, 2009: 5). Posebnim aspektima evropskog zakona o rodnoj ravnopravnosti, koji se tiču regulacija u oblasti ekonomske participacije i odnosa, biće posvećena pažnja nešto kasnije kada se bude raspravljalo o specifičnim politikama usmerenim na otklanjanje ekonomskih rodni nejednakosti. Ovde je potrebno na kratko obratiti pažnju na institucionalni okvir u EU, preko koga se oblikuju, koordiniraju i sprovode zakoni i politike rodne ravnopravnosti.

U oblasti rodne ravnopravnosti postoji čitav niz institucija na nivou EU. U okviru Evropske komisije deluje Grupa komesara za osnovna prava, anti-diskriminaciju i jednake šanse koja ima mandat da oblikuje politike i obezbedi koherentnost aktivnosti Evropske komisije u oblasti osnovnih ljudskih prava, anti-diskriminacije i jednakih šansi, kao i integracije manjinskih grupa, kako bi se osigurala rodna ravnopravnost. Međuresorna grupa za rodnu ravnopravnost, formirana je 1995. godine i okuplja predstavnike svih Uprava Evropske komisije. Njen glavni zadatak je da obezbedi da se pitanja rodne ravnopravnosti na adekvatan način uključe u sve relevantne resorne politike (gender mainstreaming), kao i da koordinira sve aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost planirane za datu godinu, a u okviru nadležnosti Evropske komisije.

Jedinica „Jednakost između muškaraca i žena“ u okviru Uprave za zapošljavanje, socijalna pitanja i jednake šanse, promovise širom EU integralni pristup pitanjima rodne ravnopravnosti, uključujući i rodni mainstreaming, kao i specifične političke mere. Jedinica „Jednakost, akcija protiv diskriminacije: zakonska pitanja“ dopunjuje aktivnosti prethodne i prati da li su postojeće inicijative u skladu sa direktivama o rodnoj ravnopravnosti. Savetodavni komitet za jednake šanse žena i muškaraca pomaže Evropskoj komisiji u formulisanju i sprovođenju aktivnosti usmerenih na unapređenje rodne ravnopravnosti. Čine ga predstavnici država članica iz odgovarajućih ministarstava i tela u čijoj se nadležnosti nalazi politika rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou,

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

kao i predstavnici poslodavaca i zaposlenih iz organizacija na EU nivou, zatim, predstavnika evropskih nevladinih organizacija i međunarodnih i stručnih organizacija kao posmatrača. Visoka grupa za rodni „meinstriming“ predstavlja neformalnu grupu predstavnika država članica na visokom nivou, odgovornih za planiranje rodni politika na nacionalnom nivou. Ova grupa predstavlja forum za planiranje strateških aktivnosti u vezi sa ostvarivanjem ciljeva iz Pekinške platforme, uključujući i razvoj indikatora. Istovremeno pomaže Evropskoj komisiji u pripremanju izveštaja o rodnoj ravnopravnosti koji se podnosi Evropskom savetu. Evropski institut za rodnu ravnopravnost je još uvek u fazi konstituisanja, a njegov zadatak je da obezbedi tehničku podršku komisiji i državama članicama u unapređenju politika rodne ravnopravnosti. Komitet za prava žena i rodnu ravnopravnost pri Evropskom parlamentu je odgovoran za definisanje, unapređenje i zaštitu prava žena u EU. Visoka grupa za rodnu ravnopravnost Evropskog parlamenta zadužena je za nadzor nad svim aktima koje donosi parlament i ocenu njihove usklađenosti sa direktivama o rodnoj ravnopravnosti.

Na nacionalnom nivou, članovi ugovora i direktive moraju se sprovesti. To znači, da se zakonski propisi moraju preneti sa EU nivoa u nacionalne zakone i politike. U početku, ovaj proces se u oblasti rodne ravnopravnosti odvijao primarno preko dodavanja amandmana na postojeće zakone, poput Zakona o radu, socijalnom osiguranju, i sl. Pojedine države (Mađarska, Slovačka, Švedska, Velika Britanija) donele su i jedinstvene zakone o rodnoj ravnopravnosti, a u novije vreme jednak tretman žena i muškaraca inkorporisan je u opštim anti-diskriminacijskim zakonima, koji regulišu i druge forme diskriminacije (prema rasi, etnicitetu, invaliditetu i td.). U pojedinim zemljama princip rodne ravnopravnosti sadržan je i u Ustavu (na primer u Grčkoj, Nemačkoj, Portugalu i Španiji).

Dakle, osnovni zajednički ciljevi i smernice za akcije usmerene na ostvarivanje ovih ciljeva definišu se na nivou EU, a potom sprovode kroz odgovarajuće zakone i politike na nacionalnom nivou. Stoga je važno sagledati i kakvi su institucionalni kapaciteti rodne ravnopravnosti na nacionalnom nivou država članica. Pregled stanja u pogledu razvijenosti insitucionalnih kapaciteta i osnovnih nacionalnih strateških planova za unapređenje rodne ravnopravnosti predočeni su u izveštaju EU pripremljenom za petnaestogodišnjicu usvajanja Pekinške platforme za akciju, a u okviru redovnog petogodišnjeg ciklusa podnošenja izveštaja (EU, 2009). Izveštaj je pripremila Švedska za vreme predsedavanja EU, a stanje u pogledu institucionalnog okvira praćeno je na osnovu tri indikatora:

1. Postojanje tela nadležnog za pitanja rodne ravnopravnosti na najvišem državnom nivou, kao što je kabinet ministra. Ovo telo treba

da ima jasno definisan mandat, adekvatne resurse, sposobnost da utiče na politiku, da formuliše i revidira zakone i obezbeđuje obuke osoblja. Vlada treba da ustanovi procedure koje omogućavaju ovom najvišem telu da prikuplja informacije o najrazličitijim politikama u ranoj fazi njihovog kreiranja i da doprinosi formulisanju tih politika.

2. Posvećenost vlade unapređenju rodne ravnopravnosti merena je preko raspoređivanja sredstava najvišem državnim telu za rodnu ravnopravnost.
3. Rodni „meinstriming“ je ocenjivan na osnovu evaluacija koje sprovode nacionalne vlade u pogledu efekata različitih zakona i politika na stanje rodne ravnopravnosti. Pokazatelj za to je i postojanje međuresornih struktura čija je funkcija da brinu o uključenosti rodnih pitanja u različite resorne politike. Jedan od pokazatelja za ovu dimenziju je i primena rodno osetljivog budžetiranja.

U izveštaju švedskog predsedništva navodi se da su sve države članice imale državno telo za rodnu ravnopravnost na najvišem nivou, a ta tela su imala široka ovlašćenja. Jedino je Grčka imala savet sa prilično slabim resursima i nejasnim statusom u poređenju sa vladinim telima. Glavni zadatak vladinih tela za rodnu ravnopravnost je analiza politika, formulisanje politika za vladu, unapređenje implementacije državnih politika i praćenje reformi, zakona i sl. Informisanje i obuke takođe su bile važne aktivnosti ovih tela. Primećena je razlika između dve vrste angažmana ovih tela u državama članicama. Na jednoj strani, ova tela su uključena u pripremu i sprovođenje zakona i politika, u drugom slučaju, više su ograničena na sprovođenje mera i diseminaciju informacija. Države u kojima je ovakvo telo nedavno osnovano, uglavnom karakterišu slabi kapaciteti (na primer u Bugarskoj, Poljskoj i Rumuniji).

Kada su u pitanju osnovni nacionalni strateški dokumenti za unapređenje rodne ravnopravnosti, konstatovano je da većina država članica ima u nekom obliku krovni akcioni plan. Ovakve opšte strateške dokumente nije imalo 8 država (Austrija, Estonija, Nemačka, Grčka, Italija, Mađarska, Malta i Poljska). Sve države članice imaju zakone koji regulišu pitanja jednake vrednosti svih građana i zakone protiv diskriminacije, kao i nezavisna tela za zaštitu principa jednakog tretmana. Na kraju, uočeno je da se rodni meinstriming javlja u svim državama članicama u nekom od oblika, s tim što se razlike javljaju u stepenu i obuhvatu uključivanja rodne perspektive u različite politike, kao i u upotrebi različitih tehnika rodnog meinstriminga. Takođe, razlike između država članica javljaju se i u pogledu toga koliko je civilni sektor uključen u analize, oblikovanje i sprovođenje politika usmerenih na unapređenje rodne ravnopravnosti.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

3.1.2. Politike rodne ravnopravnosti od značaja za otklanjanje ekonomskih rodni nejednakosti

Uobičajeno je da se razlikuju tri faze u razvoju evropskih politika rodne ravnopravnosti: politika jednakog tretmana, politika pozitivne akcije i savremeni, takozvani, rodni mainstreaming (gender mainstreaming) (Walby, 1997, Crompton, 2000). Principi jednakog tretmana počivaju na liberalnim teorijama ravnopravnosti i građanskih prava. Naglasak je na pojedincima koji treba da budu izloženi jednakom tretmanu pri zapošljavanju i osnovnim uslovima rada, ali sami ishodi njihovog radnog angažmana ne moraju biti jednaki. Feminističke kritike upozorile su da su politike jednakog tretmana nedovoljno osetljive za izrazite rodne nejednakosti ne samo na tržištu rada, već i u oblasti podele porodičnih odgovornosti, zbog čega nisu dovele do većih promena u nejednakostima između žena i muškaraca. Stoga su tokom 1980ih i 1990ih godina u većem broju zemalja tadašnjeg prostora Evropske zajednice, a potom i Unije, razvijene politike pozitivne akcije. Ove politike ponikle su na seriji ocena da je za veće promene potrebna i odlučnija akcija. To je podrazumevalo oblikovanje posebnih mera usmerenih na žene u cilju eliminisanja ili sprečavanja diskriminacije, ili njihovog osnaživanja kako bi se na ravnopravnijoj osnovi mogle takmičiti na tržištu rada. Ove mere predviđale su i pojedine oblike pozitivne diskriminacije, kako bi se neposrednije uticalo na promene stavova poslodavaca, ali i promene struktura (preko promene proporcije žena na određenim radnim mestima, mestima odlučivanja i sl.). Neoliberalni kritičari su ukazali da politike pozitivne akcije proizvode nove nejednakosti pošto narušavaju princip jednakog tretmana i upliću se u mehanizme „slobodnog tržišta rada“. Drugi udar kritika došao je iz pravca građanskog univerzalizma (kao u slučaju Francuske), a treći iz pravca pojedinih feminističkih orijentacija koje su isticale da ove politike zapravo ne napuštaju teren tradicionalnog shvatanja o rodnoj podeli rada i ulozi žena, pa se žene pretvaraju u kolektivne klijente socijalnih usluga, stigmatizuju kao društveni akteri kojima je „potrebna pomoć“, a time i reprodukuju stereotipi i nejednakosti (Crompton, 2000).

Najnoviju, aktuelnu fazu rodni politika obeležava integrisanje rodni aspekata u sve relevantne javne politike. Ova politika označena je engleskom sintagmom „gender mainstreaming“, koja se ne može lako prevesti na naš jezik (pa i na većinu drugih), zbog čega će ovde biti korišćen (grubi) termin „rodni mainstreaming“. Ovaj oblik politike rodne ravnopravnosti postao je veoma uticajan nakon pekinške konferencije. Usvojila ga je Evropska komisija 1996. godine, sa namerom da inkorporira politiku jednakih šansi za žene i muškarce u sve politike Unije. Naglasak promena premešten je sa žena na institucije i strukture, sa namerom da se otklone sistemski i strukturni uzroci rodni nejednakosti. Rodni mainstreaming definisan je u EU kao „(re)organizacija, unapređenje, razvoj i evaluacija političkih procesa na način koji integriše

principe rodne ravnopravnosti u sve politike, na svim nivoima i u svim fazama, od strane aktera koji su uključeni u političko odlučivanje“ (EC, 1996). Dakle, rodna ravnopravnost je politički cilj, a rodni mainstreaming političko sredstvo da se taj cilj ostvari. Izbor ovog sredstva proistekao je iz stava da se napori usmereni na unapređenje rodne ravnopravnosti ne smeju ograničiti samo na primene zakona, mera i politika, već u njih moraju suštinski biti utkane od samog početka. To je istovremeno značilo da se percepcije o značaju rodne ravnopravnosti moraju podići na viši nivo kod svih učesnika u donošenju i sprovođenju politika, pa je podrazumevalo i njihovu drugačiju posvećenost aktivnostima usmerenim na eliminisanje rodni nejednakosti.

Evropska komisija usvojila je 2006. godine Plan za ostvarivanje jednakosti između žena i muškaraca (Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010). U ovom strateškom dokumentu izdvojeno je šest prioritarnih oblasti za aktivnosti EU usmerene na unapređenje rodne ravnopravnosti: jednaka ekonomska nezavisnost žena i muškaraca; usklađivanje privatnog i profesionalnog života (reconciliation of private and professional life); jednaka zastupljenost u odlučivanju; otklanjanje svih oblika rodno utemeljenog nasilja; eliminacija rodni stereotipa; promocija rodne jednakosti u spoljnim i politikama razvoja (EU, 2009: 13). U svakoj od navedenih oblasti definisani su prioritarni ciljevi i akcije. Ovi ciljevi su tesno povezani sa 12 ključnih oblasti Pekinške platforme za akciju. Evropski savet usvojio je iste godine i Evropski pakt za rodnu ravnopravnost, u skladu sa Planom za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Na taj način sve države članice iskazale su spremnost da formulišu i sprovode politike usmerene na unapređenje rodne ravnopravnosti. Na zahtev Evropskog saveta, komisija podnosi godišnje izveštaje o napretku u oblasti unapređenja rodne ravnopravnosti. Ovi godišnji izveštaji publikuju se pod naslovom „Izveštaji o jednakosti između žena i muškaraca.“

Ključne politike usmerene na unapređenje rodne ravnopravnosti u ekonomskim aspektima obuhvataju pojedine politike iz oblasti makroekonomije, politike zapošljavanja, različite socijalne politike, politiku razvoja nauke i istraživanja, dok su drugi aspekti rodni ekonomskih nejednakosti (imovinske nejednakosti, pristup resursima) znatno manje zastupljeni. Evropska komisija je razvila i različita sredstva za procenu uticaja ovih politika, unapredila specifične statistike i razvila nove indikatore za praćenje stanja u oblastima političkih intervencija.

Rodno budžetiranje

Reforma propisa o Evropskim strukturnim fondovima za period 2000–2006. godine otvorila je mogućnost da se u funkcionisanje ovih fondova integriše rodna perspektiva. Ovi fondovi su glavni izvor finansiranja podrške za

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

reformе na regionalnom i lokalnom nivou ekonomskog razvoja i integracije tržišta rada. Novim pravilima postavljeni su zahtevi da aktivnosti koje se finansiraju iz ovih fondova treba da doprinesu otklanjanju rodniх nejednakosti; da u telima za nadzor ovih fondova treba da bude angažovan jednak broj žena i muškaraca; da ključni indikatori za praćenje treba da budu deagregirani prema polu; da treba da se sprovodi *ex ante*¹²⁰ evaluacija efekata na rodnu ravnopravnost; da jednake šanse treba da predstavljaju jedan od kriterijuma za utvrđivanje nivoa finansijskog doprinosa EU i raspodele sredstava iz fondova između regiona i država članica (Elson, 2003).

Rodno budžetiranje predstavlja jednu od najvažnijih oblasti makroekonomskih politika, sa stanovišta rodne ravnopravnosti, zato što dodeljivanje sredstava određuje i ekonomski potencijal pojedinih oblasti društva da bolje funkcionišu i da se razvijaju. Rodno budžetiranje ne znači da se definiše odvojen budžet za žene, već da se definisanje budžeta osloni na analizu javnih troškova i metoda ostvarivanja javnih prihoda sa stanovišta njihovog efekta na žene i devojčice u poređenju sa muškarcima i dečacima. Kao ključno pitanje postavlja se: koji će efekat imati data fiskalna mera na rodnu jednakost, odnosno da li će doprineti povećanju, smanjenju rodniх nejednakosti ili biti bez uticaja na njih? Rodno budžetiranje takođe ne podrazumeva da u svakoj oblasti treba rasporediti jednaka sredstva za žene i muškarce. Oni imaju različite potrebe, o čemu se mora voditi računa prilikom raspodele sredstava (kao, na primer, u slučaju zdravstvenih usluga za trudnice i porodilje). Osim toga, veliki deo javnih troškova odlazi na javna dobra koja se ne raspoređuju samo na pojedince (ulično svetlo koriste i žene i muškarci). Međutim i u oblasti infrastrukturnih investicija postavlja se pitanje da li žene i muškarci u tom pogledu imaju različite prioritete i ukoliko imaju, da li se prioritetima ženske populacije daje jednak značaj kao i prioritetima muške populacije?

Slično je i sa porezima. Rodno osetljiva poreska politika ne znači da prihod od poreza treba da bude ostvaren pola od muškaraca a pola od žena. Veći udeo nacionalnog dohotka ostvaruju muškarci, pa bi princip pravičnosti sugerisao da muškarci treba da plate i veći deo poreza, posebno zato što žene doprinose više nego muškarci reproduktivnom radu. Umesto toga, ključni princip rodno osetljive poreske politike podrazumeva da poreski sistem ne treba da bude utemeljen na propisima koji reprodukuju zavisnost žena od muškaraca (Elson, 2003).

Rodno budžetiranje se može sprovoditi na različitim administrativnim nivoima: nacionalnom, regionalnom ili lokalnom. Pokazuje se da kad su ishodi oblikovanja politika bolji kada su u proces analiza i pripreme budžeta uključeni različiti društveni akteri. Rodno osetljivo bužetiranje se najbolje sprovodi

120 To je metod kojim se posledice određenih mera i aktivnosti procenjuju unapred, pre nego što su sprovedene.

kad su procedure budžetiranja demokratične, i kada se obezbedi više prostora za iskazivanje interesa žena. Ono se može sprovesti na nivou celog budžeta (što je relativno redak slučaj), ili na nivou odabranih sektora i programa. Može uključiti troškove novih programa, biti usmereno na pojedine vrste prihoda, promena u poreskom sistemu ili pokrenuti nove zakone. Struktura budžeta se može prikazati na različite načine. Tako linijska (troškovi na plate, putovanja, opremu, prostor i sl.), funkcionalna (troškovi na velike funkcionalne oblasti poput vojske, policije, obrazovanje, zdravlje i sl.) i administrativna klasifikacija (prema institucijama odgovornim za upravljanje fondovima), mogu služiti prvenstveno za kontrolu, kako bi se troškovi održavali unutar zakonskih granica. Ekonomska klasifikacija (finansijske aktivnosti prema ekonomskoj funkciji kao što su tekući troškovi i prihodi, subvencije, transferi, kamate i sl.), služi da se proceni uticaj na makroekonomiju. Programske (troškovi na programe kao skupove aktivnosti usmerenih na iste ciljeve) i teritorijalne klasifikacije (prihodi i troškovi geografskih oblasti) su pogodni za analizu uticaja budžetskih raspodela na regionalne nejednakosti. Inicijative rodnog budžetiranja mogu se vremenski smestiti u neku od faza: planiranja ciljeva, procene efekata raspodele finansijskih sredstava kako bi se ti ciljevi ostvarili, kontrole u cilju identifikovanja neusklađenosti, ocena u kojoj meri su ciljevi ostvareni i sl. (Ibid).

Neke budžetske alokacije sredstava lako je pratiti sa stanovišta rodni efekata (na primer sredstva za sigurne kuće, za obuke o rodnoj ravnopravnosti državnih službenika i sl.). Međutim, troškovi na ovakve aktivnosti čine samo mali deo ukupnog budžeta. U Francuskoj se, recimo procenjuje, da na ove aktivnosti odlazi oko 40 miliona evra, dok je nacionalni budžet iznosio 260 milijardi evra u istoj godini. Zbog toga se smatra važnim da se rodna analiza budžeta sprovede na nivou celog budžeta.

Okvir 2: Primer rodne analize budžeta: Velika Britanija

„New Deal“ programi za nezaposlene u Velikoj Britaniji predstavljaju aktivne mere zapošljavanja čiji je cilj da poveća zaposlenost osoba radnog uzrasta. Podaci ministarstva obrazovanja i zapošljavanja pokazali su da žene čine samo 27% korisnika ovih programa namenjenim mladima, a samo 16% među korisnicima programa za dugoročno nezaposlene. U 2000. godini, među učesnicima ovih programa namenjenim samohranim roditeljima, žene su činile 95%. Međutim, analiza je pokazala da 57% sredstava namenjenih „new deal“ programima odlazi na programe za mlade, 23% odlazi na programe za dugoročno nezaposlene, a samo% na programe za samohrane roditelje.

Izvor: Rake, 2000.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Uprkos deklarativnoj spremnosti da se principi rodne ravnopravnosti integrišu u sve oblasti politika i programe, u većini EU zemalja, pojedine oblasti ostaju prilično zatvorene za primenu rodnog mainstreaminga. To su uglavnom oblasti finansija, tržišta kapitala, saobraćaja i sl. Veronik Degraf (nav. prema Elson, 2003), primećuje da se pitanja rodne ravnopravnosti spremnije prihvataju u oblastima „mekih politika“, kao što su politike razvoja ljudskih resursa, nego u oblastima „čvrstih“ politika, koje dobijaju i najveću finansijsku podršku.

Politike zapošljavanja

Politike zapošljavanja predstavljaju jednu od centralnih oblasti javnih politika od značaja za smanjenje nejednakosti u sferi rada. U evropskom zakonskom okviru o rodnoj ravnopravnosti, sadržan je veliki broj osnovnih principa u pogledu zapošljavanja, unapređenja na radnom mestu, pristupa programima obuke za rad i radnim uslovima, uključujući i uslove otpuštanja. Evropske regulacije prenete su u nacionalna zakonodavstva najčešće preko opšteg zakona o rodnoj ravnopravnosti, kao i preko amandmana na zakone o radu. Važan strateški politički dokument u ovoj oblasti predstavlja Evropska strategija zapošljavanja, koja je definisana još 1997. godine Ugovorom iz Amsterdama. Nešto kasnije, iste godine, na zasedanju u Luksemburgu, dogovoreno je da države članice treba da uspostave snažnu koordinaciju u oblasti politika zapošljavanja, kako bi se povećala ukupna zaposlenost na području EU i to u održivom obliku. Usklađivanje nacionalnih politika zapošljavanja počelo je da se ostvaruje kroz Otvorenu metodu koordinacije. Taj proces je definisan kao ciklus koji obuhvata sledeće ključne faze (na godišnjem nivou): Savet usvaja Smernice zapošljavanja, države članice odgovaraju na te smernice izradom Nacionalnih akcionih planova (NAP), njih potom analiziraju Komisija i Savet u Zajedničkim izveštajima o zapošljavanju; na osnovu te analize, Komisija donosi preporuke o promeni Smernica za zapošljavanje, a na osnovu ovih preporuka, Savet revidira smernice, sa nacionalno specifičnim preporukama. U vezi sa jednakim šansama žena i muškaraca u oblasti zapošljavanja, u prvom ciklusu definisane su četiri smernice: usklađivanje porodičnog i profesionalnog života, olakšavanje povratka na posao, otklanjanje različitih oblika rodnog jaza i integracija osoba sa invaliditetom (EC, 2007). Već nakon prvog ciklusa broj smernica je povećan na 22.

Već 2000. godine usvojena je i ključna razvojna strategija za EU do 2010. godine – Lisabonska strategija. Nakon srednjoročne evaluacije strategije i ocene nedovoljne efikasnosti u ostvarivanju njenih ciljeva, strategija je revidirana 2005. godine, a veći naglasak je stavljen na ekonomski rast i zaposlenost, zbog čega je postala poznata kao „Strategija rasta i poslova“ (Strate-

gy of growth and jobs). Povećanje zaposlenosti žena predstavlja jedan od tri ključna cilja u okviru komponente strategije koja se odnosi na zaposlenost. Predviđeno je da do 2010. godine stopa zaposlenosti žena dostigne 60% za celu EU, što, kako smo videli iz poglavlja o nejednakostima na tržištu rada, nije ostvareno. Na osnovu strategije sačinjene su smernice za oblast zapošljavanja kojima se promoviše rodni mainstreaming u politikama zapošljavanja, ali se ukazuje i na specifične intervencije kojima treba unaprediti rodnu jednakost na tržištu rada. Između ostalog, ističe se da u okviru nacionalnih politika treba promovisati pristup radu sa stanovišta životnih ciklusa, i to posebno preko povećanja participacije žena u radnoj snazi i smanjenja rodnog jaza u zaposlenosti, nezaposlenosti i plaćenosti, kao i preko politika i mera koje vode boljoj usklađenosti porodičnog i profesionalnog života, uključujući pristupačnije usluge za brigu deci i dugim članovima porodice kojima je ova briga potrebna (EU, 2009). Određeni su i ciljevi za unapređenje brige o deci, tako što je predviđeno da do isteka decenije 90% dece uzrasta od 3 godine pa do uzrasta za obavezno školovanje, treba da budu obuhvaćena predškolskim ustanovama za brigu o deci, dok bar 33% dece uzrasta do 3 godine treba da bude uključeno u ove ustanove.

Iako evropska strategija rasta i zaposlenosti prepoznaje značaj pitanja rodne ravnopravnosti, u pregledu postignuća sprovedenom 2006. godine konstatuje se da su Nacionalni reformski programi iz 2005. i 2006. godine samo parcijalno primenili rodni mainstreaming, te da posvećenost povećanju zaposlenosti žena opada (EC, 2007). Uočena tendencija obrazlaže se uklanjanjem specifičnih rodni smernica iz smernica evropske strategije zapošljavanja. U istom izveštaju se ocenjuje da su EU politike i zakoni u oblasti rodne ravnopravnosti predstavljale veliki podsticaj za razvoj nacionalnih politika usmerenih na unapređenje rodne ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja. Kao primer se navodi Grčka, u kojoj su na osnovu EU smernica učinjeni značajni pomaci, ali i mnoge nove članice, kojima je politički okvir EU obezbedio direktan podsticaj da se formulišu rodno osetljive politike zapošljavanja.

Politike pune zaposlenosti su prisutne među starim i novim članicama EU. Međutim, u ovim politikama naglašavaju se različiti preduslovi, odnosno putevi za postizanje pune zaposlenosti. U pojedinim državama naglasak je na obrazovanju, obuci i povećanoj zapošljivosti (kao recimo u Slovačkoj i Portugalu), dok je u drugim zemljama veći naglasak stavljen na mere kojima se podstiče uključivanje u tržište rada i aktivnija potraga za zaposlenjem. Ovakvim merama pre svega se vrši pritisak na korisnike različitih oblika socijalne zaštite, često i pod pretnjom da će im socijalna podrška biti uskraćena ukoliko ne pokažu veću spremnost da se zaposle. Ove mere registruju se u Danskoj (pre svega su usmerene na imigrantsku populaciju), Holandiji (pretežno su usmerene na samohrane roditelje) i u Velikoj Britaniji (usmerene su pre svega

na korisnike nadoknade za nezaposlenost, ali i samohrane roditelje i druge korisnike socijalne pomoći). Letonija, Litvanija i Slovačka naglasak stavljaju na prostornu pokretljivost radne snage, prema centrima sa većom potražnjom za radnom snagom, mada problemi na tržištu nekretnina umanjuju efektivnost ovih politika. Prepoznaju se i usmerenosti na stvaranje novih radnih mesta (Francuska, Španija, Nemačka i Austrija¹²¹), ili na legalizaciju rada koji se sada odvija u neformalnoj ekonomiji (Malta, Španija i Italija) (Rubery, et al, 2006).

Aktivne mere zapošljavanja predstavljaju važnu komponentu politika zapošljavanja. One predstavljaju javne intervencije u tržište rada sa ciljem da se grupe suočene sa teškoćama u zapošljavanju na različite načine podrže i potpomognu u procesu zapošljavanja. One imaju za cilj da povećaju šanse za zapošljavanje ili mogućnosti ostvarivanja adekvatnijih prihoda. U tom kontekstu javne službe za zapošljavanje imaju važnu ulogu, jer predstavljaju posrednike u realizaciji ovih mera. One obuhvataju različite programe, kao što su programi obuke, različite inicijative zapošljavanja, integraciju u tržište rada specifičnih grupa (na primer, osoba sa invaliditetom), podsticanje stvaranja novih radnih mesta, povećanje preduzetništva i samozaposlenosti, kao i fleksibilne oblike zapošljavanja poput podele radnog mesta na više zaposlenih (job sharing), rotacije zaposlenih između radnih mesta (job rotation)¹²² i sl. Ove dve poslednje mere naročito olakšavaju zapošljavanje žena, jer omogućuju da u periodima brige o maloj deci radno vreme žene kompenzuje druga (nezaposlena) osoba, a da pritom njeno radno mesto ostaje sačuvano. Tako je u Litvaniji, recimo, predviđeno da rotacija može trajati do 12 meseci, a poslodavac dobija kompenzaciju od polovine minimalne mesečne plate za svaku osobu koju zaposli na ova način. Time se poslodavci stimulišu da zapošljavaju žene bez bojazni da će se suočavati sa nedostatkom radne snage u slučaju roditeljskih odsustva. Inicijative zapošljavanja često uključuju programe ka što je subvencionisano zapošljavanje ili smanjivanje doprinosa za novozaposlene.

U cilju unapređenja rodne ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja, značajno je ugraditi principe jednakih šansi u funkcionisanje službi za zapošljavanje, kao i u samo sprovođenje različitih mera. To znači da treba da budu otvoreni za sva neaktivna lica (ne samo za nezaposlene), kao i da vode računa o jednakoj dostupnosti ovih programa za žene i muškarce. Tako, na primer, Danska ima dugu tradiciju brige o rodnoj ravnopravnosti pri zapošljavanju, pa u službama zapošljavanja rade savetnici i službenici zaduženi isključivo za

121 Nemačka i Austrija uglavnom su usmerene na podsticanje otvaranja novih fleksibilnih radnih mesta.

122 Ove dve poslednje mere olakšavaju posebno zapošljavanje žena jer omogućuju da u periodima brige o maloj deci radno vreme žene kompenzuje druga osoba, a da pritom njeno radno mesto ostaje sačuvano. Time se poslodavci stimulišu da zapošljavaju žene bez bojazni da će se suočavati sa nedostatkom radne snage u slučaju roditeljskih odsustva.

pitanja rodne ravnopravnosti, a u Grčkoj i Španiji, koje se suočavaju sa velikim problemom niskih stopa zaposlenosti žena, uveden je princip da programi aktivnih mera zapošljavanja treba da obuhvate 60% žena među korisnicima. Pored angažovanja osoblja zaduženog za brigu o rodnoj ravnopravnosti u procesima zapošljavanja i sprovođenju aktivnih mera, značajne su i obuke o rodnoj ravnopravnosti službenika zaposlenih u ovim institucijama. U narednom boksu prikazano je osnovno stanje u pogledu rodnoeg meinstriminga u politikama zapošljavanja država članica.

Okvir 3: Rodni meinstriming u aktivnim merama tržišta rada u EU	
Be	Ne postoji rodni meinstriming proces ili definisani rodni ciljevi. Najvažniji primer rodnoeg meinstriminga u merama tržišta rada je projekat „Posao +“, koji je usmeren na <i>ex ante</i> i <i>ex post</i> ocene politika zapošljavanja sa stanovišta rodne ravnopravnosti.
Bg	Politika zapošljavanja je dobro usmerena sa stanovišta rodne ravnopravnosti. Međutim, preporučeno je da aktivne politike zapošljavanja treba da budu efikasnije usmerene na reintegraciju u tržište rada specifičnih grupa žena, posebno žena iz ruralnih regiona.
Cz	Strategija zapošljavanja u potpunosti zanemaruje rodni meinstriming i stanovište o rodnoj ravnopravnosti. Politike, dokumenti i institucije za unapređenje rodne ravnopravnosti nisu uključene u politiku zapošljavanja.
Dk	Aktivne mere zapošljavanja se primenjuju na sve nezaposlene, nezavisno od toga da li već primaju nadoknadu za nezaposlene, socijalnu pomoć, pomoć za otpočinjanje sopstvenog posla, nadoknadu za bolovanje i sl, i usmerene su na individualizovane mere. Strukturne reforme dovele su do uspostavljanja novog institucionalnog okvira, efikasnijeg i transparentnijeg tržišta rada, na kome su službe za zapošljavanje i opštine udružene u novoj formi centara za zapošljavanje. Svaki od 91 lokalnih centara ima zaposlenu osobu zaduženu za rodnu ravnopravnost, a centri obavljaju konsultacije sa osobama stručnim za pitanja rodne ravnopravnosti.
De	Velike reforme tržišta rada sprovedene su poslednjih godina, poput „Hartz“ reformi. Nova šema osnovnog prihoda određuje domaćinstvo a ne pojedinca kao korisnika, što dovodi do toga da udate žen nemaju nezavisan pristup sredstvima iz ove mere. Sa druge strane, uključivanje samohranih majki u programe tržišta rada je značajno poboljšano. Ostaje problematična reintegracija u tržište rada žena koje su odsustvovala sa rada zbog brige o porodici, a njihovo pravo da učestvuju u aktivnim merama tržišta rada je redukovano više nego ikada. Vlada je bila prinuđena da oceni efekat reforme tržišta rada na rodnu ravnopravnost. Prve ocene ukazuju da reforma tržišta rada nisu poboljšale položaj žena na tržištu rada, kao ni njihovo učestvovanje u programima zapošljavanja.
Ee	Evidencija o rodnom meinstrimingu u merama tržišta rada za ovu zemlju je ograničena.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

le	Politika u oblasti aktivnih mera tržišta rada nije razvijena sa bilo kakvim eksplicitnim stanovištem o rodnoj ravnopravnosti. Ipak, može se uočiti da poseduje osetljivost na specifične probleme osoba sa niskim prihodima i nepovoljnog položaja na tržištu rada, koje mogu biti korisne za značajan broj žena. Nedavne reforme proširile su kvalifikovanost za programe tržišta rada na samohrane roditelje i supružnike dugoročno nezaposlenih. To je otvorilo pristup ovim merama velikom broju žena.
El	Registrovano je više primera rodnog meinstriminga u aktivnim merama tržišta rada. Oni uključuju kvote za žene među korisnicima programa zapošljavanja, otvorenost mera za nezaposlene i neaktivne, više subvencije za žene nego za muškarce koji pripadaju ranjivim grupama, šeme generisanja specijalnih poslova za majke sa decom, više subvencije poslodavcima koji zapošljavaju samohrane roditelje i povratnike na tržište rada, uključivanje svih žena iz pojedinih ranjivih grupa u integrisane programe za regionalni razvoj.
Es	Opšti ciljevi u pogledu zapošljavanja nisu praćeni konkretnim mrežama, osim cilja da žene treba da budu uključene sa 60% među korisnicima programa zapošljavanja. U pogledu mobilizacije neaktivnih, pokrenuto je nekoliko mera, kao što su olakšice u socijalnim doprinosima pri zapošljavanju žena na neodređeno vreme, različiti programi obuke, akcioni planovi u preduzećima i specifični programi zapošljavanja žena žrtava nasilja.
Fr	Rodni meinstriming u politikama aktivnog zapošljavanja nije prisutan. Pre nego što su mere oblikovane, nije sprovedena procena njihovog uticaja na rodnu ravnopravnost, čak i onda kada su mere bile jasno usmerene na žene. Tek je nekoliko mera predviđenih za samohrane roditelje (pretežno majke) i nezaposlene žene, pre svega u smislu obezbeđivanja brige o deci. Kada je reč o neaktivnim osobama, nisu predviđene specifične mere za žene, na primer one koje bi se odnosile na majke male dece koje su napravile prekid u karijeri.
It	Rodne analize u sferi zapošljavanja dobijaju sve veći značaj i u lokalnim administracijama i u javnim institucijama. To je podstaknuto uspostavljanjem lokalnih komiteta za jednake šanse u svim javnim institucijama. Iako ovi komiteti nemaju moć donošenja odluka, njihove aktivnosti su dovele do važnih pomaka u definisanju lokalnih politika zapošljavanja, među kojima su pojedine specifično usmerene na žene.
Cy	Postoji nedovoljna evidencija o rodnom meinstrimingu u politikama zapošljavanja, samo se sporadično žene pominju kao odvojena kategorija.
Lv	Rodni meinstriming u aktivnim merama zapošljavanja u osnovi je formulisan kao obuka žena nakon prekida u karijeri ili podizanje svesti državnih službenika o rodnoj ravnopravnosti.
Lt	Načelno stanje se ocenjuje kao pozitivno. Značajna budžetska sredstva su izdvojena za aktivne mere zapošljavanja.
Lu	Muškarci su relativno više zastupljeni među korisnicima programa zapošljavanja. Međutim, ponuda kurseva je takva da može doprineti reprodukciji rodne segregacije na tržištu rada.

Hu	Registrovao je nekoliko projekata vezanih za rodnu ravnopravnost. Jedan od njih je projekat finansiran iz Evropskog socijalnog fonda, kojim se prioritetno podstiče (re) integracija žena u tržište rada. Osim te nekolicine projekata nema dokaza da su druge inicijative obeležene rodnom pristupom.
Mt	Rodni mainstreaming je u razvoju. Potrebne su dodatne analize u cilju utvrđivanja u kojim su oblastima dalje potrebne aktivnosti.
Nl	Nedovoljno je podataka o rodnom mainstreamingu u oblasti zapošljavanja. Nekoliko mera tržišta rada mogu imati posledice po rodne odnose, međutim, nisu dostupne procene efekata politika zapošljavanja. Više pažnje se posvećuje participaciji na tržištu rada, a veoma malo dužini radnog vremena.
At	Uprkos aktivnostima preduzetim u pogledu rodne senzitivnosti u javnoj službi za zapošljavanje, kao i činjenici da se godinama zapošljavanje žena subvencionije više nego zapošljavanje muškaraca, uglavnom se može reći da rodni pristup zapošljavanju nije razvijen.
Pl	Uočava se napredak prilikom analize dokumenata koji se tiču rodnih aspekata zapošljavanja. Do sada je samo jedan strateški dokument sačinjen u duhu rodnog mainstreaminga, i predviđa da mere i aktivnosti u svim aspektima i fazama sadrže komponente koji doprinose rodnoj ravnopravnosti.
Pt	Rodni mainstreaming prisutan je samo na nivou praćenja stanja. Rodni jaz se prati u različitim aspektima a njegovo otklanjanje predviđa kao jedan od ciljeva politike zapošljavanja, mada sredstva za ostvarivanje tih ciljeva nisu jasna. S obzirom da je Portugal jedna od retkih država u kojima je ostvaren lisabonski cilj u pogledu stope zaposlenosti žena, ne postoji pritisak da se donesu politike koje bi imale za cilj dalje povećanje zaposlenosti žena.
Ro	Malo je indikacija o rodnim politikama i merama vezanim za zapošljavanje.
Sl	Rodna ravnopravnost zauzima važno mesto u politikama zapošljavanja, ali nije prisutan sistematski rodni mainstreaming.
Sk	Aktivne mere tržišta rada su formulisane na rodno-neutralan način. Potrebno je posvetiti u ovim politikama daleko više pažnje rodnoj ravnopravnosti i poboljšanju položaja žena, kao i obezbediti veću podršku ženama.
Fi	Aktivne mere tržišta rada definisane su rodno neutralno. To je uglavnom zbog toga što je participacija u radnoj snazi između žena i muškaraca već dugo gotovo izjednačena. Učešće žena u aktivnim merama zapošljavanja nadilazi učešće muškaraca, uglavnom zbog toga što je među ženama izražajni problem dugoročne nezaposlenosti.
Se	Rodni mainstreaming je značajno prisutan u politikama tržišta rada i zapošljavanja, kao i državna infrastruktura za rodni mainstreaming u ovoj oblasti. Međutim, teško je oceniti efektivnost takve infrastrukture u nacionalnoj službi za zapošljavanje, Nacionalnom odboru za tržište rada i Administraciji tržišta rada.
UK	Rodnim aspektima poklanja se pažnja u okviru pojedinih aspekata politike zapošljavanja, umerenih na pojedine društvene grupe (kao što su samohrane majke), dok u drugim oblastima rodni mainstreaming nije prisutan ili je zastupljen u vrlo ograničenom obliku.
Izvor: EC, 2007.	

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Politike za otklanjanje horizontalne i vertikalne rodne segregacije na tržištu rada

Ove politike značajne su za direktne intervencije u nejednakosti na tržištu rada, ali i indirektno za eliminaciju nejednakosti u zaradama, zato što segregacija predstavlja i jedan od uzroka jaza u zaradama. Politike usmerene na eliminisanje horizontalne segregacije obično u centralni fokus pažnje postavljaju mlade žene i devojčice, nastojeći da podstaknu zainteresovanost za zanimanja koja dugotrajno nose etiketu „muških zanimanja“. Ovim politikama prevlađuju se programi koji se sprovode u populaciji mladih srednjoškolskog uzrasta, kao i u oblastima obuka nakon srednjeg obrazovanja. U Grčkoj se sprovodi program za unapređenje rodne ravnopravnosti u srednjim školama. Ovim programom obučavaju se nastavnici da registruju rodne nejednakosti u školi i u nastavnim programima, uspostavljaju se službe za planiranje karijere i profesionalno savetovanje, kojima se nastoje otkloniti rodni stereotipi u izboru zanimanja, kao i podstaći devojke da prisustvuju početnim kursovima za zanimanja na kojima su žene podzastupljene. U Velikoj Britaniji, 2003. godine vlada je pokrenula novu inicijativu da se žene podstaknu za obrazovanje u prirodno-tehničkim naukama. Ukupna sredstva namenjena ovom programu iznosila su 1.5 milijardu funti.

Politike usmerene na otklanjanje vertikalne segregacije najčešće predviđaju povećanje broja žena na rukovodećim položajima. U Grčkoj se, na primer, predviđaju kvote od 30% žena unapređenih na rukovodeće položaje u javnom sektoru. U Sloveniji i Španiji su sprovedeni programi usmereni na poboljšanje uslova za vertikalnu pokretljivost žena u preduzećima.

Politike usmerene na otklanjanje rodnog jaza u zaradama

Politički i zakonski okvir u oblasti razlika u zaradama je prilično obiman. Evropski zakon o rodnoj ravnopravnosti zabranjuje i direktnu i indirektnu diskriminaciju u ovoj oblasti. Prema ovim zakonskim normama poslodavci su dužni da:

- Primenjuju iste kriterijume vrednovanja za sve zaposlene;
- Moraju da uspostave principe nagrađivanja koji su razumljivi i transparentni;
- U definisanju kriterijuma moraju da uzmu u obzir prirodu i tip posla;
- Kriterijumi se ne smeju zasnivati na diskriminativnim elementima.

Važno pitanje u ovoj oblasti jeste sama definicija plate. Ona uključuje ne samo osnovnu zaradu, već i naknade za prekovremeni rad, specijalne

bonuse, dnevnice, nadoknade za obuku, otpremnine u slučaju otpuštanja ili penzionisanja. Države članice su obavezne da ponište kolektivne sporazume, platne razrede, sporazume o zaradama i individualne radne ugovore koji nisu u skladu sa principom jednakih zarada. Štaviše, predviđa se da klasifikacija radnih mesta, na osnovu koje se određuje visina zarada, mora biti utemeljena na istim kriterijumima za žene i muškarce. Zabranjuju se direktna i indirektna diskriminacija u ovoj oblasti. Na nacionalnom nivou ovi zakonski propisi sadržani su već na nivou ustava država članica, kao i posebnih zakona, pre svega zakona o radu ili zakona protiv diskriminacije.

Međutim, da bi bila efikasna, politika otklanjanja jaza u zaradama zahteva dodatne napore. U nekim zemljama jednaka plaćenost se uključuje u kolektivno pregovaranje. Štaviše to je obavezna komponenta kolektivnog pregovaranja, na koju obavezuje zakon. Pojedine zemlje idu i dalje od toga. Primer može biti Švedski akt o jednakim šansama, prema kome su svi poslodavci koji zapošljavaju 10 i više osoba dužni da godišnje ispituju i analiziraju prakse nagrađivanja i da pripreme plan akcije za jednake zarade. Ombudsman za jednake šanse treba da osigura sprovođenje ovog akta i ima moć da odredi administrativne kazne za poslodavce koji ne dostave tražene informacije. Najvažniji problemi u sprovođenju politika jednake plaćenosti u velikom broju država članica ispoljavaju se u tome što nedostaju jasne procedure i pravila za primenu principa jednakih zarada. Ova politika podrazumeva i složene procese određivanja vrednosti različitih poslova. Često ne postoje institucije koje su nadležne da informišu učesnike na tržištu rada o zakonskim propisima, kao ni institucije koje bi mogle da iniciraju akcije u ovoj oblasti. Osim toga, u nekim zemljama samo pojedinci, a ne grupe ili organizacije (sindikati, nevladine organizacije), mogu podnositi tužbe u slučajevima diskriminacije u zaradama (EC, 2007). Uspostavljanje državnih tela specijalizovanih za brigu o rodnom jazu u zaradama može dodatno pospešiti poboljšanje stanja u ovoj oblasti. Na to ukazuju primeri zemalja u kojima su ovakva tela konstituisana. Tako je u Holandiji uspostavljena Radna grupa za jednaku plaćenost, koja je zadužena da informiše sve relevantne aktere o zakonima u ovoj oblasti. I više od toga, preuzima mere stimulacije da se propisi poštuju. Naime, prvo je sprovedena analiza uzroka rodnog jaza u zaradama, nakon čega su preporučene i mere za poboljšanje stanja. Te mere su uključile postavljanje jednakosti u zaradama kao obavezne komponente kolektivnih ugovora, obuku u oblasti pregovaranja o jednakim zaradama i uloge radnih saveta u toj oblasti.

Dostupnost informacija je važna polazna tačka za suzbijanje jaza u zaradama. Nacionalni izveštaji navode različite mere u tom aspektu. Inovativni primeri uključuju zakone kojima se poslodavci obavezuju da obezbede podatke o zaradama. Tako je, na primer, u Danskoj, nakon dugotrajne rasprave, promenjen Zakon o jednakim zaradama žena i muškaraca. Nova verzija za-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

kona sada predviđa i obavezu poslodavaca da podnose izveštaje o statistici zarada u svojim preduzećima, deagregirane po polu. Ta mera je ograničena na preduzeća koja zapošljavaju minimalno 35 lica, kao i ona koja zapošljavaju najmanje 10 žena i 10 muškaraca na istim radnim mestima. U Italiji preduzeća sa više od 100 zaposlenih imaju zakonsku obavezu da obezbede statističke podatke o uslovima zaposlenosti svojih radnika, deagregirano po polu i to na svake dve godine (Ibid).

Procena vrednosti poslova jedan je od ključnih elemenata politika i mera za otklanjanje jaza u zaradama. I onda kada se koriste, sistemi za određivanje vrednosti poslova često potcenjuju vrednost poslova koji pretežno obavljaju žene. Stoga je važno prvo preispitati same kriterijume vrednovanja. U pojedinim zemljama EU preduzete su inicijative da se primene rodno neutralni sistemi vrednovanja poslova (strategija uporedive vrednosti). U Belgiji je sproveden projekat koji je imao za cilj da na obuhvatan način pokrene promene u oblasti evaluacije poslova i time doprinese smanjenju jaza u zaradama. Projekat je bio usmeren na tri cilja. Prvi je bila revizija postojećih programa obuke, organizacija novih kurseva za obuku socijalnih partnera. Drugi je predstavljala analiza metoda formiranja zarada. Treći je predstavljalo oblikovanje univerzalne, rodno-neutralne metode za vrednovanje i klasifikovanje poslova (Ibid).

Politike formiranja zarada takođe su značajne za otklanjanje rodnog jaza u zaradama. Mere predviđene ovim politikama kreću se od određivanja minimalnih zarada, preko centralizacije sistema kolektivnog pregovaranja (čime se smanjuju međusektorske i međuorganizacione razlike), do redefiniisanja vrednosti poslova koji su niko plaćeni i koje pretežno obavljaju žene.

Okvir 4: Rodni mainstreaming u politikama usmerenim na smanjenje jaza u zaradama u EU	
Be	Rodni jaz u zarada postavljen je visoko u prioritete rodnih politika. Međutim, otkada je postavljen osnovni zakonski okvir samo je površna pažnja posvećena efektima zakona, te se ne može govoriti o sistematskom pristupu u praćenju mogućih nepovoljnih efekata novog zakona.
Bg	Problem u ovoj zemlji je nizak nivo zarada, usled čega su politike pre svega usmerene na poboljšanje kvaliteta zaposlenosti.
Cz	Politika otklanjanja rodnog jaza u zaradama je odsutna.
Dk	Najvažniji noviji politički dokument „Sporazum o blagostanju“ (Welfare Agreement) ne pominje jednakost u zaradama kao komponentu budućih socijalnih politika, a Ministarstvo za ravnopravnost ne spominje jednakost u zaradama kao jedan od tri najvažnija cilja u 2007.

De	Vlada ima ograničenu ulogu u definisanju politike zarada izvan javnog sektora. Ali čini se da ne primenjuje sopstvene zakonske obaveze ni u odnosu na jednake zarade u svom sektoru.
Ee	U akcionom planu Ministarstva za socijalna pitanja postavljen je cilj smanjenja rodnog jaza u zaradama, ali posebni programi nisu sprovedeni.
le	Nove politike usmerene na smanjenje rodnog jaza u zaradama nisu formulisane. Međutim, politike usmerene na određivanje minimuma zarada i indeksiranje socijalnih isplata verovatno će doprineti smanjenju jaza, posebno će poboljšati zarade žena sa niskim platama i u domaćinstvima sa niskim prihodima.
El	Programi za smanjenje jaza u zaradama ne postoje.
Es	Glavni problemi zbog kojih se ne zapažaju naponi usmereni na smanjenje rodnog jaza u zaradama su: relativno nisko učešće žena u kolektivnom pregovaranju, složenost koncepta jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti i nedostatak znanja i buka u ovoj oblasti.
Fr	Francuski zakon reguliše jednaku plaćenost, postavlja ovo pitanje u središte kolektivnog pregovaranja, a predviđa i kazne za kršenje principa jednake plaćenosti. Međutim, do sada ove kaznene mere nisu primenjivane.
It	Jaz u zaradama nije postavljen u dnevni red politika, niti se smatra ključnim pitanjem u procesima kolektivnog pregovaranja. U ovoj zemlji važniji je problem jaza u zaposlenosti, pa mu se posvećuje i više pažnje.
Cy	Nema politike otklanjanja jaza u zaradama. Jedan od prioriteta je podizanje minimalnih zarada na nivo polovine nacionalne medijane dohotka, što predstavlja pozitivan korak, jer u radnoj snazi sa minimalnim zaradama žene čine većinu. Efekti još uvek nisu poznati.
Lv	Nema politika usmerenih na otklanjanje rodnog jaza u zaradama.
Lt	Nema sistematskih politika, ali je problem prepoznat i neke mere su preduzete za smanjenje jaza, pre svega u obliku povećanja plata u nisko plaćenim poslovima koje pretežno obavljaju žene.
Lu	U novije vreme rodni jaz u zaradama postavljen je visoko u nacionalnim politikama. Inicijative za smanjenje jaza iskazane su u programu pozitivne akcije i obukama za žene povratnice na tržište rada. Jaz u zaradama uključen je i u kolektivno pregovaranje.
Hu	Zarade imaju vrlo marginalno mesto u politici zapošljavanja.
Mt	Smanjenje jaza u zaradama nije prepoznato kao prioritet.
NI	Nije registrovan rodni mainstreaming u oblasti zarada, niti u oblastima kao što su socijalna zaštita i tržište rada.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

At	Malo toga je učinjeno na planu smanjivanja rodnog jaza u zaradama. Nekoliko inicijativa je pokrenuto, ali uglavnom je reč o istraživačkim projektima, podizanju svesti i informisanju. Registrovano je i nekoliko inicijativa u oblasti kolektivnog pregovaranja.
Pl	Politike usmere na smanjenje rodnog jaza u zaradama nisu prisutne.
Pt	Od 2002. godine pitanje rodnog jaza u zaradama gotovo nestaje iz dnevnog reda politika. Čini se da je stav aktuelne vlade da ovo pitanje prepusti partnerima u socijalnom dijalogu.
Ro	Rodna politika u oblasti zarada je odsutna.
Sl	Rodni jaz u zaradama od nedavno je prisutan u političkoj debati. Problem se spominje u političkim dokumentima, a socijalni partneri su počeli da uključuju ovo pitanja u teme o kojima se pregovara.
Sk	Rodni jaz nije prisutan u politikama, a malo pažnje mu posvećuju i socijalni partneri.
Fi	Često se vode javne debate o rodnom jazu u zaradama. Formirano je nekoliko radnih i akcionih grupa sa različitim zadacima u oblasti intervencija usmerenih na smanjenje jaza.
Se	Pitanja jednakih zarada regulisana su Zakonom o jednakim šansama, a zaštitnik građana u oblasti jednakih šansi nadzire sprovođenje ovog zakona. Ovaj nadzor je olakšan s obzirom da na obaveze poslodavaca da analiziraju stanje i formulišu odgovarajuće mere.
UK	Vlada je uvela različite mere kojima se nastoji smanjiti jaz u zaradama, kao što je „rodna dužnost“ sadržana u Zakonu o jednakosti iz 2006. godine. Međutim, opšti pristup politika usmeren je samo na stranu ponude radne snage, dok su aktivnosti usmerene na poslodavce sporadične i marginalne.
Izvor: EC, 2007.	

Politike usmerene na lakše usklađivanje profesionalnog i porodičnog života

Ovo je poseban skup politika i mera na osnovu kojih se nastoji simultano intervenisati u oblasti zaštite porodice i uslova zapošljavanja. Prema evropskom zakonu o rodnoj ravnopravnosti diskriminacija na osnovu trudnoće se smatra direktnom diskriminacijom i zabranjuje na nivou EU, a na osnovu toga i u svim državama članicama. Direktnom diskriminacijom smatraju se i svi oblici nepovoljnog tretmana trudnica usled komplikacija u trudnoći i privremene nesposobnosti za rad. Istovremeno, zaštita trudnica i porodilja opravdava različit tretman u smislu posebnih prava povezanih sa trudnoćom i porođajem, kao što je porođiljsko odsustvo, i ne smatraju se diskriminacijom muškaraca (EC, 2009). Dok su ranije ova prava shvatana kao izuzeci od

principa jednakog tretmana, danas se pre smatraju sredstvima za ostvarivanje principa jednakog tretmana u oblasti zaposlenosti i brige o deci. Direktiva o zaposlenim trudnicama iz 1992. godine ustanovila je obavezno porodiljsko odsustvo od najmanje 14 nedelja, kao i pravo povratka na isto ili ekvivalentno radno mesto, zaradu i adekvatnu nadoknadu za vreme trudnoće i porodiljskog odsustva. U 2008. godini, Evropska komisija je podnela predlog da se minimum porodiljskog odsustva poveća na 18 nedelja (EC, 2008c). Važan pomak u zaštiti trudnica i majki predstavlja i odrednica iz direktive kojom se zabranjuje otpuštanje žena sa posla od početka trudnoće do kraja porodiljskog odsustva. Direktivom je takođe postavljen minimalni standard za roditeljsko odsustvo od tri meseca i predviđa se da ovo odsustvo mogu koristiti svi roditelji (i majke i očevi) nakon rođenja ili usvajanja deteta dok dete ne navrši 8 godina. Zaposleni koji se nalaze na roditeljskom odsustvu zaštićeni su od otpuštanja i imaju pravo da se nakon odsustva vrate na isti ili ekvivalentan posao. Zaštita zaposlenih trudnica, majki i osoba koje koriste roditeljsko odsustvo, na nacionalnom nivou najčešće je regulisana posebnim zakonima ili u okviru zakona o radu, ili u okviru zakona o zdravstvenoj zaštiti.

Dužina porodiljskog odsustva se razlikuje između država članica – varira između 14 i 20 nedelja – i obavezno je plaćeno (od 60% do 100% od prethodne plate). U pojedinim zemljama porodiljsko odsustvo je integrisano u roditeljsko odsustvo (u Švedskoj i Portugalu) i može se deliti između oca i majke (Španija). U EU postoje vrlo raznoliki aranžmani u pogledu roditeljskog odsustva kako u pogledu trajanja, tako i u pogledu plaćenosti. Roditeljsko odsustvo varira od 13 nedelja (Velika Britanija i Irska) do tri godine (Češka, Nemačka, Španija, Francuska, Mađarska, Litvanija, Letonija, Poljska i Slovačka). Neplaćeno je u 5 zemalja (Španija, Grčka, Irska, Holandija, Velika Britanija), plaćeno je na niskom nivou u 7 država članica (Austrija, Belgija, Češka, Francuska, Italija, Poljska, Slovačka), a plaćeno je u punom trajanju u vidu procenta prethodne plate u 8 država (Nemačka, Danska, Finska, Litvanija, Luksemburg, Letonija, Švedska i Slovenija).

Danas se u mnogim zemljama sprovode politike kojima se nastoje podstaći očevi da uzmu roditeljsko odsustvo, ali uprkos tome njihov odziv je izuzetno mali. Ni u jednoj zemlji iz EU učešće zaposlenih očeva sa decom ispod starosti od 8 godina među osobama na roditeljskom odsustvu nije više od 1%, a u većini zemalja je 0% (EU, 2009). Iako podaci za ovo nisu pouzdani, u izveštaju o napretku u ostvarivanju Pekinških ciljeva konstatuje se da se roditeljsko odsustvo deli između oba roditelja najčešće onda kada je odsustvo majki kratko, a ne zbog veće jednakosti.

Kada je u pitanju uključenost dece u predškolske ustanove, opet se uočavaju velike razlike između država članica. U pet država manje od 30% dece uzrasta 0–3 godine je na roditeljskoj brizi, u šest zemalja to je između 30 i 50%

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

dece, u pet zemalja između 50 i 70%, a u šest zemaljaviše od 70% dece čuvaju roditelji. To zavisi od dostupnosti ustanova za brigu o deci. Tako u Finskoj, u kojoj roditelji mogu koristiti roditeljsko odsustvo dok dete ne navrší 3 godine, 70% dece čuvaju roditelji. Uključenost dece od 3 godine starosti pa do školskog uzrasta takođe pokazuje velike varijacije. U Belgiji tek 1% dece ovog uzrasta čuvaju roditelji, a najviše, 46% u Poljskoj. U nekim zemljama postoji široka mreža formalnih ustanova za brigu o deci dok u drugim ne postoji, pa se roditelji više oslanjaju na privatne usluge ili neformalne srodničke mreže. Na osnovu izloženih podataka se zaključuje da je samo devet država ispunilo cilj iz Barselone, po kome 33% dece starosti 0–3 godine treba da bude uključeno u predškolske ustanove. Kada su u pitanju deca od 3 godine starosti do školskog uzrasta, registruje se da je samo osam zemalja ispunilo cilj iz Barselone (bar 90% dece u predškolskim ustanovama). U Belgiji je obuhvat gotovo 100%, a na drugom kraju je opet Poljska sa 28%. U većini zemalja predškolska briga o deci je kraća od radnog vremena, pa roditelji moraju da kombinuju više oblika brige o deci, ne mogu da se oslone samo na javne usluge.

Briga o starima u velikoj meri je smeštena u porodicu. U Francuskoj se o starim i nemoćnim licima u 96% slučajeva brine porodica, u Španiji u 95%, Italiji 87%, Nemačkoj 83%, a Holandiji i Švedskoj u 79% slučajeva. Ponuda usluga za brigu o starima je bolja na Malti i u Sloveniji nego u drugim zemljama. Ove dve zemlje imaju veliki broj usluga dugotrajne nege i veliki broj negovateljica u odnosu na broj stanovnika. Poljska se u ovom pogledu takođe dobro kotira, jer troši znatno veću proporciju BDP na dugotrajnu negu, dok tri baltičke zemlje, Estonija, Litvanija i Letonija, raspoređuju izrazito mala sredstva, a nalaze se među zemljama sa najstarijom populacijom (EU, 2009).

Okvir 5: Rodni meinstriming u politikama usklađivanja porodičnog i profesionalnog života u EU	
Be	Belgija ima dobro razvijen sistem ovih politika, kako u pogledu usluga za brigu o deci, tako i u pogledu prava na odsustvo.
Bg	Uslovi za kombinovanje porodičnog i profesionalnog života su se značajno promenili tokom tranzicije. Debata o ovim politikama tek se pokreće u političkim krugovima.
Cz	O ovim politikama uglavnom se raspravlja u kontekstu povećanja stope zaposlenosti žena, primetan je nedostatak institucionalne podrške za očeve.
Dk	Politike usklađivanja porodičnog i profesionalnog života garantuju jednaka prava, ali ne i jednake mogućnosti. Žene uglavnom koriste roditeljsko odsustvo, žene se zapošljavaju sa delimičnim radnim vremenom kako bi brinule o deci, ali u mnogim preduzećima postoje povoljni uslovi za pomirenje karijere i brige o porodici.

De	Usklađenost profesionalnog i privatnog života je važno političko pitanje, postavljeni su ciljevi u pogledu povećanja mesta u ustanovama za brigu o deci predškolskog uzrasta, a šeme roditeljskog odsustva reorganizovane. Međutim, još uvek su snažni otpori modernom konceptu zapošljavanja majki, i u tom smislu koncept jednakih šansi nije ubedljiv.
Ee	Usluge za brigu o deci su vrlo oskudne. Usklađivanje profesionalnog i porodičnog života se pretežno vidi kao problem žena.
le	U novije vreme su pokrenute značajne politike u ovoj oblasti, uključujući i produženo roditeljsko odsustvo i dodatnu finansijsku podršku roditeljima male dece. Ipak, Irskoj nedostaje razvijen sistem politika u ovoj oblasti, što je na nacionalnom i EU nivou identifikovano kao ključna prepreka daljem povećanju zaposlenosti žena.
El	Ove politike se pretežno usmeravaju na formiranje javne infrastrukture ustanova za brigu o deci, starima i osobama sa invaliditetom.
Es	Politika usklađivanja porodičnog i profesionalnog života nalazi se visoko na političkim agendama. U ove napore uključuju se i poslodavci velikih preduzeća. Zapaža se i zaokret od politika koje su bile usmerene samo na žene ka politikama koje podstiču muškarce da se uključe više u porodične obaveze.
Fr	Francuska politika je snažno usmerena na ravnotežu između rada i porodice. Noviji trendovi ukazuju na povećane razlike između žena sa visokim kvalifikacijama koje češće koriste usluge brige o deci i niže kvalifikovanih žena koje češće koriste mogućnosti odsustva sa posla.
It	U Italiji se pitanje usklađenosti zaposlenja i porodičnih obaveza vidi pretežno kao problem žena. Najvažnije političko sredstvo su porodiljsko i roditeljsko odsustvo. Muškarci koriste ovo odsustvo u izrazito niskom procentu.
Cy	Politike su vrlo opšteg karaktera i nema dovoljno evidencije o njihovom sprovođenju.
Lv	Debata se tek pokreće, ali prevladuje stanovište da je ovo pitanje pre svega problem sa kojim se suočavaju žene.
Lt	Pitanje je postavljeno kao problem i žena i muškaraca, a nove političke mere (povećana nadoknada za roditeljsko odsustvo, uvođenje roditeljskog odsustva) imaju pozitivan uticaj na rodnu ravnopravnost. Međutim, usluge za brigu o deci i dalje su oskudne.
Lu	Broj ustanova za brigu o deci je povećan, ali i dalje nedovoljan. Odsustvo i nadoknade za odsustvo su prilično velikodušni i pomažu roditeljima da očuvaju zaposlenje.
Hu	Ovo je važno pitanje u politikama u Mađarskoj. Zvanični dokumenti se uglavnom fokusiraju na mlade majke koje se vraćaju na posao nakon roditeljskog odsustva. Očevi su uglavnom potpuno isključeni iz političkih mera što doprinosi povećanoj rodnoj podeli rada.
Mt	Politike su opšte i nema evidencije o posebnim merama koje se preduzimaju u ovoj oblasti.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

NI	Važno političko pitanje. Usluge brige o deci postaju dostupnije a uvode se i nove forme odsustva. Ne uzimaju se dovoljno u obzir životni ciklusi u oblikovanju politika rodne ravnopravnosti u ovoj oblasti.
At	Uprkos blagom poboljšanju u pogledu usluga za brigu o deci, rešavanje ovih problema uglavnom ostaje prepušteno ženama, zbog čega prave značajne prekide u karijeri.
Pl	Otvorena je debata o ovim pitanjima, ali se problem i dalje smatra ženskim problemom, naglašavajući njihove odgovornosti u brizi o porodici i ne podstičući muškarce da prihvate deo ove brige.
Pt	Uočava se nedostatak politika kojima se očevi podstiču da uzmu učešće u brizi o porodici, a ponuda usluga nije dovoljna.
Ro	Najvažnije mere predviđaju direktne subvencije i šeme odsustva.
Sl	Ova politika ima dugu tradiciju u Sloveniji i decenijama je podržana velikodušnim obavezujućim regulacijama koje se tiču plaćenog roditeljskog odsustva i obezbeđivanja subvencionisanih usluga za brigu o deci. Međutim, roditeljstvo se još uvek vidi kao pretežno ženska obaveza, što dovodi do posledica u rodnim obrascima zaposlenosti.
Sk	Tek je započeta javna debata o ovim aspektima politike, a do sada predložene mere se pretežno usmeravaju na podsticanje fleksibilnih aranžmana zapošljavanja.
Fi	Veliki značaj se pridaje ovim politikama još od 1990ih. Pažnja je usmerena na budžetiranje vremena, posebno roditelja i njihovog raspoređivanja vremena između posla i porodice.
Se	Javne usluge za brigu o deci su univerzalne a šeme roditeljskih odsustva dobro razvijene. Uvodi se i bonus za rodnu ravnopravnost koji treba da podstakne očeve da uzmu roditeljsko odsustvo.
UK	Važno političko pitanje, ali najveći broj inicijativa i dalje se zasniva na modelu delimične zaposlenosti žena koje žive sa partnerom i pune zaposlenosti samohranih majki. Mere usmerene na promene u ponašanju muškaraca su znatno ograničenije.
Izvor: EC, 2007.	

Rodna ravnopravnost u politikama socijalne uključenosti i socijalne zaštite

Ovde je reč o politikama usmerenim na rodne nejednakosti u socijalnim rizicima i poboljšanju položaja žena iz ranjivih grupa, odnosno grupa koje se nalaze pod rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti. Uočeno je da se sa problemima siromaštva posebno suočavaju pojedine kategorije žena, kao što su samohrane majke, starije žene, kao i žene iz imigrantske populacije, etničkih manjinskih grupa i žene sa invaliditetom. Prepoznate su važne razlike u uzrocima, razmerama i oblicima socijalne isključenosti sa kojim se suočava-

ju žene i muškarci. Od 2000. godine, jedan od važnih ciljeva Otvorene metode koordinacije (OMK) u oblasti socijalne uključenosti i socijalne zaštite jeste eliminacija nejednakosti u siromaštvu i socijalnoj isključenosti. Smanjivanje penzijskog jaza između žena i muškaraca prepoznato je kao važan cilj u okviru penzijske komponente u OMK. U oblasti zdravstvene zaštite i dugotrajne nege, rodni aspekt je retko naglašen. Od 2006. godine, kada su tri odvojena socijalna procesa koordinirana u okviru OMK (siromaštvo i socijalna isključenost, penzije i zdravstvena zaštita i dugotrajna nega) objedinjene (engl. „streamlined“) u integralnu politiku socijalne uključenosti i socijalne zaštite, posebna pažnja je posvećena rodnom mainstreamingu.

Međutim, iz dosadašnjih zajedničkih izveštaja o stanju i politikama socijalne uključenosti i socijalne zaštite u EU, uočava se da je naglasak izrazito stavljen na politike zapošljavanja kao glavno sredstvo smanjenja jaza u siromaštvu između žena i muškaraca. Utom smislu, ove politike su tesno povezane sa prethodnim politikama zapošljavanja i usklađivanja profesionalnog i porodičnog života, osim što predviđaju i pojedine specifične mere za posebno ranjive grupe kao što su Romi, beskućnici, osobe sa invaliditetom i sl. Zbog toga u aspektu zapošljavanja između politika socijalne uključenosti sa jedne strane i politika zapošljavanja i usklađivanja porodičnog i profesionalnog života, sa druge, postoji izuzetno veliko preklapanje.

Rodna ravnopravnost u penzijskim i šemama obaveznog socijalnog osiguranja takođe je definisana odgovarajućim (ranije navedenim) direktivama. Šeme obaveznog socijalnog osiguranja tiču se zaštite u slučaju bolesti, invalidnosti, starosti, nesreće na radu, profesionalnih oboljenja i nezaposlenosti. Za razliku od šema obaveznog socijalnog osiguranja, profesionalne penzijske šeme predstavljaju rezultat sporazuma između zaposlenih i poslodavca ili jednostrane odluke poslodavca. U potpunosti ih finansira poslodavac ili zajedno poslodavac i zaposleni. Pravo na ovu vrstu osiguranja proističe iz zaposlenosti kod datog poslodavca (EC, 2009: 16). Suočene sa problemima starenja populacije i porastom koeficijenta zavisnosti stare populacije, zemlje širom EU suočene su sa pritiskom reformi penzijskih sistema. Prema principima definisanim u okviru politike socijalne uključenosti i socijalne zaštite, ove reforme moraju osigurati pravičnost kako između generacija, tako i između muškaraca i žena. U zajedničkom izveštaju za penzijsku komponentu politike socijalne uključenosti (EC, 2010d) ocenjuje se da su započete reforme u većini slučajeva rezultirale u širem obuhvatu populacije penzijskim osiguranjem (na primer, uključivanje farmera, samozaposlenih, žena sa niskim primanjima) i da su u većoj meri usklađene sa rodnom ulogama (priznavanje vrednosti godina provedenih u brizi o deci). Međutim, još uvek su prisutni problemi, kao u slučajevima atipičnih karijera i kratkoročne zaposlenosti.

Penzijske politike i mere vrše uticaj na rođi jaz u starosti preko dva ključna aspekta: opštih karakteristika penzijskih šema koje mogu ići na štetu žena, kao i preko specifičnih mera koje su oblikovane u cilju smanjenja penzijskog jaza između žena i muškaraca. Garantovani minimalni prihod u penzijskim šemama predstavlja efektivni instrument za sprečavanje siromaštva u starosti. Ova mera je od posebnog značaja za žene, pošto veći broj žena ima kratak staž, ili su, pak, bile nezaposlene, i koje se stoga u starosti moraju osloniti na porodičnu penziju, starosnu penziju ili socijalnu materijalnu pomoć. Međutim, problem je što su u praksi ovi iznosi penzija najčešće ispod linije siromaštva. U ovoj oblasti važno je i pitanje starosne granice za odlazak u penziju. U većini država članica, u toku je proces izjednačavanja starosnih granica za žene i muškarce. Niža starosna granica za žene podrazumevala je da čak i u situaciji kad nisu pravile prekid u karijeri zbog brige o deci, i kada ostvare pun radni staž, zbog manjeg broja godina staža ostvaruju prosečno niže penzije od muškaraca. Međutim, izjednačavanje starosne granice za penziju ne donosi samo po sebi otklanjanje penzijskog rodnog jaza. Neophodan preduslov za to su i jednake mogućnosti zapošljavanja i jednaki uslovi na tržištu rada, koji tek mogu dati pozitivne efekte u smanjenju jaza u penzijama, prilikom izjednačavanja starosnih granica (Horstmann, Hullsman, 2009). Pitanje izjednačavanja starosnih granica za penziju postaje još važnije u kontekstu novijih nastojanja u reformama nacionalnih socijalnih politika da se uspostavi čvršća veza između doprinosa i penzija u reformisanim penzijskim šemama. Međutim, ovaj proces istovremeno ugrožava veliki broj žena koje su zaposlene na radnim mestima sa niskim prihodima. U mnogim zemljama stoga se poseban značaj pridaje dodatnom, pretežno privatnom sistemu penzijskog osiguranja. Ipak, i ovaj sistem može reprodukovati rodni jaz u penzijama, s obzirom na razlike u zaradama muškaraca i žena. Stoga se ističe da je važno oblikovati takve privatne penzijske šeme koje će premostiti rodne nejednakosti i kompenzovati nepovoljniji položaj žena, na isti način kao u javnim PAYGO šemama (Ibid).

Rodna ravnopravnost u politikama od značaja za pristup drugim važnim resursima

Pekinškom platformom predviđeno je da se u cilju poboljšanja položaja žena preduzmu koraci kako bi im se omogućio jednak pristup ekonomskim resursima, uključujući zemljište, kredit, kao i nauci i tehnologiji, obukama za rad, informacijama, komunikacijama i tržištima roba i usluga (UN, 1995: 5). Kada su u pitanju politike od značaja za rodnu ravnopravnost u pristupu različitim resursima od značaja za ekonomsku participaciju i ekonomsko blagostanje, zapaža se da, osim politike u oblasti obrazovanja, istraživanja i razvo-

ja, rodni mainstreaming nije prisutan u značajnijoj meri (kao recimo, u politici zdravstvene zaštite i dugotrajne nege), ili je čak potpuno izostao (kao u politikama stanovanja).

O pojedinim obrazovnim politikama i merama, posebno onim usmerenim na smanjenje profesionalne segregacije, kao i merama iz oblasti doživotnog učenja, obuke za rad i sl, već je bilo reči. Stoga će ovde biti pomenute politike koje se tiču smanjenja rodnog jaza u oblasti nauka i istraživanja. Instrument za razvoj nauke i istraživanja Evropske komisije predstavlja Okvirni program sedam (Seventh Framework Programme) i u njemu se vodi računa o rodnoj ravnopravnosti i smanjenju rodnog jaza u akademskim i istraživačkim angažovanjima i postignućima žena i muškaraca. Ovim okvirom se takođe podstiču istraživanja u oblasti rodnih odnosa. Pripremljeni su i programi obuke čiji je zadatak da podignu svest o rodnim aspektima različitih naučnih domena među pripadnicima naučne zajednice. Finansiraju se i projekti koji imaju za cilj da identifikuju najbolje prakse rodno ravnopravnih oblika upravljanja ljudskim resursima u naučnim institucijama. Unapređene su i statistike na osnovu kojih se prate rodne strukture zaposlenih u nauci. EU je postavila cilj da na vodećim položajima u javnom naučnom sektoru treba da bude 25% žena. Ovaj cilj je pretočen u niz akcija koje treba da podstaknu unapređenje žena na ove položaje (mentorstva, umrežavanje, obuke). Analiziraju se i obrasci karijera žena, a ispituju i raspodele sredstava za pojedine naučne oblasti u kojima dominiraju žene (EU, 2009).

Jednak tretman žena i muškaraca u pristupu robama i uslugama uveden je u evropsko rodno zakonodavstvo nedavno (2004. godine). Ovo predstavlja zapravo, prvi značajniji izlazak iz područja zapošljavanja i sa njim povezanim područjima usklađivanja porodičnog života i socijalne zaštite. Zabranjuju se direktna i indirektna rodna diskriminacija, uključujući i nepovoljniji tretman žena zbog trudnoće i materinstva, kao i uznemiravanje, seksualno uznemiravanje i navođenje na diskriminaciju u svim oblastima ponude roba i usluga. Direktiva predviđa i pozitivnu akciju. Međutim, direktiva ne obuhvata oblast kao što su mediji i reklamiranje, obrazovanje, a izuzimaju se i robe i usluge koje su namenjene primarno pripadnicima jednog pola, kada je to opravdano. Posebna pravila se primenjuju u oblasti osiguranja. U osnovi, uzimanje u obzir pola pri izračunavanju iznosa premija i naknada ne sme rezultirati u razlikama individualnih premija i naknada. Izuzeci su dopušteni u slučaju „kada su opravdani“, kada se koriste određeni rodno utemeljeni podaci (kao što je, na primer duže prosečno trajanje života žena). Direktiva je prenetu u države članice najčešće preko amandmana na postojeće zakone, dok su u nekim zemljama doneti i posebni zakoni kojima se reguliše rodna diskriminacija u pristupu robama i uslugama. U pojedinim zemljama u ove zakonske regulacije uključene su i oblasti koje direktivna ne pokriva. Pa je tako rodna diskrimina-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

cija u obrazovanju sadržana u zakonu u Belgiji, Francuskoj, Slovačkoj, Švedskoj, Grčkoj, Mađarskoj, Irskoj, Litvaniji, Malti, Holandiji, Španiji i Finskoj. Dok je zabrana diskriminacije u medijima i reklamiranju prisutna u Grčkoj, Irskoj, Španiji, Malti, Francuskoj i Belgiji (EC, 2009).

Pregled najvažnijih politika rodne ravnopravnosti nedvosmisleno ostavlja utisak njihove centriranosti oko tržišta rada i zapošljavanja, a onda i drugih aspekata uglavnom u meri u kojoj su povezani sa centralnim pitanjem zaposlenosti. Rodni mainstreaming je predmet široke debate u naučnim krugovima, pa će u narednom delu pažnja biti posvećena različitim ocenama rodnih politika u EU.

3.1.3. Ocene politika rodne ravnopravnosti

Prema pojedinim ocenama, uključivanje pitanja rodne ravnopravnosti u javne politike predstavlja trijumf feminizma. Prema drugim ocenama, negde na ovom putu feminističke ideje i ideali su „izgubljeni u prevodu“, ili su modifikovani kako bi se izašlo u susret opštijim ciljevima (Perrons, 2005). Autori i autorke koji zastupaju ovo poslednje mišljenje ukazuju na veliki jaz koji se može uočiti između političke retorike i stanja u stvarnosti na prostoru EU. Ciljevi povećanja zaposlenosti žena i unapređenja socijalne brige o deci postavljeni su tek relativno skoro, onda kada je prepoznat značaj učešća žena na tržištu rada sa stanovišta konkurentnosti i produktivnosti. Temelniji oblici nejednakosti ostaju i dalje pokriveni maglom, u šta se može uveriti svako nastojanje da se stanje sagleda dalje od statistike rada (Ibid).

Literatura o rodnom mainstreamingu u EU je relativno obimna. U toj literaturi generalno se prepoznaju pozitivni pomaci ka većoj rodnoj ravnopravnosti u EU, ali se identifikuju i slabosti, odnosno prepreke. Silvija Volbi (2004) sumira kritike rodnog mainstreaminga u šest tačaka i nastoji da sagleda u kojoj meri su ove kritike opravdane:

1. Ističe se da su akcije EU uglavnom usmerene na standardne forme zaposlenosti, dok se žene u velikom broju zapošljavaju u nestandardnim oblicima rada.
2. Drugo, prigovara se da su zakoni o jednakom tretmanu za model uzeli muške obrasce života i da stoga ne dotiču duboke korene nejednakosti. EU politike i zakonodavstvo, zamera se dalje, ne uspevaju da prepoznaju osobene potrebe žena koje su angažovane u brizi o porodici. Neki smatraju da država treba da preuzme deo brige o porodici, kako bi se otklonila opterećenja sa žena, a zapaža se da EU to ne čini, zbog svog uskog fokusa na potrebe zaposlenih, zbog principa supsidijarnosti usled koga su socijalne politike i mere soci-

jalne zaštite prepuštene državama članicama, ali i zbog toga što je projekat EU suštinski neoliberalni projekat.

3. Sprovođenje EU direktiva o rodnoj jednakosti je neujednačeno, kao rezultat nacionalnih razlika u institucionalnim aranžmanima.
4. Identifikuju se važne oblasti u koje EU politika rodne ravnopravnosti za sada ne zadire, pa se, recimo, navode seksualne preferencije, abortus, i nasilje nad ženama.
5. Strategija za unapređenje rodne ravnopravnosti oslanja se više na meke nego na čvrste zakone, to jest, javlja se više u obliku preporuka nego u obliku obavezujućih zakona. Što zajedno sa gubitkom fokusa u rodnom mainstreamingu ograničava efikasnost intervencija.
6. Podrška rodnoj ravnopravnosti je slaba zato što se u Ustavu EU rodna ravnopravnost tretira kao cilj a ne kao vrednost višeg reda. Ovo se često obrazlaže činjenicom da je mali broj žena bio uključen u pripremu Ustava.

Volbi ukazuje da neke od navedenih kritika nisu održive. Pre svega ukazuje da je veliki broj aspekata rodne ravnopravnosti sadržan u „čvrstim“ zakonskim normama, jer je definisan direktivama. Ona upućuje i na novije direktive u kojima je pažnja posvećena nekim najvažnijim oblicima nestandardne zaposlenosti, pre svega u obliku rada sa delimičnim radnim vremenom i privremene zaposlenosti. Zapaža da su u novije vreme direktive EU počele da prepoznaju značaj posebnih potreba žena koje se angažuju u brizi o porodici i na tržištu rada, i pritom dodaje da obezbeđivanje javnih usluga nije jedini odgovor na ovaj problem. Volbi primećuje da je EU proširila fokus rodne politike sa uskog ekonomskog na neekonomski pitanja, uključujući i ne-diskriminaciju u oblasti zapošljavanja na temelju seksualnih orijentacija, proširenje pojma tržišnih usluga na usluge obavljanja abortusa i podsticanje politika za borbu protiv nasilja nad ženama (Walby, 2004).

Rodni mainstreaming se u literaturi najčešće analizira i ocenjuje prema nekoliko ključnih dimenzija. Prvo, ocenjuje se u kojoj meri je ova metoda oblikovanja i sprovođenja politika zaista razvijena i dosledno primenjena u politikama usmerenim na unapređenje rodne ravnopravnosti. Drugo, ocenjuje se u kojoj meri ova nova politička metoda predstavlja inovativni pomak u odnosu na prethodne rodne politike, i u kakvom je odnosu sa njima. Treće, nastoji se oceniti u kojoj meri je rodni mainstreaming zaista doveo do promena u obrascima i stepenu rodne nejednakosti u stvarnosti. Četvrto, ocenjuje se njegova povezanost sa feminističkim teorijama, idejama i strategijama promene.

Prvi aspekt, dakle, odnosi se na transformaciju samog političkog procesa. Meri Dali (2005) je sprovela analizu rodne ravnopravnosti na uzorku od osam država EU (Grčka, Belgija, Francuska, Irska, Litvanija, Španija, Švedska i

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Velika Britanija) i uočila niz važnih trendova. Odgovornosti za pitanja rodne ravnopravnosti su raspodeljena između različitih jedinica ili odeljenja u državnom aparatu, za razliku od ranije centralizovane odgovornosti, koja je bila smeštena u pojedinačno ministarstvo ili odeljenje. Načini na koje se ova „decentralizacija“ ostvaruje se razlikuju između zemalja EU. U Velikoj Britaniji i Irskoj ova decentralizacija se odvijala preko revizije zakona o rodnoj ravnopravnosti u koju su bila uključena sva državna tela. U drugim zemljama (Belgija, Francuska, Grčka, Litvanija i Španija), metod za raspodelu odgovornosti za rodne politike više nalikuje principu transferzale, odnosno rodne politike presecaju linije drugih politika i suštinski su međusektorske. Razlike između država javljaju se u pogledu institucionalne obuhvatnosti rodnog meinstriminga (koliko različitih ministarstava i tela je uključeno u proces), i koherentnosti pristupa, koja zavisi od toga da li su politike rodne ravnopravnosti utemeljene u jedinstvenom planu ili strategiji (nasuprot ranijim skupovima mera). U slučaju postojanja opšte strategije rodne ravnopravnosti, ili akcionog plana, različita ministarstva postaju odgovorna za ostvarivanje pojedinačnih ciljeva. Treći oblik uspostavljanja rodnog meinstriminga svojstven je Švedskoj i ispoljava se kao obuhvatna i sistematska primena rodni analiza u formulisanju i implementaciji politika. To u praksi znači da akteri iz javnog, privatnog i civilnog sektora (ministarstva, državne institucije, poslodavci, nevladine organizacije i sl.) postaju aktivni učesnici u procesu, a njihova posvećenost doprinosi efikasnom formulisanju i sprovođenju politika (Daly, 2005).

Osim razlika u obuhvatu i koherentnosti političkog procesa koji se ostvaruje kroz rodni meinstriming, razlike se uočavaju i u primeni sredstava ili tehnika. Ove tehnike najčešće obuhvataju obezbeđivanje i upotrebu rodno osetljivih statistika, procenu efekata politika i mera (impact assessment) i rodno budžetiranje. Međutim, rodni meinstriming se u praksi često sprovodi selektivno. Koristi se neka od njegovih metoda, ali ne i ceo metodološki paket. Teškoće u obuhvatnoj primeni rodnog meinstriminga delom potiču od njegove izrazite složenosti koja zahteva i odgovarajuću obučenosť državnih službenika, kao i ostalih aktera. Zbog standardizacije ovih tehnika i njihove ključne uloge u čitavom procesu formulisanja i implementacije politika, često se ukazuje na „tehnokratizaciju“ rodnog meinstriminga (Beveridge, Nott, 2002). U zemljama u kojima se rodni meinstriming selektivno sprovodi, on najčešće obuhvata rodne analize politika. Švedska je jedina zemlja iz uzorka istraživanja Meri Dali, koja primenjuje ceo „metodološki paket“, jer pored analiza politika, primenjuje i čitav spektar relevantnih procedura širom državne administracije (Daly, 2005).

Među zemljama iz uzorka Dali prepoznaje tri različite varijante rodnog meinstriminga. Prvu predstavlja pun integrisani pristup koji je registrovan u Švedskoj. Rodni meinstriming se primenjuje na sveobuhvatan način, a u pro-

ces su uključeni najrazličitiji akteri od države, do privatnog i civilnog sektora. Druga varijanta zapaža se u Belgiji i Irskoj. Ovu formu naziva „ograničena transferzalnost“ (limited transversality), što znači da je više ministarstava ili odeljenja uključeno u proces, ali daleko od toga da je čitava državna hijerarhija uključena, a pogotovo nevladini akteri. Treća verzija rodnog meinstriminga, koju odlikuje izrazita fragmentarnost i ograničenost na nekolicinu političkih oblasti, svojstvena je Francuskoj i Velikoj Britaniji, a u manjoj meri Grčkoj i Španiji. U ovim zemljama, zapravo, pojedinačne inicijative nisu povezane sa opštom politikom rodne ravnopravnosti (Ibid). Delimične razloge za ovakvo stanje, Dali nalazi u samom konceptu rodnog meinstriminga koji je nedovoljno jasan i izrazito „elastičan“, tako da gotovo svako može tvrditi da ga primenjuje u oblikovanju javnih politika. Prema njenom mišljenju, tehnokratizacija koncepta samo doprinosi njegovoj nepreciznosti.

Kao važan problem u primeni rodnog meinstriminga prepoznata je nedovoljna kompetentnost aktera uključenih u proces da dosledno primenjuju ovu političku metodu. Pritom se ne radi samo o površnoj obučenosti kadrova za primene tehnika organizovanja političkog procesa, deskriptivnih analiza, formulisanja politika sa stanovišta doprinosa otklanjanju rodni nejednakosti, već o suštinskom razumevanju rodni nejednakosti, koje najčešće manjka političkim akterima. Klara Grid je do sličnih zaključaka došla proučavajući politike prostornog planiranja u Velikoj Britaniji. Naime, pokazalo se da političari i državni službenici od vrha do dna, stariji ali i mlađi muškarci uopšte nisu upoznati sa konceptom rodnog meinstriminga, a da situacija nije ništa bolja ni kod malobrojnih žena angažovanih u odgovarajućim službama (Greed, 2005). Džil Ruberi ističe da, uprkos lakoći s kojom je uveden u politike zapošljavanja u EU, rodni meinstriming ostaje suštinski površan, ograničen na opise stanja bez dubljih razumevanja načina na koje su strukture na tržištu rada „urođjene“ (Rubery, 2005).

Ocena inovativnosti rodnog meinstriminga kao političke strategije za ostvarivanje rodne ravnopravnosti tesno je povezana i sa razmatranjima o sponama između ovog političkog pristupa i feminističkih teorija i strategija. Već je ranije navedeno da se u proučavanju razvoja rodni politika u EU razlikuju tri odvojene faze. Prvu predstavlja politika jednakog tretmana, drugu politika pozitivne akcije, a rodni meinstriming predstavlja treću, najnoviju fazu. Verlo (2005) ističe se da tri navedene faze zapravo predstavljaju tri različite feminističke političke strategije. Ona polazi od razlikovanja feminističkih strategija koje je istakla Skuajers: strategija inkluzije (inclusion), utemeljena je na principu jednakosti, strategija preokreta (reversal), utemeljena je na principu razlika i strategija premeštanja (displacement), utemeljena je na principu raznovrsnosti (diversity) (Squires, 2005). Prema mišljenju Skuajersove, svaka od ovih strategija unosi različiti sadržaj u meinstriming. Prva unosi ideju o

jednakim šansama, druga specifično žensku perspektivu, a treća jednakost shvaćenu na kompleksan način, jednakost koja poštuje različitosti. Ove tri koncepcije meinstriminga različito shvataju i sredstva kojima se on postiže: prva se oslanja na birokratska politička sredstva, druga na konsultacije sa ženskim organizacijama, a treća na inkluzivne procese. Kada se meinstriming konceptualizuje kao sredstvo ostvarivanja jednakih šansi birokratskim političkim metodama, njegov potencijal je ograničen individualizmom i elitizmom. On biva zarobljen liberalnim shvatanjem ravnopravnosti unutar tržišne paradigme distribucije. Kada se javlja u obliku ostvarivanja interesa žena, kroz sredstva konsultacija sa ženskim organizacijama, potencijal meinstriminga je ograničen esencijalizmom i fragmentacijom. U ovom slučaju njegovi dometi su ograničeni politikama sa stanovišta identiteta, u kojima se često priznavanje autentičnih interesa favorizuje na štetu pitanja redistribucije. Skuajers ističe da meinstriming predstavlja strategiju transformacije, tek kada se konceptualizuje kao sredstvo ostvarivanja jednakosti shvaćene na kompleksan način, uz poštovanje različitosti, a kroz politiku uključivanja (Ibid). Za razliku od ovakvog mišljenja, Verlo ističe da i strategija osnaživanja žena, koja odgovara feminističkoj strategiji preokreta, zajedno sa strategijom premeštanja, nosi transformacijski potencijal. Autorka zaključuje da ovi pristupi nisu međusobno isključivi, već se mogu kombinovati u stvarnosti. Rodni meinstriming se često vidi kao transformativna strategija, zato što teži da preispita i rekonfiguriše rodnoš sistema i procesa (Verloo, 2005). Za razliku od ovog stanovišta, prisutna su i mišljenja da rodni meinstriming zapravo ne poseduje transformacijski potencijal, već da u suštini predstavlja „integracionističku strategiju“, jer samo uvodi rodnu perspektivu u postojeće političke procese, ali *ne osporava dominantnu političku paradigmu* (Pollack, Hafner-Burton, 2000). Naime, rodni meinstriming bi trebalo da predstavlja proces u kome „žene ne bivaju samo uključene u glavne tokove (mainstream), već redefinišu prirodu glavnih tokova“ (Jahan, 1995:13, nav. prema Pollack, Hafner-Burton, 2000). Prema istim ocenama EU je u suštini usvojila integracionistički pristup rodnoj perspektivi, što podrazumeva da je rodni pristup integrisan u specifične politike EU, umesto da se osnovni ciljevi EU preispitaju iz rodne perspektive (Ibid).

Meri Dali smatra da rodni meinstriming nije jednostavno zamenio prethodne pristupe. U zemljama širom EU zapažaju se primeri različitih načina na koje rodni meinstriming uključuje i politike jednakog tretmana i pozitivne akcije. Politika rodne ravnopravnosti evoluirala, a tu evoluciju ne treba shvatiti kao uvođenje rodnog meinstriminga *umesto* prethodnih politika, pošto on često *inkorporira* njihove elemente. Tako se u nekim zemljama pozitivne akcije ranije usmerene na zapošljavanje, odnosno javnu sferu, sada prenose i na privatnu sferu i pokušavaju da proizvedu promene u porodici (kao u slučaju porodičnog nasilja u Španiji). Osim toga, fokus pozitivne akcije je proširen,

tako da mere koje su ranije bile usmerene na devojčice (u obrazovanju) sada se usmeravaju prema dečacima koji pokazuju prosečno slabija obrazovna postignuća. Politika jednakog tretmana takođe se neprestano proširuje, pa je od početne jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti, proširena na brojne aspekte sfere zapošljavanja i rada, a potom je proširena i na različite forme diskriminacije izvan sfere zapošljavanja. Prema mišljenju Meri Dali, ispravnije bi bilo reći da tri pristupa zajedno evoluiraju (Daly, 2005).

Dali ukazuje na inovativne aspekte rodnog mainstreaminga na pet nivoa. Na nivou diskursa ili političke retorike, zapaža se zaokret političkog fokusa sa žena na rodne odnose. Međutim, ona nerado naziva ovaj pristup rodnim, zbog toga što u većini slučajeva zanemaruje analizu odnosa moći. On unosi promene i u institucionalne strukture, jer se konstituišu posebne jedinice odgovorne za kreiranje rodnih politika, a briga o rodnoj ravnopravnosti delegira u različite strukture vlasti. Međutim, specijalizovane jedinice za rodni mainstreaming često predstavljaju suštinski jedinice za tehničku podršku, a ne jedinice sa posebnim kompetencijama u oblasti rodnih nejednakosti. Njihov zadatak je najčešće da obučavaju državne službenike u oblasti rodne ravnopravnosti. Na trećem nivou političkog procesa nalaze se politička sredstva. I u ovom aspektu Dali uočava važne promene: oslanjanje na rodno fokusirane analize, evaluacije, mehanizme praćenja. Na četvrtom nivou nalaze se empirijske evidencije koje se koriste u svrhu praćenja stanja i formulisanja politika, gde su takođe učinjeni važni pomaci, jer je rodna statistika daleko razvijenija nego pre i dostupni su novi podaci (najčešće su to „stari podaci“ sada deagregirani po polu). Na kraju, izmenjeni su i sami procesi političkog odlučivanja, jer se u oblikovanje rodnih politika uključuje veći broj različitih aktera. Međutim, Dali smatra da treba biti oprezan u oduševljenju promenama koje je rodni mainstreaming doneo. Samo u Švedskoj je došlo do sistematskih promena u svim navedenim aspektima. Osim toga, čak i onda kada se registruju veći pomaci u reorganizaciji samog političkog procesa, to još uvek ne znači da su nosioci aktivnosti suštinski napravili pomake u razumevanju rodnih nejednakosti (Ibid). U pojedinim kritikama se ističe da je rodni mainstreaming više ekspertsko-birokratski model oblikovanja javnih politika nego demokratsko-participativni (Beveridge i Nott, 2002). Sa jedne strane upućene su kritike da iako pretenduje da bude rodni pristup, rodni mainstreaming ostaje primarno pristup usmeren na žene (Daly, 2005), dok se sa druge strane upućuju kritike da široka disperzija odgovornosti između državnih tela i institucija može „razvodniti“ politiku rodne ravnopravnosti, odnosno dovesti do napuštanja specifičnih, pozitivnih akcija usmerenih na žene (Stratigaki, 2004). Umesto da postanu „svačija odgovornost“ rodna pitanja mogu postati „ničija odgovornost“ ovakvom podelom uloga i nadležnosti (Pollack, Hafner-Burton, 2000). U istom duhu, Džil Ruberi upozorava da je jedan od ključnih razloga za ograničene domete rodnog me-

insriminga u transformaciji javnih politika rodne ravnopravnosti zapravo posledica neodgovarajuće motivacije. Naime, dominantni motivi koji se kriju iza ove političke strategije tiču se primarno unapređenja stanja u EU ekonomiji, u smislu veće participacije na tržištu rada, ostvarivanja veće produktivnosti i konkurentnosti. Međutim, oblikovanje politika koje zaista vode transformaciji rodni odnosa moraju početi od motiva socijalne pravde (Rubery, 2005).

Dali ističe da teorija rodnog meinstriminga ne posvećuje dovoljno pažnje odnosu između države i društva. Rodne nejednakosti se mogu ublažiti, ali ne i otkloniti politikama zbog toga što rodne nejednakosti imaju korene u društvu, a politika nije jedina determinanta koja ovo društvo oblikuje. Ona zapaža da teoriji o rodnom meinstrimingu nedostaje zapravo teorija promene. Tako rodni meinstriming ostaje pretežno pojam usmeren na promene političkih struktura, organizacija, procedura i procesa, a *manje prava strategija društvenih promena*. U teorijama se može naći mnogo više analiza o samom dizajniranju političkog procesa nego o vezi između tog političkog procesa i društvenih promena, a to je zbog toga što ovim teorijama najčešće nedostaje sociološko jezgro (Daly, 2005). Iako je ovo tačno za većinu rasprava o rodnom meinstrimingu, ipak je važno prepoznati pristupe koji nastoje upravo da sagledaju vrednost i potencijale rodnog meinstriminga sa stanovišta društvenih promena.

Za Silviju Volbi jedno od ključnih pitanja tiče se uticaja rodni politika, pre svega oblikovanih putem rodnog meinstriminga na procese transformacije rodni režima (Walby, 2004).¹²³ Naime, u razvijenim industrijskim društvima rodni režimi se pretežno oblikuju u javnoj sferi, a razlikuju se u zavisnosti od toga da li su obeleženi dominacijom tržišni odnosa, snažnom ulogom države blagostanja ili dominantnom ulogom regulativne političke zajednice. Razlike između tipova rodni režima stoga su kvalitativne a ne samo razlike u stepenu rodni nejednakosti. Tako je u razvijenim društvima Zapada socijaldemokratski rodni režim obeležen ravnopravnijim rodni odnosima, bogatom ponudom javni usluga za brigu o porodici koja je podstakla intenzivno uključivanje žena na tržište rada. Tržišni model odlikuje parcijalno uključivanje žena u tržište rada i oslanjanje na tržišne usluge za brigu o porodici. Treći model, regulativni, svojstven je Evropskoj Uniji. U ovom modelu rodnog režima, uključivanje žena u tržište rada odvija se primarno na osnovu regulacija kojima se otklanjaju prepreke u vidu diskriminacije, reguliše radno vreme u skladu sa potrebama vezanim za brigu o porodici i promovišu politike socijal-

123 Rodni režim u stanovištu Silvije Volbi predstavlja vrlo složenu socijalnu konstrukciju koja obuhvata 4 različita nivoa apstrakcije. Na prvom nivou režim se konstituiše u opštem socijalnom sistemu. Na drugom nivou režim se konstituiše na linijama diferencijacije između privatne i javne sfere, na trećem nivou režim se konstituiše u sklopu serije domena, uključujući ekonomski, politički, i civilno društvo, dok se na četvrtom nivou nalaze serije socijalni praksi (Walby, 2004).

nog uključivanja. Autorka napominje da nordijske zemlje karakterišu primarno socijaldemokratski režimi, iako pripadaju EU, zbog toga što su ovi rodni režimi uspostavljeni pre ulaska u EU i pre razvoja EU modela.

U opisanom kontekstu glavno pitanje za autorku je potencijal EU da kreira novi model rodnog režima u kontekstu globalizacije. Tu se otvaraju dva važna pitanja. Prvo, da li globalizacija dovodi do erozije različitosti u političkim i socijalnim formama kapitalizma, poslovnih sistema i država blagostanja? Drugo, da li stvaranje globalne političke zajednice vodi difuziji ideja, uključujući i ideje o rodnoj jednakosti?

U odgovoru na ova pitanja autorka ukazuje da je do sada EU razvila jedan osoben pristup u tome što planira razvoj uz vrednovanje pitanja socijalne kohezije. Socijalna isključenost se ne shvata samo kao nepravična, već i štetna zbog toga što razara socijalnu koheziju potrebnu za efikasnu, produktivnu i globalno kompetitivnu ekonomiju. Koncept socijalne uključenosti je važan za politiku EU. Ovaj koncept je utkan u EU institucije i ne predstavlja samo ideološku osnovu za legitimaciju. Pokazatelje za to vidi, na primer, u strukturama odlučivanja, kada se sindikati i organizacije civilnog društva uključuju u formulisanje direktiva o zapošljavanju i sl. U aspektu rodnih režima, povezanost feminizma sa političkim odlučivanjem u EU je od posebnog značaja. Ona ne tvrdi da su svi oblici feminizma angažovani u ovom poduhvatu. Radikalni feminizam često izbegava svaku formu saradnje sa državom nastojeći da izgradi sopstvene paralelne institucije. Međutim, uočava se značajno povećanje usmerenosti feminističkih strategija na državne regulacije i političko odlučivanje u EU (Walby, 2004).

Dajan Perons ocenjuje potencijal rodnog meinstriminga u uslovima nove ekonomije. Ona smatra da uspostavljanje ekonomije zasnovane na znanju, kao izrazito neo-liberalne ekonomije, sadrži tendencije povećanja nejednakosti u najrazličitijim oblicima pa i rodnih. U uslovima takve ekonomije, rodni meinstriming teško da može da bude efikasno sredstvo za otklanjanje nejednakosti. Rodni meinstriming u EU počiva na višestrukim motivima, od kojih je tek nekolicina utemeljena na etičkim principima jednakosti između žena i muškaraca, a većina drugih počiva na potrebi da se ostvari veće angažovanje stanovništva na tržištu rada i obezbede bolja produktivnost i međunarodna konkurentnost. Ona ukazuje da se u savremenom političkom diskursu rodne nejednakosti na tržištu rada primarno vide kao „ostatak prošlosti“, kada su žene bile primarno usmerene na brigu o porodici, a egzistencija domaćinstva se obezbeđivala preko pune zaposlenosti muških članova. Smatra se da je ove „ostatke nejednakosti“ moguće otkloniti politikama koje se usmeravaju na otklanjanje prepreka na tržištu rada i u porodici koje sprečavaju žene da se uključe na tržište rada u većem broju ili na intenzivniji način. U tim nastojanjima, rodni meinstriming je prepoznat kao izuzetno pogodno

sredstvo. Međutim, problem je, po mišljenju ove autorke, u tome što logika nove liberalne ekonomije znanja sistematski proizvodi nove nejednakosti ili čak produbljuje stare. Naime, nova ekonomija stvara nove oblike polarizacije u strukturi na tržištu rada. Dajan Perons ocenjuje da se promene u strukturi tržišta rada mogu uporediti sa peščanim satom. Sa jedne strane ona stvara veliki broj radnih mesta u sektorima proizvoda i usluga koji se zasnivaju na novim tehnologijama i podrazumevaju rad sa informacijama. Robe i usluge u ovom sektoru, od kompjuterskog softvera, preko finansijskih transakcija, do muzike, postaju posebna vrsta dobara, takozvana „dobra znanja“. Ona se mogu prenositi digitalno, gotovo bez tržišnih granica u globalno-svetskom prostoru, mogu se umnožavati vrlo jeftino i njihova potrošnja ne smanjuje ukupnu količinu ponude (bar ne u smislu potrošnje „čvrstih“ proizvoda, poput hrane, automobila, odeće i sl.). Sektori u kojima se nude ovi proizvodi i usluge su visoko produktivni i visoko profitabilni. Na drugoj strani peščane strukture tržišta rada povećava se broj uslužnih zanimanja, i to pre svega onih koji zahtevaju niže kvalifikacije. Rad u sektoru usluga koje se ne mogu materijalizovati radno je intenzivan i ima suprotne karakteristike u odnosu na „dobra znanja“. Ovaj rad se ne može bezgranično trošiti, pa je u ovom sektoru, produktivnost rada niža. Odnosno, pojednostavljeno rečeno, frizer/ka, medicinska sestra/tehničar ili vaspitač/ica ne mogu proširivati granice svoje produktivnosti na način koji može osoba koja umnožava i prodaje softwer. Ili, jedna vaspitačica može voditi istovremeno brigu o više dece, ali ne može voditi brigu o velikom broju dece, što određuje produktivnost njenog rada, udeo na tržištu i visinu zarade. Perons uočava da su tokom 1990ih godina najbrži porast na jednoj strani beležila zanimanja kompjuterskih stručnjaka, menadžera i finansijskih stručnjaka, a na drugoj strani zanimanja negovateljica, frizerki, i usluga za održavanje domaćinstva. Ona sektor ekonomije u kome se obavlja prvi skup zanimanja naziva ekonomijom znanja, a drugi ekonomijom nege (caring economy) i uočava da u prvoj dominiraju muškarci a u drugoj žene. Zaposleni u prvoj oblasti ekonomije žive pod pritiskom nedostatka vremena, a zaposleni u drugoj ekonomiji, pod pritiskom nedostatka novca (Perrons, 2005). Autorka zaključuje da horizontalna segregacija nastavlja da sledi stare obrasce, pošto su žene prezastupljene u aktivnostima povezanim sa brigom o drugima, kao što su vaspitanje i obrazovanje (na nižim nivoima), zdravstvena zaštita, službenički i uslužni rad. Muškarci su prezastupljeni u zanimanjima kao što su upravljanje, novac i proizvodnja. Žene ulaze sve više u stručnjačka zanimanja, ali opet bez narušavanja obrazaca segregacije, pri čemu muškarci nadproporcionalno zauzimaju stručnjačke položaje u tehničkim naukama (Fagan, Burchell, 2002). U novije vreme prisutne su i tendencije da se u strukturama kolektivnog pregovaranja stabilne, hijerarhijske strukture zamene fluidnijim, uz veću individualizaciju sistema nagrađivanja, što otvara prostor za različite manipulacije i otežava nadzor, posebno u oblasti jednake plaćenosti

za rad jednake vrednosti (Ibid). Imajući u vidu opisane obrasce segregacije na tržištu rada Perons zaključuje da se rodne nejednakosti u zaradama povećavaju. Pritom, ona ne tvrdi da rad u uslugama nege ne zahteva kvalifikacije, naprotiv, mnoge usluge zahtevaju visoke kvalifikacije, već da radno intenzivna priroda rada ograničava visinu prihoda. Nejednakosti se povećavaju među ženama, među muškarcima i između žena i muškaraca. Zbog toga što su navedeni procesi duboki, sistemski i strukturni procesi, Perons je skeptična da političke intervencije u obliku rodnog meinstriminga mogu postići dovoljnu efikasnost, odnosno da mogu značajnije promeniti rodnu nejednakost (Ibid).

Ova zapažanja o ograničenoj ulozi rodnih politika u socijalnim promenama (Rubery, 2005, Daly, 2005, Perrons, 2005, Standing, 2004, Subrahmanian, 2004, Walby, 2004), izuzetno su značajna jer ukazuju na daleko veću složenost procesa društvenih promena nego što to podrazumevaju pristupi usko fokusirani na metode oblikovanja rodnih politika. Ipak, iako javne politike ne mogu biti ključ za tumačenje *ukupnih* društvenih promena, one imaju izuzetnu ulogu u oblikovanju *temelnog sistemskog okvira*, pa je i njihova „odgovornost“ u složenoj determinaciji promena velika. Pojednostavljeno rečeno, one svakako nisu dovoljne, ali su važan preduslov društvenih promena u vrlo složenim determinističkim spletovima između struktura, aktera, akcija i procesa. Na to dovoljno ukazuju zapažanja o ograničenim dometima rodnog meinstriminga u uslovima dominacije političkih paradigmi usmerenih na poboljšanje ekonomskih performansi sistema kroz veću produktivnost i međunarodnu konkurentnost. Na kraju ćemo usmeriti pažnju i na karakter i ulogu politika za unapređenje rodne ravnopravnosti u Srbiji.

3.2. Politike rodne ravnopravnosti u Srbiji

Za Srbiju je, kao i za zemlje sa područja EU, u formulisanju i sprovođenju politika rodne ravnopravnosti, značajan međunarodni okvir koji određuje osnovne principe rodne ravnopravnosti i usmerava politike da budu usklađeni sa ovim principima. Najširi okvir predstavlja Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, koja je usvojena i proglašena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija¹²⁴. Od posebnog značaja za pitanja rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena su i Konvencija o političkim pravima žena (1953), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (1979)¹²⁵,

124 Prilikom usvajanja rezolucije 48 država je glasalo za, nijedna protiv, dok je 8 bilo suzdržano (uključujući Jugoslaviju, Saudijsku Arabiju, Južnu Afriku i SSSR) (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, dostupna na adresi <http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2008/06/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravimakl.pdf>, na dan 4.07.2010.

125 Zakon o ratifikaciji konvencije od strane tadašnje SFRJ objavljen je u Službenom listu SFRJ br. 11/81.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

i Pekinška akciona platforma (1996). Milenijumski ciljevi razvoja, takođe predstavljaju jedan od važnih globalnih političkih podsticaja da se pitanjima rodne ravnopravnosti pristupi u domaćim politikama sa stanovišta razvoja. Osim toga, Srbija je kao članica Saveta Evrope potpisala i važne evropske povelje, ali važno je napomenuti da u uslovima koje je potrebno ispuniti tokom procesa pridruživanja EU, rodna ravnopravnost nije postavljena kao eksplicitan uslov, već je implicitno sadržana u opštijim pitanjima prava, sloboda, ravnopravnosti i nediskriminacije. No, bez obzira na ove formalne obaveze, a pod uticajem globalnih međunarodnih okvira i smernica za razvoj politika rodne ravnopravnosti, kao i politika EU danas u Srbiji rodni mainstreaming postaje sve važnija komponenta javnih politika.

Međutim, važno je napomenuti da politike rodne ravnopravnosti u Srbiji ne počinju sa rodnim mainstreamingom koji se relativno sporo probija u javne politike nakon 2000. godine. One su činile značajnu komponentu modernizacijskih politika za vreme socijalizma, i istorijski gledano, samo poslednja decenija 20. veka predstavlja značajnu pukotinu u razvoju i transformaciji rodnih politika u Srbiji. Današnje politike rodne ravnopravnosti, zbog toga je potrebno sagledati u kontekstu nasleđa, kako pozitivnih, tako i negativnih, prethodnih istorijskih faza.

3.2.1. *Istorijsko nasleđe rodnih politika*

Pre Drugog svetskog rata položaj žene u Srbiji i tadašnjoj Jugoslaviji bio je obeležen karakteristikama agrarnog¹²⁶, izrazito patrijarhalnog društva i tradicionalističkim vrednostima i obrascima života. Pravnu osnovu rodne ravnopravnosti, nakon Drugog svetskog rata, ustanovio je Ustav tadašnje FNRJ iz 1946. godine, a tokom narednih decenija ona je proširivana različitim posebnim zakonima. Vrh Komunističke partije bio je nosilac političke moći, pa je uobličavao shvatanja o položaju i društvenoj ulozi žene u skladu sa socijalističkom ideologijom jednakosti, što se na nivou zakonske regulative reflektovalo povoljno i emancipatorski na položaj žene (Gudac-Dodić, 2006). Prvi posleratni Ustav garantovao je ženama pravo glasa,¹²⁷ zapošljavanja (uključujući i jednaku plaćenost za rad), štaviše, on je podigao prava žena na nivo ustavnog načela. Vera Gudac-Dodić smatra da je u ovakvom tretmanu žena ulogu odigrala ne samo osnovna ideologija jednakosti, već i aktivna uloga

126 Prema podacima iz popisa 1931. godine, udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji iznosio je 76%, da bi u 1948. godine, prema različitim procenama pao između 67% i 70.5% (Gudac-Dodić, 2006).

127 Mada je još predratni ustav iz 1921. godine garantovao biračko pravo svakom građaninu koji je navršio 21. godinu, a predviđao da će pravo glasa za žene biti definisano zakonom, u Kraljevini Jugoslaviji nikada to nije učinjeno (Ibid).

žena u ratu. Konstitutivna, ustavno-pravna načela o ravnopravnosti i jednakosti žena i muškaraca garantovana su i u ustavima koji su doneti u kasnijim decenijama, a pojam ravnopravnosti je proširivan na školovanje, rad i zaštitu na radu, prava vezana za socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu, posebnu zaštitu majke i deteta, a u Ustavu iz 1974. godine i na prava o slobodnom odlučivanju o rađanju dece (Ibid).

Pravni položaj žene u odnosu na muškarce unapređen je velikim brojem zakona, uredbi i primenjenih politika i mera. Ovde ćemo pomenuti samo neke najvažnije. Osnovni zakon o braku iz 1946. godine uvodi građanski brak kao jedino punovažan, a odnose u braku postavlja na osnovu ravnopravnosti, ističući da muškarci i žene maju iste obaveze i prava. Ovo je predstavljalo veliki pomak u odnosu na predratni zakon, jer su po Srpskom građanskom zakoniku, koji je važio od 1884–1946. godine, žene bile lišene niza prava (na rad, nasleđivanje imovine, starateljstvo nad decom u slučaju razvoda, itd.) i dovedene u položaj zavisnosti u odnosu na muškarca. Osnovnim zakonom o braku već je omogućeno ženama da biraju prezime prilikom udaje, obaveze supružnika u pogledu podizanja dece su izjednačene, liberalizovani su uslovi za razvod braka i regulisana imovinska pitanja u slučaju razvoda. Uredba o zaštiti zaposlenih trudnih žena i majki dojilja predviđala je porodiljsko odsustvo u trajanju od 90 dana, a u pojedinim slučajevima omogućeno je i skraćeno radno vreme do navršene treće godine starosti deteta. Za vreme porodiljskog odsustva predviđena je potpuna novčana nadoknada, a majke koje su nakon isteka tog odsustva radile skraćeno imale su pravo na mesečna primanja u visini od 75% od punog dohotka. U kasnijim periodima trajanje plaćenog porodiljskog odsustva je produžavano u više navrata tako da je na kraju bilo predviđeno njegovo trajanje od godinu dana nakon rođenja deteta (Ibid). Zakon o nasleđivanju iz 1955. otklonio je pravne osnove izrazite diskriminacije u nasleđivanju koja je bila uspostavljena predratnim Srpskim građanskim zakonikom. Naime, prema predratnim zakonskim normama nasledstvo umrlog su dobijala muška deca, odnosno potomci po muškoj liniji. Ženska deca su mogla naslediti imovinu samo ako nije bilo sinova niti drugih muških potomaka. Udovice su mogle da ostvare pravo samo na takozvani „udovički užitak“, što je praktično značilo da (osim u slučaju ponovne udaje) može da koristi, ali ne i raspolaže imovinom. Kasnije, 1960ih godina zakonom je omogućeno pravo žena da odlučuju o rađanju, odnosno legalizovan je i abortus. Pored toga, politike i različite mere unapređenja rodne ravnopravnosti u obrazovanju, od kurseva opismenjavanja (posle Drugog svetskog rata nepismenost žena bila je veća nego nepismenost muškaraca), preko različitih programa obuke za rad, do sistematskog podsticanja školovanja devojčica kroz institucije formalnog obrazovanja, dovele su do značajnog poboljšanja u obrazovnoj strukturi žena i smanjenja obrazovnog rodnog jaza.

Međutim, sliku o politikama rodne ravnopravnosti u socijalističkoj Srbiji ne treba shvatiti idilično iz više razloga. Prvo, pitanje prava i sloboda u socijalističkom represivnom režimu svakako je bilo ograničeno, pa je i pomake u rodnoj ravnopravnosti potrebno sagledati u kontekstu ograničenja građanskih prava i sloboda. Žene su tokom posleratnog perioda, baš kao i muškarci bile proganjane i osuđivane ukoliko se nisu smatrale „politički podobnim“, a tokom čitavog socijalističkog perioda odsustvo političkog pluralizma i građanske demokratije suštinski su bili u konfliktu sa pojmom „ravnopravnosti“, jer je učešće u postavljanju političkih ciljeva bilo neravnopravno, rezervisano samo za pripadnike komunističke elite. Drugo, zakonsko-pravna i politička osnova rodne ravnopravnosti nije ni u javnoj sferi, a kamoli u privatnoj sferi braka i porodice, dovela do egalitarnih odnosa. U javnoj sferi nejednakosti su se iskazivale kroz manju zastupljenost žena u položajima političke moći (mada je princip kvota bio primenjivan i učešće žena bilo više nego u građanskim demokratijama Zapada), kroz različite forme segregacije i nejednakosti u zaradama na tržištu rada, i sl. U sferi privatnosti, patrijarhalni odnosi moći ostali su dominantan oblik rodni odnosa. Razlog za raskorak između zakonsko-pravne osnove rodne ravnopravnosti i održavanja rodni nejednakosti u društvu, u značajnoj meri potiče od toga što je jednakost muškaraca i žena uvođena pre svega dekretima partijske države, nego što je predstavljala odraz socijalnih odnosa u svakodnevnom životu (Ibid). No, i uz ograničene domete, politika rodne ravnopravnosti za vreme socijalizma postavila je neke važne institucionalne preduslove za unapređenje rodne ravnopravnosti.

Poslednja decenija 20. veka, predstavlja svojevrсни „backlash“ period u razvoju politika rodne ravnopravnosti. Ovaj period razaranja institucija, blokiranja društvene post-socijalističke transformacije, ratova, ekonomskih i društvenih kriza, obeležen je odsustvom politika rodne ravnopravnosti na institucionalnom nivou, a retraditionalizacijom i repatrijarhalizacijom na nivou društvenih procesa. Već je ranije pomenuto, da se u ovom periodu beleže retrogradni trendovi povlačenja žena iz javne sfere u privatnu, sa tržišta rada u porodicu, gde preuzimaju ulogu nosilaca strategija opstanka u uslovima opšteg ekonomskog i društvenog propadanja. Period „odblokirane“ tranzicije nakon 2000. godine obeležavaju novi oblici politika rodne ravnopravnosti, koje proističu iz novih institucionalnih okvira, karaktera sistema i ideologija političke elite koju odlikuje relativno „visoka fluktuacija“ a time i kolebljiv (najblaže rečeno) odnos prema pitanjima rodne ravnopravnosti.

Razvoj politike rodne ravnopravnosti podrazumeva niz simultanih procesa: uspostavljanje odgovarajuće institucionalne strukture, sa odgovarajućim procesima odlučivanja i koordinacije; dostupnost podataka i evidencija koje omogućavaju analizu stanja za formulisanje politika i praćenje efekata njihovog sprovođenja; zakone, strategije i mere koji menjaju uslove pod kojima se

uspostavljaju rodni odnosi. Stoga ćemo pogledati kako se, prema navedenim dimenzijama, odvija razvoj rodni politika u Srbiji poslednjih 10 godina.

3.2.2. *Institucionalno – organizacioni okvir za rodnu ravnopravnost*

Kada je u pitanju institucionalni okvir, uspostavljanje posebnih tela i mehanizama za formulisanje politika i praćenje stanja u oblasti rodne ravnopravnosti predstavlja tek prvi korak. Opremljenost finansijskim i ljudskim resursima, kao i specifični položaji ovih tela u odnosu na druge strukture vlasti, ovlašćenja i kompetentnost, takođe predstavljaju važne aspekte institucionalnog okvira za razvoj politika rodne ravnopravnosti. Prisustvo žena u struktura političkog odlučivanja jeste u tom smislu važna determinanta ali nipošto dovoljna. Kao što često u svakodnevnom životu reprodukuju patrijarhalne obrasce života, žene u političkim vrhovima mogu jednako snažno reprodukovati neravnotežne odnose moći i čak biti potpuno neosetljive na pitana rodne ravnopravnosti. No, već u ovom prvom preduslovu Srbija pokazuje prilično nepovoljno stanje.

Uključenost žena u strukture političkog odlučivanja izrazito je mala, a longitudinalni trendovi ne pokazuju konzistentan napredak u ovom pogledu. Između dva izborna perioda uočeni su kontradiktorni trendovi. Sa jedne strane povećana je zastupljenost žena na nivou republičkih organa zakonodavne i najviše izvršne vlasti, dok se na lokalnom nivou zapaža stagnacija u odnosu na raniji period, a na nivou Vojvodine i pojedini reverzibilni trendovi. Nakon republičkih parlamentarnih izbora 2008. godine učešće žena među poslanicama Narodne skupštine Srbije je udvostručeno (povećano sa 11% na 22%) u odnosu na prethodne izbore. Iako je učešće udvostručeno ono je i dalje daleko ispod 30%, cilja definisanog u okviru Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova¹²⁸ (Vlada RS, 2008) ali i u okviru milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji. Nakon pokrajinskih izbora 2008. godine, učešće žena u parlamentu AP Vojvodine čak je smanjeno za 6% (sa 19% na 13%), pa se može zaključiti da trend ukazuje na zabrinjavajuće udaljavanje od postavljenog cilja. Učešće žena u najvišim organima izvršne vlasti takođe je nepovoljno. Nakon izbora 2008. godine u sastavu Vlade RS nalazi se 18% žena. To predstavlja povećanje u odnosu na 12% iz prethodnog perioda, ali je još uvek niže u odnosu na 2002. godinu kada je među članovima Vlade bilo 21% žena. U ovom aspektu, pak, može se reći da je Izvršno veće AP Vojvodine gotovo dostiglo postavljeni cilj, jer se među članovima ove političke institucije nalazi 29% žena (Vlada RS, 2010a). Kada je reč o zastupljenosti

128 Nacionalna strategija predviđa da učešće do 2014. godine, učešće od 30% bude samo početni cilj, a krajnji cilj je postavljen na nivo od 40%, koji predviđa i EU.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

žena među odbornicima skupština opština uočava se stagnacija u odnosu na prethodni izveštajni period. Nakon lokalnih izbora 2004. godine žene su činile 21% odbornika skupština opština i sa istim procentom su zastupljene i nakon lokalnih izbora 2008. godine¹²⁹. Zastupljenost žena među predsednicima opština je daleko nepovoljnija, jer se na ovim funkcijama žene nalaze samo u 4% opština u Srbiji (Ibid).

Kada su u pitanju specifični institucionalni mehanizmi koji predstavljaju čvorišne tačke za razvoj rodnoeg meinstriminga u strukturama vlasti, može se uočiti da su u pogledu njihovog uspostavljanja učinjeni važni početni koraci. Na centralnom nivou vlasti, 2004. godine prvo je konstituisan Savet za ravnopravnost polova RS, koga je kasnije zamenila Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike RS. Uprava je zadužena za analizu stanja i predlaganje mera u oblasti unapređenja rodne ravnopravnosti, izradu nacrtu zakona i drugih propisa u ovoj oblasti, poboljšanje položaja žena i promocija rodne ravnopravnosti i politike jednakih mogućnosti. Međutim, Uprava za sada raspolaže malobrojnim ljudskim resursima, a finansiranje od donatorskih programa značajno premašuje finansiranje iz budžeta (uporediti Zakon o budžetu RS za 2010. godinu¹³⁰). Uprava je zadužena za pripremu i sprovođenje Strategije i Nacionalnog akcionog plana za unapređenje rodne ravnopravnosti, obuke državnih službenika u oblasti rodne ravnopravnosti, koordiniranje aktivnosti sa organizacijama civilnog društva u specifičnim projektima i programima i sl. Uprava koordinira i pripremu izveštaja Srbije CEDAW komitetu, koji treba da sadrži opis postignuća ostvarenih na osnovu preporuka komiteta iz 2007. godine.

Pored Uprave, na centralnom nivou postoji Odbor za ravnopravnost polova Narodne skupštine Srbije. Ovaj odbor razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata sa stanovišta unapređivanja i postizanja ravnopravnosti polova. Odbor sagledava stanje vođenja politike, izvršavanje zakona, drugih propisa i opštih akata od strane Vlade Republike Srbije i drugih organa i funkcionera odgovornih Narodnoj skupštini, sa stanovišta poštovanja ravnopravnosti polova¹³¹. U okviru institucije Zaštitnika građana jedna od zamenica zadužena je za oblast rodne ravnopravnosti i prava osoba sa invaliditetom. Ona je, između ostalog, nadležna da prima i ispituje predstavljanje koje se odnose na direktnu ili indirektnu diskriminaciju s obzirom na pol, na sopstvenu inicijativu ili na zahtev pojedinaca izdaje saopštenja o slučajevima kršenja zabrane

129 U ovom pogledu registruju se razlike između skupština opština u Centralnoj Srbiji i Vojvodini, jer su žene u skupštinama opština u Centralnoj Srbiji zastupljene sa 20% a u Vojvodini sa 24%.

130 Dostupan na adresi: http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?id=769&t=Z#.

131 Odbor ima 15 članova/članica proporcionalno iz svih političkih stranaka zastupljenih u Narodnoj Skupštini.

diskriminacije s obzirom na pol, posreduje u mirnom rešavanju sporova u vezi sa neposrednom ili posrednom diskriminacijom s obzirom na pol, inicira pokretanje krivičnih, disciplinskih i drugih postupaka kod nadležnih organa u slučaju direktne ili indirektno diskriminacije s obzirom na pol, itd. Nedavno je na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije uspostavljena i institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, koga bira Narodna skupština. Osoba na ovoj funkciji zadužena je za prijem i razmatranje pritužbi zbog povreda Zakona o zabrani diskriminacije, daje mišljenja i preporuke u konkretnim slučajevima i izriče mere u skladu sa zakonom; informiše podnosioca pritužbe o pravima i mogućnostima pokretanja sudskog ili drugog postupka, podnosi tužbe, prekršajne prijave, upozorava javnost na najčešće, tipične i teške slučajeve diskriminacije, ostvaruje saradnju sa drugim organima vlasti i preporučuje mere (Vlada RS, 2009b, član 33).

U AP Vojvodini 2002. godine osnovan je Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, sa mandatom da prati stanje i sprovodi mere u oblasti rodne ravnopravnosti. Osim toga, u Vojvodini je osnovan 2004. godine i Zavod za ravnopravnost polova¹³². Zavod je ekspertska organizacija čije delatnosti obuhvataju praćenje položaja žena i ostvarivanje njihovih prava zagwarantovanih u domaćem i međunarodnom zakonodavstvu, učešće u izradi izveštaja o ravnopravnosti polova i plana ostvarivanja ravnopravnosti polova u AP Vojvodini, istraživačko-analitički rad, informaciono-dokumentacionu delatnost, stvaranje stručnog kadra u oblasti ravnopravnosti polova, izdavaštvo, itd. U Vojvodini takođe postoji i Odbor za ravnopravnost polova pokrajinske skupštine, kao i institucija ombudsmana sa zamenicom za oblast rodne ravnopravnosti.

Pored institucionalnih mehanizama na centralnom i pokrajinskom nivou vlasti, u Srbiji su formirani i lokalni mehanizmi za rodnu ravnopravnost. Do sada je u okviru lokalnih organa vlasti u celoj Srbiji formirano 69 mehanizama za rodnu ravnopravnost. Lokalni mehanizmi su osnovani sa idejom da se na lokalnom nivou donose odluke koje najdirektnije utiču na svakodnevni život žena i muškaraca. Osnivanje ovih tela na nivou lokalne samouprave znači približavanje koncepta rodne ravnopravnosti građanima/kama, čime se daje doprinos decentralizaciji državne uprave i njenoj većoj demokratičnosti. Lokalne komisije preduzimaju različite aktivnosti usmerene na afirmaciju ideje rodne ravnopravnosti u lokalnoj sredini ali i realizuju konkretne projekte sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti i ostvarivanja politike jednakih mogućnosti u praksi. Međutim, problem je što ne postoji zakonska obaveza lokalnih samouprava da osnivaju ovakva tela niti propis kojim bi se proceduralno regulisao način njihovog funkcionisanja. Ovi lokalni mehanizmi se značajno razlikuju između opština, prema kapacitetima, formalnom instituci-

132 Odluka o osnivanju Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova, SL APV br.14/2004.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

onalnom obliku pa i efikasnosti u delovanju. Oni najčešće raspolažu slabim kapacitetima zbog toga što ne raspolažu stalnim zaposlenim službenicima, nemaju odgovarajuća budžetska sredstva, a u nadležnostima ostaju na nivou savetodavne uloge.

U mapiranju institucionalno-organizacionog okvira politika rodne ravnopravnosti, veoma je važno ukazati i na ulogu civilnog sektora, pre svega ženskih organizacija koje su još od 1990ih godina, u odsustvu državnog institucionalnog okvira, delovale na polju transformacije rodni odnosa i različitih oblika organizovanja i osnaživanja žena. One su sprovodile akcije rodne ravnopravnosti u periodu vakuma državnih politika usmerenih na unapređenje rodne ravnopravnosti¹³³. Nakon 2000. godine, one nastavljaju da igraju važnu ulogu i u procesima uspostavljanja institucionalnih mehanizama i formulisanja novih politika i zakona usmerenih na promenu stanja u pogledu rodne ravnopravnosti. Njihov pritisak „odozdo“ simultano sa pritiskom „odozgo“ koji dolazi od međunarodnih konvencija, organizacija, pre svega u vidu UN i EU, predstavljaju važne faktore savremenog razvoja rodnoeg mainstreaminga u Srbiji. U suprotnom, shvatanje institucionalnog okvira i rodni politika može se neispravno redukovati samo na političku volju aktuelni elita na vlasti. Ipak, politička volja vlasti predstavlja zasebnu važnu determinantu, jer bez barem delimične autentične posvećenosti pitanjima rodne ravnopravnosti, uz puki pritisak međunarodnog okvira i domaćih civilni inicijativa, nije moguće ostvariti (bar ne efikasan) politički proces za unapređenje rodne ravnopravnosti.

3.2.3. Politike rodne ravnopravnosti od značaja za eliminisanje ekonomski rodni nejednakosti

Proces definisanja krovni strategija i zakona za oblast rodne ravnopravnosti tekao je dosta sporo u Srbiji. Političke nestabilnosti i prioriteta ekonomski reformi svakako su neki od najvažni razloga za ovu sporost. U drugu deceniju 21. veka, Srbija ipak ulazi sa ključni strateškim i zakonskim dokumentima koji tvore političko-pravnu osnovu za unapređenje rodne ravnopravnosti. Poslednji Ustav Republike Srbije, iz 2006. godine garantuje jednakost muškaraca i žena i državnu politiku jednaki mogućnosti (član 15). U 2008. godini usvojena je Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti između polova za period 2008–2014. godine, a 2009. godine se pristupilo izradi Nacionalnog akcionog plana za sprovođenje

133 To recimo, uključuje i učešće na Pekinškoj konferenciji, onda kada država Jugoslavija zbog sankcija nije mogla zvanično da prisustvuje, ili sastavljanje alternativnog izveštaja CEDAW komitetu, onda kada je sastavljanje državnog izveštaja kasnilo i odvijalo se u krajnje netransparentnoj i neparticipativnoj atmosferi nakon 2000. godine.

ove strategije. Iste godine usvojeni su i Zakon o ravnopravnosti polova, kao i Zakon o zabrani diskriminacije. Nacionalna strategija predviđa seriju glavnih strateških ciljeva: povećanje učešća žena u procesima odlučivanja i ostvarivanje ravnopravne zastupljenosti; poboljšanje ekonomskog položaja žena i ostvarivanje ravnopravnosti u oblasti ekonomske participacije; ostvarivanje ravnopravnosti u obrazovanju, poboljšanje zdravlja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova u zdravstvenoj politici; prevenciju i suzbijanje nasilja nad ženama i unapređenje zaštite žrtava nasilja; uklanjanje rodni stereotipa u medijima i promociju ravnopravnosti polova (Vlada RS, 2008).

Zakon o rodnoj ravnopravnosti (predviđa da se organi javne vlasti angažuju na razvoju politike jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života, kao i da u taj proces treba da bude realizovan kroz ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka koje su od uticaja na položaj žena i muškaraca (član 3). Zakon definiše direktnu, indirektnu diskriminaciju na osnovu roda, kao i niz posebnih pravila kojima se sprečava, otklanja diskriminacija u različitim oblastima. U oblasti zapošljavanja poslodavci se obavezuju ovim zakonom da imaju jednak tretman prema zaposlenima, bez obzira na pol, da vode evidencije o polnoj strukturi zaposlenih i omogućuje uvid u te evidencije inspekciji rada i organu nadležnom za ravnopravnost polova (član 12). Poslodavac koji ima u radnom odnosu više od 50 zaposlenih na neodređeno vreme, dužan je da usvoji plan mera za otklanjanje ili ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova za svaku kalendarsku godinu (član 13). Zakon dalje predviđa da se mora voditi računa o mogućnostima napredovanja na rukovodeće položaje, pa se nalaže poslodavcima da u slučaju manje zastupljenosti pripadnika jednog pola na ovakvim položajima moraju obezbediti njihovu zastupljenost na nivou od 30% (član 14). Osim toga, pol, trudnoća i roditeljstvo ne smeju biti razlozi raspoređivanja zaposlenih na neodgovarajuće poslove ili razlozi za otkaz (član 16). Zabranjuje se i oglašavanje radnih mesta koje diskriminiše osobe na osnovu pola (član 15) i zabranjuju svi oblici uznemiravanja i seksualnog zlostavljanja (član 18). Zakon nalaže i ravnopravnost u plaćenosti za isti rad ili rad jednake vrednosti (član 17), a predviđa i odredbe o ravnopravnosti u pogledu kolektivnog pregovaranja, otpuštanja i obuke i usavršavanja. Pored regulisanja rodne ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja, zakon reguliše i ravnopravnost u oblasti socijalne, zdravstvene zaštite, obrazovanju, kulturi i sportu, kao i u oblasti porodičnih odnosa (posebno u pitanjima nasilja u porodici), u oblasti informisanja i sudske zaštite. Zakon predviđa i uspostavljanje rodno osetljivih statističkih podataka i evidencija, mada ne na precizan način.

U Zakonu o zabrani diskriminacije Republike Srbije, diskriminacija je definisana kao „svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva),

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

u odnosu na lica ili grupe kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, starosnom dobu, izgledu, članstvu u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima“ (član 2). Zakon definiše posebno diskriminaciju na osnovu pola (član 20) i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije (član 21). Zakon zabranjuje diskriminaciju u oblasti rada, odnosno narušavanje jednakih mogućnosti za zasnivanje radnog odnosa ili uživanje pod jednakim uslovima svih prava u oblasti rada, kao što su pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na napredovanje u službi, na stručno usavršavanje i profesionalnu rehabilitaciju, na jednaku naknadu za rad jednake vrednosti, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada, na odmor, na obrazovanje i stupanje u sindikat, kao i na zaštitu od nezaposlenosti (član 16). U istom članu zakon definiše da se diskriminacijom ne smatraju posebni oblici zaštite pojedinih grupa, kao što su trudnice, porodilje, roditelji, osobe sa invaliditetom, maloletnici i drugi. Zakon predviđa i uspostavljanje institucije poverenika za zaštitu ravnopravnosti.

Pored krovne strategije i krovnih zakona, u Srbiji su tokom poslednjih 10 godina usvojene brojne strategije i zakoni od značaja za unapređenje rodne ravnopravnosti. Na ovom mestu nemoguće je izložiti preglednu detaljnu analizu ovih strategija i zakona, jer to uostalom nije ni cilj, već ukazati da li i u kojoj meri oni zaista pružaju dobru polaznu osnovu za otklanjanje rodnih, pre svega ekonomskih nejednakosti. Među zakonima od najvećeg neposrednog značaja za rodnu ravnopravnost treba istaći Porodični i Krivični zakon (oba usvojena 2005. godine), kao i Zakon o radu. Porodični zakon, između ostalog, reguliše odnose između partnera, štiti prava deteta i uvodi specijalne mere protiv nasilja u porodici (Službeni glasnik 18/05). Krivični zakon sankcioniše nasilje u porodici i silovanje u braku, a trgovina ljudima definisana je kao organizovan kriminal (Službeni glasnik 85/05). Zakon o radu zabranjuje rodnu diskriminaciju, kao i seksualno uznemiravanje na poslu, ali i reguliše čitav niz prava i obaveza na radu (Službeni glasnik 24/05).

Reforme zakonskog okvira relevantne za položaj žena u različitim oblastima društva su neujednačene i nekad neusklađene pa i protivrečne. Kao najopštiji trend registruje se nastojanje da se položaj žena u različitim aspektima poboljša, ali uvođenje novih osnova zaštite često nije praćeno efikasnim mehanizmima implementacije. Takođe, nisu izgrađeni ni mehanizmi sistematskog praćenja sprovođenja zakonskih rešenja u oblasti rodne ravnopravnosti. Nadležna ministarstva i inspekcije retko prepoznaju, i još ređe beleže sluča-

jeve diskriminacije. Ipak, kada je u pitanju rodno osetljiva evidencija, treba posebno istaći značajan napredak u radu Nacionalne službe za zapošljavanje, Republičkog zavoda za statistiku, Agencije za privredne registre, kao i nekih drugih institucija koje su poslednjih godina prilagodile svoje evidencije potrebama praćenja stanja rodne ravnopravnosti.

Pregled strategija pokazuje da se u ključnim državnim strategijama, bar u osnovi, vodilo računa o pitanjima rodne ravnopravnosti i deprivilegovanom položaju žena. Strategija za smanjenje siromaštva, koja je usvojena među prvima i koja je dugo predstavljala ključnu strategiju ne samo za rešavanje problema siromaštva i poboljšanja položaja ranjivih grupa, već dala i prvi nacrt puteva razvoja Srbije nakon smene režima 2000. godine, i možda najbolji primer implementacije u godinama koje su sledile, posebnu pažnju obraća na rodnu ravnopravnost. Slično je i sa Strategijom održivog razvoja, koja za razliku od prve, nije doživela tako obuhvatnu i posvećenu implementaciju nakon usvajanja. U Strategiji za smanjenje siromaštva istaknut je niz važnih kvalitativnih ciljeva: smanjivanje rodne nejednakosti do njihovog ukidanja; ekonomsko i političko osnaživanje žena na svim nivoima, u svim oblastima, i to simultano; ugrađivanje ovih ciljeva u sve programe razvoja, uključujući i samu strategiju za smanjenje siromaštva; povećanje konkretnih odgovornosti svih društvenih aktera za postizanje ovog cilja uz odgovarajuće praćenje realizacije; urođnjavanje svih društvenih i državnih institucija; urođnjavanje budžeta; uspostavljanje rodno osetljive statistike u svim društvenim oblastima i povećanje informisanosti i znanja o problemima i mogućnostima ostvarivanja rodne ravnopravnosti (Vlada RS, 2003). Strategija ne navodi eksplicitno i sistematično mere koje treba da doprinesu uspostavljanju rodne ravnopravnosti po različitim oblastima, već uključuje rodni pristup u sve relevantne mere za smanjenje siromaštva: od zapošljavanja, preko obrazovanja, socijalne, zdravstvene zaštite, do diskriminacije i zlostavljanja. Indikatori za praćenje implementacije strategije su rodno osetljivi, to jest, predviđeno je praćenje svih relevantnih indikatora siromaštva prema polu. Pored toga predviđeni su i specifični indikatori za praćenje realizacije pojedinih ciljeva strategije.

Strategija zapošljavanja (usvojena 2005. godine) takođe registruje značaj rodne ravnopravnosti. Strategija polazi od ciljeva Lisabonske strategije koji predviđaju: punu zaposlenost, kvalitet i produktivnost rada i društvenu koheziju i uključivanje na tržište rada. U Strategiji se konstatuje da podaci o stanju na tržištu rada ukazuju na lošiji položaj žena u odnosu na muškarce i predviđa se niz mera za poboljšanje položaja žena na tržištu rada: osiguranje poštovanja zaštitnih odredbi Zakona o radu i oštro sankcionisanje svih oblika njegovog kršenja; uvođenje standarda za prepoznavanje različitih oblika diskriminacije pri zapošljavanju i mehanizama za sprečavanje i sankcionisanje diskriminacije; promovisanje fleksibilnih oblika zapošljavanja u cilju stvaranja

mogućnosti optimalnog izbora za roditelje; obezbeđenje pristupačnih usluga vezanih za brigu o deci mlađoj od sedam godina; šire uvođenje fakultativnih oblika dnevnog boravka u školama za decu mlađu od 12 godina; posebne mere aktivnog zapošljavanja namenjene samohranim roditeljima, kao i roditeljima sa nižim nivoima obrazovanja. Kao najvažniji indikatori uspešnosti realizacije mera u Strategiji se navode: smanjenje razlike u stopama participacije i zaposlenosti između žena i muškaraca; praćenje učešća žena na višim profesionalnim i političkim pozicijama; procenat dece mlađe od 7 godina u predškolskim ustanovama; procenat pokrivenosti školske dece fakultativnim oblicima dnevnog boravka.

U najnovijem Nacionalnom akcionom planu zapošljavanja za 2011. godinu konstatuje se da se rodni jaz u zaposlenosti i dalje održava, ali se upozorava i da bi u predstojećem periodu žene mogle doći u još nepovoljniji položaj zbog planiranog smanjenja zaposlenosti u javnom sektoru, gde se izrazito koncentrišu. Podsticanje zapošljavanja žena predstavlja jedan od prioriteta definisanih Nacionalnim akcionim planom zapošljavanja. Konstatuje se da ravnopravnost žena i muškaraca predstavlja jedno od osnovnih načela zakonodavnog sistema Srbije, ali da realni pokazatelji ukazuju da jednaka prava ne moraju nužno značiti i jednaki položaj, s obzirom na evidenciju o uporedno nepovoljnijem položaju žena na tržištu rada (Vlada RS, 2010c). U ostvarenju ciljeva ovaj plan predviđa mere koje podrazumevaju otvaranje novih radnih mesta, uz promociju fleksibilnih oblika rada „pogodnih za žene“, u cilju usklađivanja radnih uslova i porodičnog života i stvaranju mogućnosti za samozapošljavanje i zapošljavanje žena u privatnim servisima za socijalne usluge, kao i stimulisanoj poslodavaca radi stvaranja uslova za zapošljavanje sa nepunim radnim vremenom i uslova za rad od kuće. Kaže se i da je Ministarstvo rada i socijalne politike pokrenulo inicijativu i formiralo radnu grupu za izmenu i dopunu Zakona o radu kojim će se, između ostalog, urediti i oblast fleksibilnih oblika rada i zapošljavanja (Ibid). Predložene mere svakako su u duhu aktuelnih trendova i inicijativa u pojedinim zemljama EU, pre svega onim koje karakterišu tržišni modeli blagostanja. Međutim, one stvaraju utisak da se ovakvim merama zapravo podstiču izvesni oblici rodne segregacije na tržištu rada, pre svega indukovanjem prelaska žena u segment tržišta rada sa fleksibilnim oblicima zaposlenosti (koji su i finansijski manje isplativi), kao i prema sektoru privatnih socijalnih usluga, za koji se na Zapadu pokazalo da je pretežno sektor zaposlenosti žena. Time se zapravo one podstiču da se uključuju u ekonomiju nege (caring economy), a upravo su trendovi u zemljama EU pokazali da je ključno učiniti napore da se ova vrsta segregacije prevlada te da se žene podstiču na uključivanje u druge sektore ekonomije, posebno takozvane ekonomije znanja. Na kraju, potrebno je uputiti još jednu primedbu predloženim merama. Naime, opravdavanje podsticanja zapošljavanja žena u fleksibilnim oblicima rada zbog lakšeg pomirenja profesionalnog i po-

rodičnog života, podrazumeva da se ne podstiču promene u podeli porodičnih odgovornosti, već se njihov angažman na tržištu rada nastoji prilagoditi njihovim dominantnim ulogama brige o porodici. Ovo predstavlja još jednu zamku povećanja rodni ekonomskih nejednakosti, a ne doprinosi usklađivanju porodičnog i profesionalnog života koji bi podrazumevao veću ravnotežu između uloga žena i muškaraca. Uostalom, nije jasno zašto sektor privatnih socijalnih usluga ne bi bio i dobro rešenje za zapošljavanje muškaraca, koji se takođe suočavaju sa velikim problemima u zaposlenosti, pogotovo u sektori-ma posebno pogođenim globalnom ekonomskom krizom.

Pored navedenih ključnih strategija, čitav niz strategija koje imaju za cilj unapređenje položaja ranjivih društvenih grupa (Roma, osoba sa invaliditetom, izbeglica i interno raseljenih lica, mladih) poklanjaju pažnju, u manjoj ili većoj meri, problemima rodne ravnopravnosti i specifičnim teškoćama u položaju žena iz datih grupa. Osim toga, u toku je izrada predloga još jedne važne strategije za rodnu ravnopravnost. Reč je o strategiji za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja. Međutim, pojedine oblasti i dalje ostaju izvan uticaja rodno meinstriminga. Pre svega oblast finansija, odnosno budžeta. Rodno budžetiranje započeto je samo u Vojvodini, dok se u Srbiji takva praksa nije javila još ni u pionirskom pokušaju, a za sada nije sačinjena ni rodna analiza poreskog sistema, koja takođe predstavlja važnu oblast ekonomskih rodni odnosa. Pregled najvažnijih strategija ostavlja utisak o njihovoj nedovoljnoj međusobnoj povezanosti, kao i često nedovoljnom potencijalu da se dosledno i efikasno sprovedu. To zapravo ukazuje da je rodni meinstriming u Srbiji tek u početnoj fazi. Načelno se može zaključiti da se za sada registruje svest o značaju pitanja rodne ravnopravnosti i to u relativno širokom obuhvatu različitih sektora i područja problema. Međutim, on najčešće ostaje površan, na diskurzivno-deklarativnom nivou a tek u pojedinim oblastima se proteže do nivoa primene odgovarajućih mera i programa, praćenja, evaluacije, i potom redefinisana političke strategije. Dobar primer predstavlja ponovo implementacija Strategije za smanjenje siromaštva, u koju su bile uključene i ženske organizacije, od faze pripreme nacrtu strategije, preko sprovođenja različitih mera i programa, do monitoringa i evaluacije.

3.3. Zaključak

Politike rodne ravnopravnosti u EU i Srbiji, umeštene su u globalni okvir definisan značajnim međunarodnim platformama, konvencijama i deklaracijama, koje utemeljuju ključne principe rodne ravnopravnosti na svetskom nivou. Rodni meinstriming, kao način oblikovanja i sprovođenja politika rodne ravnopravnosti upravo je snažno podstaknut platformom za akciju usvojenoj

na Četvrtoj konferenciji o položaju žena u Pekingu, a primenjen je u javnim politikama u različitom obimu. Ova politička metoda danas je dominantna na nivou EU, ali se značajne razlike zapažaju između država članica. U ovom uporednom kontekstu Srbija, može se zaključiti, nije „među najgorim đacima“. Iako rodni mainstreaming nije dovoljno obuhvatan i sistematski kao u zemljama koje se mogu podičiti najrazvijenijim rodnim politikama, pa i najegalitarnijim rodnim režimima (poput Švedske), on je svakako razvijeniji nego u pojedinim zemljama koje odlikuje izrazita fragmentarnost (kao u Grčkoj) ili čak njegovo odsustvo iz ključnih politika (kao u Češkoj). Ovakav uporedni položaj Srbije u kontekstu rodnih politika posledica je različitih osobenih faktora koji odlikuju društvo Srbije pa i njegovu političku scenu, u poređenju sa drugim zemljama. Jedna od tih specifičnosti jeste i osobeno istorijsko socijalističko nasleđe koje je postavilo (ne savršene ali značajne) temelje rodne ravnopravnosti u drugoj polovini 20. veka, koje ni razarajući efekti 1990ih godina nisu mogli potpuno poništiti. Zašto je ovo prednost Srbije a ne i nekih drugih socijalističkih zemalja? Mogući odgovor na ovo pitanje možda bar delom leži u prirodi socijalizma. U Srbiji (odnosno ondašnjoj Jugoslaviji), socijalizam je uspostavljen autohtono, iznutra, a ne pomoću sovjetskih tenkova, a u tom procesu značajnu ulogu imale su i žene, koje su svoj položaj u komunističkoj eliti, i svoju aktivnu participaciju u uspostavljanju novog režima, uz podršku ideologije jednakosti, pretočile i u institucionalne reforme u pravcu veće rodne ravnopravnosti. Druga važna determinanta koja spada u grupu pozitivnih, jeste velika uloga civilnog sektora. Koliko god 1990te godine bile nepovoljne, one su delovale kao podsticajni faktor za organizovanje civilnog društva, a trendovi repatrijarhalizacije, retradiconalizacije, agresivne ratne politike i razaranje svih društvenih institucija, osnažile su civilno društvo, podstakle njegovu organizovanost i aktivizam suprotstavljen tim tendencijama. U tom civilnom društvu ženske organizacije angažovale su se na širokom području od anti-ratnih, preko demokratizacijskih do politika rodne ravnopravnosti kao temeljnog preduslova pravičnog društva.

U grupi negativnih determinanti potrebno je istaći najmanje dve ključne. Prvu opet predstavlja uticaj 1990ih godina, ali kao direktan, negativan uticaj. Razorenost institucija, posledice ratnih politika, devastacija ekonomije i blokiranje promena, nametnuli su preveliki broj prioriteta za nove vlasti nakon 2000. godine. Nove vlasti očito su u prvim godinama prioritet dale ekonomskim reformama i suzbijanju najtežih posledica prethodne decenije – siromaštva. Drugi važan faktor je politička nestabilnost tokom poslednje decenije. Smene političkih partija na vlasti, među kojima postoje i značajne razlike u viđenju društvenih promena, pa i mesta rodne ravnopravnosti u poretku političkih tema. Nesporno je da je tokom poslednje dve godine došlo do intenzivnijeg razvoja rodnih politika (ključni zakoni i strategije doneti su od

2008. godine). Sa procesima približavanja EU, i tendencije doslednijeg razvoja rodnog mainstreaminga su izražene. Međutim, stanje prikazano u prethodnim poglavljima ukazuje da su ekonomske rodne nejednakosti još uvek veoma izražene, što znači da puko otklanjanje prepreka pravno-političkim okvirom nipošto nije dovoljno za stvarnu transformaciju društvenih odnosa.

ZAKLJUČAK: INTERAKCIJA STVARNOSTI, TEORIJA I POLITIKA

Interakcija između stvarnosti, teorija i politika predstavlja polje u kome se međusobno oblikuju društveni procesi, strukture, norme i kulture. Ta interakcija izuzetno je složena i dinamična, pa nije lako na nivou sintetičkog zaključka ukazati na njene brojne aspekte. Zbog toga ćemo pokušati da na osnovu prethodnih izlaganja izvedemo zaključke o najvažnijim aspektima ove interakcije u području reprodukovanja i promene rodni ekonomskih nejednakosti u EU i Srbiji. Istorijski gledano, u svakom od tri područja značajnu prekretnicu predstavljaju 1970te godine. U društvenoj stvarnosti počinju krupne promene usled kojih društva na Zapadu napuštaju „zlatni period“ blagostanja i bivaju uhvaćena u vrtlog procesa post-industrijalizacije, deregulacije i globalizacije, koji će značajno promeniti systemske i strukturne okvire unutar kojih se oblikuju rodni odnosi i posebno rodne ekonomske nejednakosti. Dođue, socijalistička društva u ovom periodu još uvek slede zacrtane putanje modernizacije, ali ne bez unutrašnjih potresa koji će, pod sve većim pritiskom navedenih procesa i nemogućnošću socijalistikih sistema da održe konkurentnost u odnosu na kapitalistička društva, konačno dovesti do njihovog sloma, nepune dve decenije kasnije. U području teorije, pod uticajem feminizma drugog talasa, počinje revolucija u proučavanju rodni odnosa, koju podupiru različite temeljne paradigme i ideologije, postavljajući oslonac nekada više na ideju sloboda, a nekada više na ideju socijalne pravde. U području politika, počinje uspon neo-liberalizma, koji će 1980. godine biti „kodifikovan“ u Vašingtonskom konsenzusu i otvoriti put neometanoj i sveopštoj marketizaciji, ovoga puta u globalnim okvirima. Ne odolevajući ovim promenama, a često i predvodeći ih, Evropa se integriše u istorijski osobenu nad-nacionalnu tvorvinu. Svest o problemima socijalne kohezije, bez kojih se, kako se pokazalo, procesi ekonomske integracije ne mogu učiniti efikasnim i održivim, vode idejama i politikama za unapređenje „socijalne dimenzije EU“, koja treba da pomiri neo-liberalne trendove sa tradicijom razvijenih država blagostanja, a unutar koje politike rodne ravnopravnosti dobijaju veliki značaj.

Ovi simultani procesi deo su složenog procesa transformacije (ne samo) evropskih društava. Međutim, u evropskom kontekstu ta transformacija poprima i niz specifičnih odlika. U procese transformacije društva starih članica EU ušla su sa snažnim nasleđem država blagostanja, a društva novih članica sa nasleđem socijalizma. Razvoj država blagostanja kod prvih, odvijao se od

1950ih do 1970ih godina prošlog veka, pod izrazito povoljnim okolnostima koje su odlikovala četiri ključna faktora:

- relativno kontinuiran ekonomski rast ostvaren pretežno zahvaljujući velikim, stabilnim, proizvodnim sektorima koji su omogućavali visoke nivoe zaposlenosti populacije (doduše pretežno muške);
- stabilne nuklearne porodične strukture koje su obezbeđivale brigu o deci, nemoćnima, starima i drugim grupama zavisnim od tuđe nege (pretežno od strane žena);
- vlade sposobne da upravljaju nacionalnim ekonomijama preko širokih neo-kejnzijanskih politika koje su beležile kontinuirano nisku nezaposlenost i sigurna primanja;
- političke sisteme u kojima su koalicije radnika i srednjih slojeva uspevale efikasno da vrše pritisak na oblikovanje politika u pravcu svojih interesa, te da obezbede odgovarajuće nadoknade i usluge za svoje potrebe, kao i legitimnost poreskih posledica takvih rešenja.

Ove okolnosti su podsticale razvoj evropskih država blagostanja koje je karakterisala specifična podela između odgovarajućih sfera javne i privatne akcije. U najopštijem smislu, glavni zadatak države blagostanja u evropskim razvijenim industrijskim društvima bilo je zadovoljavanje potreba koje nisu bile adekvatno zadovoljene preko tržišta, kao u situacijama gubitka dohotka (zbog nezaposlenosti, penzionisanja, bolesti ili invaliditeta), neusklađenosti između prihoda i potreba tokom životnih ciklusa (npr. prilikom rođenja dece u porodici), ili pak u slučajevima u kojima je državna briga široko prepoznata kao poželjna zbog toga što su usluge previše skupe (kao kod zdravstvene zaštite ili obrazovanja) (Taylor-Gooby, 2004).

Međutim, od 1980ih godina društveno-ekonomski kontekst kome su države blagostanja bile prilagođene počinje značajno da se menja. Četiri međupovezana procesa stvaraju nove strukture socijalnih rizika i nameću transformacije država blagostanja: (1) globalizacija sa intenziviranom međunarodnom konkurencijom, (2) restrukturiranje ekonomije obeleženo deindustrijalizacijom i porastom učešća sektora usluga, (3) demografsko starenje evropske populacije i (4) promene u porodičnim strukturama i funkcijama. Ovi procesi suštinski menjaju društvene strukture na kojima su se stare države blagostanja temeljile. Oni takođe stvaraju i nove društvene rizike na koje stare države blagostanja ne mogu efikasno da odgovore (Ibid).

Globalna trgovina i pokretljivost kapitala pokrenuli su proces premeštanja industrijske proizvodnje u regione koje karakteriše niža cena rada, slabo razvijen sindikalizam i zaštita prava na radu. Tehnološke promene uslovljene informatičkom revolucijom (uporediti Castells, 2000), takođe su dovele

do radikalnih promena u ekonomskim strukturama i na tržištima rada evropskih država. Procesi deindustrijalizacije značajno su smanjili učešće nekvalifikovanih industrijskih radnika angažovanih u masovnoj proizvodnji.¹³⁴ Razvoj uslužnog sektora, međutim, ne samo da nije u mogućnosti da jednostavno apsorbuje višak radne snage otpuštene iz opadajućeg industrijskog sektora (zbog neodgovarajućih kvalifikacija), već on predstavlja radno-intenzivni, nisko produktivni sektor ekonomije. Širenje tercijarnog sektora podrazumeva pre svega širenje nisko produktivnih poslova koje obavlja nisko kvalifikovana radna snaga, i to u rastućem procentu ženska. Ovo poslednje, zbog toga što veliki broj poslova u uslužnom sektoru predstavlja tržišne verzije poslova u domaćinstvu koje su žene ranije obavljale kroz neplaćeni kućni rad, kao na primer, priprema i serviranje hrane, čišćenje i lične usluge, pranje i sl. (Esping-Andersen, 1999).

Opisujući ove procese transformacije, Džesop ističe da je „stara kejnzijska nacionalna država blagostanja“ mrtva, te da smo svedoci uspona novih „šumpeterijanskih radnih post-nacionalnih režima“¹³⁵ u kojima se odvijaju četiri ključna procesa transformacije (Jessop, 2000):

1. Zaokret od „kejnzijskih“ ciljeva i sredstava intervencije ka „šumpeterijanskim“. Odnosno, zaokret od politike pune zaposlenosti koja se odvija u relativno zatvorenoj nacionalnoj ekonomiji pretežno preko upravljanja potražnjom, prema politici permanentne inovacije i fleksibilnosti koja se odvija u relativno otvorenim ekonomijama, delujući pretežno u korist ponude i nastojeći da maksimalno osigura kompetitivnost.
2. Zaokret u temeljnom načinu reprodukcije društva od onog u kome radnici-građani na temelju svog građanskog statusa imaju pravo na socijalnu zaštitu, ka modelu u kome radnici-građani imaju obaveze da se sami izdržavaju u najvećoj mogućoj meri, putem uključivanja na tržište rada i druga tržišta.
3. Zaokret od nacionalnih okvira ekonomske i socijalne politike ka post-nacionalnom okviru u kome ni jedan nivo vlasti/upravljanja nije dominantan.
4. Zaokret od primarne uloge države u korigovanju tržišnih promašaja (engl. market failures), ka novim mehanizmima upravljanja koji poprimaju više oblik mreža i partnerstava između ekonomskih, političkih i društvenih aktera.

134 Između 1979. i 1993. godine, u zemjama OECD, učešće zaposlenost u industriji u proseku je smanjeno za 22% (Esping-Andersen, 1999: 103).

135 Ovde se autor služi igrom reči jer se kao alternativa blagostanja (welfare) javlja radni angažman (workfare).

Kombinacija ovih trendova dobila je različite oblike u nekada razvijenim državama blagostanja, ali uprkos ovim razlikama može se uočiti „opšti trend iščezavanja kejnzijskih država blagostanja ka šumpeterijanskim državama rada“ (Jessop, 2000).

Za društva EU sa socijalističkom prošlošću, proces transformacije bio je još radikalniji. Ona su u periodu od dve decenije prošla put od sistema državne regulacije u kome je slobodno tržište smatrano za ključni izvor socijalnih nejednakosti i kao takvo ukinuto, ali u kome je država (odnosno partijska nomenklatura) bila i sveopšti regulator društvenih procesa i segmenata društvenog života, do tržišnih kapitalističkih društava, izloženih procesima post-industrializacije, globalizacije i komodifikacije.

Ovi procesi transformacije značajno su izmenili društveni kontekst u kome se reprodukuju i menjaju rodni odnosi. U području rodnih ekonomskih nejednakosti, koje su u središnjem fokusu pažnje ove studije, *istovremeno se zapažaju značajne promene, ali i reprodukovanje većeg broja nejednakosti, kao i pojava novih formi nejednakosti* koje su proizvod procesa društvene transformacije u uslovima aktuelnih rodni režima. Podsetimo se najvažnijih pokazatelja koji navode na ovakav zaključak i pogledajmo kakvu su ulogu teorije i politike imale u posebnim aspektima rodni ekonomskih nejednakosti.

Svakako najveću promenu predstavlja masovan izlazak žena na tržište rada u starim kapitalističkim društvima. Povećanje njihovog učešća u radnoj snazi, pokazuje kontinuiran porast. Za društva sa socijalističkom prošlošću može se reći da porast učešća žena u radnoj snazi predstavlja pre tendenciju ka obnavljanju njihove visoke participacije za vreme socijalizma, koja je u početnoj deceniji transformacije doživela značajan pad. Naravno, ovoga puta njihovo uključivanje na tržište rada odvija se pod suštinski drugačijim uslovima. Međutim, napredak u ovom pogledu ne seže mnogo dalje od toga, jer se značajne nejednakosti ispoljavaju u pozicioniranju žena i muškaraca na tržištu rada. Participacija žena u radnoj snazi i dalje je niža od participacije muškaraca, kao i zaposlenost, a u velikom broju zemalja integrisanost žena u tržište rada je slabija u poređenju s muškarcima, jer se ograničava na fleksibilne oblike zapošljavanja koji (posebno u društvima bez odgovarajućih oblika socijalne podrške) ne omogućavaju adekvatne zarade. Osim toga, čitav niz posebnih oblika ekonomskih nejednakosti registruje se na tržištima rada. Žene i muškarci su segregirani između sektora delatnosti i zanimanja, što utiče na jaz u zaradama, ali ima i poseban značaj sa stanovišta uključivanja u razvojne, visoko produktivne i profitabilne sektore, sa stabilnijim zaposlenjem, boljim mogućnostima napredovanja. U tom pogledu ključna linija segregacije postavlja se između vodećih sektora ekonomije znanja (informatičke i komunikacione tehnologije, finansije i sl.) i uslužne ekonomije, pre svega u slojevima nisko kvalifikovanih poslova, koje odlikuje niska produktivnost rada, a time i

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

niže zarade. Nesumnjivo je da procesi restrukturiranja ekonomije ugrožavaju i deo muške radne snage, posebno s obzirom na njenu dominaciju u ranije vodećim industrijskim sektorima koji se danas tope pod udarom ekonomske transformacije. Međutim, važno je uočiti da na opštem, agregatnom nivou žene imaju manje šanse da se uključe u ekonomiju znanja nego muškarci, a veće šanse da zauzmu položaje u ekonomiji usluga ili ekonomiji nege. Efekat „staklenog plafona“ i dalje je veoma izražen, jer se žene posvuda suočavaju sa teškoćama vertikalne pokretljivosti, odnosno, na rukovodeće položaje. Napokon, čak i kada obavljaju iste poslove ili poslove jednake vrednosti, žene su u proseku manje plaćene nego muškarci. U ovom aspektu postoje značajne razlike između društava, a one su u velikoj meri uslovljene nasleđem različitih modela država blagostanja. Nordijske zemlje se izdvajaju po većem učešću žena u radoj snazi i manjem stepnu nejednakosti u navedenim dimenzijama. Kontinentalne zemlje se razlikuju međusobno, pri čemu su države Beneluksa i Francuska bliže nordijskim zemljama, dok Nemačka i Austrija pokazuju i dalje veliku dozu tradicionalizma. Liberalne zemlje, ali i Holandiju odlikuje visoko angažovanje žena u fleksibilnim formama zaposlenosti, a Južnoevropske zemlje (izuzev Portugala) niža participacija žena u radnoj snazi i visok stepen nejednakosti prema nizu dimenzija. Bivše socijalističke zemlje slične su kontinentalnoj grupi starih članica, izuzev tri baltičke zemlje u kojima su rodni obrasci participacije na tržištu rada naglo promenjeni pod udarom ekonomske krize. Poređenje stanja u Srbiji sa stanjem u EU u ovom aspektu ukazuje na izrazito nepovoljno stanje u Srbiji. Rodne nejednakosti su veoma izražene već u osnovnim pokazateljima participacije na tržištu rada i zaposlenosti, a i prema nizu drugih dimenzija Srbija spada među zemlje sa izraženijim rodnom nejednakostima na tržištu rada.

Šta politika čini u ovom aspektu? ovo je upravo područje najbrojnijih i najsnažnijih rodni politika u EU. Rodni mainstreaming u zapošljavanju predstavlja jedan od prioriteta i u politici rodne ravnopravnosti i u politici zapošljavanja. Zakoni, strategije i programi usmereni su istovremeno i na otklanjanje institucionalnih, strukturnih, pa i kulturnih prepreka u zapošljavanju žena, ali i na pozitivne akcije kojima se žene posebno osnažuju i podstiču za uključivanje na tržište rada. Naravno, obim i kvalitet ovih politika značajno se razlikuje između zemalja EU, a Srbija bi se u poređenju sa ovim zemljama mogla svrstati u početnice, koje još uvek nedovoljno obuhvatno i adekvatno oblikuju politike i mere za smanjenje rodni nejednakosti na tržištu rada.

Šta su glavni doprinosi teorije u ovom aspektu? Pre svega, teorije su otvorile pitanje rodni nejednakosti u sferi ekonomske participacije. Zahvaljujući njima, problem rodne ekonomske nejednakosti u oblasti radne participacije postao je vidljiv, prepoznat, naučni, društveni i politički problem. Teorija je ukazala na osnovne forme, uzroke i posledice rodni nejednakosti na

tržištu rada, ali je istovremeno ukazala i da su rodne ekonomske nejednakosti mnogo više od nejednakosti u zapošljavanju i plaćenosti za rad. Iz teorijske perspektive zvanično definisanje i shvatanje, a onda i nagrađivanje ekonomske participacije danas je preusko i obeleženo tržišnim predrasudama neoliberalne paradigme. I više od toga, ograničeni dometi politika u otklanjanju rodih nejednakosti na tržištu rada posledica su neodgovarajuće motivacije za društvenim promenama, jer ona počiva primarno na interesima unapređenja ekonomskih performansi i konkurentnosti ekonomije, umesto na interesima uspostavljanja pravičnijih socijalnih odnosa između rodova.

Za teorije ovo je izuzetno važno područje rodnih nejednakosti. Naročito noviji pristupi ukazali su na izuzetno širok spektar oblika i determinanti nejednakosti u području distribucije resursa: od pristupa zemljištu, stanovanju, šire shvaćenim imovinskim nejednakostima, preko pristupa važnim tržištima, tehnologijama i društvenim resursima koji definišu ekonomske šanse muškaraca i žena (poput obrazovanja, socijalne zaštite i sl.), pa do nejednakosti u ishodima distribucije resursa oličenim u trendovima feminizacije siromaštva. Upravo u ovom području kriju se i važne determinante koje uslovljavaju nejednakosti na tržištu rada. Politika međutim, prepoznaje samo neke od aspekata nejednakosti u distribuciji resursa. U ovom području ona se više fokusira na obrazovanje i donekle na socijalnu zaštitu, a tek u novijim nastojanjima i pristupu finansijskim tržištima, kao i različitim tržištima roba i usluga. Međutim, ta nastojanja su daleko fragmentarnija i manje elaborirana od nastojanja usmerenih na intervencije u području tržišta rada. Velikim delom zbog ovakve usmerenosti politika i podaci o stanju u ovim brojnim dimenzijama nisu dostupni, pa je daleko teže bilo uočiti stanje u ovom području, a stoga izvesti i generalizacije o ovim aspektima rodnih nejednakosti. Dostupni podaci omogućili su tek neke površne i ne uvek sasvim adekvatne uvide u rodne nejednakosti. Uočeno je da se rodne nejednakosti naziru u pogledu posedovanja nepokretnosti, pristupu finansijskim tržištima i uslugama, novim informatičko-komunikacionim tehnologijama, kao i da se održavaju u obliku profesionalne segregacije u obrazovanju, koja determiniše potom segregaciju na tržištu rada. Osim toga, uočeno je da se nejednakosti na tržištu rada, nastavljaju i nakon završetka radne karijere, jer se registruje i značajan rodni jaz u penzijama. Ova analiza je zapravo ukazala kako je veoma važno sagledati ovako široko definisane oblike i determinante nejednakosti jer intervencije koje nameravaju da postignu učinke u jednom polju (na primer penzijama), moraju da budu usmerene na područja u kojima se formiraju koreni kasnijih nejednakosti. To je posebno slučaj sa nejednakostima u rizicima od siromaštva, ali je u ovom području noviji razvoj politika već napravio značajne pomake. Koordinacija socijalnih politika, kao i praćenje stanja u pogledu socijalne isključenosti i siromaštva poklanjaju puno pažnje rodnim aspektima proble-

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

ma. U tom smislu socijalna politika obuhvatnije nastoji da poveže oblasti kao što su zapošljavanje, obrazovanje i socijalna zaštita.

Rodne nejednakosti u okviru porodice i domaćinstva predstavljaju područje koje je manje propustljivo za neposrednije intervencije politika, a opet područje na koje su brojne teorije ukazale kao na ključnu sferu generisanja i reprodukcija, pa i promene rodničkih odnosa. Analize predočene u studiji pokazale su da promene u rodničkim odnosima unutar porodice zaostaju za promenama u sferi zapošljavanja. Zapošljavanje žena još uvek značajno zavisi od njihovog porodičnog statusa, mada je ovaj aspekt pod velikim uticajem socijalnih režima, odnosno dostupnosti usluga za brigu o porodici i različitim formama podrške zaposlenim roditeljima. Rad u kući i briga o porodici posvuda su primarno obaveza žena. Čak i u egalitarnijim rodničkim režimima, kakvi su svojstveni nordijskim zemljama, žene obavljaju više kućnog rada nego muškarci, a razlike su veoma izražene u tradicionalnijim južnoevropskim društvima i pojedinim bivšim socijalističkim društvima. Teret dvostrukog radnog opterećenja poizvodi različite forme frustracije, stresa, umora i nižeg stepena zadovoljstva životom. Rodni odnosi moći ispitivani preko finansijskog odlučivanja ukazuju na opstajanje neravnoteže moći, čak i u uslovima izjednačenih ekonomskih doprinosa žena i muškaraca. Značajnu ulogu u reprodukciji ovakvih odnosa igraju kulturni obrasci koji sadrže norme o primerenim ulogama za žene i muškarce, a koji se veoma sporo menjaju.

Raznolikost rodničkih režima verovatno će još dugo biti karakteristika u području rodničkih odnosa u EU, kojoj će društva čije je priključivanje u toku još dodatno doprineti. Snažniji procesi koordinacije politika u ovoj oblasti podstiće trendove konvergencije. Međutim, uloga politika u oblikovanju rodničkih režima, pa time i promeni rodničkih ekonomskih nejednakosti prilično je ograničena. Oblikovanje društvenih odnosa i struktura daleko je složeniji proces nego što bi to podrazumevao jednostavan deterministički model koji se često ima u vidu kada se ocenjuju politike. No, to ipak ne oslobađa politike, odnosno društvene aktere koji su kreatori politika, odgovornosti za preduzimanje dovoljno obuhvatnih, adekvatnih i sistematskih napora da se uslovi uspostavljanja i reprodukcija rodničkih ekonomskih nejednakosti promene. Svaka politika ograničena je strukturnom, ideološkom osnovom i interesima dominantnih grupa, ali i akcijom civilnog društva. Ta ograničenost se u savremenoj zvaničnoj politici EU, pa i u Srbiji duguje konfliktnom nastojanju da se pomire imperativi neo-liberalne ideologije i ideologije „socijalne Evrope“ koja ima duboke korene u većini evropskih društava. U sadašnjim uslovima, ova druga je stavljena u funkciju prve, što između ostalog ima za posledicu i ograničene domete u unapređenju rodne ekonomske jednakosti.

LITERATURA

- Abbott, P, Wallace, C, Tyler, M. (2005) *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*, 3d edition, Routledge, Abingdon.
- Agarwal, B. (1997) „Bargaining’ and Gender Relations: Within and beyond the Household.“ *Feminist Economics* 3(1): 1 – 51.
- Albelda, R. (2001) „Welfare-to-Work, Farewell to Families? US Welfare Reform and Work/Family Debates“, *Feminist Economics*, 7(1): 119–137.
- Alcock, P. (2006) *Understanding Poverty*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Ammott, T.L, Matthaei, J. (1991) *Race, Gender and Work: A Multicultural Economic History of Women in the nited States*, South End Press, Boston.
- Anderson, M., Bechhofer, F, Gershuny J. (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press.
- Anthias, F, Yuval-Davis, N. (1992) *Racialized Boundaries: Race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*, Routledge, London.
- Arandarenko, M. (1997) *Tržište rada u tranziciji: Nastajanje industrijskih odnosa u Srbiji*, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Beograd
- Atkinson, A.B. (1975) *The Economics of Inequality*, Clarendon Press, Oxford.
- Atkinson, R. (1999) „Citizenship and the struggle against social exclusion in the context of welfare state reform“ in Bussemaker, J. (ed.) *Citizenship and Welfare Sate Reform in Europe*, Routledge, London.
- Babović, M. (ur.) (2010a) *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost u EU i Srbiji*, MRSP, Beograd.
- Babović, M. (2010b) „Economic Exclusion as an Outcome and a Process“, in Cvejić, S. et al, *National Human Development Report on Social Inclusion In Serbia*, UNDP, Belgrade.
- Babović, M. (2010c) „Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji: 2003–2007“, u Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima ‘tranzicijskog’ nasleđa*, ISIFF, Beograd.
- Babović, M. (2009a) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, ISIFF, Beograd.
- Babović, M. (2009b) „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“, u Tomanović, S, Milić, A. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ISIFF, Beograd.
- Babović, M. (2007) *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, UNDP, Beograd.
- Babović, M (2006) „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstava“, u Tomanović, S. (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 81 – 101.

- Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
- Babović, M, Ginić, K, Vuković, O. (2010) *Mapiranje porodičnog nasilja nad ženama u Centralnoj Srbiji*, UNDP, Beograd (u pripremi).
- Babović, M, Vuković, O. (2008) *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*, UNDP, Beograd.
- Babović, M., Cvejić, S. (2002) „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji“, *Sociologija*, No. 2: 97–126, Beograd
- Baker, J, Lynch, K, Cantillon, S, Walsh, J. (2004) *Equality: From Theory to Action*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Barker, D.K, Feiner, S.F. (2004) *Liberating Economics. Feminist Perspectives on Families, Work, and Globalization*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Barker, D.K. (1995) „Economists, social reformers and prophets: a feminist critique of economic efficiency“, *Feminist Economics* 1(3): 26–39.
- Beasley, C. (1999) *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, Sage, London.
- Becker, G. (1957) *The Economics of Discrimination*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Becker, G. (1964) *Human Capital: The Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Beneira, L. (2003) *Gender, Development and Globalization*, Routledge, London.
- Beneira, L. (1992) „Accounting for Women’s Work: The Progress of Two Decades“, *World Development*, Vol. 20, No. 11: 1547–1560.
- Beneira, L, Sen, G. (1981) „Accumulation, Reproduction and Women’s Role in Economic Development: Boserup Revisited“, *Signs*, 7:2 (winter): 279–299.
- Beneira, L. (1979) „Reproduction, production and the sexual division of labor“, *Cambridge Journal of Economics*, 3(3): 203–225.
- Benhabib, S, Cornell, D. (1987) *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late Capitalist Societies*, Polity, Cambridge.
- Bergman, B. (1995) „Becker’s Theory of the family: preposterous conclusions“, *Feminist Economics*, 1(1): 141–150.
- Beveridge, F, Nott, S. (2002) „Mainstreaming: A Case for Optimism and Cynism“, *Feminist Legal Studies*, (3), 10: 299–311.
- Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*“, ISIFF, Beograd: 283–314.
- Bolčić, S, Milić, A. (ur.) (2002) *Srija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*“, ISIFF, Beograd: 283–314.
- Boserup, E. (1970) *Women’s Role in Economic Development*, ST. Martin’s Press, New York.
- Bourdieu, P. (1986) „The forms of capital“, in Richardson J. (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 241–258.
- Braunstein, E, Folbre, N. (2001) „To Honor and Obey: Efficiency, Inequality, and Patriarchal Property Rights“, *Feminist Economics*, 7(1): 25–45.

- Brewer, R.M. (1993) 'Theorizing race, class and gender: the new scholarship of Black feminist intellectuals and Black women's labor', in James, M.S, Busia, A.P.A. (eds.) *Theorizing Black Feminisms: The Visionary Pragmatism of Black Women*, Routledge, London.
- Bruegel, I, Perrons, D. (1998) „Deregulation and women's employment: the diverse experience of women in Britain“, *Feminist Economics*, 4(1): 103–125.
- Bryson, V. (2003) *Feminist Political Theory. An Introduction*, second edition, Macmillan, London.
- Bussemaker, J. (ed.) (1999) *Citizenship and Welfare State Reform in Europe*, Routledge, London.
- Cahuc, P, Zylberberg, A. (2004) *Labor Economics*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Cameron, G, Wallace, C. (2002) „Macroeconomic Performance In The Bretton Woods Era, And After“, University of Oxford, Department of Economics, Discussion Paper No. 130.
- Cantillon, S, Nolan, B. (2001) „Poverty Within Households: Measuring Gender Differences Using Nonmonetary Indicators“, *Feminist Economics*, 7(1): 5–25.
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Chambers, Robert (2006) 'Vulnerability: How the Poor Cope', *IDS Bulletin*, 37, 4: 33–40.
- Chant, S. (2007) *Gender, Generation, Poverty: Exploring the 'Feminisation of Poverty' in Africa, Asia and Latin America*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Chant, S. (2006) Re-thinking the „Feminization of Poverty“ in Relation to Aggregate Gender Indices, *Journal of Human Development*, 7 (2): 200–220.
- Charles, N. (1993) *Gender Divisions and Social Change*, Harvester Wheatsheaf, Hempstead.
- Clark, B. (1998) *Political Economy: A Comparative Approach*, 2nd edition, Praeger, London.
- Council of the European Union (2004) *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, Brussels.
- Council of the European Union (1975) „Council Decision of 19 December 1984 on Specific Community Action to Combat Poverty“, 85/8/EEC, OJEC, L 2, Brussels.
- Cornia, G, A, Menchini L. (eds) (2007) *Advancing Development. Core Themes in Global Economics*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Council Directive 75/117/EEC of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women *OJ L 45, 19.2.1975, pp. 19–20*.
- Council Directive 86/613/EEC of 11 December 1986 on the application of the principle of equal treatment between men and women engaged in an activity, including agriculture, in a self-employed capacity, and on the protection of self-employed women during pregnancy and motherhood *OJ L 359, 19.12.1986, pp. 56–58*.

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

- Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding (tenth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) *OJ L 348*, 28.11.1992, pp. 1–8.
- Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC *OJ L 145*, 19.6.1996, pp. 4–9.
- Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services *OJ L 373*, 21.12.2004, pp. 37–43.
- Crompton, R, Lewis, S, Lyonette, C. (eds.) (2007) *Women, Man, Family and Work in Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Crompton R, Lyonette C. (2005) „The new gender essentialism – domestic and family ‘choices’ and their relation to attitudes“, *The British Journal of Sociology* Volume 56 Issue 4, 601–620.
- Crompton, R. (2001) „Gender Restructuring, Employment and Caring“, *Social Politics*, Vol. 8, No. 3: 266–291.
- Crompton, R. (2000) „Gender, family and employment in comparative perspective: the realities and representations of equal opportunities in Britain and France“, *Journal of European Social Policy*, 10: 334–348.
- Crompton, R, Devine, F, Savage, M, Scott, J. (2000) *Renewing Class Analysis*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Crompton, R. (1996) „Gender and class analysis“, in Lee, D.J, Turner, B.S. (eds.) *Conflicts about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*, Longman, Harlow.
- Cvejić, S, Babović, M, Petrović, M, Bogdanov, N, Vuković, O. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnoj Srbiji*, UNDP, Beograd.
- Daly, M. (2005) „Gender Mainstreaming in Theory and Practice“, *Social Politics, International Studies in Gender, State & Society*, 12(3):433–450.
- Daly, M. (1978) *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*, Beacon Press, Boston.
- Deacon, B. (2000) „Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalisation“, *Journal of European Social Policy*, 2000, 10 (2): 146–161.
- Deere, D.C, Ros, Ch.R. (2010) „The gender asset gap: what do we know and why does it matter?“, *Feminist Economics*, 12, (1): 1 – 50.
- Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions *OJ L 269*, 5.10.2002, pp. 15–20.
- Doss, Ch, Grown, C, Deere, D.C. (2008) „Gender Asset Ownership: A Guide to Collecting Individual-level Data“, The World Bank.
- Duncan, S, Pfau-Effinger, B. (eds.) (2000) *Gender, Economy and Culture in European Union*, Routledge, London.

- Dworkin, R. (1981a) „What is Equality? Part 1: Equality of Welfare“, *Philosophy and Public Affairs*, 10: 185–246.
- Dworkin, R. (1981b) „What is Equality? Part 2: Equality of Resources“, *Philosophy and Public Affairs*, 10: 283–345.
- Edwards, R, Reich, M, Gordon, D. (1973) „Dual Labor Markets: A Theory of Labor Market Segmentation“, *American Economic Review*, 63, 2: 359–365.
- Elson, D. (2003) „Gender Mainstreaming and Gender Budgeting“, paper presented at the conference „Gender Equality and Europe’s Future“, Brussels.
- Elson, D. (1999) „Labor Markets as Gendered Institutions: Equality, Efficiency and Empowerment Issues“, *World Development* Vol. 27, No. 3: 611–627.
- England, Paula (1992), *Comparable Worth: Theories and Evidence*, Aldine de Gruyter, New York.
- Erikson, R, Goldthorpe, J. H. (1992) *The Constant Flux*, Oxford: Clarendon Press.
- Esping-Andersen, et al. (2002) *Why We Need a New Welfare State*, Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Poliy Press, Cambridge.
- European Commission (2010a) *Equality between women and men — 2010*, Report from the commission to the council, the European parliament, the European economic and social committee and the committee of the regions, Commission staff working document, SEC(2009) 1706, Brussels.
- European Commission (2010b) *The Social Situation in the European Union*, Brussels.
- European Commission (2010c) *Women and ICT Status Report, 2009*, Brussels.
- European Commission (2010d) *Interim EPC-SPC Joint Report on Pensions*, Brussels.
- European Commission (2009) *EU Rules on Gender Equality: How are they transposed into national law?*, Luxembourg.
- European Commission (2008a) *Poverty and Social Exclusion in Rural Areas*, Brussels.
- European Commission (2008b) *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels.
- European Commission (2008c) *Directive of the European Parliament and of the Council amending Council Directive 92/85/EEC on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding*, COM(2008) 637, Brussels.
- European Commission (2007) *Gender mainstreaming of employment policies: A comparative review of thirty European countries*, Brussels.
- European Commission (2006) *A Roadmap for equality between women and men*, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2006) 92 final, Brussels.

- Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
- European Commission (2005) *Reconciliation of work and private life: A comparative review of thirty European countries*, Brussels.
- European Commission (2004) *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, Brussels.
- European Commission (2000) *Women Active in Rural Development*, Brussels.
- European Commission (1996) Commission Communication COM (96) 67 final of 21/02/96
- European Commission (1992) *Towards a Europe of Solidarity: Intensifying the Fight Against Social Exclusion, fostering Integration*. Communication from the Commission, COM (92)542, Brussels.
- European Commission, (1998) *100 Words for Equality: A glossary of terms on equality between women and men*, Luxembourg.
- European Commission, Manual for gender mainstreaming social inclusion and social protection policies, dostupan na adresi http://www.imag-gendermainstreaming.at/cms/imag/attachments/9/0/1/CH0133/CMS1181910131400/man_gma_si+spp.pdf
- EU (2009) *Beijing +15: The Platform for Action and European Union*, Report from the Swedish Presidency of the Council of European Union.
- EUROSTAT (2009) *Agricultural Statistics: Main results 2007–2008*, Eurostat pocketbooks.
- EUROSTAT i Johansson, B, Karlsson, Ch, Backman, M, Juusola, P. (2007) „The Lisbon Agenda From 2000 to 2010“, CESIS Working Paper No.106.
- EUROSTAT (2008) *The life of women and men in Europe: A statistical portrait*.
- EUROSTAT (2007a) „Gender Differences in the Use of Computer and Internet“, *Statistics in Focus*, 119.
- EUROSTAT (2007b) „The Narrowing Education Gap between Women and Men“, *Statistics in Focus*, 130.
- EUROSTAT (2004) *How Europeans Spend Their Time: Everyday Life of Women and Men*, Luxembourg.
- Fagan, C, Burchell, B. (2002) *Gender, jobs and working conditions in the European Union*, European Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions, Luxembourg.
- Fagan, C, Urwin, P, Melling, K, et al. (2006) Gender inequalities in the risks of poverty and social exclusion for disadvantaged groups in thirty European countries, European Commission.
- Ferrera, M. (1996) *The Southern Model of welfare in Social Europe*, *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17–37.
- Figart, D.M. (1999) „Wage gap“, in Peterson, J, Lewis, M. (eds.), *The Elgar Companion to Feminist Economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham: 746–750.
- Firestone, S. (1970) *The Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Folbre, N. (1994) *Who Pays for the Kids: Gender and the Structures of Constraint*, Routledge Press, London.

- Folbre, N, Marjorie, A. (1989) „Women's work and women's households: Gender bias in the US census“ *Social Research*, Vol. 56. No. 3 (Autumn 1989): 545–556.
- Frericks, P, Maier, R, Graph, W. (2007) „European Pension Reforms: Individualization, Privatization and Gender Pension Gaps,“ *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 14, No. 2: 212–237.
- Gershuny, J, Sullivan, O. (2003) „Time Use, Gender, and Public Policy Regimes“, *Social Politics*, Vol. 10, No. 3, pp: 205–228.
- Gershuny, J., Godwin, M., Jones, S. (1994) „The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation“, u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 151–198
- Goldthorpe, John H. (1980), *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Clarendon Press, Oxford.
- Gonas, L, Karlsson, J.Ch. (eds.) (2006) *Gender Segregation: Divisions of Work in Post-Industrial Welfare States*, Ashgate Publishing Company, Burlington.
- González de la Rocha, M. (2001) „From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources: The Erosion of a Survival Model“, *Latin American Perspectives*, 28:4, 72–100.
- Gordon, R.J. (2004) „Why was Europe Left at the Station When America's Productivity Locomotive Departed“, NBER Working Paper No. 10661.
- Gray, L, Kevane, M. (1999) „Diminished Access, Diverted Exclusion: Women and Land Tenure in Sub-Saharan Africa“, *African Studies Review* 42(2): 15 – 39.
- Greed, C. (2005) „Overcoming the Factors Inhibiting the Mainstreaming of Gender into Spatial Planning Policy in United Kingdom“, *Urban Studies*, 42 (4): 719–749.
- Greer, G. (1999) *The Whole Woman*. Anchor, London.
- Gudac-Dodić, V. (2006) *Žena u socijalizmu, u Žene i deca: Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Helsinške sveske br. 23, Beograd.
- Hakim, C. (2000) *Work-lifestyle Choices in the 21st Century*, Oxford University Press, Oxford.
- Haralambos, M, Holborn, M, Heald, R. (2008) *Sociology: Themes and Perspectives*, 7th edition, Harper Collins Publishers, London.
- Harrison, B. (1972) *Education, Training, and the Urban Ghetto*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Hartmann, H. (1979) „The Unhappy Marriage between Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union“, *Capital and Class*, Issue 8: 1–33.
- Hartmann, H. (1976) „The family as the locus of gender, class and political struggle: the example of housework“, in Harding, S. (ed.) *Feminism and Methodology*, Indiana University Press, Bloomington: 109–134.
- Hill Collins, P. (1990) *Black Feminist Thought*. London: Harper Collins.
- Himmelweit, S, Mohun, S. (1977) „Domestic Labour and Capital“, *Cambridge Journal of Economics*, 1: 15–31.
- hooks, b. (1982) *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*. South End Press, Boston.

- Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
- hooks, b. (1984) *Feminist Theory: From Margin to Centre*. Boston: South End Press, Boston.
- Hochschild, A. R. (1997). *The Time Bind – When Work becomes Home and Home becomes Work*, New York: Henry Holt and Company.
- Horstmann, S, Hullsman, J. (2009) *The Socio-Economic Impact of Pension Systems on Women*, European Commission.
- ILO (2010a) *Women in labour markets: measuring progress and identifying challenges*, Geneva.
- ILO, Guide to understanding the KILM, dostupno na internet adresi, dana 05.06.2010. <http://kilm.ilo.org/KILMnetBeta/pdf/Guide%20to%20understanding%20the%20KILMEN-2009.pdf>
- ILO (2008) *Global Employment Trends for Women*, Geneva.
- ILO (1973) *Minimum Age Convention) Convention No. 138*, preuzeto sa internet adrese http://www.ilocarib.org.tt/projects/cariblex/conventions_6.shtml dana 13.07.2010. godine.
- Ivošević, V. (2009) *Pension Reforms in Europe and their Impact on Women*, Education International, Brussels.
- James, M.S, Busia, A.P.A. (eds.) (1993) *Theorizing Black Feminisms: The Visionary Pragmatism of Black Women*, Routledge, London.
- Jencks, Ch, Perman, L, Rainwater, L. (1988) „What Is a Good Job? A New Measure of Labor-Market Success.“ *American Journal of Sociology* 93(6):1322–57.
- Jennings, A. (1994), ‘Towards a feminist expansion of macroeconomics: money matters’, *Journal of Economic Issues*, 2, (June), 555–65.
- Jessop, B. (2000) „From KWNS to SWPR“, in Lewis, G, Gewirtz, Sh, Clarke, J. (eds.) *Rethinking Social Policy*, Sage Publications, London: 171–184.
- Kabeer, N. (2008) *Mainstreaming gender in social protection for the informal economy*, Commonwealth Secretariat, London.
- Kabeer, N. (2003) *Gender Mainstreaming in Poverty Eradication and the Millennium Development Goals: A Handbook for Policy-makers and Other Stakeholders*, Commonwealth Secretariat, London.
- Kalleberg, A, L, Sorensen, A, B. (1979) „The Sociology of Labour Market“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 5: 351–379.
- Kempson, E, Whyley, C. (1998) *Access to current accounts*, British Bankers’ Association, London.
- Kessler, S. J, McKenna, W. (1978) *Gender: An Ethnomethodological Approach*, John Wiley and Sons, New York.
- Kotowska, I. et al, (2010) *Family Life and Work: Second Quality of Life Survey*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
- Kroger, S. (2008) *Soft Governance in Hard Politics: European Coordination of Anti-Poverty Policies in France and Germany*, Verlag fur Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Krstić, G. (2010) „Prvi milenijumski cilj razvoja: prepoloviti stopu siromaštva i iskoreniti glad“, u Vlada RS, *Napredak u ostvarivanju milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji: izveštaj za 2009. godinu*, Beograd.

- Krstić, G. (2008), Poverty Profile in Serbia, 2002–2007 in: Living Standard Measurement Study Serbia 2002–2007, Republic Statistical Office and the World Bank.
- Krstić, G, Reilly, N. (2000) „Gender Pay Gap in the FRY“, Beograd, *Ekonomski misao*, No 3–4: 233–243.
- Lauffer, J. (1998) „Equal opportunities and employment change in West European economies“, *Feminist Economics*, 4(1): 53–69.
- Lee, D.J, Turner, B.S. (eds.) (1996) *Conflicts about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*, Longman, Harlow.
- Lendvai, N. (2009), *Variety of Post-communist welfare: Europeanization and emerging Welfare regimes in the New EU Member States*, Paper for the RC–19 Montreal, August 2009.
- MacDonald, M. (1998) „Gender and Social Security Policy: Pitfalls and Possibilities“, *Feminist Economics*, 4(1): 1–25.
- MacEwen Scott, A. (ed.) (1994) *Gender Segregation and Social Change. Men and Women in Changing Labour Markets*, Oxford University Press, Oxford.
- Macionis, J, Plummer, K. (2002) *Sociology: A Global Introduction*, Prentice Hall, London.
- Manza, J. (2006) Inequality, in Turner, B. (ed.) *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge: 286–290.
- Markov, S. (2005) *Žene u Srbiji – preduzetnički izazovi*, Centar za preduzeće, preduzetništvo i menadžment, Novi Sad.
- Marquer, P. (2009) „Agricultural holdings, structural data“, *Agricultural Statistics: Main results 2007–2008*, Eurostat pocketbooks.
- Marshall, G, Rose, D, Newby, H, Vogler, C. (1988) *Social Class in Modern Britain*, Routledge, London.
- McKay, A. (2001) „Rethinking Work and Income Maintenance Policy: Promoting Gender Equality Through a Citizens' Basic Income“, *Feminist Economics*, 7(1): 97–119.
- Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategija preživljavanja“, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF::321–324
- Milić, A. (ur.) (2004) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISIFF, Beograd.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd
- Mincer, J. (1962) „Labor Force Participation of Married Women“, in Lewis, G. (ed.), *Aspects of Labor Economics*, Princeton University Press, Princeton.
- Molyneux, M. (1979) „Beyond the domestic labour debate“, *New Left Review*, 115, July/August: 3–28.
- Momčilović, J. (2006) *Položaj žena na tržištu rada – ekonomski aspekt*, UNDP, Beograd.
- Montelatici, G. (2007) *Plan of Actions for Gender Mainstreaming and Minority Inclusion in Rural Development Planning*, Vakakis International S.A.
- Nozick, R. (1974) *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York.
- Nussbaum, M, Sen, A. (1993) *The Quality of Life*, Oxford University Press.

- Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
- OECD (2001) 'Balancing Work and Family Life: Helping Parents Into Paid Employment', Chapter 4, *Employment Outlook*.
- Pahl, J. (1995) „His money, her money: Recent research on financial organization in marriage“, *Journal of Economic Psychology*, 16: 361–376.
- Perrons, D, Fagan, C, McDowell, L, Ray, K, Ward, K. (eds.) (2006) *Gender Divisions and Working Time in the New Economy*, Edward Elgar, Cheltenham
- Perrons, D. (2005) „Gender Mainstreaming and Gender Equality in the New (Market) Economy: An Analysis of contradictions“, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 2005 12(3): 389–411.
- Peterson, J, Lewis, M. (eds.) (1999) *The Elgar Companion to Feminist Economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Peterson, J, Lewis, M. (eds.) (1999) *The Elgar Companion to Feminist Economics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Petrović, M. (2010) „Stanje u pogledu siromaštva i socijalne isključenosti u EU“, u Babović, M. (ur.) *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost u EU i Srbiji*, MRSP, Beograd.
- Petrović, M. (2009) „Domacinstva u Srbiji prema porodicnom sastavu: između (pre) modernosti i (post)modernosti“, U Milic, A. i S. Tomanovic (ur), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ISI, Beograd: 115–134.
- Petrović, M, Sitarski, M, Milovanović, T, Radović, N. (2006) *Internet u Srbiji: Empirijska studija o PC i internet penetraciji u Srbiji*, BOŠ, Beograd.
- Pfau-Effinger, B. (2003) „Development of informal work in Europe – causal factors, problems, approaches to solutions“, Paper presented at the EU Workshop: Informal/ Undeclared Work: Research on its changing nature and policy strategies in an enlarged Europe, DG Research and DG Employment and Social Affairs, Brussels.
- Pietila, H. (1997) „The Triangle of the Human Economy: household – cultivation – industrial production: An attempt at making visible human economy in toto“, *Ecological Economics*, 29: 113–127.
- Pilcher, J, Whelehan, I. (2005) *50 Key Concepts in Gender Studies*, Sage Publications London.
- Pollack, M.A, Hafner-Burton, E. (2000) „Mainstreaming Gender in European Union“, *Journal of European Public Policy*, 7 (3), Special Issue: 432–456.
- Pollert, A. (1996) 'Gender and Class Revisited; or, The Poverty of Patriarchy', *Sociology*. 30(4): 639–659.
- Popović-Pantić, S, Petrović, M. (2007) *Od ranjive do održive grupe: prevazilaženje siromaštva žena putem samozapošljavanja*, UNDP, Beograd
- Power, M, Rosenberg, S. (1995) „Race, class and occupational mobility: black and white women in service work in the United States“, *Feminist Economics* 1(3): 40–59.
- Quah, D. (2003) „Digital Goods and the New Economy“, Centre for Economic Performance, Discussion Paper No. 563, London School of Economics, London.
- Rake, K. (2000) 'Into the Mainstream? Why Gender Audit is an essential tool for policy-makers' *New Economy*, Vol 7 No 2: 107–110.

- Rakodi, C. (1999) 'A Capital Assets Framework for Analysing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy', *Development Policy Review*, 17, 315–42.
- Ray, D. (1998) *Development Economics*, Princeton University Press, New Jersey.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge.
- Razavi, Sh. (1999) 'Gendered Poverty and Well-Being: Introduction', *Development and Change*, 30:3, 409–33.
- Reich, M, Gordon, D, Edwards, R.C. (1973) „Dual Labor Markets: A Theory of Labor Market Segmentation“, *The American Economic Review*, Vol. 63, No. 2: 359–365
- Renoy, P, Ivarsson, S, Van der Wusten-Gritsai, O, Meijer, E. (2004) *Undeclared work in an enlarged Union*, EC, Employment and social affairs, Brussels.
- Republički zavod za statistiku (2010) *Anketa o radnoj snazi, 2009*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2008a) *Studija o merenju životnog standarda: Srbija 2002–2007*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2008b) *Žene i muškarci u Srbiji*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2006) *Anketa o radnoj snazi – izveštaj za 2005. godinu*, Beograd.
- Republički zavod za razvoj (2009) *Izveštaj o razvoju Srbije u 2008*, Beograd.
- Reskin, B, Hartmann, H. (eds.) (1986) *Women's Work, Men's Work: Sex Segregation on the job*, National Academy Press, Washington, DC.
- Reskin, B, Roos, P. (1990) *Job Queues, Gender Queues*, Temple University Press, Philadelphia.
- Rezolucija o statistici ekonomski aktivne populacije, zaposlenosti, nezaposlenosti i podzaposlenosti, usvojena na 13. međunarodnoj konferenciji statističara rada, (oktobar, 1982).
- Room, G. (1999) Social exclusion, solidarity and the challenge of globalisation. In: *International Journal of Social Welfare* 8 (3): 166–174.
- Rosen, Sh. (1974) „Hedonic Prices and Implicit Markets: Product Differentiation in Pure Competition“, *The Journal of Political Economy*, Vol. 82, No. 1: 34–55.
- Rubery, J. (2005) „Reflections on Gender Mainstreaming: An Example of Feminist Economics in Action?“, *Feminist Economics*, 11 (3): 1–26.
- Rubery, J, Grimshaw, D, Smith, M, Donnelly, R. (2006) *The National Reform Programme 2006 and the gender aspects of the European Employment Strategy*. The co-ordinators' synthesis report prepared for the Equality Unit, European Commission.
- Rubery, J, Smith, M, Anxo, D, Flood, L. (2001) „The Future European Labor Supply: The Critical Role of the Family“, *Feminist Economics*, 7(3): 33–66.
- Rubery, J, Smith, M, Fagan, C. (1998) „National working-time regimes and equal opportunity“, *Feminist Economics*, 4(1): 71–102.
- Rutherford, S. (2000) *The poor and their money*, Institute for Development Policy and Management, University of Manchester.
- Salverda, W, Nolan, B, smeeding, T.M. (2009) *The Oxford Handbook of Economic Inequality*, Oxford University Press, Oxford.

- Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija
- Saul, J. (2003) *Feminism: Issues and Arguments*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (2000) Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny, Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank
- Sen, A. (1992) *Inequality Reexamined*, Clarendon Press, Oxford.
- Sen, A. (1981) *Poverty and Famines*, Oxford University Press.
- Sen, A. (1973) *On Economic Inequality*, Clarendon Press, Oxford.
- Silver, H. (1994) „Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms“, *International Labour Review*, Vol. 133, 5–6.
- Squires, J. (2005) „Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation“, *Social Politics*, Special Issue, 12 (3): 366–388.
- Standing, H. (2004) „Gender, Myth and Fable: The Perils of Mainstreaming“, *IDS Bulletin*, Vol. 35, No. 4: 82–88.
- Steinhilber, S., „The Gender Implications of Pension Reforms. General Remarks and Evidence from Selected Countries“, UNRISD.
- Stratigaki, M. (2004) „The Cooptation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of ‘Reconciliation of Work and Family’,“ *Social Politics*, Vol. 11, No. 1: 30–56.
- Strober, M.H. (1984) „Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching“, in Resin, B.F. (ed.) *Sex Segregation in the Workplace*, National Academy Press, Washington.
- Subrahmanian, M. (2004) „The Cooperation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of Reconciliation of Work and Family“, *IDS Bulletin*, Vol. 35, No. 4:
- Tamsma, N, Berman, Ph. (2004) *The Role of the Health Care Sector in Tackling Poverty and Social Exclusion in Europe*, European Health Management Association, Brussels.
- Taylor-Gooby, P. (ed.) (2004) *New Risks, New Welfare: The Transformation of European Welfare State*, Oxford University Press.
- Taylor-Gooby, P. (ed.) (2001) *Welfare states under Pressure*, Sage, London.
- The European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop) (2010) *Skills Supply and Demand in Europe*, Publication Office of the European Union, Luxembourg.
- Therborn, G. (2004) *Between Sex and Power: Family in the World 1900–2000*, Routledge, London.
- Thorat, U. (2007) *Financial inclusion – the Indian experience*, speech at the HMT-DFID Financial Inclusion Conference 2007, London, 19 June 2007.
- Tilly, C. (2005) Historical Perspectives on Inequality, in Romero, M, Margolis, E. (eds.) (2005) *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, Blackwell Publishing, Oxford: 15–30.
- Tilly, C. (2006) „Labour market inequality, past and future: A Perspective from the United States“, in Gonas, L, Karlsson, J.Ch. (eds.) *Gender Segregation: Divisions of Work in Post-Industrial Welfare States*, Ashgate Publishing Company, Burlington.
- Tilly, C, Tilly, C. (1998) *Work Under Capitalism*, Westview Press, Boulder, Colorado.

- Tomanović, S, Milić, A. (ur.) (2009) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ISIFF, Beograd.
- Tomanović, S. (ur.) (2006) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 81 – 101.
- Tong, R. (2009) *Feminist Thought. A more comprehensive introduction*. 3d edition, Westview Press, Boulder, Colorado.
- Treiman, D. J, Hartmann, H.I. (eds) (1981), *Women, Work, and Wages: Equal Pay for Jobs of Equal Value*, Washington, DC: National Academy Press.
- Trzcinsky, E. (2000) „Family Policy in Germany: A Feminist Dilemma“, *Feminist Economics*, 6(1): 21–44.
- Turner, B. (ed.) (2006) *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- United Nations, *Important Concepts Underlying Gender Mainstreaming*, dostupno na internet adresi <http://www.un.org/womenwatch/osagi/conceptsanddefinitions.htm>, na dan 28.06.2010.
- United Nations (2009) *Women's Control over Economic Resources and Access to Financial Resources, including Microfinance: 2009 World Survey on the Role of Women in Development*, New York.
- United Nations (2006). *Building Inclusive Financial Sectors for Development*, New York.
- United Nations (1995) *Beijing Declaration and Platform for Action*, Beijing.
- UN Habitat (2003) *Monitoring housing rights: developing a set of indicators to monitor the full and progressive realization of the human right to adequate housing*, Background paper for the 2003 expert group meeting on housing rights monitoring. Nairobi: UN-Habitat, Housing Rights Programme, and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- Verloo, M. (2005) „Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality“, *Social Politics*, 12 (3): 344–365.
- Vlada RS (2010a) *Napredak u ostvarivanju milijumskih ciljeva razvoja u Srbiji: izveštaj za 2009. godinu*, Beograd.
- Vlada RS (2010b) *Praćenje društvene uključenosti u Srbiji*, Beograd.
- Vlada RS (2010c) *Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2011. Godinu*, Beograd.
- Vlada RS, (2008) *Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova*, Beograd.
- Vlada RS (2003) *Strategija za smanjenje siromaštva*, Beograd.
- Vogler, C, Lyonette, C, Wiggins, R. (2008) „Money, power and spending decisions in intimate relationships“, *Sociological Review*, Vol. 56, No. 1: 117–143.
- Vogler, C. (1998) „Money in the Household: Some Underlying Issues of Power“, *Sociological Review*, Vol. 46, No. 4: 687–713.
- Vogler, C., (1994) „Household Time Allocation and Women's Labour Force Participation“, u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 198–225

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Walby, S, Gottfried, H, Gotschall, K, Osawa, M. (2007) *Gendering the Knowledge Economy: Comparative Perspectives*, Palgrave, Macmillan, Basingstoke.

Walby, S. (2004) „The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime“, *Social Politics*, Vol. 11, No.1: 4–29.

Walby, S. (1997) *Gender Transformations*, Routledge, London.

Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, Oxford.

Warton, A.S. (2005) *The Sociology of Gender*, Blackwell, Malden, MA.

Wright, E. O. (1980), 'Class and occupation', *Theory and Society*, Vol. 9, No. 1: 177–214.

Zakoni

Krivični zakonik, Službeni glasnik 85/05.

Porodični zakon, Službeni glasnik 18/05.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik 83/06.

Zakon o radu, Službeni glasnik 24/05.

Zakon o ravnopravnosti polova, Službeni glasnik 104–09.

Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik 22–09.

PRILOG 1: ANALITIČKA MATRICA RODNIH EKONOMSKIH NEJEDNAKOSTI

Osnovna dimenzija		Uže dimenzije		Još uže dimenzije	Osnovni indikatori	
1	Nejednakosti u participaciji na tržištu rada	a	Nejednakosti u izlasku na tržište rada, uključivanje u ponudu radne snage		Stope aktivnosti muškaraca i žena	
					Stope neaktivnosti muškaraca i žena	
		b	Nejednakosti u šansama za obezbeđivanje zaposlenja		Stope zaposlenosti	
					Stope nezaposlenosti	
					Sope dugoročne nezaposlenosti	
		c	Nejednakosti u položajima u okviru različitih segmenata tržišta rada	Nejednakosti u statusu zaposlenosti definisanom na osnovu svojinskih odnosa prema sredstvima za proizvodnju	Proporcije preduzetnika, samozaposlenih, zaposlenih kod poslodavaca i pomažućih članova porodice u porodičnom poslu među ženama i muškarcima	
					Učešće žena i muškaraca u kategorijama preduzetnika, samozaposlenih i pomažućih članova domaćinstva u porodičnom poslu	
					Nejednakosti u mogućnostima ostvarivanja zaposlenosti sa punim radnim vremenom	Učešće muškaraca i žena među zaposlenima sa punim i delimičnim radnim vremenom
					Nejednakosti u šansama za zapošljavanje u različitim privrednim sektorima	Sektorska struktura zaposlenosti žena i muškaraca Indeks sektorske segregacije
					Nejednakostima u zapošljavanju na formalnom i neformalnom tržištu rada	Učešće neformalno zaposlenih soba među ženama i muškarcima.
					Nejednakosti u šansama za obavljanje različitih zanimanja	Struktura zaposlenih žena i muškaraca prema zanimanju Indeks segregacije prema zanimanju
					Nejednake šanse za vertikalnu pokretljivost na tržištu rada	Učešće žena i muškaraca na rukovodećim položajima
					d	Nejednakosti u nagradama za ostvaren rad

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

2.	Nejednakosti u distribuciji ekonomskih resursa	a	Imovinske nejednakosti	Nejednakosti u vlasništvu nad zemljištem	Učešće osoba koje poseduju zemljište među ženama i muškarcima	
				Nejednakosti u vlasništvu nad stambenim prostorom	Učešće vlasnika/ca stanova/kuća među ženama i muškarcima	
				Nejednakosti u vlasništvu nad poslovnim prostorom	Učešće osoba koje poseduju poslovni prostor među ženama i muškarcima	
				Nejednakosti u posedovanju pokretne imovine	Vlasništvo nad automobilom žena i muškaraca	
		b	Nejednakosti u pristupu finansijskim tržištima	Nejednakosti u pristupu osnovnim finansijskim transakcijama	Učešće osoba koje poseduju bankovne račune među ženama i muškarcima	
				Nejednakosti u pristupu kreditima	Učešće osoba koje imaju kreditna zaduženja među ženama i muškarcima	
					Udeo žena i muškaraca čiji su zahtevi za kredit odbijeni među	
		c	Nejednakosti u ostvarivanju penzija i materijalne podrške iz različitih oblika socijalne zaštite			Penzijski jaz između žena i muškaraca
						Nejednakosti u ostvarivanju prava na materijalnu socijalnu pomoć
		3.	Ekonomske nejednakosti u intimnim porodičnim odnosima	a	Nejednakosti u podeli porodičnih obaveza	Nejednakosti u obavljanju poslova vezanih za reprodukciju domaćinstva
Udeo žena i muškaraca među osobama koje pretežno obavljaju kućne poslove						
				Vreme koje žene i muškarcu utroše na brigu/ negu članova porodice		
				Udeo žena i muškaraca među osobama koje pretežno obavljaju zadatke brige i nege članova porodice		
b	Kontrola nad novcem u domaćinstvu			Udeo žena i muškaraca među osobama koje kontrolišu novac u domaćinstvu		

PRILOG 2: TABELE I GRAFIKONI

Tabela 1: Stope aktivnosti prema polu i starosti 2005–2009, EU27

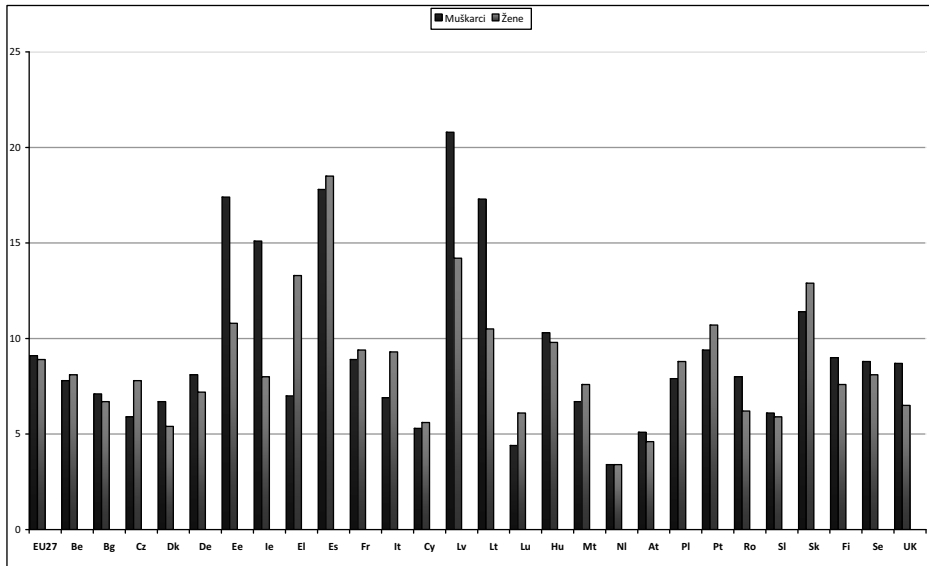
	Muškarci						Žene					
	20–24		35–54		55–64		20–24		25–54		55–64	
	2005	2009	2005	2009	2005	2009	2005	2009	2005	2009	2005	2009
EU27	68.7	67.0	91.8	91.7	55.8	58.8	59.0	57.9	76.1	78.3	36.3	40.4
EU15	71.0	69.2	92.7	92.4	57.3	60.5	62.4	61.8	76.1	78.6	38.5	42.9
EU12	70.9	69.0	92.7	92.4	57.1	60.1	62.2	61.5	75.6	78.2	37.6	42.1
Be	66.4	60.7	92.3	91.9	42.6	46.4	60.1	53.1	76.4	79.2	24.4	29.7
Bg	58.5	59.5	83.6	87.1	51.7	57.7	44.6	40.6	77.4	80.0	26.8	41.6
Cz	65.5	62.8	94.7	95.5	61.9	61.9	50.7	43.8	82.0	80.4	33.2	36.6
Dk	75.6	78.2	92.5	92.2	66.8	68.6	75.5	77.1	84.9	85.4	57.9	53.5
De	73.0	71.4	93.4	93.4	62.4	70.6	66.4	68.7	80.5	83.0	44.8	53.9
Ee	70.4	66.4	89.0	91.7	63.0	68.3	46.5	50.0	84.0	85.5	55.7	65.4
le	79.3	70.0	92.2	88.8	67.6	64.9	70.4	66.8	69.9	71.6	39.4	42.7
El	58.0	55.3	94.6	94.3	60.9	60.3	47.6	46.9	68.5	71.4	28.0	29.5
Es	72.6	67.9	92.4	92.2	63.9	63.3	61.5	62.2	69.9	77.4	30.4	37.7
Fr	64.4	67.0	94.2	94.4	43.6	44.7	58.0	57.4	81.4	83.9	36.8	39.0
It	58.6	55.8	91.5	89.8	45.1	49.3	47.5	39.8	64.4	65.0	22.3	25.7
Cy	72.8	69.3	95.1	94.2	72.6	75.0	68.3	70.0	76.2	80.3	33.7	44.0
Lv	75.2	68.9	87.9	90.9	61.8	59.0	54.2	61.4	81.9	86.6	51.1	56.1
Lt	54.9	55.6	89.0	89.1	64.2	60.3	38.5	50.4	85.7	86.5	44.2	53.1
Lu	54.4	59.8	95.5	93.9	39.4	42.5	46.4	54.2	72.2	74.0	25.1	32.1
Hu	52.7	50.4	86.0	87.0	43.0	43.0	42.1	40.3	72.3	74.0	28.2	30.2
Mt	81.1	78.3	93.8	93.0	51.9	49.0	73.3	71.3	37.8	52.0	9.7	10.2
NI	82.0	81.8	94.1	94.3	59.3	67.7	81.6	80.8	79.8	83.2	37.1	46.6
At	77.4	78.7	93.1	93.0	44.1	52.6	70.5	72.8	79.6	82.3	24.2	33.2
Pl	65.3	66.7	88.9	89.1	42.1	47.6	52.5	49.5	77.1	78.0	21.8	24.1
Pt	68.0	63.0	92.7	92.1	62.5	62.6	57.4	59.5	82.4	83.9	45.9	45.7
Ro	53.0	48.5	85.2	85.7	49.7	53.9	40.3	38.2	70.0	69.9	33.9	33.5
Sl	68.2	64.7	92.1	91.6	46.0	48.2	60.5	50.1	86.8	88.2	20.0	26.2
Sk	71.1	65.9	94.0	93.3	56.2	58.9	54.4	45.5	81.8	80.9	19.5	29.5

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Fi	67.8	65.1	90.2	90.2	57.9	57.8	61.3	63.8	84.8	85.7	56.7	59.4
Se	70.8	71.5	92.4	92.7	76.5	78.9	63.9	63.2	86.2	86.5	70.0	70.1
UK	83.3	79.0	91.2	91.4	68.6	69.9	71.4	70.2	77.5	78.9	49.0	50.7

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada,
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_aged&lang=en

Grafikon 1: Stope nezaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64), EU27, 2009.

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsq_urgaed&lang=en

Tabela 2: Stope dugoročne nezaposlenosti žena u EU, 2000–2009.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
EU27	4.6	4.4	4.5	4.5	4.6	:	4.0	3.3	2.8	3.1
Be	4.6	3.5	4.3	4.2	4.7	5.0	4.9	4.3	3.7	3.6
Bg	9.2	11.4	11.4	8.6	7.1	6.0	5.3	4.5	3.1	3.1
Cz	5.2	5.1	4.6	5.0	5.3	5.3	4.9	3.6	2.8	2.5
Dk	1.1	1.0	1.0	1.0	1.3	1.2	0.9	0.7	0.5	0.5
De	4.0	3.8	4.0	4.5	5.2	5.3	5.3	4.7	3.7	3.2
Ee	5.4	5.4	4.5	4.4	4.4	4.2	2.6	1.7	1.4	3.0
ie	0.9	0.8	0.8	0.9	1.0	0.9	0.9	0.9	0.9	1.7
El	10.1	9.0	8.6	8.9	9.4	8.9	8.1	7.0	6.0	6.0
Es	7.4	6.0	5.9	5.7	5.0	3.4	2.8	2.5	2.9	5.0
Fr	4.3	3.6	3.4	3.9	4.2	4.3	4.2	3.6	3.0	3.4
It	8.4	7.6	6.9	6.6	5.5	5.2	4.5	3.9	4.0	4.3
Cy	2.2	1.1	1.0	1.4	1.6	1.8	1.1	0.7	0.5	0.6
Lv	7.5	6.3	4.6	4.4	4.3	3.7	1.9	1.2	1.9	3.6
Lt	6.5	7.7	6.8	6.0	6.2	4.5	2.5	1.3	1.4	2.8
Lu	0.5	0.6	0.8	0.9	1.3	1.2	1.6	1.1	2.1	1.6
Hu	2.5	2.1	2.2	2.3	2.6	3.2	3.4	3.6	3.7	4.1
Mt	4.5	2.7	2.5	2.4	3.0	3.4	2.4	2.4	2.5	2.4
Nl	1.0	0.8	0.9	1.1	1.6	1.9	1.8	1.4	1.0	0.9
At	1.2	1.1	1.2	1.1	1.4	1.4	1.3	1.4	0.9	1.0
Pl	9.1	10.8	12.3	11.8	11.1	11.4	8.6	5.4	2.8	2.9
Pt	2.0	2.0	2.2	2.7	3.5	4.3	4.5	4.5	4.2	4.9
Ro	3.5	3.1	4.4	4.1	3.8	3.4	3.6	2.7	1.8	1.8
Sl	4.2	4.0	3.6	3.6	3.4	3.3	3.5	2.7	2.1	1.9
Sk	10.2	11.3	12.5	11.7	12.4	12.3	11.2	9.3	7.6	7.4
Fi	2.7	2.3	2.0	2.0	2.0	2.0	1.8	1.4	1.1	1.1
Se	1.0	1.0	0.9	0.9	1.2	:	1.0	0.8	0.7	1.0
UK	0.9	0.8	0.7	0.7	0.6	0.7	0.8	0.9	0.9	1.4

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada~http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ifsa_upgal&lang=en

Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija

Tabela 3: Zaposleni prema profesionalnom statusu i polu, EU27, 2009.

	Preduzetnici			Samozaposleni			Zaposleni radnici			Pomažući članovi		
	T	M	Ž	T	M	Ž	T	M	Ž	T	M	Ž
EU27	4.3	6.0	2.4	9.9	12.2	7.2	84.3	80.9	88.4	1.4	0.9	2.1
EU15	4.6	6.4	2.4	9.3	11.4	6.8	85.3	81.7	89.6	0.8	0.5	1.1
EU12	4.6	6.4	2.5	9.5	11.6	6.9	85.1	81.4	89.5	0.8	0.5	1.1
Be	4.4	6.1	2.3	9.2	11.3	6.7	85.2	82.2	88.8	1.2	0.4	2.1
Bg	3.5	4.7	2.2	7.7	9.3	6.0	87.8	85.5	90.3	1.0	0.6	1.5
Cz	3.7	5.0	1.9	12.3	15.3	8.5	83.5	79.5	88.8	0.5	0.3	0.9
Dk	3.7	5.7	1.5	5.0	6.3	3.6	91.0	87.9	94.5	0.3		0.4
De	4.6	6.5	2.5	5.7	6.8	4.5	89.3	86.6	92.3	0.4	0.1	0.8
Ee	3.8	6.7		4.8	5.3	4.3	91.1	87.6	94.3			
le	5.3	7.8	2.4	10.5	16.1	4.0	83.6	75.5	92.7	0.7	0.6	0.8
El	8.1	10.9	4.0	21.2	24.3	16.5	65.1	61.9	70.0	5.6	3.0	9.5
Es	5.5	7.0	3.6	10.2	11.9	8.0	83.5	80.3	87.4	0.8	0.6	1.0
Fr	4.5	6.6	2.2	6.0	7.6	4.2	88.9	85.6	92.7	0.6	0.2	1.0
It	6.1	7.9	3.5	16.0	18.8	12.0	76.4	72.2	82.6	1.4	1.1	1.9
Cy	4.9	7.8	1.5	11.6	13.5	9.2	82.0	77.9	86.8	1.5	0.6	2.5
Lv	3.2	4.5	2.0	5.9	7.0	4.8	90.1	87.5	92.5	0.8	1.0	0.7
Lt	2.5	3.7	1.5	7.1	8.7	5.6	88.5	85.9	90.9	1.9	1.7	2.1
Lu	2.4	3.3	1.3	4.5	4.7	4.2	92.6	91.7	93.7			
Hu	5.3	7.1	3.3	6.5	7.5	5.3	87.8	85.1	91.0	0.4	0.3	0.4
Mt	4.0	5.7		8.6	10.1	5.5	87.4	84.2	93.4			
NI	3.8	5.4	2.0	8.7	10.0	7.3	87.0	84.4	90.0	0.4	0.2	0.7
At	4.4	6.0	2.4	6.4	6.8	6.0	88.0	86.3	89.8	1.3	0.8	1.7
Pl	3.9	5.0	2.6	13.9	16.5	10.8	78.4	76.1	81.2	3.7	2.3	5.4
Pt	5.3	7.4	2.9	13.1	13.6	12.6	80.8	78.3	83.5	0.8	0.6	1.1
Ro	1.3	1.8	0.7	17.0	22.3	10.3	70.7	69.7	71.9	11.0	6.1	17.1
Sl	3.5	4.6	2.1	6.9	9.1	4.2	85.2	82.8	88.1	4.4	3.4	5.5
Sk	3.4	4.7	1.8	12.1	15.8	7.4	84.3	79.4	90.5	0.2		
Fi	4.2	6.2	2.2	8.6	10.6	6.5	86.7	82.6	91.0	0.5	0.6	0.4
Se	3.7	5.6	1.7	6.0	7.8	4.0	90.1	86.4	94.1	0.2	0.1	0.2
UK	2.6	3.6	1.4	10.3	13.6	6.6	86.6	82.4	91.5	0.2	0.2	0.3

Izvor: Eurostat, baza podataka tržišta rada
<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>